

Д. ТОЖИБОЕВА

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

*Ўзбекистон Республикаси Олий ўқув юртлараро
илмий-услубий бирлашмалар фаолиятларини му-
вофиқлаштирувчи Кенгаш томонидан олий ўқув
юртлари талабалари учун ўқув қўлланма сифа-
тида тавсия этилган*

Академик М. Шарифхўжаевнинг
илмий таҳрири остида

ТОШКЕНТ «ЎҚИТУВЧИ» 2002

Тақризчилар:

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясининг «**Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш назарияси ва амалиёти**» кафедраси ўқитувчилари.

А. АБДУҒАНИЕВ — иқтисод фанлари доктори, профессор.

Ш. ШОДМОНОВ — иқтисод фанлари доктори, профессор.

Э. НАБИЕВ — иқтисод фанлари доктори, профессор.

Мазкур қўлланма иқтисодиёт назариясини ўрганишда талабаларга кўмаклашиш мақсадида ёзилган. Қўлланмада диққат иқтисодиётдаги муаммолар жаҳон тажрибасини назарда тутган ҳолда, иқтисодиёт назарияси билан шуғулланувчи мактаблар ва унинг намояндалари фикрлари, концепцияларига қаратилган ҳолда баён қилинган.

Қўлланма олий ўқув юрти бакалаврлари, магистратура талабалари, аспирантлар ва иқтисодиёт назариясини ўрганишга қизиқувчи китобхонларга мўлжалланган.

T $\frac{0601010000 - 127}{353(04) - 2000}$ Буюр вар. 2002.

ISBN 5—645—03736—7

© «Ўқитувчи» нашриёти, 2002.

Сўз боши

Биз қизиқарли, шу билан бирга анчайин қийинчиликлар мавжуд, ўзгаришларга бой ажойиб замонда яшаймиз. Бир томондан мустақилликка эришиб, кўп нарсаларга бошқача нуқтаи назардан қарай бошладик. Иккинчи томондан, чуқур иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ислохотларни амалга ошириб, бозор иқтисодиётига ўтар эканмиз, албатта у ўзига хос қийинчиликлар, машаққатларни ҳам келтириб чиқаради.

Бозор иқтисодиётига ўтиш тўғрисида иқтисодий фанларни ўрганишга интилиш кучайди. Чунки ҳар бир киши биладики, фаровон ҳаёт кечириш учун даромад топиш зарур. Бунинг учун аввало, иқтисодиётни, иқтисодий масалаларни яхши билиш зарур бўлса, иккинчидан рўй бераётган қийинчиликлар, муаммоларни ҳал этиш учун ҳам иқтисодиётни, унинг сир-асрорларини мукамал билмоқ талаб қилинади.

Маълумки, иқтисодий ҳаётда доимо янги-янги муаммолар, саволлар вужудга келиб туради. Масалан, қандай қилиб миллионлаб кишиларнинг фаолияти мувофиқлаштирилади? Ҳозирги мураккаб, мислсиз турли-туман неъматлар ишлаб чиқарилаётган бир пайтда инфляцияни қандай қилиб тугатиш мумкин? Инқироздан чиқишнинг қанақа йўллари бор? Иқтисодиётда тушкунликни тўхтатгач, уни ривожлантириш учун қандай йўл тутиш мумкин ва ҳоказо.

Ҳеч қандай назария, концепция бу саволларга аниқ жавоб, тайёр тавсия беришга қодир эмас. Чунки ҳар бир мамлакатдаги вазият бошқаларидан фарқ қилади. Лекин тўғри йўл топиш учун аллақачон бошқалар бошидан кечирган, улар босиб ўтган йўлни ўрганиш зарур. Жамиятда қайтариладиган типик фактларни, аниқ воқеликни ўрганиб барқарор тенденцияларни аниқлаш зарур.

Вазиятга мувофиқ ностандарт қарор қабул қилиш учун муаммонинг ечимини асослаб берадиган кенг ахборот, ишонарли ҳисобкитоб ҳамда ечимнинг турли вариантлари ичидан энг мақбулини танлаш керак.

Маълумки, ҳозирги пайтда сиёсатнинг асосий муаммолари бу иқтисодий муаммолар бўлиб, уларни тушунмай туриб, бу муаммоларни ечиш учун зарур чора-тадбирлар белгилаб ёки берилган масла-

ҳатларнинг қайси бири диққатга сазовор эканлигини ажратиб бўлмайди.

Бунинг учун эса иқтисодиёт назариясини чуқур ўрганиш зарур. Чунки бу фан иқтисодиётни ўрганишда муҳим ўрин тутаети. Шунинг учун ҳам машҳур иқтисодчи олим П. Самуэльсон уни «фанларнинг кироли» деб атаган.

Замонамизнинг таниқли иқтисодчиларидан М. Фридман иқтисодиёт назариясини мафтункор фан, у шуниси билан ажойибки, унинг фундаментал принциплари оддий, уларни бир варақ қоғозга ёзиш мумкин. Шундай бўлса-да, уни камдан-кам одам тушунади, деган.

Буюк иқтисодчилардан бири Ж. С. Милль «Сиёсий иқтисод принциплари» асарида иқтисодиёт назарияси фани амалиётни умумлаштириб, далиллар, ҳодисалардан хулоса чиқариш ва шулар асосида тавсиялар бериш, келажакни кўра билишга ўргатишини таъкидлаган. Унинг фикрича, фан — бу тажриба, синаб кўрилган ҳақиқатни йиғиш бўлса, йўл-йўриқ кўрсатувчи тавсиялар бериш, қарор қабул қилиш санъатдир. Ана шундай санъатга эга бўлиш учун эса аввало, фанни чуқур ўрганиш зарур.

Иқтисодиёт назарияси тайёр қонун-қоидалар тўплами бўлиши мумкин эмас. Уларни факт ва рақамлар, юз бераётган жараёнларни таҳлил қилиш орқали излаб топиш, текшириш, хулоса чиқариш керак. Амалий қоидалар ва аниқ тавсиялар эса ҳар бир инсоннинг иқтисодий билими, вазиятни **тўғри баҳолай олиш** қобилияти, бошқалардан ажратиб турадиган шахсий интуициясига боғлиқ. Кетма-кетликни илғай билиш, уларнинг алоқадорлигини мантиқий тушуниш керак. Бунинг учун ҳам назарияни, қоидаларни, хулосаларни, натижаларни ўрганиш керак.

Умуман олганда, кишилиқ жамияти тараққиётида ижтимоий фанлар, жумладан иқтисодиёт назарияси муҳим ўрин тутаети.

«Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашининг шаклланишида **маърифатнинг**, хусусан, ижтимоий фанларнинг ўрни беқиёс. Бу жамиятшунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатшунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими, уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга»¹.

Жамият тараққиёти тарихи иқтисодиётни фақат бирёқлама ёндашиб таҳлил қилиш, хулосалар чиқариш нотўғрилигини кўрсатди. Кишилиқ жамиятининг иқтисодий тафаккури ривожланиши билан вужудга келган, диққатга сазовор барча назариялар, концепцияларни ўрганиш, улардан хулосалар чиқариш ҳамда тавсиялар ишлаб чиқишда фойдаланиш объектив зарурият эканлигини ҳаёт тасдиқлади.

¹ **Каримов И. А.** Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон». 2000, 33 - бет.

Ҳар бир инсон ҳаётининг асосини иқтисодий фаолият ташкил этар экан, у албатта ҳар бир инсондан иқтисодий фикрлашга ўрганишни талаб қилади.

Олий ўқув юртлирининг талабалари эса кенг доирадаги иқтисодий муаммоларнинг сабабларини аниқлаш, таҳлил қилиш, иқтисодий ривожланиш тенденцияларига баҳо бериш, бу ўзгаришлар келажакда қандай натижага олиб келишини кўз ўнгига келтира билишни ўрганишлари керак. Бунинг учун ҳам иқтисодий назарияни чуқур ўрганиш зарур.

«Инсон салоҳияти — Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек, — энг кучли, энг фаол, энг бунёдкор омил бўлиб, у мамлакатнинг ислоҳотлар ва туб ўзгаришлар йўлидан тинимсиз илгарилаб боришини таъминлаб беради» ... «Бу салоҳиятни юзага чиқариш жамиятимизни ривожлантириш ва тараққий эттиришнинг кучли омили бўлиб хизмат қилади»¹

Шу салоҳиятни юзага чиқариш учун ҳам республикамызда «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» қабул қилинди ва амалга оширилмоқда. Бу борада дарслик, ўқув қўлланмалар нақадар зарурлигини ҳисобга олган ҳолда, уларни тайёрлаш ва чоп этишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Мазкур қўлланмада муаллиф иқтисодиёт назарияси фани бўйича чоп этилган адабиётларда алоҳида диққат қаратилмаган ёки бозор иқтисодиёти нуқтаи назаридан ёндашиб талқин этилмаган масалаларни ёритишга ҳаракат қилди.

Ўқув қўлланмамыннг IX боби катта ўқитувчи, иқтисод фанлари номзоди У. Юлдашева билан ҳамкорликда ёзилган.

Муаллиф мазкур китобни ёзишда ҳар томонлама ёрдам кўрсатган, қимматли маслаҳатлар берган академик М. Шарифхўжаевга ҳамда тақризчиларга чин дилдан миннатдорчилик билдиради.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997, 252 - бет.

I бўлим. | ИҚТИСОДИЁТНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

I БОБ. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ТАҲЛИЛ УСЛУБИ

1-§. Иқтисодий билимларнинг шаклланиши ва иқтисодий назариянинг вужудга келиши

Иқтисодиёт ҳар қандай жамиятнинг асоси, ривожланиб бориш шарт-шароити, чунки ҳаёт энг аввало, тириклик неъматлари ишлаб чиқаришни объектив зарур қилиб қўяди. Инсонлар ҳаёт кечиришлари учун ўз эҳтиёжларини қондиришлари шарт. Жамият бор экан, ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарилган неъматларни айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш мавжуд ва бу жараён узлуксиз тарзда бир-бирига боғлиқ ҳолда юз беради.

«Иқтисодиёт» сўзи одатда икки ва ҳатто уч маънода ишлатилади.

Б и р и н ч и д а н, иқтисодиёт — бу хўжалик юритиш, инсон томонидан яратилган турли неъматлардан фойдаланиб ҳаёт кечириш, инсонлар ҳаётини таъминлаш ва яхшилаш тизими.

И к к и н ч и д а н, иқтисодиёт — бу ресурслар ва жамият аъзолари томонидан яратилган товар ва хизматларнинг фирма ва уй хўжаликлари орасидаги узлуксиз доиравий ҳаракати.

У ч и н ч и д а н, иқтисодиёт — бу фан, турли-туман чекланган ресурслардан фойдаланиб, жамият эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган, хўжалик юритиш жараёнида одамлар ўртасида вужудга келадиган муносабатлар ҳақидаги билимлар мажмуи.

«Иқтисодиёт» сўзининг ўзагини «**иқтисод**» сўзи ташкил этади. Иқтисод сўзининг ўзбек тилидаги луғавий маъноси сарф-харажатларда тежамкорлик демакдир.

Машҳур маърифатпарвар ватандошимиз Абдулло Авлоний иқтисодга шундай таъриф беради. *«Иқтисод деб пул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмоққа айтилур. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарф қилмас, ўрни келганда сўмни аямас».*

Инсон яратилибдики, меҳнагини енгиллаштириш, ҳаёт кечириши учун зарур эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга ҳаракат қилади. Меҳнат қилишнинг ўзи ҳам тирикчилик ўтказишга қаратилган. Демак, инсон дунёга келибдики тирикчилик ҳаракатида бўлади, десак

хато қилмаймиз. Инсоннинг меҳнат унуми қанча юқори бўлса, тирикчилик кечириш учун неъматлар шунча кўп яратилади. Ана шунинг учун ҳам аждодларимизнинг диққат-эътибори қандай қилиб ҳаёт кечириш учун зарур неъматларни кўпайтириш йўлларини топишга қаратилган. Энг ақлли, зукколар ўз даврига, шароитига мос равишда энг мақбул йўлларни топишган ва ундан фойдаланишни тавсия этишган. Улардан кўпларининг номи тарихда қолган.

Ўз даврида шаклланган иқтисодий қарашлар қадимги қўлёзмаларда акс этган.

Иқтисодий қарашларнинг фан сифатида шаклланиши дунё цивилизациясининг «бешиги» деб тан олинган Қадимги Миср, Шарқ мутафаккирлари таълимоти, илгари сурган фикрлари билан бошланади. Улар жумласига милоддан XX аср илгари қадимги Бобилда подшо Хаммурапи қонунлари, Қадимги Ҳиндистонда (милоддан VI аср илгари)ги Ману қонунлари, Қадимги Хитой мутафаккирлари, айниқса Конфуций (милоддан аввалги 551—479 йиллар) асарларини киритиш мумкин. Улардаги фикрларга диққат қилсак, меҳнат тақсимотига ҳамда яратилган маҳсулотнинг тақсимланишига асосий эътибор қаратилган. Бу бежиз эмас. Чунки шу даврда айнан меҳнат тақсимоти ҳамда меҳнат натижасида яратилган маҳсулот тақсимоти жамият тараққиётида, аҳолининг турмуш даражасида асосий роль ўйнаган.

Кейинчалик, иқтисодий фикрлар Қадимги Юнонистон ва Римда янада ривожлантирилади, маълум тизимга солинади.

Қадимги юнон мутафаккирлари Ксенифонг (милоддан аввалги 430—355 йй.), Платон (Афлотун) милоддан аввалги 427—347 йй.), Аристотель (Арасту) (милоддан аввалги 384—322 йиллар)ни ҳақли равишда дастлабки иқтисодчи олимлар деб айтиш мумкин.

Иқтисодиёт — «экономика» атамаси ҳам дастлаб Ксенифонг, Аристотель асарларида ишлатилган бўлиб, у қадимги юнонча «**Экос**» — уй, хўжалик, «**номос**» — қонун деган маънони англатиб, уй хўжалигини юритиш қонуни, санъати тарзида қўлланилган. Ўша пайтда уй хўжалиги натурал хўжалик бўлиб, иқтисодий фаолият юришнинг асосий шакли бўлган.

Ксенифонг ўзининг «**Даромадлар ҳақида**», «**Экономика**» (хўжалик ҳақида таълимот) номли асарларида илмий иқтисодиётга тамал тошини қўйди. Унинг тадқиқотларида қишлоқ хўжалиги, хунармандчилик, савдо алоҳида ажратилиб, меҳнат тақсимотининг мақсадга мувофиқлиги асослаб берилади. Унинг фикрини Платон янада ривожлантиради. Аристотель «**Сиёсат**» ва «**Этика**» трактатларида иқтисодий жараён ва ҳодисаларни биринчи марта абстракт тарзда тадқиқ қилиб, улар ўртасидаги умумий қонуниятларни аниқлашга ҳаракат қилади.

У иқтисодиётга хўжалик юритишнинг умумий қоидалари мажмуи сифатида қараб, уларга риюя қилиш бойликни кўпайтириши-

ни кўрсатади. Бойлик — бу турли маҳсулотлар, буюмлар йиғиндиси бўлиб, у натурал хўжаликларда яратилади. Аристотелнинг фикрича, натурал хўжалик бу — идеал — кам-кўстсиз хўжалик. Уларнинг бой-камбағаллик даражаси ер ва унга ишлов берувчи қуллар (Аристотелнинг ибораси билан айтганда «гапирувчи меҳнат қуроллари») миқдорига боғлиқ деб кўрсатган.

Қадимги Рим мутафаккирлари асосий диққат-этиборларини милоддан аввалги қишлоқ хўжалик муаммоларига, қуллар меҳнатини ташкил этиш, ерга мулкчилик масалаларига қаратишган. Улар орасида **Варрон** (милоддан аввалги 116—27 йиллар), **М. Катон** (милоддан аввалги 234—149 йиллар), **Колумелла** (милоддан бир аср аввал) ва бошқалар ажралиб турадилар.

Милоднинг дастлабки минг йиллигидан иқтисодий фикр, иқтисодий таълимот ривожда дин муҳим роль ўйнади. Иқтисодий қарашларда туб ўзгаришлар юз берди. Бу энг аввало, қулдорликни қоралашда кўринади.

Иқтисодий қарашларнинг ривожланишида муқаддас китоблар — «**Таврот**», «**Забур**», «**Инжил**» ва, айниқса, «**Куръон**» катта аҳамиятга эга.

Ана шу даврда Ўрта Осиёда иқтисодий тафаккурнинг ривожланиши буюк алломаларимиз **Форобий**, **Ибн Сино**, **Беруний**, **Юсуф Хос Ҳожиб**, **Навоий** ва бошқаларнинг номи билан боғлиқ. Уларнинг асарларида иқтисодий қарашлар бир бутун ҳолда берилган бўлса-да, улар алоҳида диққат-этиборга лойиқ.

Форобий (870—950) билан **Ибн Сино** (980—1037) дунёқарашларида инсон эҳтиёжлари асосий ўрин олган. Форобийнинг фикрича, жамият шаклланишининг биринчи сабаби инсонларнинг моддий эҳтиёжларидир.

Энг аввало, ўзининг тиббиёт соҳасидаги асарлари билан дунёга машҳур **Ибн Сино** қомусий олим бўлиб, иқтисодий масалалар ҳам унинг назаридан четда қолмаган. Айниқса, унинг даромадлар ва харажатлар баланси (нафақат оила миқёсида, балки, шаҳар ва давлат миқёсида) алоҳида диққатга сазовор. У даромадлар билан харажатлар мувозанатини таъминлашда турли фалокат, урушлар хавфини ҳисобга олиб, резерв (захира) сақлашни унутмаслик кераклигини таъкидлайди.

Яна бир буюк ажлодимиз **Абу Райҳон Беруний** (973—1048) ўз асарларида инсонни ўраб турган дунё билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатиб, унинг учун меҳнат ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаган. У Форобий ва **Ибн Сино** фикрларини давом эттириши билан бирга, Ўрта Осиёда биринчи марта пулни тадқиқ қилди. Пул алмашувнинг ривожланиши натижасида келиб чиққанини кўрсатди.

Иқтисодий тафаккурнинг ривожланишида **Юсуф Хос Ҳожиб** ўзига хос ўрин тутди. У ўзининг «Қутадғу билиг» асарида жа-

миятда меҳнатнинг ролига баҳо беради, моддий неъматларнинг хусусиятлари, пул ва унинг вазифаларини аниқ кўрсатади.

Шарқда иқтисодий тафаккурнинг ривожланишида Амир Темур ва теурийлар ҳукмронлиги даври ҳам ўзига хос ўрин тутати.

Буюк ўзбек шоири, мутафаккири, давлат арбоби Алишер Навоий ўзининг қатор асарларида, чунончи «**Мушсаот**» да ўз иқтисодий қарашларини баён қилади. У жамиятнинг социал-иқтисодий тузилиши ҳақида ўз фикрини билдиради. У давлат бойлигининг манбаи солиқ эканлигини, солиқни адолатли тарзда белгилаш зарурлигини уқтиради, давлат молияси масалаларига катта аҳамият беради.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур, Мирзо Бедил, Маҳтумқулилар ҳам ўз иқтисодий қарашлари билан тарихда из қолдиришган.

Шарқда ўзининг иқтисодий қарашлари билан ажралиб турган араб мутафаккири **Ибн Халдун** иқтисодий тафаккурнинг ривожланишида алоҳида ўрин тутати. У биринчи бўлиб тарихий-ижтимоий тараққиётнинг принциплари ҳақида фикр юритди. Жамиятда инсонларнинг биргаликда ишлаб чиқариш фаолиятига, меҳнат ва унинг роли, товар қийматининг шаклланиши, истеъмол қиймати, қиймат, айирбошлашга алоҳида аҳамият берди.

Иқтисодий назария фан сифатида иқтисодий билимларнинг, қарашларнинг тартибга солинган тизими сифатида XVI—XVII асрларда пайдо бўлган. Бу давр товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг ривожланиши, мануфактуранинг пайдо бўлиши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, ички ва ташқи бозорнинг кенгайиши, пул муомаласининг кучайиш даври бўлди.

Ана шу даврнинг зарурати, инъикоси сифатида иқтисодий қарашлар тизими тарзида меркантилизм вужудга келди.

Меркантилизм италянча «**mercante**» сўзидан олинган бўлиб, савдогар маъносини билдиради.

Меркантилизм тарафдорлари бойликнинг келиб чиқиш манбаи савдода, мамлакатнинг бойлиги тўпланган пул билан ўлчанади деган фикрни илгари сурадилар.

Меркантилизмни икки оқимга: дастлабки ва сўнгги меркантилизмга ажратилади.

Дастлабки меркантилизм вакиллари давлатнинг куч-қудрати пулда, шунга қараб аҳолининг турмуш тарзи шаклланади деб кўрсатишади. Демак, пулни қонуний йўл билан кўпайтириш керак. Давлат эса қимматбаҳо металларни четга чиқармасликка, импортни чеклашга ҳаракат қилиши, четдан пул кириб келишини рағбатлантириши керак деган ғояни илгари сурадилар. Сўнгги меркантилистрлар эса актив савдо балансига эришиш, яъни кўпроқ сотиб, камроқ сотиб олишни тарғиб этдилар.

Ғоявий жиҳатдан олиб қарасак, ҳозирги протекционизм сиёсатининг илдиэлари меркантилизмга бориб тақалади.

Бу оқимнинг машҳур намоёндалари Виль Стаффорд, Томас Мен, Антуан Монкретъен, Жон Лоу, Гаспар Скаруффи ва бошқаларнинг номлари тарихда қолган. Шу пайтдан бошлаб иқтисодий назария фан сифатида шаклланди ва Антуан Монкретъеннинг хизмати туфайли «Сиёсий иқтисод» номини олди. Унинг 1615 йилда чоп этилган «Сиёсий иқтисод трактати» деб аталган илмий асари туфайли иқтисодий назария 300 йилдан ортиқ вақт давомида сиёсий иқтисод сифатида ривожланди: «Сиёсий иқтисод» (Политэкономия) атамасининг биринчи қисми юнонча *«политея»* сўзидан олинган бўлиб, «давлат қурилиши», «давлат миқёсида хўжалик юритиш қонунлари» деган маъноларни билдиради.

Меркантилизм илгари сурган ғоялар асосида қатор ижобий ўзгаришлар юз берди. Айримлари ҳозирги кунда ҳам қўлланади. Лекин уларнинг ғояларига асосланган сиёсат давлатлар ўртасида олиб бориладиган савдо-сотик чекланишининг кучайишига, ички бозорга мўлжалланган ишлаб чиқаришнинг инқирозга юз тутишига олиб келди. Айниқса, қишлоқ хўжалиги, маҳаллий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган хунармандчиликда аҳвол оғирлашди.

Иқтисодиётнинг ривожланиши учун янги ғоя объектив заруратга айланди. Шу зарурат туфайли тарих саҳнасида физиократлар чиқишди. Физиократизм (табиат ҳукмронлиги) атамасини илмий муомалага Адам Смит киритган. Физиократлар таълимотининг асосчиси **Франсуа Кенэ** (1694—1774) ҳисобланади. Уларнинг фикрича, бойлик бу пул эмас, балки ердан олинган маҳсулотлардир. Савдо ва саноат эмас, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришигина жамиятнинг бойлик манбаи бўлади. Бу Худо томонидан белгиланган «табиий» қонун.

Физиократлар ғоясини реал ҳаётда амалга оширишдан кўра унинг классик иқтисодий мактабнинг вужудга келишига асос бўлиши кўпроқ эътиборга лойиқ.

Классик (ҳақиқий) сиёсий иқтисод иқтисодий таълимот тарихида алоҳида ўрин тутади.

Классик сиёсий иқтисоднинг вужудга келишида муҳим роль ўйнаган **У. Петти** (1623—1686) меркантилизмдан классик сиёсий иқтисодга ўтишда гўёки кўприк ролини ўтаган. Унинг **«Солиқ ва йиғимлар тўғрисида трактат»** (1662), **«Донишмандларга сўз»** (1665), **«Сиёсий арифметика»** (1676), **«Пул ҳақида баъзи бир нарсалар»** (1676) асарлари бунинг далилидир. У. Петтининг энг буюк хизмати бойликнинг манбаи ер ва меҳнат эканини эътироф этишидир. **«Меҳнат бойлиқнинг отаси, ер унинг онаси»** деган ибора У. Петтига тегишлидир.

Иқтисодий тафаккур тарихига классик сиёсий иқтисоднинг асосчиси бўлиб кирган **А. Смит** буюк иқтисодчилар рўйхатининг бошида туради. Асосий асари **«Одамлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот»** 1776 йили нашр этилган. Унинг таълимотидаги асосий ғоя либерализм бўлиб, иқтисодиётга давлат аралашуви-

ни энг кам даражага келтириш, талаб ва таклиф асосида шаклланадиган эркин нархлар асосида бозор ўзини ўзи тартибга солиши, яъни «кўзга кўринмас қўл» тартибга солиши ғоясини илгари суради. У қиймат яратувчи меҳнатни унумли меҳнат деб кўкларга кўтарди. Меҳнат тақсимоти ролини ҳамда меҳнат унумдорлигини ошириш йўллари кўрсатди. Даромадлар тўғрисида таълимот яратиб, солиққа тортиш принципларини таърифлаб берди.

Классик сиёсий иқтисоднинг яна бир атоқли вакили **Д. Рикардо** А. Смит ғояларининг давомчиси ҳисобланади. У ўзининг «**Сиёсий иқтисод ибтидоиси ва солиқ олиш**» номли асарида қийматнинг ягона манбаи ишчининг меҳнати эканлиги, у турли синфлар даромадининг асоси, фойдаси эса ишчининг ҳақ тўланмаган меҳнати эканлигини кўрсатди. Иш ҳақи билан фойда ўртасида тескари пропорционал боғланиш қонуни амал қилишини асослаб, фойда нормасининг пасайиш тенденцияси мавжудлигини кўрсатди, дифференциал рента механизмини очиқ берди. У фойда нормасини капиталистик ривожланишнинг рағбатлантирувчи кучи деб ҳисоблади.

Унинг таълимоти утопик социализмга асос бўлиб хизмат қилди.

Жаҳон иқтисодий таълимоти тарихида швейцариялик иқтисодчи ва тарихчи **Жан Шарль Леонард Симон де Сисмонди** ҳам муҳим ўрин тутди. Унинг бош асари «Сиёсий иқтисоднинг янгича бошланиши» (1819) бўлиб, унда капиталистик жамиятнинг иқтисодий механизми танқид қилинади. У ўзининг иқтисодий таълимотида асосий диққат-эътиборни тақсимотга қаратади. Унинг фикрича, тақсимотга қараб истеъмол ва ишлаб чиқариш таркиб топади. У инсонларнинг бахт-саодати учун сиёсий иқтисод социал механизмини такомиллаштириш тўғрисидаги фан бўлиши керак деб кўрсатади.

Келажақда қандай жамият қуриш кераклиги ҳақида ҳар бир иқтисодчи ўз тушунчасига мувофиқ равишда фикрларини билдирган. А. Сен-Симон, Шарль Фурье, Роберт Оуэнлар тарихда социал-утопистлар номи билан қолишди. Улар капитализмни танқид қилиб, уни ўтқинчи тизим ҳисоблаганлар. Социал-утопистлар (*утопия* — хаёлий) хусусий мулкчиликни йўқ қилиш, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасида қарама-қаршиликларни тугатиш, ишлаб чиқариш, тақсимот ва истеъмолни қайта ташкил этиш, адолатли тузум ўрнатиш талаби билан чиқишган. Келажақда қуриладиган янги жамиятни Сен-Симон — индустриал жамият, Фурье — гармоник жамият, Оуэн — коммунизм деб аташган.

XIX аср охири ва XX аср бошларига келиб, иқтисодий таълимотда янги оқим вужудга келди. Бу оқим *маржинализм назарияси* сифатида шаклланди. Бу назариянинг классиклари — Карл Мингер, Фридрих фон Визер, Эйген фон Бем-Баверк ҳамда Уильям Стэнли Жевонс ҳисобланади.

Маржинализм (**marginal** — французча меъёрий деган сўздан олинган) иқтисодий жараёнларни, қонунларни меъёрий-иқтисодий

кўрсаткичлар орқали тушунтиришга ҳаракат қилади. Маржинализмда иқтисодийёт хўжалик муносабатларида қатнашаётган алоҳида субъект психологияси нуқтаи назаридан таҳлил этилади. Улар фикрича, товарнинг қиймати ишлаб чиқаришда эмас, балки айирбошлаш жараёнида юзага чиқади. Товарнинг баҳоси харидор сотиб олган нарх билан белгиланади. Шундай қилиб, товар баҳоси уни ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнат билан ҳам эмас, ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари билан ҳам эмас, балки харидорнинг товарни баҳолашдаги субъектив психологик хусусиятлари билан белгиланади.

Индивидуал тарзда ҳар бир харидор учун товарнинг баҳоси уни сотиб олаётган кишига келтирадиган нафга боғлиқ. Товарнинг нафлилиги эса истеъмолчида товарнинг бор-йўқлиги, захирасига боғлиқ.

Инсон доимо, биринчи навбатда, энг зарур нарсани сотиб олади. Иккинчи томондан, ҳар бир сотиб олинган бир турдаги товар аввалгисидан кам наф келтиради.

Меъерий нафлиликнинг камайиб бориш қонуни маржинализмнинг асосий принципи ҳисобланади. Шундай қилиб, нарх харажатларга боғлиқ бўлмай, меъерий нафлиликка қараб белгиланади.

Маржинализмнинг иқтисодий фикр ривожига қўшган ҳиссаси истеъмолчилар руҳиятини ўрганиш, аниқ иқтисодий вазиятда субъектнинг ўзини тутиши, эркин рақобат кураши шароитида фирма фаолиятининг самарадорлигини ошириш бўйича математикага оид услублардан фойдаланиш принциплари бўлиб, ҳозирги пайтда ҳам назарий тадқиқотларда кенг қўлланилади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида классик мактаб билан маржинализм мактаби ўртасида кураш кучайди. Қатор саволларга бирида жавоб топилса, иккинчисида топилмай қолди. Учинчи, ҳар иккинчисини бирлаштирувчи нуқтаи назар зарур бўлиб қолди. Бу вазифани иқтисодий назариядаги навбатдаги, иқтисодий таълимот тарихига неоклассик мактаб бўлиб кирган концепция бажарди. Бу йўналиш асосчиси **Альфред Маршалл** ҳисобланади. С. Миллнинг шогирди бўлган Маршалл аввал классик мактаб тарафдори бўлган, лекин маржинал таҳлилнинг ижобий томонларига бефарқ қараб туролмади. 1890 йили унинг «**Иқтисодийёт принциплари**» (**Principles of economics**) номли китоби нашрдан чиқди. Унда Маршалл «**Экономикс**» атамаси билан (политэкономия) сиёсий иқтисодни назарда тутган.

Кембриж университетидан 1902 йилдан бошлаб Ж. С. Миллнинг классик мактабида сиёсий иқтисод курсини «**Экономикс**» эгаллади. «Экономикс» атамасининг ишлатилиши бежиз эмас. XIX асрнинг иккинчи ярмида юз бериб, деярли йигирма йил давом этган депрессия иқтисодийётга давлатнинг аралашуви уни тартибга солишга қодир эмаслигини кўрсатди. Эркин рақобатли бозорни улуғловчи

А. Маршалл бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг аралашувини чеклаш ғоясини илгари сурди. У янги атама — «экономикс» да ифодасини топди.

Ҳозирги кунда иқтисодий назария бўйича кўплаб дарсликлар айнан ана шу ном билан нашрдан чиқмоқда.

Маршалл фикрича, иқтисодиётдаги ҳодисалар бир-бири билан сабаб-оқибатли боғланишда эмас, балки функционал боғланишда бўлади. Нархнинг сабаб-оқибатли боғланишда қандай қилиб шаклланиши тўғрисидаги мунозара ҳеч нарса бермайди. Муаммо нарх қандай белгиланишида эмас, балки унинг қандай ўзгаришида, бажарадиган функцияларида. Шунинг учун иқтисодий назариянинг вазифаси бойлик ва уни ошириш сабаблари, йўлларини ўрганиш бўлмай, реал амал қилаётган бозор хўжалиги механизмини ўрганиш, унинг амал қилиш принципларини тушунишдан иборат бўлиши керак.

А. Маршалл бозор механизмининг бузилиши фақат давлат аралашуви билан эмас, балки сотувчининг ҳукмрон мавқега эга бўлиб, харидорнинг аралашувисиз нарх белгилаганда, яъни монополиялар вужудга келганда ҳам юз беришини кўрсатади.

XX аср бошларида монополиялар сонининг ўсиш тенденцияси кузатилди. Бу тенденцияни ҳисобга олган ҳолда неоклассик назария доирасида нархнинг шаклланишини тадқиқ қилиб, иқтисодий назариянинг ривожланишига Ж. Робинсон ва Э. Чемберлинлар катта ҳисса қўшдилар. Айниқса, Жоан Робинсон ўзининг номукамал рақобат шароитида фойдани максималлаштириш асосида нархнинг ташкил топиши ҳақидаги фикрлари билан энг машҳур иқтисодчи аёлга айланди.

XX асрнинг 30- йилларида юз берган инқироз ва Буюк депрессия эркин рақобат жамиятнинг барча социал-иқтисодий муаммоларини ҳал қила олмаслигини кўрсатди.

Иқтисодиётни тангликдан олиб чиқиш учун янги ғоя зарур эди. Ана шундай ғоя билан иқтисодий назарияга **Ж. М. Кейнс** кириб келди. У ўз назарияси тарафдорлари билан кейнсчилик мактабига асос солди. У ривожланган бозор иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиб туриш зарурлигини асослаб берди. Бундай тартиблаш, энг аввало ялпи талабга таъсир этиш орқали инфляцияга, иш билан бандликка таъсир кўрсатиш мумкинлигини кўрсатади.

Давлат иқтисодиётга таъсир кўрсатиш орқали иқтисодий инқирозларни бартараф қилиши мумкин.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин Кейнс йўналиши иқтисодий назарияда ҳукмрон назарияга айланди. Кўпгина мамлакатларда иқтисодиётни тартибга солишда унинг таклифларидан фойдаланилди. Лекин давлатнинг аралашуви иқтисодиётда қатор салбий ҳолатларга — бюджет тақчиллигига, давлат қарзининг кўпайиши, инфляциянинг кучайишига олиб келди. Хўжалик ҳаёти бюрократлашиб, иқтисодий ўсиш суръати пасая борди.

XX асрнинг 50—60- йилларидан бошлаб неоклассик йўналишда қатор янги мактаб ва оқимлар вужудга келди.

Булар *неолиберализм, монетаризм, институтчионализм* ва бошқалар.

Неолиберализм оқими ва унинг машҳур вакиллари Ф. Хайек, И. Шумпетер, Л. Эрхард асосий эътиборни давлатнинг иқтисодийга аралашуви минимал даражада бўлишига, хусусий тадбиркорликни ўсишига қаратиш лозимлигини уқтирадилар.

Монетар оқим вакиллари ва янги монетаристик мактабнинг асосчиси М. Фридман иқтисодийни бошқаришни пул муомаласини тартибга солиш орқалигина амалга ошириш мумкинлигини асослаб бердилар.

Замонавий иқтисодий назариянинг институционал оқими (лотинча *институт* сўзидан олинган бўлиб, тузилиш, муассаса маъносини билдиради) тарафдорлари ҳамда кўзга кўринган вакиллари Т. Веблен, Ж. Гэлбрейт ва бошқалар фикрига кўра, иқтисодий — бу тизим. Хўжалик юритувчилар ўртасида муносабатлар иқтисодий ва ноиқтисодий омиллар таъсири остида вужудга келади.

Иқтисодий таълимотнинг ривожланишида республикамиз иқтисодчи олимлари фаолияти ҳам ўзига хос ўрин тутди. Бу борада Президентимиз И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида», «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» каби асарларида ёритилган масалалар жаҳон миқёсида эътироф этилмоқда.

2-§. Иқтисодий назарияси фанининг предмети

Иқтисодий назария вужудга келиб ҳозирги даражага етгунга қадар фаннинг предметига турлича таъриф берилган.

Иқтисодий назариянинг биринчи мактаби дастлабки капитал жамғарилиши, товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш ривожланиши даврида вужудга келган меркантилистлар илмий-тадқиқот предмети боғлиқ, боғлиқнинг манбаи — савдо сифатида қарашган.

Классик иқтисод вакиллари фаннинг предмети сифатида моддий ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмолни назарда тутиб, тадқиқот доирасини кенгайтиришди. Ҳар бир мактаб фаннинг предмети турлича талқин этади.

Машҳур иқтисодчи П. Самуэльсон ўзининг «Экономика» китобида иқтисодий назарияси фанининг предмети тўғрисидаги фикрларни ўрганиб, улардан баъзилари қуйидагилар дейди:

1. Иқтисодий назарияси айирбошлаш ва пуллик битимлар билан боғлиқ иқтисодий фаолият турлари ҳақидаги фан.

2. Иқтисодий назарияси ҳар хил товарлар (буғдой, мол гўшти, пальто, концертлар, йўллар, яхталар) ишлаб чиқариш учун кишилар томонидан камёб ёки чекланган унумли ресурслар (ер, меҳнат,

ишлаб чиқаришда ишлатишга мўлжалланган товарлар, масалан, машиналар ва техникавий билимлар)дан фойдаланиш ва уларни жамият аъзолари томонидан истеъмол қилиш мақсадида тақсимлаш тўғрисидаги фан.

3. Иқтисодиёт назарияси кишиларнинг кундалик ишбилармонлик фаолияти, яшаши учун маблағ топиши ва ундан фойдаланиши тўғрисидаги фан.

4. Иқтисодиёт назарияси инсониятнинг истеъмол ва ишлаб чиқариш борасида ўз вазифасини қандай уйдалаётгани ҳақидаги фан.

5. Иқтисодиёт назарияси бойлик тўғрисидаги фан.

Шу билан бирга бу рўйхатни бир неча марта чўзиш мумкин деб кўрсатади П. Самуэльсон¹.

Республикамизнинг йирик иқтисодчиларидан А. Ўлмасов, М. Шарифхўжаевлар иқтисодиёт назариясига қуйидагича таъриф беришади: «Иқтисодиёт назарияси жамиятда юз берадиган иқтисодий ҳодисалар, жараёнлар, уларга хос бўлган алоқа-боғланишларни, уларнинг қонунқоидаларини ва кишилар фаолиятида намоён бўлишини ўрганувчи фандир»².

Ҳозирги замон иқтисодиёт назарияси иқтисодий ҳодиса, жараёнларни ресурсларнинг чекланганлиги инсон ва жамият эҳтиёжларининг чексизлигидан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этади.

«Экономикс» муаллифлари Кэмпбелл Р. Макконнелл ва Стэнли Л. Брю ҳам бунни таъкидлаб, жуда кўп иқтисодчиларнинг фикрича, иқтисодиёт назарияси чекланган ресурслар доирасида кишилар томонидан моддий неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнида ўзларини қандай тутишларини тадқиқ қилишдан иборат деб кўрсатадилар.

Улар иқтисодий назарияга умумий тарзда қуйидагича таъриф бериш мумкин дейишади. *Иқтисодиёт назарияси инсоннинг моддий эҳтиёжларини юқори даражада қондиришга эришиш мақсадида чекланган ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланиш ёки уларни бошқариш муаммоларини тадқиқ этади.*

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун унинг тадқиқот доираси, объекти, сўбъекти, мақсади ва вазифаларини алоҳида кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ.

Иқтисодиёт назариясининг тадқиқот доираси — бу ҳўжалик фаолияти юритиш муҳитидир. Бу муҳит **микро** — фирма, корхоналар, **мезо** — тармоқлар, **макро** — мамлакат, **мега** — жаҳон миқёси доирасида бўлиши мумкин.

Бундан ташқари, шуни ёддан чиқармаслик керакки, кишилар иқтисодий алоқаларни, улар ўртасидаги боғланишларни, иқтисодий

¹ Самуэльсон П. Экономика. М., МГП. Альгон ВНИИСИ, т. 1, 1992, стр. 6—7.

² Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси. Т., «Меҳнат», 1995 й., 9—10-бетлар.

муносабатларни ўз хоҳишларича танлай олмайдилар, чунки бу объектив реалликдан келиб чиқади. Агар жамиятда монополиялар ҳукмронлиги мавжуд бўлса ёки тоталитар, марказдан бошқариладиган иқтисодиёт бўлса, ёки бозор иқтисодиёти бўлса иқтисодий муносабатлар ҳам шунга мувофиқ бўлади. Ҳар ким ўз хоҳишига кўра, улардан бошқача муносабатларни ўрната олмайди, чунки объектив реаллик, иқтисодий шароит шундай. Ана шу объектив реалликни ўрганиб, уларнинг оқибати ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Тадқиқот субъекти — бу инсон, кишилар гуруҳи ва давлатдир.

Тадқиқот объекти эса иқтисодий ҳодисалар, жараёнлар, яъни хўжалик юритиш фаолиятидир.

Тадқиқот предмети — «иқтисодий одам»нинг, кишилар гуруҳи ва давлатнинг иқтисодий фаолияти бўлиб, бошқа аниқ иқтисодий фанлардан фарқли равишда алоҳида у ёки бу соҳа, тармоқ фаолияти эмас, балки барча иқтисодий фаолиятни бир бутун ҳолда тадқиқ этади.

Тадқиқот мақсади иқтисодий воқеа, жараёнларни ўрганиш асосида уларнинг ўзаро қай даражада боғлиқлигини, бир-бирини тақозо қилиши, яъни бу жараёнларнинг қонуниятларини очиш, улар асосида хулоса чиқариш, назарий қоидалар ҳамда амалий тавсиялар ишлаб чиқишдир.

Бу мақсадни амалга ошириш учун қатор вазифалар бажарилади.

Иқтисодий назариянинг асосий вазифаси:

— иқтисодий ҳодиса, жараёнларни ва уларга хос боғланишни ўрганиш (маълумки, иқтисодий ҳодисалар динамик тарзда иқтисодий жараёнлар деб аталади);

— иқтисодий субъектларни асосий ресурсларнинг камёблиги ва эҳтиёжларнинг чексизлиги шароитида иқтисоднинг қуйидаги:

нима ишлаб чиқариш керак?

қанча ишлаб чиқариш керак?

қандай қилиб ишлаб чиқариш керак?

ким учун ишлаб чиқариш керак? каби муаммоларни ечиш учун назарий асос, фаолият учун амалий хулосалар ишлаб чиқиш;

— иқтисодий назариядаги алоҳида йўналишлар, оқимларнинг ижобий томонлари, тақлифларини синтез қилиш;

— жаҳон тажрибаси ва миллий иқтисодиётнинг ижобий-салбий томонларини ўрганиш ва улар асосида назарий хулосалар чиқариш.

Умуман олганда, санаб ўтилган ва ўтилмаган йўналишлар, оқимлар ҳар хил ном билан аталишидан қатъи назар, фаннинг моҳиятини ўзгартирмайди. Иқтисодиёт назарияси фани ягона, унинг тадқиқот объекти ҳам битта — хўжалик юритиш фаолиятидир.

Фақат предмет таърифига кўп марта аниқлик киритилган. Чунки хўжалик юритиш шарт-шароити ўзгарган. Ҳар бир мактаб иқтисодиёт назарияси предметининг у ёки бу жиҳатига алоҳида аҳа-

мият беради, ажратиб кўрсатади. Шунинг учун машҳур инглиз ёзувчиси Бернард Шоу «*ҳатто, ҳамма иқтисодчиларни битта занжирга боғлаган тақдирда ҳам улар ягона фикрга келишмайди*» деб, ҳақ гапни айтган дея эътироф этишади, иқтисодчилар.

Социал йўналтирилган бозор иқтисодиёти учун иқтисодий назарияда диққат кўпроқ тадқиқот объектидан тадқиқот субъектига қаратилади.

Кўпчилик иқтисодчиларнинг иқтисодиёт назариясини ресурсларни танлаш ва инсоннинг иқтисодий фаолияти муаммолари тўғрисидаги универсал фан сифатида қарашига эътибор берадиган бўлсак, иқтисодиёт назарияси предметини куйидагича таърифлаш мумкин.

Иқтисодиёт назарияси ижтимоий фан бўлиб, ресурсларнинг чекланганлиги ва эҳтиёжларни юксалиб бориши шароитида самарали хўжалик юритиш қонунлари ва иқтисодий фаолият муаммоларини ўрганади.

Иқтисодиёт назарияси кишилар фаолиятини ўрганар экан, тадқиқот асосида хулосалар чиқарилади. Унинг амалий фаолияти шундаки, чиқарилган хулосалар олдиндан кўриш имкониятини беради.

Ж. М. Кейнс «Иқтисодий назария бевосита хўжалик юритиш сиёсатида қўлланиладиган тайёр тавсиялар йиғиндиси эмас. У таълимотдан ҳам кўра кўпроқ усул, интеллектуал инструмент, фикрлаш техникаси бўлиб, уни эгаллаган кишига тўғри хулоса чиқаришга ёрдам беради», деган.

Тўғри хулоса чиқариш — бу келажакдаги фаолият йўналишини тўғри белгилаш дегани. Иқтисодиёт назарияси иқтисодий сиёсатнинг асосини ташкил этади.

Иқтисодиёт назарияси жамият ривожланиши жараёнида иқтисодий фаолият натижасида келиб чиққан муаммоларни назарий жиҳатдан изоҳлаб жавоб топишга қаратилган бўлиб, келажакда қандай ўзгаришлар бўлиши мумкинлигини олдиндан прогноз қилади, йўналишларини кўрсатади.

Иқтисодий сиёсат — бу давлатнинг ишлаб чиқариш, тақсимот, истеъмол соҳасидаги аниқ мақсадга қаратилган чора-тадбирлар тизими. Одатда, иқтисодий сиёсат умумий бўлиб, у қатор йўналишлар асосида олиб борилади. Масалан, пул-кредит сиёсати, амортизация сиёсати, молия сиёсати, социал сиёсат ва ҳоказо. У жамиятнинг барча социал гуруҳлари манфаатини ҳисобга олиб, миллий иқтисодиётни мустақкамлашга қаратилган бўлади.

Қандай иқтисодий сиёсат юритиш энг аввало, жамият қандай гоё, мафкурани танлаганига боғлиқ. «Чунки мафкура — жамиятда яшайдиган одамларнинг ҳаёт мазмунини, уларнинг интилишларини ўзида мужассамлаштиради, ... токи ҳаёт мавжуд экан, мамлакатлар, давлатлар ва уларнинг манфаатлари бор экан, улар ўз тарақ-

қиёт йўлини, эрганги кун уфқларини ўзининг миллий ғояси, миллий мафкураси орқали белгилаб олишга интилади.»¹

Иқтисодий сиёсат иқтисодий муаммоларнинг ечимини топиш ва уни амалда қўллаш билан шуғулланади. Бунда иқтисодиёт назарияси чиқарган хулосаларга таянилади (1-чизма).

Амалга ошириладиган иқтисодий сиёсат, муваффақиятли бўлиши учун ҳал қилинадиган муаммоларни ҳар томонлама (ҳуқуқий, сиёсий, маданий, социал ва ҳоказо) ҳисобга олиш керак.

Ўритиладиган иқтисодий сиёсат жамиятнинг ривожланишига, иқтисодий тизимнинг ўзгаришига, такомиллашувига олиб келиши мумкин. У ўз навбатида иқтисодиёт назариясини бойитади, келгуси ривожланишида ўз аксини топади.

Иқтисодий сиёсат олиб боришига қараб, давлат:

а) ижтимоий-иқтисодий ривожланишни объектив, мантиқий тарзда тўғри ифодаласа, иқтисодий тараққиётни жадаллаштириши мумкин;

б) аксинча, қўлладиган чора-тадбирлари ярим-ёрти бўлиб, назарий жиҳатдан берилган хулосалар, тавсиялар изчиллик билан амалга оширилмаса, иқтисодий тараққиёт суръатлари секинлашиши мумкин;

в) сиёсат иқтисодий тараққиётга зиддиятли таъсир кўрсатиши, яъни унинг бир йўналишдаги ҳаракатини тезлаштириб, иккинчисини секинлаштириши мумкин.

Бу ерда яна шуни таъкидлаш керакки, айрим пайтларда назарий жиҳатдан чиқарилган хулосалар тўғри бўлиб, уни қўллашдан ижобий натижалар кутиш, лекин амалда ана шу кутилган натижа бўлмаслиги мумкин. Сабаби — уни амалда қўллаш жамиятдаги турли табақалар манфаатига бориб тақаладики, бунинг натижасида иқтисодий субъект ўзини қандай тутишини аввалдан аниқлаш қийин.

Назария иқтисодиётни соф ҳолда эмас, балки социал-сиёсий, руҳий-ахлоқий, миллий-демографик омиллар таъсирини ҳам инобатга олиб ўрганади. Иқтисодиёт ижтимоий ҳаётнинг бир қисми, шунинг учун ижтимоий ҳаётнинг иқтисодиётдан бошқа жабҳалари албатта унга таъсир қилмай қолмайди. Иқтисодий жиҳат (аспект) ни ягона ҳал қилувчи деб қараш нотўғри. Иқтисодиёт бирламчи бўла туриб, ўз навбатида бошқа турдаги муносабатлар таъсирида бўлади.

Айниқса, сиёсий вазият, ўзгаришлар иқтисодиётга катта таъсир этади. Масалан, энг оддий мисол, сиёсий вазият ўзгариши билан фонд биржаларида қимматбаҳо қоғозлар курси, товар биржаларида товарлар нархи ўзгаради: ошади ёки пасаяди. Бунинг натижасида капитал оқими ўзгаради ва ишлаб чиқаришга таъсир қилади.

¹ Каримов И. А. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000, 6 - бет.

Иқтисодиёт назариясининг далиллар, хулосалар, қонун-қондалар ва сиёсат билан боғлиқлиги

4. Иқтисодий сиёсат

Иқтисодий сиёсат иқтисодий фаолият ёки унинг оқибатларини назорат қилади, уларга таъсир ўтказди (турли чора-тадбирлар, дастаклар, восталар орқали)

3. Назария

Иқтисодий жараёнларни ўрганиш асосида, чиқарилган умумий хулосалар асосида иқтисодий фаолиятнинг асосий принциплари ишлаб чиқилади, яъни назарий жиҳатдан асослаб берилади.

2. Хусусий ва умумий хулоса

Йиғилган маълумотларни ўрганиб чиқиб, улар асосида хулосалар чиқарилади. Хусусий хулосалар умумлаштирилиб умумий хулосалар чиқарилади.

1. Далиллар

Иқтисодиёт назарияси аниқ муаммога ёки иқтисодиётнинг у ёки бу аспектига тегишли далиллар, маълумотлар тўплайди.

Назария сиёсатнинг иқтисодиётга қайта таъсирини ҳам ўрганади. Сиёсат иқтисодга қараб шаклланади. Шу маънода иқтисод сиёсатга нисбатан бирламчи. Аммо, тўғри танлангани ёки йўқлигига қараб ижобий ёки салбий таъсир қилиши мумкин.

Иқтисодиёт назарияси иқтисодиёт ривожланишининг қонун-қондаларини ўрганар экан, шу маънода у сиёсатнинг илмий асоси бўлади.

Иқтисодиёт назарияси иқтисодий борлиқни билиш учун илмий қўлланмадир.

Иқтисодиёт назарияси далиллар асосида чиқарган хулосаларининг нақадар тўғрилиги ва унинг ҳаётга татбиқ этилишига қараб ижтимоий-иқтисодий тараққиётга қудратли туртки бўлиб хизмат қилиши ёки аксинча, тўсиқ бўлиши ҳам мумкин.

Иқтисодиёт назариясидан хабари йўқ кишининг жамият миқёсидаги қатор саволларга: «эгизак тақчиллик» — бюджет тақчиллиги билан ташқи савдо баланси тақчиллигининг сабаблари нимада, у қандай оқибатларга олиб келади? Нима сабабдан фонд биржаларида акция-

лар курсининг драматик тарзда пасайиб кетиши юз беради? Нима сабадан инфляциянинг олдини олиш керак? Ишсизликни қандай қилиб қисқартириш мумкин? Фермерларни, умуман қишлоқ хўжалигини субсидиялаш керакми? Бу саволларга жавоб топиш қийин. Сиёсий арбоблар бу фанни чуқур билмай туриб, давлатни бошқаришлари мушкул.

Иқтисодиёт назарияси ҳар бир инсон учун амалий аҳамиятга эга. Чунки, мавжуд ахборотлардан хўжалик юритишда (оиладан бошлаб йирик корпорациялар миқёсигача) зарур хулосалар чиқариш, улар асосида ўз фаолиятини ташкил этиш учун ҳам иқтисодиёт назариясини билиш зарур.

Лекин шуни қайд қилиш керакки, иқтисодиётдаги муаммолар индивидуал нуқтаи назардан эмас, балки ижтимоий, жамият нуқтаи назаридан ўрганилади. Ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмолга алоҳида шахс фикри, қараши тарзида эмас, балки жамият миқёсида қаралади.

Иқтисодиёт назарияси фактлар, далилларга таяниб, хулоса чиқариб ва уни иқтисодий сиёсат юритишга асос бўлиши туфайли иқтисодиёт назарияси позитив назариядан кескин тарзда норматив иқтисодиёт назариясига ўтади.

Позитив иқтисодиёт назарияси фактлар, далиллар ёрдамида талқиқот олиб боради. Улар асосида кишиларнинг иқтисодий фаолият жараёнида ўзларини қандай тутишларини илмий асослашга қарат қилади.

Норматив иқтисодиёт назарияси эса иқтисодий жараёнларни баҳолашга, иқтисодиётда қандай тадбирлар белгилаш кераклигини ёки қандай иқтисодий сиёсат юритиш кераклигини кўрсатади.

Масалан, мамлакатда меҳнатга яроқли аҳоли 10 млн. киши бўлиб, ишсизлар 600 мингдан 800 мингга кўпайди, дейлик.

Позитив иқтисодиёт мамлакатда ишсизлик 6% дан 8% га ўсди, деб кўрсатади.

Норматив иқтисодиёт эса ишсизлик 6% дан 8% га ўсишининг сабаби нимада эканлиги, у қандай оқибатга олиб келишини, ишсизликни қисқартириш зарурлиги ва унга қандай эришиш мумкинлигини кўрсатади.

Қисқача айтганда, позитив иқтисодиёт назарияси иқтисодиётнинг реал ҳолатини ўрганса, норматив иқтисодиёт назарияси субъектив тарзда қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги фикрни ифода қилади.

Позитив иқтисодиёт назариясида фикрлар қарама-қаршилиги йўқ, иқтисодий жараёнларни талқин қилишда унча катта фарқ йўқ. Лекин иқтисодий сиёсатни асослашда, жамиятнинг қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги қарашлари, тавсиялар бир-биридан катта фарқ қилади. Масалан, даромадни қай тарзда тақсимланаётгани ҳақида иқтисодчилар ҳамфикр, қандай тақсимланиши ҳақидаги тавсиялари эса бир-биридан катта фарқ қилади.

Иқтисодий сиёсат эса иқтисодий қонун-қоидаларга асосланиши керак. Кўпчилик томонидан тан олинган иқтисодий принциплардан бири маълум чегарада харажатлар ва иш билан бандлик ўртасида боғланиш. Харажатларнинг умумий ҳажми ортганда иш билан бандлик ўсади. Аксинча, умумий харажатлар ҳажми қисқарса, ишсизлик кўпаяди. Мана шу боғланиш ҳукуматнинг иқтисодий сиёсат юритишида бебаҳо хизмат қилиши, ёрдам бериши мумкин.

Агарда статистик маълумотлар умумий харажатлар ҳажмининг пасайишини кўрсатса, демак, келажакда ишсизликнинг кўпайиши кутилади. Мана шу кутилаётган натижадан ҳукумат хулоса чиқариб, умумий харажатларни кўпайтириш ва кутилаётган ишсизликнинг олдини олиш чора-тадбирларини белгилайди.

Демак, самарали бошқариш учун статистик маълумотлардан тўғри хулоса чиқариш ва уларнинг ўзгариши қандай натижага олиб келиши мумкинлигини олдиндан кўра билиш керак. Иқтисодиёт назарияси мана шунга ўргатади, ҳамда ҳушёрлик, ақл-идроқ билан иқтисодий сиёсат юргизишга асос бўлиб хизмат қилади.

Агарда жамиятнинг бош мақсади аҳоли фаровонлигини таъминлаш, турмуш даражасини юксалтириш бўлса, унга эришиш учун қатор иқтисодий муаммоларни ҳал этиш, мақсадларни амалга ошириш керак.

Жамият томонидан амалга оширилиши зарур, кўпчилик томонидан кенг эътироф этилган қуйидаги иқтисодий мақсадлар мавжуд.

1. **Иқтисодий ўсиш.** Иложи борича кўпроқ ва яхши сифатлироқ товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш суръатларининг ўсишини таъминлаш.

2. **Тўла бандлик.** Меҳнатга лаёқатли ҳар бир ишлашни хоҳлаган киши иш билан таъминланиши керак.

3. **Иқтисодий самарадорлик.** Мавжуд чекланган ресурсларни минимал даражада сарфлаб, максимал натижага эришиш.

4. **Нархлар барқарорлигини таъминлаш.** Нархларнинг ҳаддан ташқари кўтарилиб (инфляция) ёки тушиб (дефляция) кетишига йўл қўймаслик.

5. **Иқтисодий эркинлик.** Бошқарувчилар, тадбиркорлар, ишчилар, истеъмолчилар ўз иқтисодий фаолиятларида катта эркинликка эга бўлишлари керак.

6. **Даромадни адолатли тақсимлаш.** Баъзилар бойликка «чўмилганда» бошқалар ҳаддан зиёд қашшоқ бўлмаслиги керак.

7. **Ижтимоий таъминот.** Меҳнатга лаёқатсиз касалларни, қариларни ва бошқаларнинг қарамоғида бўлганларни ҳаёт кечиришини таъминлаш.

8. **Савдо баланси.** Халқаро савдо ва халқаро молиявий битимларнинг оқилона балансига эга бўлиш.

Бу мақсадларнинг ҳаммасини бир вақтнинг ўзида амалга ошириб бўлмайди.

Биринчидан, уларни умумий тарзда изоҳлаш мумкин, лекин аниқ мезонларини белгилашга келганда фикрлар ҳар хил. Бирини аниқ ўлчаш (1—4, 8) мумкин бўлса, бошқасини (5—7) аниқ ўлчаб бўлмайди. Буларнинг ҳаммасини турлича ёндашиш натижасида турлича талқин қилиш мумкин.

Иккинчидан, бир мақсаднинг амалга оширилиши иккинчисига боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан, тўла бандликни таъминлаш, кам даромадга эга бўлиш иқтисодий таъминланганликка ҳам таъсир қилади.

Учинчидан, баъзи мақсадлар бир-бирига зид келиши мумкин. Масалан, тўла бандлик (2) билан инфляция (4) ёки иқтисодий ўсиш (1) билан даромадларни адолатли тақсимлаш (6).

Агарда тўла бандлик маълум даражада инфляцияни ёки барқарор нархлар ишсизликни келтириб чиқарса, бу ҳолатда жамият иккисидан қайси бири асосий эканлигини аниқлаши керак. Бунда албатта, иқтисодчилар учун кенг мунозара майдони вужудга келади.

Шуни ҳам қайд этиш керакки, иқтисодий назариясини ўрнаётганда бошловчи иқтисодчи дуч келиши мумкин бўлган қийинчиликлар мавжуд. Булар айрим фактларни нотўғри тасаввур этиш (айтайлик, бизнестан олинган фойдага шубҳа билан қараш ёки тақчил молиялаштиришни доимо ёмон деб тушуниш), ноаниқ иборалар ишлатиш (масалан, ҳукумат илгари сурган лойиҳаларни ҳар бир гуруҳ ўз манфаатидан келиб чиқиб турлича ном билан аташи), ёки мантиқий хулосалар чиқаришда адашиш (чунки индивидуал нуқтаи назардан чиқарилган хулоса тўғри бўлиши мумкин, лекин жамият миқёсида татбиқ этиш тўғри эмас). Масалан, индивидуал деҳқон қанча кўп ҳосил олса, шунча кўп даромад олади. Сабаби, унинг битта ўзи олган ҳосили нархларга деярли таъсир қилмайди (лекин барча деҳқонлар ҳосилининг кўпайиши нархни пасайтириб, даромадни кўпайтирмаслиги мумкин), аниқ сабаб-оқибатли боғланишларни ажратиш олиш қийинчилиги, улардан қайси бири сабаб, қайси бири оқибат эканлигини ажратиш мушкулликларидир.

Квант физикаси асосчиси, Нобель мукофоти лауреати Макс Планк камтарлик билан ўз фаолиятини иқтисодчиликдан бошлагани, лекин уни ташлагани, сабаби иқтисодчилик унга ҳаддан ташқари қийин кўринганини айтган. Бунини ҳозирги замон мантиқий математикаси «пионери» Бертран Росселга айтишганида, у таажжуб, мен иқтисодий назарияни ҳаддан ташқари содда деб ташлаб кетгандим, дейди.

Ҳар икки фикрда ҳам ҳақиқат бор, дейди П. Самуэльсон, шу билан бирга ҳато ҳам. Жуда кўп марта таъкидланадиги, ҳар қандай зехни ўткир 16 ёшга етган инсон иқтисодий қонун-қоидаларни яхши ўзлаштириши мумкин. Бу маънода Россел ҳақ. Лекин инсон ҳаётининг иқтисодий кучларини билиш санъатида фақат ақлга таяниш билан Планк ҳис қилганидек узоққа бориб бўлмайди.

Демак, далиллар, маълумотлар ўзгариши қандай натижага олиб келиши, улар асосида тўғри хулоса чиқаришни ўрганиш иқтисодиёт назариясининг асосий мақсади бўлиб, уни эгаллаш осон иш эмас.

3 - §. Иқтисодиёт назарияси фанининг таҳлил услуби

Иқтисодий қонунлар ва категориялар

Иқтисодий қонун деганда нимани тушунамиз, деган саволга жавоб бериш учун аввало қонунга берилган фалсафий таърифни эслаймиз.

«Қонун — шу ҳодиса ёки жараёнга хос ички, муҳим, зарурий, сабаб-оқибатли, доимий, умумий, сифат ва миқдор боғланишини ифодаловчи, барқарор такрорланувчи ҳодисадир».

Шу таърифдан фойдаланиб иқтисодий қонунларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

Иқтисодий қонунлар — иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар ўртасидаги муҳим, барқарор такрорланувчи, иқтисодий заруратни тақозо этувчи сабаб-оқибат, сифат ва миқдор боғланишлари, алоқаларидир.

Иқтисодий қонунлар айрим кишиларнинг хоҳиш-иродасидан қатъи назар амал қилади. Бу жиҳатдан иқтисодий қонунлар табиат қонунларига ўхшаб кетади. Лекин иқтисодий қонунларни табиат қонунларидан фарқлай билиш керак. Улар ўртасида муҳим ва принципиал фарқлар мавжуд:

1. Табиат қонунлари — бу табиатга хос қонунлар, улар табиат учун ҳам, жамият учун ҳам умумий. Иқтисодий қонунлар эса жамият ижтимоий ҳаётининг ривожланиши, инсонларнинг хўжалик фаолияти қонунларидир.

2. Табиат қонунлари абадий, иқтисодий қонунлар эса тарихий характерга эга.

3. Табиат қонунларини очиш, билиб олиш, ўрганиш, улардан фойдаланиш нисбатан анча текис, силлиқ юз беради, ҳамда табиат қонунларининг инсон томонидан бузилиши оқибатлари тезда юзага чиқади. Иқтисодий қонунлар эса бу жиҳатдан аксинча. Сабаби инсоннинг ўзи мураккаб, ундан ташқари, ҳар бир инсон ўз индивидуал ҳамда гуруҳий эҳтиёжи, манфаати билан майдонга чиқади. Натижада иқтисодий қонунлар «умри тугаб бораётган» жамият кучларининг қаршилигига дуч келади. Иқтисодий қонунларнинг инсон фаолияти орқали бузилишини илғаш қийин. У маълум вақт ўтгандан кейингина юзага чиқади.

Сиёсий иқтисод классиклари иқтисодий қонунларни объективлигини эътироф этган бўлсалар, маржинализм мактаби намояндлари, аксинча, инсоннинг иқтисодий жараёнларда иштирокининг субъектив жиҳатларига кўпроқ аҳамият берадилар. Ҳар бир инсон бирон иқтисодий фаолиятга киришар экан, ўз эҳтиёжларини қондириш нуқтаи назаридан нима қилиши, қандай йўл тутиши кераклигини «ақл тарозиси»да тортади. Албатта, бу ерда одамларнинг психологияси катта роль ўйнайди. Агарда инсон умрининг ярмидан кў-

пи хўжалик юритиш фаолияти билан ўтар экан, унда албатта **иқтисодий психология** шаклланади. Иқтисодий психологияга иқтисодий фикрлаш, хўжалик юритиш сабаблари ва инсонларнинг ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмолда қатнашувининг сабаби бўлган иқтисодий манфаатлар киради.

Хўжалик юритишни, айниқса бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий психология аралашувисиз амалга ошириб бўлмади.

Эркин танлаш имконияти бор шароитда кишилар бирон қарорга келишар экан, бунинг учун аввало иқтисодий фикрлар, манфаатлар асосида хулоса чиқаришади. Натижада хўжалик юритиш жараёнида маълум психологик қонунларнинг амал қилиши намоён бўлади.

Иқтисодий қонунлар кишиларнинг мақсадли фаолияти орқали намоён бўлади. Бир хил субъектлар хўжалик жараёнлари объектив кетма-кетлигини тушуниб, шу **йўналишда фаолият** кўрсатсалар, аксинча, бошқа субъектлар ўз манфаатларидан келиб чиқиб, **қарши фаолият** олиб борадилар. Бунинг натижасида объектив **иқтисодий қонунлар нисбатан кам ёки юқори барқарорликда иқтисодиётнинг умумий йўналишини акс эттирадиган тенденциялар тарзида амал қилади.**

Иқтисодий қонунларнинг ҳар хил гуруҳлари ва турлари мавжуд бўлиб, улар биргаликда жамият тараққиёти иқтисодий қонунлари тизимини ташкил этади. Улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

Махсус иқтисодий қонунлар — бу муайян социал-иқтисодий тизим доирасида амал қилади. Улар аниқ тарихий хўжалик шаклининг ривожланиш қонунларидир. Масалан, қулдорлик, крепостнойлик, «социалистик» тақсимот қонуни ва бошқалар.

Алоҳида ёки даврий-оралиқ қонунлар. Буларга амал қилиш шароити сақланган тарихий даврларга хос бўлган қонунлар киради. Бу қонунлар махсус тизимларга алоқаси бўлмаган ҳолда турли социал-иқтисодий тизимларни бирлаштириб, боғлаб турувчи муносабатларга хосдир. Масалан, бозор иқтисодиётига хос қонунлар том маъноси билан шу гуруҳга киради.

Умумиқтисодий қонунлар. Бу — жамият тараққиётининг барча босқичларида, иқтисодиётни аниқ ижтимоий шаклидан қатъи назар амал қилувчи қонунлардир. Улар одатда, жамиятнинг олға қараб ривожланиш жараёнини ифодалайди. Масалан, эҳтиёжларнинг юксалиб бориши қонуни, вақтни тежаш, ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви ва бошқалар.

Иқтисодиётда турли ҳодисалар, жараёнлар, улар ўртасидаги алоқалар ўрганилаётганда маълум мантиқий тушунчалар—категорияларга таянилади.

Иқтисодий категорияларни иқтисодий қонунлардан фарқ қилиш зарур.

Жамият иқтисодий ҳаётининг энг муҳим томонларини ифодаловчи назарий (мантиқий) тушунчалар **иқтисодий категориялар** деб аталади. Улар реал иқтисодий воқеликнинг илмий ифодасидир. Масалан, талаб ва таклиф, бозор, кредит ва ҳоказолар.

Иқтисодий категориялар иқтисодий қонунларга ўхшаш махсус алоҳида (даврий-оралиқ) умумий категорияларга бўлиниб, айримлари иқтисодий тараққиётнинг муайян тарихий босқичига хос бўлса, айримлари узоқ тарихий даврга хос, бошқалари барча босқичларга хос.

Иқтисодий муносабатлар ривожланиб боради, бир муносабат ўрнига бошқаси келади. Бошқа бир муносабат тубдан янгиланмасада, у бойиб боради, унинг янги қирралари пайдо бўлади. Шу сабабли иқтисодий назарияда янги категориялар пайдо бўлади. Қўлланаётган категорияларнинг мазмуни кенгаяди. Масалан, диверсификация, инфраструктура, интеграция ва ҳоказо.

Назарий категория ва қонунларни улар қайси гуруҳга киришидан қатъи назар яхлитликда олиб ўрланади. Категория ва қонунлар тизими иқтисодиётга хос бўлган барча бир-бирини тақозо этувчи, бир-бири билан боғлиқ қонунлар ва категориялар мажмуасидир.

Иқтисодиёт назарияси ва бошқа иқтисодий фанлар Иқтисодиёт назарияси қатор иқтисодий фанларга методологик (услубий) асос бўлиб хизмат қилади. Ўз навбатида бошқа фанлар иқтисодий назарияни бойитади, уни тўғри хулосалар чиқаришига ёрдам беради.

Лекин иқтисодиёт назарияси фақат иқтисодий фанлар билан эмас, балки бошқа ижтимоий ва табиий фанлар билан ҳам боғлиқ.

Иқтисодий фанларни шартли равишда икки гуруҳга: умумиқтисодий фанлар, яъни иқтисодиётни яхлит ўрганувчи фанлар ҳамда хусусий иқтисодий фанлар, яъни иқтисодиётнинг у ёки бу соҳасини ўрганувчи фанларга бўлиш мумкин. Иқтисодиёт назарияси биринчи гуруҳга киради. Ном ҳам кўрсатиб турибдики, иқтисодиётга назарий жиҳатдан ёндошади, унга хос қонун-қоидаларни ўрланади. Назария шу фаннинг танҳо ўзида кўрилади, лекин бу у монополь мавқега эга дегани эмас. Бошқа фанлар ҳам назарий ёндошади, лекин хусусий иқтисодий фанларда назария ҳодисаларнинг фақат айрим хусусий жиҳатларига тегишли, уларда назария бош масала эмас.

Иқтисодиёт назарияси иқтисодий фаолият қаерда, қандай ижтимоий шаклда, қандай миқёсда ва қандай шиддат билан юз беришидан қатъи назар, унга хос бўлган жамики алоқа, боғланишларни, уларга хос қонун-қоидаларни ўрланади. Унинг бошқа иқтисодий фанлардан фарқи ҳам ана шунда.

Тарихий маржинализм мактаби вакили К. Мингер ўз вақтида қайд қилиб ўтганидек, иқтисодий билим берадиган фан битта эмас, балки бир қатор мустақил хусусий иқтисодий фанлар бўлиб, улар ўзининг махсус вазифа, предмет ва мантиқий услубларига эга. Улар амалий фаолият учун зарур бўлган қоидалар тизимини ишлаб чиқади, шунинг учун ҳам умумий назария жумласига эмас, балки хўжалик юритиш санъатига киради.

Хусусий иқтисодий назария иқтисодиётнинг айрим хусусий то-

монларига эга бўлган мураккаб муносабатларни ва қонуниятларни ўрғанади. Масалан, молия, кредит, пул муомаласи, бухгалтерия ҳисоби, маркетинг, статистика ва ҳоказолар — иқтисодийнинг айрим соҳаларидаги фаолиятни таҳлил этади.

Иқтисодий назарияси билан боғлиқ қатор иқтисодий фанлар орасида алоҳида эътиборга сазовор фан бу статистика. Давлат муассасалари, ташкилотлар, тадбиркорлар, корхоналар низоҳатда катта ҳажмда иқтисодий ахборот берадилар. Иқтисодий назарияси бу ахборотларсиз, йиғилган маълумотларни пухта, синчиклаб статистик таҳлил қилмай туриб, реалликни ифодамай олмайди.

Жуда кўп қўллаб эҳтимоллар назарияси ва статистикада қўлланиладиган математик услублар айнан иқтисодий соҳасида тобора кенг қўлланилмоқда. Айниқса, иқтисодий назариясининг мураккаб бўлимларида математиканинг аҳамияти катта.

Асосий иқтисодий қонун-қоидаларни муваффақиятли ўрганишда мантиқий фикрлаш муҳим ўрин тутди. Иқтисодий назарияси тавсияларини амалиётга муваффақиятли қўллаш учун эмпирик (ҳаёт тажрибасидан олинган) маълумотларни аниқ баҳолаш зарур.

Иқтисодий назарияси бошқа фанлар, айниқса хусусий иқтисодий фанлар ҳисобига назарий жиҳатдан бойиса, ўз навбатида бошқа иқтисодий фанларга методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Иқтисодий назарияси фанининг услуби Иқтисодий назарияси фанини ўрганишда илмий тадқиқотнинг турли услубларидан фойдаланилади. Уларни умумий ёки фалсафий, умумий (тарихий, мантиқий, математик ва ҳоказолар), махсус (ҳар бир фаннинг ўзини татбиқ этадиган) услубларга бўлиш мумкин.

Умумий услуб бир-бирига қарама-қарши бўлган икки фалсафий услуб — **метафизика** ва **диалектикадан** иборат.

Метафизика, ҳодиса, воқеаларни алоҳида ўзгармас, тинч ҳолатида ўрғанади. Иқтисодийни ўрганишда метафизик ёндашув тизимнинг бирон-бир томонини ёки ҳўжалик муносабатларининг ички тузилишини, уларнинг ўзгаришини ҳисобга олмаган ҳолда ўрганиш талаб этилганда татбиқ қилинади.

Масалан, Америка сиёсий иқтисод мактабининг асосчиси Ж. Кларк ўзининг, «Бойликнинг тақсимланиши» китобида техника, технология, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва жамият даромадларини тақсимлашни статик (ўзгармаган) ва динамик (прогрессив ўзгаришлар таъсирини ҳисобга олиб) кўриб чиқади.

Иқтисодий назарияси ҳодисани диалектика асосида ўрганса ҳақиқатни тўлароқ акс эттиради.

Диалектика — табиат, жамият, тафаккур ривожланишининг энг умумий қонуниятлари ҳақидаги таълимот бўлиб, унинг асосчиси буюк немис файласуфи Георг Гегель (1770—1831 йиллар) ҳисобланади. У диалектика тизими назариясининг марказига қарама-

қаршиликларни қўяди. У қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунини ифодалар экан, қарама-қаршиликни ҳар қандай ривожланишнинг «миқдори» сифатида баҳолайди. Бу, албатта, икки сифатга ҳам тегишли.

Диалектик услуб фақат зиддиятни эмас, балки қарама-қаршиликлар бирлигини ҳам ифодалашни натижасида бир-бири билан қарама-қарши ҳодисаларни бир бугун ҳолда кўриш имконини беради. Биз масалан, ишлаб чиқариш омилларини (статик), ишлаб чиқариш имконияти, ишлаб чиқаришнинг ривожланиш босқичларини (динамик) ўрганганимизда бу услублардан фойдаланамиз.

Иқтисодиёт назариясини ўрганишда фойдаланиладиган асосий услублардан яна бири **илмий абстракция**лаш услубидир.

Иқтисодий фаолиятда алоқа-боғланишлар ғоят кўп бўлганидан ҳодисаларнинг ривожланиб боришини маълум тизимга солиб, хулоса чиқариб бўлмайди.

Иқтисодиёт назарияси табиий-техникавий фанларга ўхшаб ўз гипотезаларини лаборатория тажрибалари орқали синаб кўра олмайди. У ижтимоий фан бўлгани учун иқтисодиётдаги ғоят кўп қиррали, бир-бирига боғланиб кетган алоқа-боғланишлар билан тадқиқот олиб боради.

Иқтисодий ҳодисалар, жараён ўрганилганда уларни тасодифийлари эмас, балки асосийлари бошқаларидан ажратилиб, маълум чегарада олиб қаралади.

Илмий абстракция (лотинча — abstractio — сўздан олинган) диққатни четга тортиш маъносини беради. Илмий абстракция ёрдамида илмий категориялар таърифлаб бериледи, тадқиқ этилаётган объектларнинг моҳиятини кўрсатувчи томонлари ифодаланади, иқтисодий моделлар кўрилади.

Иқтисодий жараёнларни тадқиқ этишда иқтисодий категориялар каби, иқтисодий ҳодисаларнинг энг барқарор боғланишларини кўрсатувчи иқтисодий қонунлар очилади, таърифлаб бериледи, илмий муомалага киритилади.

Абстракциялаш асосида иқтисодиётга оид асосий, муҳим, юзага чиқиб турадиган фактлар ажратиб олинади, таққосланади, улар ўртасидаги боғланиш аниқланади. Буларнинг ҳаммаси онг, тафаккур орқали бажарилади. Абстракциясиз ғоят кўп, тартибсиз фактлар, далиллар асосида назарий хулоса чиқариш қийинлашади ёки умуман хулоса чиқариб бўлмайди. Масалан, нарх, талаб ва таклиф ўртасидаги боғланишни ўрганганимизда нархдан бошқа омилларни ўзгармайди деб олишимиз ёки иқтисодий ресурсларни чекланганлиги шароитида маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти даражасини таҳлил қилганда мавжуд ресурслардан фақат 2 турдаги маҳсулот ишлаб чиқарамиз деб фараз қилиб, иқтисодий муаммони тадқиқ қилиш мумкин.

Иқтисодиёт назариясида индуктив ва дедуктив услублардан кенг фойдаланилади. **Индуктив** услубда эмпирик билимдан абстракцияга

ўтилади. Бунинг учун иқтисодиётни акс эттирувчи маълумотлар тўпланadi, жамланиб баҳоланади. Далиллар тўплаб, хусусий хулоса чиқарилади, хусусий хулосадан умумий хулосага ўтилади. Дастлабки синаб кўрилмаган хулоса-гипотеза олға сурилади. Улар ўртасидаги сабаб-оқибат боғланишлари аниқланади, фактлар умумлаштирилиб, абстракцияга ўтиб, фикр-мулоҳаза синалган назарий хулосалар, қонун-қоидалар даражасига кўтарилади. Сўнгра улардан иқтисодий сиёсатга ўтилади.

Дедуктив услуб қўлланилганда назариядан иқтисодий фактлар, далиллар таҳлилига ўтилади. Умумий хулосадан хусусий хулоса чиқарилади. Ҳар икки услуб бир-бирини тўлдирadi.

Иқтисодиёт назарияси умуминсоний бўлганидан унда **тарихийлик** ва **мантиқийлик** усуллари ҳам қўлланилади.

Тарихийлик услуби асосида иқтисодий муносабатларнинг вужудга келиши, ривожланиши, қандай натижага олиб келиши ўрганилади. Тарихийлик услубидан кўпроқ классик сиёсий иқтисод вакиллари фойдаланишган. Тарихий ёндашувнинг камчилиги шундаки, тарихий фактларнинг кўплиги иқтисодиётни жиддий тарзда назарий ўрганишни қийинлаштирadi. Ишлаб чиқариш тизимининг типик хусусиятларини аниқлашга эришиб бўлмайди. Тарихийлик услубининг бу камчилиги мантиқийлик услуби ёрдамида бартараф қилинади. Иқтисодий ҳодисаларнинг ички ва ўзаро алоқалари мантиқий фикрлаш орқали аниқланади. Бу усул билан иқтисодий ҳодисаларнинг моҳияти, туб белгилари аниқланади. Улар тарихан ривожланиб, ўзгариб турувчи деб қаралади. Масалан, нефт қазиб чиқаришнинг қисқариши ўз навбатида қатор салбий оқибатларга олиб келади — нефтни қайта ишлайдиган корхоналар, нефт-кимё корхоналари тўхтади, ёнилғи ишлаб чиқарилмагач, бу ёнилғини ишлатадиган соҳаларда ҳам қийинчиликлар вужудга келади. Демак, нефт қазиб чиқаришнинг қисқариши нималарга олиб келиши мумкинлиги тўғрисида мантиқий хулоса чиқариш мумкин.

Иқтисодиёт назариясида **иқтисодий таҳлил** услублари, **математик**, **статистик** услублардан ҳам кенг фойдаланилади. Улар ҳодиса ва жараёнларнинг миқдорий томонларини ўрганиб, янги сифат даражасига кўтарилишини аниқлашга ёрдам беради. Бунда ҳозирги замон ҳисоблаш техникаси, жумладан, компьютерлар кенг қўлланилади. Айниқса, **иқтисодий-математик моделлаштириш** муҳим роль ўйнайди. Тадқиқотнинг барча услубларидан фойдаланиб, иқтисодий ҳодиса-жараёнларнинг боғланишини аниқлаш, иқтисодий жараёнларнинг қандай ўзгаришини тахмин қилиш мумкин.

Бу услуб ёрдамида иқтисодий моделлаштириш амалга оширилади. Иқтисодий модел — бу иқтисодий жараён ва ҳодисаларнинг бир томондан объектив хусусиятларига, иккинчи томондан, тадқиқотнинг субъектив мақсади, характериға кўра абстракт тарзда умумлаштириб ифодаланган реалликнинг конструкцияси, образидир.

Моделлаштиришда **функционал таҳлил** алоҳида ўрин тутати. Функцияларни ўзимиз эътибор қилмаганимиз ҳолда доимо учратамиз.

Функциялар — бу ўзгарувчи миқдорлар бўлиб, уларнинг ўзи бошқа ўзгарувчи миқдорга боғлиқ. Функция — бошқа миқдорнинг ўзгаришига қараб ўзгариб турадиган, ўзгарувчан миқдор. Функциялар техника, геометрия, физика, кимё ва бошқа фанларда кенг қўлланилади. Иқтисодиётда функцияларга мисол қилиб талаб ва нархни келтириш мумкин. Талаб нархга боғлиқ, агар нарх кўтарилса, бошқа таъсир қилувчи омиллар ўзгармаган ҳолда талаб камаяди. Бунда нарх мустақил ўзгарувчи, яъни аргумент бўлса, талаб унга боғланишдаги ўзгарувчи, яъни функция, шундай қилиб, талаб нархнинг функцияси, лекин талаб ва нарх жойини ўзгартириш, яъни талаб қанча кўп бўлса, бошқа омил ўзгарса, нарх ҳам шунча кўтарилиши мумкин. Бунда нарх талабнинг функцияси бўлади.

Иқтисодиётда **позитив** ва **норматив** таҳлилдан фойдаланилади. Позитив ёндашув қандай бўлса, шундайлигича таҳлил этса, норматив таҳлилда қандай бўлиши кераклиги нуқтаи назаридан ёндашилади.

Иқтисодиёт назариясида иқтисодий экспериментлар ҳам ўзига хос ўрин тутати.

Иқтисодий ҳаётда экспериментларни кенг миқёсда ўтказиш мумкин эмас, лекин маълум чегарада, оқиллик билан иқтисодий жараёнларни қандай натижага олиб келишини ўрганиш мақсадида ўтказса бўлади.

Иқтисодий эксперимент деганда иқтисодий ҳодиса, жараёнларни ўрганиш ва келажакда амалиётда қўллаш учун уларни нисбатан энг қулай шароитда сунъий равишда қайтадан амалга ошириш, тажриба қилиш тушунилади.

Экспериментлар одатда кўпроқ микромиқёсда ўтказилади. Р. Оуэн, П. Ж. Прудон, Ф. Тейлор, Г. Форд фаолиятлари микромиқёсда ўтказилган экспериментларга ёрқин мисол бўлади.

Ҳозирги пайтда у ёки бу мамлакатда, у ёки бу назарияга асосланиб олиб борилаётган иқтисодий сиёсатни макромикёсдаги эксперимент тарзида ҳам қараш мумкин.

Умуман олганда, жамиятдаги иқтисодий муаммоларга енгил-елпи қараб бўлмайди. Уларни чуқур ўрганиш, сўнгра бирон хулосага келиш керак.

Иқтисодиёт назарияси умуминсоний фан бўлиб қуйидаги функцияларни бажаради:

1. Иқтисодий сир-асрорларни ўрганиш, билиб олиш. Иқтисодий ҳодисалар ва уларнинг боғланишларини ҳар томонлама ўрганиш, уларнинг қонунларини очишга ёрдам беради. Улар асосида эса миллий иқтисодиёт ривожланади. Бунинг учун турли-туман ахборотлар, фактлар, статистик маълумотлар, ҳужжатлар, обрўли олимлар, арбобларнинг китоблари, ишлари ўрганилади.

2. Иқтисодий жараёнларнинг ривожланишини олдиндан айтиш, прогноз қилиш (юнонча — *prognosis* — олдиндан кўрмоқ, бажармоқ, қилмоқ). Иқтисодиёт назарияси иқтисодий жараёнларни ўрганиш натижасида яқин келажакда жамиятнинг илмий-техник, социал-иқтисодий ривожланиши истиқболларини илмий асослаб беради. Микромиқёсда эса ҳар бир хўжалик юритувчи субъект ўз манфаатидан келиб чиқиб, келажакда қандай фаолият юритиш масалалари бўйича маълум бир қарорга келади.

3. Бошқа фанларга илмий-услубий асос бўлиб хизмат қилиш. Бошқа фанлар назария асослаб берган категория ва қонунларга таянган ҳолда ўз предметини ўрганади. Айни вақтда назария бошқа фанлар ҳулосасига асосланиб, иқтисодий ҳодисаларни умумлаштиради.

4. Амалий тавсиялар бериш. Иқтисодиёт назарияси тавсиялари хўжалик юритишнинг оқилона услублари, асосий принципларини ишлаб чиқишга хизмат қилади. Умумиқтисодий мазмундаги тавсиялар иқтисодий сиёсатга тегишли бўлади.

Кейинги пайтларда иқтисодиёт назарияси ва бошқа иқтисодий фанларнинг аҳамияти анча ўсди. Амалий муаммоларни ечиш, хўжалик ва иқтисодий жараёнларни ўрганишда математик, статистик услубларнинг кенг қўлланилиши, фанда эришилган бошқа ютуқларни татбиқ қилиш, иқтисодиёт назарияси тавсияларини ҳаётда қўллаш имконини берди.

1969 йилдан бошлаб Швеция Фанлар Академияси ҳар йили иқтисодиёт соҳасида энг яхши илмий-амалий ишлар, лойиҳаларга Нобель мукофоти топширади.

Иқтисодий назариянинг етуклик даражаси фаннинг нақадар ривожланганлигини билдиради. Жамият ривожланиб, интеллектуал қуввати ошиб бориши билан иқтисодиёт назарияси ҳам ривожланиб, иқтисодиёт учун аҳамияти ҳам ортиб боради.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Иқтисодиёт.	Иқтисодий қонунлар.
Иқтисодиёт назариясининг предмети.	Иқтисодий категория.
Ресурсларнинг чекланганлиги.	Илмий абстракция.
Иқтисодий сиёсат.	Индукция ва дедукция.
Позитив иқтисодиёт назарияси.	Гипотеза.
Норматив иқтисодиёт назарияси.	Функционал таҳлил.
	Иқтисодий эксперимент.

Такрорлаш учун саволлар

1. Иқтисодиёт деганда нимани тушунамиз?
2. Иқтисодиёт назарияси фани нимани ўрганади?
3. Норматив ва позитив иқтисодиётнинг фарқини кўрсатинг.
4. Жамият томонидан амалга оширилиши зарур, кўпчилик иқтисодчилар томонидан эътироф этилган қандай мақсадлар мавжуд? Нима сабабдан уларнинг ҳаммасини бир вақтнинг ўзида амалга ошириб бўлмайди?

5. Микроиқтисодиёт ва макроиқтисодиёт нимами билан фарқланади ва нима сабабдан бир-бири билан боғлиқ?

6. Иқтисодиёт назарияси фани предметини қандай услублар ёрдамида ўрганилади?

II БОБ. ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ ВА ЖАМИЯТНИНГ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМИ

1-§. Социал-иқтисодий эҳтиёжлар назарияси ва уларни қондириш муаммолари

Эҳтиёжлар ва уларнинг турлари. Кишилиқ жамияти инсонлардан таркиб топган. Инсон эса барча жонзотларнинг энг олийси. У бошқа жонзотлардан ўзининг ақл-идроки билан ажралиб туради. У ҳаёт кечириши учун турли эҳтиёжларини қондириши шарт, чунки бусиз у яшай олмайди.

Инсонларнинг яшаши, ҳар томонлама камол топиши учун зарур бўлган барча неъматлар уларнинг ҳаётий эҳтиёжларини ташкил этади. Инсон ўз эҳтиёжларини қондириш йўллари қидиради. Эҳтиёжларни қондириш зарурлиги, яъни яшаш учун кураш уни фаолликка ундайди.

Эҳтиёжлар ниҳоятда турли-туман бўлиб, уларга турли жиҳатдан ёндашиш мумкин. Кўпгина иқтисодчилар у ёки бу хусусиятларига кўра эҳтиёжларни гуруҳларга ажратиб тушунтиришга ҳаракат қилишган. Альфред Маршалл немис иқтисодчиси Германнинг фикрига асосланиб, эҳтиёжларни *абсолют* ва *нисбий*, *минимал* ва *максимал* даражадаги эҳтиёж, *қондирилиши зарур* ва *қондирилишини кечиктирса бўладиган*, *бевосита* ва *билвосита* қондириладиган эҳтиёжлар, *жорий* ва *келажакда қондириладиган* эҳтиёжларга бўлади. Айрим адабиётларда *бирламчи* — энг зарур эҳтиёжлар, *иккиламчи* — қондирилишини кечиктирса бўладиган иккинчи даражадаги эҳтиёжларга бўлинади. Бирламчи эҳтиёжларга инсоннинг энг зарур бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа шунга ўхшаш эҳтиёжлари, иккиламчи эҳтиёжларга инсоннинг маънавий, интеллектуал фаолияти билан боғлиқ бўлган билим олиш, санъат, турли кўнгилочар тадбирларга қатнашиши каби эҳтиёжларни киритиш мумкин. Лекин бундай ажратиш шартли. Улар ҳар бир инсон учун индивидуал бўлиб, бир инсон учун кийим-кечак, турар жой бирламчи бўлса, бошқаси учун бундай бўлмаслиги мумкин. Биров учун кийим-кечакдан кўра билим олиш зарурроқ, бошқаси учун аксинча, ёки бир киши учун маънавий эҳтиёж ҳапшам бўлса, бошқаси учун кундалиқ эҳтиёж бўлиши мумкин, ёки маълум вақт ўтгач оддий эҳтиёжларга айланиши мумкин.

Инсон эҳтиёжларига турли жиҳатдан ёндашиб, уни ҳар хил гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. **Эҳтиёжлар субъектларига кўра, индивидуал, гуруҳий, умум-жамият** эҳтиёжларига бўлинади:

а) **индивидуал эҳтиёж** ҳар бир инсоннинг эҳтиёжини ифодалайди. У физиологик эҳтиёжлар, социал контактда бўлиш, ўзининг ҳар томонлама камол топишига бўлган эҳтиёжлар ва бошқаларни ўз ичига олади;

б) **гуруҳий эҳтиёж** — бу оилавий ёки кишиларнинг бирон мақсадда бирлашган гуруҳлари (меҳнат жамоаси, турли уюшмалар) эҳтиёжлари бўлиб, биргаликда яшаш, фаолият юритиш жараёнида вужудга келадиган умумий эҳтиёжлардир;

в) **умумжамят эҳтиёжи** — бу мамлакат миқёсида, қолаверса Ер шари миқёсида инсонларнинг бир бутун бўлиб таркиб топган эҳтиёжларидир. У ўз ичига биринчидан, барча турдаги индивидуал ва гуруҳий эҳтиёжларни олса, иккинчидан, жамиятнинг яхлит организм сифатида яшаб туриши учун зарур эҳтиёждир. Буларга табиий ресурсларни асраш, мудофаа, жамиятни бошқариш ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Жамиятнинг эҳтиёжи турли ижтимоий тоифа ва гуруҳларга мансуб кишилар эҳтиёжининг яхлитлиги сифатида намоён бўлади. Табақаланиш даражасига қараб, эҳтиёжлар ҳам фарқланади.

2. **Эҳтиёжлар объектига кўра моддий эҳтиёжлар, социал-маънавий эҳтиёжларга** бўлинади.

Моддий эҳтиёжлар азалий, улар инсон пайдо бўлиши билан вужудга келган. Улар табиий эҳтиёждир. Моддий эҳтиёжлар энг зарур ва ҳаётий эҳтиёжлардир. Озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой, транспорт ва ҳоказо каби қатор эҳтиёжлардан иборат бўлиб, уларнинг қондирилиши яшашнинг бирламчи шартидир. Моддий эҳтиёжлар, албатта моддий кўринишга эга, масалан, озиқ-овқатга эҳтиёж — ун, гуруч, ёғ, гўшт, шакар ва бошқалар каби моддий шаклга эга. Кийимларга бўлган эҳтиёж — туфли, пайпоқ, костюм-шим, кўйлак, пальто, куртка ва бошқаларга бўлган эҳтиёж тарзида юзага чиқади.

Социал-маънавий эҳтиёжлар азалий бўлмай, жамият тараққиётининг маълум босқичида, цивилизация пайдо бўлиши билан юзага келади. Жамият ривожланган сари социал-маънавий эҳтиёжлар табиий заруратга айланади ҳамда тобора юксала боради. Социал-маънавий эҳтиёжлар асосан турли хизматлардан фойдаланишга бўлган эҳтиёжлар тарзида юзага чиқади. Ўқитувчи, врач, санъат арбоби, спорт ва бошқалар хизматидан фойдаланиб инсон ахлоқий, маънавий, эстетик, жисмоний жиҳатдан тарбияланади, билим олади, касб эгаллайди, ҳар томонлама камол топади. Бу эҳтиёжлар яққол моддий кўринишга эга эмас.

3. **Фаолият юритиш сфераси жиҳатидан меҳнат қилиш, мулоқотда бўлиш, дам олиш, иш қобилиятини тиклаш, иқтисодий фаолият юритиш** эҳтиёжларини ўз ичига олади.

Меҳнат эҳтиёжи инсоннинг ўзида мужассамлашган. Меҳнатсиз инсон яшай олмайди, чунки меҳнатсиз нозу неъматлар яратиб бўлмайди, меҳнатсиз инсон шахси камол топа олмайди. Меҳнат эҳтиёжи инсонда меҳнат қилиш, ижод қобилияти борлигидан келиб чиқади. Инсон меҳнат туфайли жамиятда ўз ўрнини топади, ўз қобилиятини ишга солиб, обрў-эътибор қозонишга ҳаракат қилади. Инсон яшар экан, доимо бошқалар билан мулоқотда бўлишга эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳам ҳаётимизда «Ёлғизлик Худога хос» деган нақл бор. Инсон меҳнат қилар экан, албатта, иш қобилиятини тиклаш учун дам олиши, турли кўнгилочар тадбирларда қатнашиши зарур.

4. Эҳтиёжлар қондирилиши жиҳатидан якка ва биргаликда қондириладиган эҳтиёжларга бўлинади. Ҳар бир инсон ўз эҳтиёжларининг бир қисмини якка тартибда, иккинчи қисмини эса бошқалар билан биргаликда қондиради. Якка тартибда қондириладиган эҳтиёжга ягона ўлчам билан ёндашиб бўлмайди. Моддий эҳтиёжларнинг кўпчилиги одатда якка тартибда қондириладиган эҳтиёжларни ташкил этса, социал-маънавий эҳтиёжлар кўпроқ биргаликда қондириладиган эҳтиёжлардан иборат. Масалан, кийимга бўлган эҳтиёж якка тартибда, билим олишга бўлган эҳтиёж биргаликда қондирилади.

5. Қандай мақсад кўзланганига қараб эҳтиёжларни *шахсий эҳтиёжлар* ва *ишлаб чиқариш эҳтиёжларига* бўлиш мумкин. Бошқача айтганда, истеъмол товарлари ва иқтисодий ресурсларга эҳтиёж. Биринчиси инсоннинг бевосита эҳтиёжлари бўлиб, унинг ҳаёт кечириши, ҳар томонлама камол топишига қаратишган. Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари эса инсон учун билвосита эҳтиёжлар бўлиб, унинг ёрдамида инсон яшаши, камол топиши учун зарур бўлган турли неъматлар ишлаб чиқариш учун зарур ишлаб чиқариш воситалари яратилади.

Эҳтиёжлар қандай гуруҳларга бўлинмасин, уларга қай жиҳатдан ёндашилмасин, улар бир-бири билан боғлиқ, бири иккинчисини тақозо қилади ҳамда ягона умумжамиат эҳтиёжлари тарзида шаклланади.

Жамият умумий эҳтиёжларининг таркиб топиши ва ривожланишига қатор омиллар таъсир кўрсатади.

Уларни умумий тарзда қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Аҳоли сони, ёши, жинси.
2. Табиий-географик шароит.
3. Тарихий, миллий анъаналар ва одатлар.
4. Жамиятнинг иқтисодий тараққиёти.
5. Маданий жиҳатдан эришилган даража.

Жамият ҳар хил одамлардан таркиб топар экан, албатта уларнинг эҳтиёжлари ҳам бир-биридан фарқ қилади. Шу билан бирга эҳтиёжларнинг шаклланишига таъсир этадиган омиллар мавжуд.

Эҳтиёжларнинг юксалиб бориши. Кишилиқ жамияти тараққиётига назар ташласак, эҳтиёжларнинг юксалиб боришини кўрамиз.

Эҳтиёжларнинг узлуксиз ўзгариб туриши ҳар қандай жамиятга хосдир. Ҳозирги назариячилар эҳтиёжлар чексиз, улар ўсишининг тўхташи, жамият ҳаётининг тўхташини билдиради, деб эътироф этишади. Эҳтиёж ўсмаганда эди, ишлаб чиқаришнинг тараққий этишига зарурат бўлмас эди.

Эҳтиёжларнинг юксалиши икки йўналишда амалга ошади.

1. Кишиларнинг эҳтиёжи миқдоран ўсиб боради. Бу бир томондан, аҳоли сонининг кўпайиб бориши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, истеъмолнинг ортиши билан боғлиқ.

2. Эҳтиёжлар таркиби ўзгариб, кўпайиб боради. Ишлаб чиқаришнинг ўзи эҳтиёжларнинг ўсишига, таркибининг ўзгаришига катта таъсир кўрсатади.

Биринчидан, ишлаб чиқариш орқали турли неъматлар яратилади ва шу неъматларга бўлган эҳтиёжларни қондириш имкони яратилади. Эҳтиёжнинг қондирилиши ўз навбатида янги эҳтиёжларни вужудга келтиради. Масалан, автомобиль сотиб олиб эҳтиёжни қондирилиши ўз навбатида қатор янги эҳтиёжларни келтириб чиқаради: машина турадиган жой керак, ёнилғи, эҳтиёт қисм ва бошқалар, суғурта қилдириш, солиқлар тўлаш ва ҳоказоларга эҳтиёж.

Иккинчидан, фан-техника тараққиётининг тезлашуви, аҳоли турмуш тарзи ҳам эҳтиёжларни тубдан ўзгартиради. Янги ихтиро қилинган нарсаларни ишлаб чиқариш уларга эҳтиёжни вужудга келтиради, уларни одамлар сотиб олишга ҳаракат қиладилар. Масалан, кир ювиш машинаси, видеоманитофон ва бошқалар.

Учинчидан, ишлаб чиқариш маиший маданиятни шакллантиради. Оддийгина мисол. Дастлабки ибтидоий одамларнинг овқат тайёрлаши билан ҳозирги овқат тайёрлаш технологияси тубдан фарқ қилади.

Ишлаб чиқариш эҳтиёжларни шакллантирар экан, ўз навбатида эҳтиёжлар ҳам ишлаб чиқаришга таъсир этади:

1. Эҳтиёжлар яратувчанлик фаолиятининг сабаби ва аниқ йўналишига асос бўлади.

2. Инсон эҳтиёжларининг миқдор ва сифат жиҳатдан тез ўзгариши ишлаб чиқаришни унга мослашишига ундайди.

3. Эҳтиёжлар авангардлик ролени ўйнайди, дастдан юқорига интилади.

Бутун иқтисодиёт тарихини маълум бир маънода эҳтиёжларнинг шаклланиши тарихи тарзида кўриш мумкин.

Ҳозирги замон цивилизацияси даражасига эҳтиёжлар ва ишлаб чиқаришнинг бир-бирига таъсири асосида эришилган.

Жамиятнинг социал-иқтисодий тараққиёти, эҳтиёжларнинг юксалиб бориши иқтисодий қонунда ўз ифодасини топади. Бу қонун **ишлаб чиқариш ва маданият ривожланиши билан инсон эҳтиёжларининг юксалиб боришини, унинг миқдори ўсиб, таркибан янгиланиб боришини ифодалайди.**

Бу қонун ишлаб чиқариш билан эҳтиёжлар ўртасида алоқа, боғланишлар мавжудлиги ва унинг доимо бўлишини кўрсатади. Эҳтиёжларнинг юксалиши мураккаб тарзда кечади. Эҳтиёжларнинг чексизлиги кўпроқ социал-маънавий эҳтиёжларга тааллуқли.

Статистика эҳтиёжларнинг ўзгаришини ўрганиш мақсадида истеъмол товарларини асосан уч гуруҳга бўлади:

- а) озиқ-овқат маҳсулотлари;
- б) ноозиқ-овқат товарлари;
- в) узоқ муддат фойдаланадиган товарлар.

Ресурслар чекланганлиги ва эҳтиёжларни қондириш муаммолари. Иқтисодиёт назарияси асосини икки нарса: **жамият аъзолари эҳтиёжларининг чексизлиги ва шу эҳтиёжларни қондириш учун зарур бўлган товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш учун зарур иқтисодий ресурсларнинг чекланганлиги ташкил этади ва барча муаммоларни қамраб олади.**

Ер юзидаги аҳолининг сони бугунга келиб 6 миллиард кишидан ошди. Табиий бойликлар эса аксинча, камайиб бораёпти, бунинг устига табиий бойликлар — экин майдонлари, ўрмонлар, қазилма бойликлар, чучук сув миқдори чекланган.

Маълумки, эҳтиёжларни қондиришнинг ягона йўли ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқариш учун эса турли-туман ресурслар керак. Ресурслар деганда турли эҳтиёжларни қондирадиган товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш учун ишлатиладиган барча воситалар ва меҳнатга лаёқатли кишиларни тушунамиз. Бу ресурслар моддий ва меҳнат ресурсларига бўлинади:

1. Моддий ресурслар — ер, фойдали қазилмалар, хомашё материаллар ҳамда бино-иншоот, асбоб-ускуна, машина, механизм, ҳар хил қурилма кабиларни ўз ичига олади.

2. Меҳнат ресурслари — меҳнатга лаёқатли, маълум маъна ва маҳоратга эга кишилардан иборат.

Ҳар бир ресурс ундан ишлаб чиқаришда фойдаланганда маълум самара беради. Ресурс келтирадиган натижа ўз чегараларига эга. Ҳар қандай ресурсдан энг яхши, оқилона фойдаланилган тақдирда ҳам маълум миқдордан ортиқ маҳсулот яратиш бўлмайди.

Зарур ресурсларнинг чекланганлиги ишлаб чиқариш имкониятларининг ҳам чекланишига олиб келади. **Ишлаб чиқариш имконияти деб, мавжуд иқтисодий ресурслардан тўла фойдаланиш эвазига энг кўп маҳсулот ишлаб чиқариш тушунилади.** У ишлаб чиқариш имконияти чегарасини ифодалайди.

Ҳар бир хўжалик, оила, корхона, фирма, тармоқ, мамлакат ўзининг ана шундай чегарасига эга. Ресурслардан фойдаланиш даражаси турлича бўлганлиги учун барча товарлар бўйича ишлаб чиқариш имконияти чегарасини кўрсатиш қийин. Шунинг учун иқтисодиёт назариясида илмий абстракция услубини қўллаб, ана шу имконият чегарасини икки тур маҳсулот ишлаб чиқариш модели асосида таҳлил қиламиз. Икки хил маҳсулот — гуруч етиштирила-

ди ва автомобиль ишлаб чиқарилади, дейлик. Ҳамма ресурсларни пулда ифодалаб 100 бирлик (100 млрд сўм, доллар, марка) дейлик. Гуруч етиштириш учун 2 бирлик, автомобиль ишлаб чиқариш учун 4 бирлик зарур. Агарда гуручни Х, автомобилни У билан белгиласак, мавжуд ресурслардан фойдаланиб, ишлаб чиқариш ва етиштириш мумкин бўлган товарлар миқдори ўртасидаги боғланиш куйидагича бўлади:

$$2X+4Y=100.$$

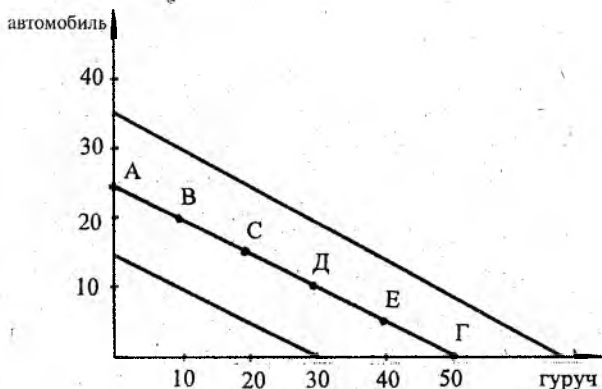
Мавжуд ресурсларни тўла ишлатиш шароитида гуруч етиштириш ва автомобиль ишлаб чиқариш имконияти чегараси

Маҳсулот турлари	Муқобил ишлаб чиқариш					
	А	В	С	Д	Е	Г
гуруч (минг тонна) «Х»	0	10	20	30	40	50
автомобиль (минг донна) «У»	25	20	15	10	5	0

Кўриниб турибдики, агарда гуруч етиштирмай, фақат автомобиль ишлаб чиқарсак, у 25 минг та, фақат гуруч етиштирилса, 50 минг тоннага тенг бўлар экан. Биринчисини етиштиришни кўпайтириш, албатта иккинчисининг камайишига олиб келади.

Жадвал маълумотлари асосида график чизсак, у куйидаги кўринишда бўлади.

АГ чизигини ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги ёки **трансформация эгри чизиги** деб аталади. Бу эгри чизиқ, одатда қавариқ шаклда бўлади. Сабаби, биринчидан реал ҳаётда ишлаб чиқарувчиларнинг сони кўп, уларнинг имкониятлари фарқ қилади; иккинчидан, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ниҳоятда хилма-хил.

Жадвалдан кўриниб турибдики, мавжуд ресурслардан максимал фойдаланиб, турли комбинацияда гуруч етиштириш билан автомобиль ишлаб чиқариш мумкин экан. Унинг қандай комбинацияда бўлишини танлаш керак. Корхона, фирма доирасида қандай комбинациялар бўлишини, қанча, нима маҳсулот ишлаб чиқариш, қандай ишлаб чиқариш ва ким учун ишлаб чиқариш муаммосини тadbиркор ҳал этади, мамлакат миқёсида эса ҳукумат танлайди. Агарда маҳсулот ишлаб чиқариш миқдорини кўрсатувчи нуқта ОАГ майдон ичига тўғри келса, у мавжуд ресурслардан тўла фойдаланмаганликни, имкониятларга қараганда кам миқдорда маҳсулот ишлаб чиқарилганини кўрсатади.

Масалан, 15 тонна гуруч етиштириш ва 10 минг та автомобиль ишлаб чиқариш учун 70 млрд сўмлик ресурс талаб этилади. Биздаги мавжуд ресурс эса 100 млрд сўм.

ОАГ майдондан ташқари, нуқта маҳсулот ишлаб чиқариш миқдорини мавжуд ресурсларга нисбатан кўпайишини билдиради.

Айтайлик, 30 минг тонна гуруч етиштирилиб, 20 минг дона автомобиль ишлаб чиқарилмоқчи, у ҳолда 140 млрд сўмлик ресурс талаб қилинади.

Tadbиркор олдида 2 йўл турибди. Бири мавжуд ресурслардан максимал фойдаланиб товарлар турини кўпайтириш, ресурсларни тежаш йўллари топиш, иккинчиси эҳтиёжларни ўсишга қараб ўзида бўлмаса четдан жалб қилиш, қарзга олиш мумкин. Бу муаммони ҳар бир тadbиркор, ҳар бир мамлакат индивидуал тарзда ҳал этади. Лекин ресурслар чекланганлиги шароитида мавжуд ресурсларни тежаб ишлатиш, товар турларини муқобил вариантини энг оптимал даражасини танлаш муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бу рақобат курашида ҳам катта роль ўйнайди.

Иқтисодчиларнинг тadbқиқоти кўрсатадики, биргалиқда турли товарлар ишлаб чиқарганда 5% ресурслар тежалар экан. Ана шу тежалган миқдор коэффициентини 0,05 десак, мисолимизда

$$2x + 4y - 0,05x \cdot y = 100, \text{ агарда } V \text{ вариантни танласак,} \\ = 2 \cdot 10 + 4 \cdot 20 - 0,05 \cdot 10 \cdot 20 = 90 \text{ млрд сўм.}$$

Демак, 10 млрд сўмлик ресурс тежалаяпти, тежалган ресурс эвазига кўшимча равишда гуруч етиштириш ёки автомобиль ишлаб чиқариш мумкин.

Шунинг учун корхона, фирмалар иложи борича маҳсулот турини кўпайтирсалар ресурслар тежалиши эвазига харажатларни пасайтиришга эришадилар. Қайси товарни кўпроқ ишлаб чиқаришни танлаш, уларга бўлган талаб билан таклифнинг нисбати, бошқача айтганда бозор нархларига боғлиқ бўлади.

Жамият тараққий этган сари истеъмол ўсиб, эҳтиёжлар тўлароқ қондирила боради. Эҳтиёжни қондириш усуллари ҳам ўзгаради. Истеъмол неъматлари тури кўпаяди. Эҳтиёжларнинг қондирилиши умумий тарзда турмуш даражасини кўрсатади. Турмуш даражаси —

аҳоли эҳтиёжларининг қондирилишига қараб баҳоланади. Аҳоли эҳтиёжларининг қондирилиши уларнинг фаровон яшаш, узоқ умр кўришининг гаровидир. Бунинг учун эса ана шу эҳтиёжларни қондирадиган даражада ишлаб чиқариш зарур.

Ҳозирги замон жаҳон иқтисодиётида эҳтиёжлар ва ишлаб чиқариш нисбати қандайлигига иқтисодчиларнинг алоҳида диққати қаратилаяпти. Эҳтиёжлар билан ишлаб чиқариш нисбатининг ҳозирги даврда асосан 3 варианты мавжуд:

1. **Регрессив**, бундай ҳолат ишлаб чиқаришнинг узоқ муддат тушкунликда бўлиши натижасида келиб чиқади. Аҳоли истеъмоли миқдор жиҳатдан ҳам, сифат жиҳатдан ҳам камайиб боради. Иқтисодиётнинг бундай ўзгаришини кичрайиб борувчи спираль, яъни **гирдоб** тарзида кўриш мумкин. Борган сари кишиларнинг энг зарур эҳтиёжларини қондириш ҳам қийинлашиб боради. Ҳозир шундай вазиятни Осиё, Африка, Лотин Америкасининг қатор мамлакатларида кўриш мумкин. Ривожланиб бораётган мамлакатларнинг 2/3 қисмида 80- йилларнинг иккинчи ярми ва 90- йилларда аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш ва даромад қисқариб борган.

2. **Турғун**. Бу вариантда нисбатан чекланган турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам, эҳтиёжлар ҳам секинлик билан ўсиб боради. Яратувчанлик фаолияти суст, ишлаб чиқариш — тақсимот — айирбошлаш — истеъмол — эҳтиёжлар **доирани** эслатади. Иқтисодиётда умумий турғунлик юз бериб, кўпинча у маҳаллий халқларнинг анъана ва урф-одадлари билан боғланиб кетади. Ҳозирги пайтда бундай аҳвол айрим Осиё ва Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида кузатилади.

3. **Прогрессив**. Бунда ишлаб чиқариш ҳажми кўпаяди, сифати яхшиланади, истеъмол ва эҳтиёжлар ўсади. Уни тобора кенгайиб борувчи **спиралсимон** ҳаракат тарзида ифодалаш мумкин. Бир қадар беқарорликка қарамай, ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқариш ҳам, эҳтиёжлар ҳам ўсиб боради.

Биринчи ва иккинчи вариантда эҳтиёжларнинг ўсиб боришига қатор омиллар акс таъсир кўрсатади.

Жамиятнинг моддий ва маънавий маданияти инсонларнинг эҳтиёж доирасини чеклаб, энг зарурларинигина мавжуд бўлишига олиб келади. Бунга шундай ҳоллар таъсир кўрсатади:

— моддий ва маънавий маданиятнинг пастлиги, инсон эҳтиёжларининг энг зарурлари билан чекланиши. Энг зарур эҳтиёжлар эса жуда секин ўсади;

— меҳнат тақсимотининг пастлиги, турли неъматларни ишлаб чиқариш ва эҳтиёжларнинг ошиб боришига йўл қўймайди;

— нархларнинг баланд, даромадларнинг пастлиги энг оддий эҳтиёжларни ҳам қондиришга тўсқинлик қилади;

— кўпгина мамлакатларда аҳоли сони уларнинг яшаши учун зарур неъматларни ишлаб чиқаришга нисбатан тез ўсаяпти.

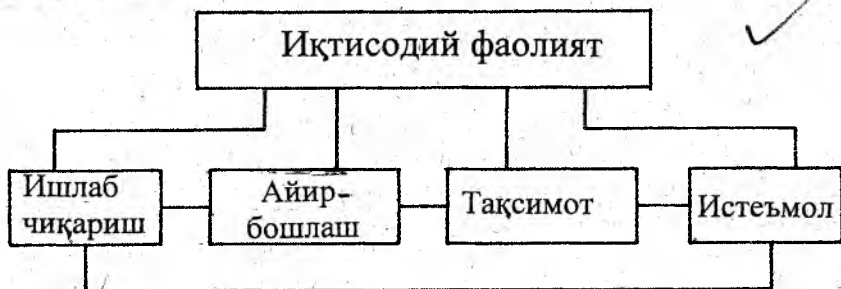
Эҳтиёжлар барқарор ўсиб боришини учинчи вариант таъминлашга қодир бўлиб, у меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, аҳолининг пул даромадлари ва аҳоли жон бошига реал бойликнинг кўпайиши билан характерланади. Шу билан бирга, бу ерда эҳтиёжлар билан ишлаб чиқариш ўртасида қарама-қаршилик мавжуд. Инсонларнинг хоҳиши билан имконияти мос келмаслиги мумкин.

2- §. Иқтисодий фаолият ва унинг турлари

Инсон эҳтиёжлари турли-туман бўлиб, уларни турли усуллар, воситалар орқали қондиришга ҳаракат қилади.

Инсоннинг эҳтиёжини қондириш, яъни тирикчилик, ҳаёт кечиришини таъминлашнинг восита ва усуллари мажмуи иқтисодий фаолият деб аталади.

Иқтисодий фаолият инсон ҳаётининг асосини ташкил этади. У жуда мураккаб, турли ҳодиса ва жараёнларни ўз ичига олади. Кишилик жамияти яшар экан, бу жараёнлар узлуксиз давом этади. Иқтисодчилар иқтисодий фаолиятни назарий жиҳатдан тўрт фазга бўлишади: ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимот, истеъмол. Инсонларнинг хўжалик юритиш фаолиятининг натижаси ижтимоий **маҳсулот** бўлиб, унинг ҳаракати ана шу тўрт **фазани** босиб ўтади ва узлуксиз такрорланади.

Ишлаб чиқариш. Иқтисодий фаолият ишлаб чиқаришдан бошланади! Бу жараёндан ишлаб чиқариш омиллари ўзаро бирикиб, инсонларнинг турли-туман эҳтиёжларини қондирадиган неъматлар яратилади.

Иқтисодчилар ишлаб чиқаришда уч марта йирик инқилоб юз берган ва у мувофиқ тарзда иқтисодий тараққиётда уч марта янги даврни бошлаб берганини эътироф этадилар. Бунда ўзига хос бошланғич нуқта ривожланган индустриал (саноат) ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши бўлиб, у марказий ўринни эгаллайди, ундан сўнг: индустриал ишлаб чиқаришга қадар бўлган тоиндустриал ва постиндустриал (лотинча *post* — кейин) даврларга бўлинади.

Ишлаб чиқаришнинг индустриал ривожланишга қадар бўлган (тоиндустриал) босқичи қуйидаги хусусиятларга эга:

- иқтисодиётнинг дастлабки сфераси — қишлоқ хўжалиги устун бўлади;
- аҳоли асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан банд;
- асосан қўл меҳнатига таянади;
- меҳнат тақсимооти ниҳоятда паст, натурал хўжалик юритишга асосланади;
- аҳоли эҳтиёжлари турғун ҳолатда бўлган ишлаб чиқаришга хос.

Ишлаб чиқаришнинг бу босқичи ҳозир ҳам айрим Африка мамлакатлари (Мали, Гвинея) га хос бўлиб, қишлоқ хўжалигида банд бўлганлар меҳнат унуми 2 кишини боқишга етади.

Ер шари аҳолисининг кўпайиши, эҳтиёжларнинг ўсиши, уларни қондириш йўлларини қидиришга мажбур қилди. Бу охир-оқибат саноат тўнтаришига олиб келдики, у Англияда XVIII асрнинг 60-йилларида бошланиб, АҚШ да XIX асрнинг 50—60-йилларида яқунланди. Қўл меҳнати машиналар зиммасига юклатилди.

Индустриал босқич қуйидаги хусусиятлари билан фарқланади:

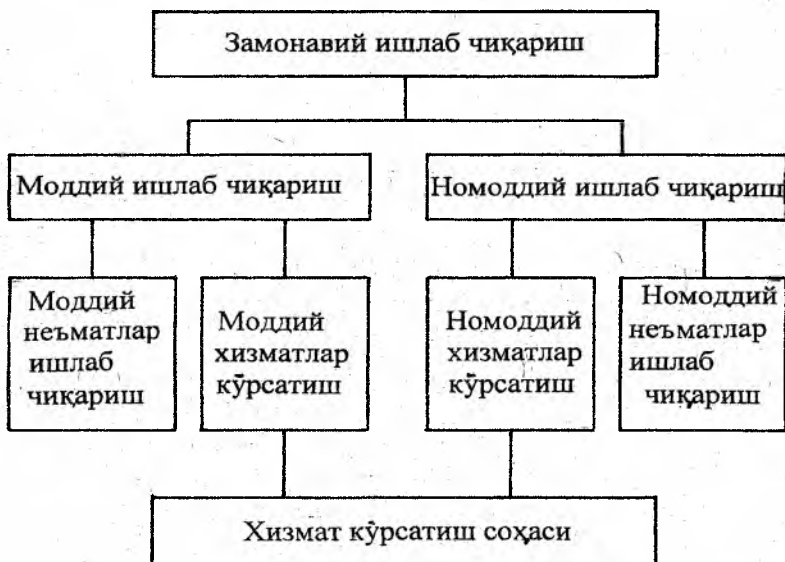
- иқтисодиётда асосий ролни машиналашган саноат ишлаб чиқариши ўйнайди;
- саноат бошқа муҳим тармоқлар (қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт)ни ҳам қайта қуришга олиб келади;
- аҳолининг асосий қисми индустриал тармоқда банд бўлади;
- меҳнат тақсимогининг чуқурлашуви рўй бериб, кўплаб янги тармоқлар вужудга келади. Натижада иқтисодиётда ишлаб чиқариш-ни ташкил қилишнинг мураккаб шакли — товар ишлаб чиқариш ривожланади;
- аҳоли урбанизация (urbanis — шаҳар)си рўй беради;
- аҳолининг асосий қисми шаҳарларда яшай бошлайди;
- ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиши турли-туман эҳтиёжларни қондириш учун йўл очади.

Иккинчи «демографик портлаш» иқтисодиётнинг индустриаллаштирилиши билан боғлиқ. 1650—1974 йилларда аҳоли 7 марга кўпайди (1650 йили планетамизда 650 млн киши яшаган). Дунё аҳолиси, айниқса кейинги 50 йил ичида тез суръатлар билан кўпайди.

Бунинг натижасида эҳтиёжларни қондириш билан чекланган ишлаб чиқариш имкониятлари ўртасида қарама-қаршилик кучайиб борди. Бу қарама-қаршилик 50-йилларда рўй берган фан-техника инқилоби натижасида ечилмоқда. У хўжалик ривожланиши учун келажакда ниҳоятда катта имкониятлар яратади.

Постиндустриал босқич қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

- иқтисодиётнинг муҳим сфераси — хизмат кўрсатиш ниҳоятда тез ривожланади. Унда ишловчиларнинг 50—70% и банд бўлади;
- фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланади. Фан ютуқлари натижасида ишлаб чиқаришда табиатда мавжуд бўлмаган маҳсулотлар яратилади;

— хўжаликнинг барча тармоқларида ва маиший мақсадларда информатика ва ҳозирги замон ҳисоблаш техникаси ютуқларидан кенг фойдаланилади. Жисмоний ва ақлий меҳнатни ҳам автоматлаштириш кучаяди;

— корхоналарда илмий ходимлар ва юқори малакали мутахассисларнинг роли тезлик билан ошиб боради;

— барча турдаги ресурсларни иқтисод қиладиган, маҳсулотни юқори сифатли бўлишини таъминлайдиган юқори технологияга ўтиш амалга ошади;

— барча кишиларнинг энг зарур эҳтиёжларини тўла қондиришни таъминлаш, юқори даражадаги эҳтиёжларни кенгайтириш имкониятларига эга бўлинади.

Шундай қилиб, узоқ давом этган тарихий иқтисодий тараққиёт натижасида ҳозирги замон ишлаб чиқариши шаклланди. Бир вақтлар, ҳатто яқин ўтмишдаги ишлаб чиқаришни ҳозирги пайт билан таққослаганда ҳам инсон ақл-заковати эришган ютуқлардан ҳайратланмай иложи йўқ. Ҳозирги замон ишлаб чиқаришини юқоридаги чизмада кўрсатиш мумкин.

Моддий ишлаб чиқариш — аниқ моддий шаклга эга маҳсулотлар — истеъмол буюмлари, турли-туман ускуна, машина, хом ашё ва бошқалар ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Моддий ишлаб чиқариш одатда саноат, қурилиш, қишлоқ ва ўрмон хўжалиги каби-лардан ташкил топади.

Номоддий ишлаб чиқариш моддий бўлмаган неъматлар, маънавий, ахлоқий қадриятлар, чунончи, маданият, санъат, илмий, маънавий асарлар яратишни ўз ичига олади.

Ҳозирги замон ишлаб чиқаришида хизмат кўрсатиш соҳаси алоҳида ўрин тутади. Хизмат кўрсатиш икки турга — моддий ва номоддий хизмат кўрсатишга бўлинади.

Биринчисига юк транспорти, ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи алоқа, савдо, уй-жой, коммунал хизмати, маиший хизмат кўрсатиш киритилса, иккинчи гуруҳга — маориф, соғлиқни сақлаш, саноат, ижтимоий таъминот, молиявий, ахборот, юридик хизмат кўрсатиш ва ҳоказолар киради.

Ҳозирги пайтда замонавий ишлаб чиқариш таркибида инфраструктура алоҳида ажратиб кўрсатилади.

Инфраструктура нормал тарзда ишлаб чиқариш ва одамларнинг ҳаёт кечиришини таъминловчи соҳалардан иборат.

Инфраструктура ишлаб чиқариш, социал, бозор инфраструктурасидан иборат бўлиб, ишлаб чиқариш инфраструктурасига йўллар қуриш ва унинг эксплуатацияси, каналлар, портлар, кўприк, аэропорт, омборхона, энергия узатиш тармоқлари, сув таъминоти, канализация (оқава тармоқлари) ва бошқаларни қуриш ва унинг хизмат қилишини таъминлаш соҳалари киради.

Социал инфраструктурага маориф, маданият, кадрлар тайёрлаш, соғлиқни сақлаш ва бошқалар киради.

Бозор инфраструктурасига бозорлар, банк ... ва ҳоказо киради (V боб).

Инфраструктура барча ишлаб чиқариш ва инсонларнинг ҳаёт кечириш жараёнини бир бутун қилиб боғлайди.

Моддий ишлаб чиқаришнинг тез суръатлар билан ривожланиши, номоддий соҳанинг ҳам ривожланиш имкониятларини кенгайтиради. Чунки, моддий соҳанинг ривожланиши, унда унумдорликнинг ўсиши натижасида бўш иш кучи юзага келади. Бу номоддий соҳани кўшимча иш кучи ва моддий ресурслар билан таъминлаш имконини вужудга келтиради.

Ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатларда моддий ишлаб чиқариш соҳасида унумдорлик юқори бўлгани туфайли иқтисодий фаол аҳолининг 30—50% и шу соҳаларда банд.

Ишлаб чиқаришдан мақсад истеъмол, лекин бозор ҳўжалигида пировард мақсад билан товар ишлаб чиқарувчининг мақсади мос келмаслиги мумкин. Яъни пировард мақсад истеъмол қилиб, эҳтиёжни қондириш бўлса, товар ишлаб чиқарувчининг мақсади харажатларини қоплаб фойда олишдир. Бунинг учун ишлаб чиқарилган маҳсулот тўғридан-тўғри истеъмол қилинмай, бозорда айирбошла-нади, яъни сотилади.

Айирбошлаш жараёнида маҳсулотлар маълум миқдорий нисбатда бир-бирига алмаштирилади. Айирбошлаш моддий неъмат ва хизматларнинг бир субъектдан иккинчисига ўтиш жараёнини билдиради. Тарихан олиб қарасак, айирбошлаш икки хил: маҳсулот ва товар айирбошлаш шаклида юз беради.

Бир маҳсулотни бевосита бошқа маҳсулотга маълум миқдорий нисбатда айирбошлаш *бартер* дейилади. Бундай айирбошлаш қулай эмас. Бундай айирбошлаш кишилик жамияти тараққиётининг дастлабки босқичларида қўлланилган.

Товар ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши, ривожланиши билан товар айирбошлаш амал қилади.

Бир маҳсулотни иккинчисига пул воситасида, маълум нарх асосида, яъни олди-сотди йўли билан айирбошлаш— товар айирбошлаш дейилади. Бунда товар пулга айирбошланади, кейин эса бу пулга хоҳлаган бошқа товар алмаштирилади. У универсал айирбошлаш, шунинг учун ҳам товар айирбошлаш, олди-сотди айирбошлашнинг энг қулай ва юксак шакли тарзида тан олинади.

Ҳозирги пайтда неоклассик йўналиш вакиллари айирбошлашнинг унумли экани, унинг жамият бойлиги кўпайишига таъсир кўрсатишини таъкидлайдилар.

Маълумки, физиократлар фақат қишлоқ хўжалигидаги меҳнат унумли деб тан олсалар, А. Смит ва Д. Рикардолар саноатдаги меҳнат ҳам унумли деб кўрсатишган.

Бу хусусда Маршалл шундай фикрни илгари суради. Умуман олганда инсон моддий неъматлар яратади дейишимизнинг ўзи тўғрими? Ваҳоланки, инсон фақатгина табиат яратган нарсаларнигина фойдалироқ тарзда эҳтиёжларини қондиришга мослаштиради. Масалан, ёғочдан стол ясайди ёки хом ашё материални шундай жойлаштирадики, уни табиатга нисбатан кўпроқ фойдали бўлишини охирига етказиши. Шу нуқтаи назардан айирбошлаш, ишлаб чиқаришга ўхшаб неъматларни маълум маконда кўчиб юришини таъминлаб, инсон эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга хизмат қилади. Бу жиҳатдан агар бойликни фақат моддий, қўл билан ушлаб, кўз билан кўрадиган нарса сифатида эмас, балки инсон эҳтиёжларини тўлароқ қондириш нуқтаи назаридан қарасак, айирбошлаш ҳам бойликнинг кўпайишига хизмат қилади.

Бойлик фақат моддий ишлаб чиқаришда яратилади, деб таъкидлаш хизматлар кўрсатишни назар-писанд қилмасликка, охир-оқибат бу сфера ривожланишининг секинлашишига олиб келади.

Тақсимот. Бу яратилган маҳсулотни тақсимлашга бўлиб қолмай, у ресурслар ёки ишлаб чиқариш омилларини тақсимотини ҳам ифодалайди.

Тақсимот, аввало ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг яратган маҳсулотдаги ҳиссасини аниқлайди. Бу ҳисса энг аввало яратилган маҳсулот миқдори ва сифатига ҳамда унинг реализациясига боғлиқ. Тақсимот ва айирбошлаш ишлаб чиқариш билан истеъмомли шунчаки боғламайди. Кўп жиҳатдан ишлаб чиқаришнинг самарали бўлишига айирбошлаш ва тақсимотсиз эришиб бўлмайди.

Фарб иқтисодчилари иқтисодий хўжалик юритиш фаолиятини таҳлилини А. Смитдан бошлаб, ҳозирги таниқли иқтисодчиларгача

айирбошлаш ва тақсимлаш жараёнини тадқиқ қилишдан бошлашган. Бу тасодиф эмас, чунки иқтисодиёт айирбошлаш юз берганда, тақсимот эса айрим кишиларнинг хоҳишига қараб эмас, балки объектив тарзда бозордан оладиган сигналлар асосида амалга ошганда эркин иқтисодиёт сифатида таркиб топади. Маҳсулотларнинг мўлқўллиги учун тақсимлаш услубларидан, яъни нархлар шаклланишини бозор механизмидан миннатдор бўлишимиз керак деган, асризмнинг таниқли иқтисодчиларидан Ф. Хайек.

Иқтисодий ресурслар тақсимоти нарх механизми орқали амалга ошади. Бозор иқтисодиёт шароитида тақсимот мулкчиликка боғлиқ. Яратилган маҳсулотдаги улуш ҳар бир омилнинг мулк эгаси сифатидаги ҳиссаси орқали аниқланади.

Тақсимот қандай тарзда бўлишига қараб, ишлаб чиқаришни фаол янгиланишига таъсир кўрсатади.

Истеъмол — ишлаб чиқариш натижаларидан фойдаланиш эҳтиёжни қондириш жараёнини ифодалайди. Истеъмол икки хил — шахсий ва ишлаб чиқариш истеъмоли бўлади: биринчидан, тирикчилик кечириш учун одамларнинг ўзлари томонидан истеъмол қилинади, иккинчидан, ишлаб чиқаришни давом эттириш учун ишлаб чиқаришнинг ўзида ишлатилади.

Истеъмол фаолият сифатида якка, гуруҳий, умуммиллий тарзда юз беради.

Истеъмол яна қайта маҳсулот ва хизматлар яратишни зарур қилиб қўяди.

Чексиз эҳтиёжни қондириш узлуксиз иқтисодий фаолиятни талаб қилади. Иқтисодий фаолият кишиларнинг маълум бир мақсад йўлидаги хатти-ҳаракатини билдиради. Унинг иштирокчилари айрим кишилар, корхона, фирма, хўжалик ва давлатлар бўлиб, уларни умумий тарзда иқтисодий фаолият субъектлари деб аталади. Улар доимо бир-бирлари билан мунтазам алоқада бўладилар.

3- §. Ишлаб чиқариш омиллари ва даромадларни тақсимлаш назарияси

Маълумки, истеъмол қилиш учун аввало ишлаб чиқариш зарур. Ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун эса иқтисодий ресурслар ишлатилади. Иқтисодий ресурслар ишга солинганда у ишлаб чиқариш омилларига айланади. Ишлаб чиқариш юз бериши учун унинг омиллари ҳаракатга келиши шарт.

Иқтисодиёт назариясида ишлаб чиқариш омиллари турлича талқин этилади. Турли назария намояндалари ишлаб чиқариш омиллари сиз ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш мумкин эмаслигини таъкидлашади. Лекин уларни талқин қилишда ҳар хил жиҳатдан ёндашилади. Бунда маҳсулот яратишда у ёки бу омилнинг туган ўрни ва яратилган маҳсулот тақсимотидаги ҳиссаси ҳақидаги фикрлар бир-биридан фарқ қилади.

Француз иқтисодчиси Ж. Б. Сей (1767—1832) ишлаб чиқаришнинг уч омили назариясини асослаб, уларга ер, капитал, меҳнат қилиб дейди.

Уларнинг ўзаро таъсири натижасида ишлаб чиқариш юз беради. Маҳсулот яратилганда учала омил ҳам қатнашар экан, ҳар бир омил эгаси ана шу омилнинг ҳиссасига кўра даромад олиши кераклигини кўрсатади, ер эгаси — рента, меҳнат қилган иш ҳақи, капитал эгаси фойда олади. Классик сиёсий иқтисод вакиллари ҳам шундай фикрни илгари суришади.

Австрия мактаби асосчиларидан Е. Баверк (1851—1914) ишлаб чиқаришнинг икки омили мавжуд, капитал ва меҳнат, ер эса капитал турли-туманлигининг бир кўриниши деб билади. У ишлаб чиқариш омиллари унумдорлигининг маълум бир чегарадан сўнг пасайиб боришини кўрсатади, метёрий унумдорлик қонуни амал қилишини асослаб беради.

Ишлаб чиқариш омиллари технология ёрдамида бир бутун қилиб боғланади. (Технология — ишлаб чиқариш жараёнини амалга оширишнинг восита ва услублари тўғрисидаги билимлар, тажрибалар мажмуидир.)

Бозор иқтисодиёти шароитида кўпчилик иқтисодчилар ишлаб чиқаришнинг 4 омилини кўрсатишади. Улар ер, капитал, меҳнат, тадбиркорлик бўлиб, уларнинг ҳар бири даромад келтириш асосига эга.

Иқтисодий ресурслар ишлаб чиқариш омилларига айланиши, улардан оқилона фойдаланиш натижасида маҳсулот яратилади, хизмат кўрсатилади. Омиллар ишлаб чиқаришда алоҳида-алоҳида қатнаша олмайди. Улар биргаликда ҳамда маълум бир нисбатда ишлатилади. Улар доимо бир-бирини тўлдиради. Масалан, машина ўрнини жонли меҳнат билан ёки аксинча, табиий ашё ўрнини синтетик ашё билан тўлдириш мумкин. Шунинг учун ресурслардан бири қимматлашса, унинг ўрнини тўлдирадиган бошқа арзон ресурс билан алмаштиришга ҳаракат қилинади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг харажатлари шу ресурс эгаларининг даромади бўлади.

Ишлаб чиқариш омиллари эгалари оладиган даромад, шу омилнинг ҳиссасига боғлиқ бўлади. **Ер омили** тушунчасига иқтисодий нуқтаи назардан фақат ер эмас, балки барча табиий ресурслар киритилади. Унга ҳайдаладиган ерлар, ўрмонлар, сув ресурслари, турли табиий бойликлар, кўмир, нефт, металл, минераллар киради. Улар ишлаб чиқаришнинг табиий шароитини ҳосил қилади. Ер омили (табиий ресурслар) келтирадиган даромад *рента* деб аталади.

Капитал. Капитал ёки инвестицион ресурслар — бу ҳамма ишлаб чиқариш воситаларини ўз ичига олади. Буларга товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш учун зарур бўлган барча воситалар, яъни машина-ускуна, бино, иншоот, трактор, алоқа воситалари ва бош-

қа шунга ўхшашлар киради. Ана шу воситаларни ишлаб чиқариш ва жамғариш жараёнини **инвестициялаш** деб аталади.

Бу ерда икки ҳолатни эслатиш керак: 1) инвестицион товарлар истеъмол товарларидан шуниси билан фарқ қиладики, истеъмол товарлари одамлар эҳтиёжини бевосита қондиради. Инвестицион товарлар эса бавосита, яъни истеъмол товарлари ишлаб чиқариш учун ишлатилиши билан одамлар эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади; 2) капитал деганда бу маънода пул кўзда тутилмайди. Иқтисодчилар кўпинча «пул капитали» иборасини пулни кўзда тутган ҳолда ишлатадилар, лекин бу ерда ишлаб чиқариш воситалари сотиб олиш учун ишлатиладиган пул бўлиши мумкин, холос. Пулнинг ўзи ҳеч нима яратмайди, ишлаб чиқармайди, демак, уни иқтисодий ресурс деб бўлмайди.

Капитал инсон томонидан яратилган меҳнат воситалари, меҳнат қуроллари (машина, асбоб-ускуна, турли аппаратлар, дастгоҳ ва ҳоказолар) ва меҳнатнинг умумий шароитлари бино, иншоотлар, каналлар, йўллар ва ҳоказоларни ҳамда меҳнат ашёларини ўз ичига олади. Меҳнат ашёлари табиий ва хом ашёлардан иборат бўлиб, табиий ашёларга табиий бойликлар — кўмир, руда, нефт ва ҳоказолар, хом ашёларга инсон томонидан ишлов берилган материал, қазиб олинган кўмир, нефт, эритилган металл ва ҳоказолар киради.

Уларнинг ҳаммаси **реал капитални** ташкил этади. Реал капитал иқтисодий ресурс бўлади. Пул ёки молия капитали иқтисодий ресурс эмас. Капиталга инвестицион ресурслар тарзида қарайдиган бўлсақ, у келтирадиган даромад, йиллик процент дивидент тарзида намоён бўлади.

Меҳнат. Меҳнат — бу кенг маънодаги термин бўлиб, иқтисодий нуқтаи назардан инсонларнинг жисмоний ва ақлий қобилиятларини кўзда тутди (тадбиркорлик қобилияти алоҳида ажратилади). Ҳар қандай касб-ҳунар эгаси, деҳқон, чорвадор, тикувчи, тўқувчи, ўқитувчи ва ҳоказолар бажарган иш меҳнат деб аталади. Меҳнат омилининг яратилган маҳсулотдаги улуши, унинг эгасига иш ҳақи тарзида тегади.

Тадбиркорлик қобилияти. Тадбиркорлик меҳнат ресурсининг алоҳида сифат жиҳатидан фарқ қилувчи томони бўлиб, у ўзининг қуйидаги хусусиятлари билан бошқалардан фарқ қилади.

1. Тадбиркор иқтисодий ресурсларни ишлатиб, товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ташаббусини ўз зиммасига олади. У фойда келтирадиган иш билан шуғулланиб, ишлаб чиқаришни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида майдонга чиқади.

2. Тадбиркор ўз зиммасига қийин вазифа — бизнесда асосий қарор қабул қилишни олади, яъни корхона фаолияти курсини белгилайди.

3. Тадбиркор — бу новатор, тижорат асосида янги маҳсулот, яъни ишлаб чиқариш технологияси, ҳатто бизнеснинг янги ташкилий шакллари ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилувчи.

4. Тадбиркор — бу оқилона таваккал қилиш хатарини ҳисобга олган ҳолда иш юритувчи, тадбиркорнинг фойдаси кафолатланмаган. У фойда ўрнига зарар кўриши, охир-оқибат банкрот бўлиши мумкин. Қисқача айтганда, тадбиркор ўз вақти, меҳнати ва обрўси билангина эмас, балки ўзи қўйган маблағ ҳамда шериклари — акционерлар маблағлари билан ҳам таваккал қилиб иш юритади.

Тадбиркорнинг ўз қобилиятини ишлатиб, қилган саъй-ҳаракатлари туфайли кўрадиган даромади тадбиркорлик фойдаси деб аталади.

Эҳтиёжлар турли-туман ва чексиз бўлгани ҳолда уларни қондириш учун зарур ресурслар чекланган экан, у ҳолда доимо ишлаб чиқариш омилларини муқобил ишлатиш, улар қўшилишининг энг оқилона вариантини **танлаш муаммоси** келиб чиқади.

Иқтисодий тизимнинг самарали амал қилиш муаммоси — бу танлаш муаммосидир. Бу муаммо иқтисодиётнинг қуйидаги асосий саволларида намоён бўлади.

Нима, — маълум бир вақтда қанақа товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш зарур? Қанча миқдорда?

Қандай — ишлаб чиқариш омилларининг қандай комбинациясини, технологияни танлаш керак?

Ким учун — ишлаб чиқарилган товар ва хизматларни ким соғиб олади, жамиятда яратилган товар ва хизматлардан олинган даромад қандай тақсимланади?

Ишлаб чиқариш самарадорлиги ана шу саволларга тўғри жавоб танлаш билан боғлиқ. Бунда тадбиркорнинг, менежернинг қолаверса, ҳар бир раҳбарнинг иқтисодий фикрлаш доираси қандайлиги муҳим роль ўйнайди.

4-§. Хўжалик юритишнинг асосий шакллари

Кишилик жамиятининг ривожланишига тарихан назар ташласак, ижтимоий хўжалик юритишнинг икки асосий — натурал ва товар хўжалиги шакли мавжудлигини кўрамиз.

Тарихий хўжалик юритиш тараққиёти босқичлари кўпчилик иқтисодчиларнинг фикрича, буюк техник инқилоблар билан фарқланади. Бунинг натижасида меҳнат воситалари тубдан ўзгаради, ижтимоий меҳнат тақсимоотида катта ўзгаришлар содир бўлади, янги тармоқлар вужудга келади. У ўз навбатида муҳим социал-иқтисодий оқибатларга олиб келади, одамларнинг эҳтиёжлари ва уларни қондириш усуллари ўзгаради.

Дастлаб ибтидоий жамоа тузумида ишлаб чиқариш бўлмаган. Асосан, табиатда бор нарсаларни йиғиб кун кўришган. Овчиликда жуда оддий қуроллар — тош, таёқ, суяклардан фойдаланилган.

Табиатнинг тайёр неъматларини истеъмол қилиш, «аграр инқилоб» деб аталган икки буюк кашфиёт — деҳқончилик ва чорвачиликнинг вужудга келишига олиб келган. Натижада узлуксиз ишлаб

чиқаришга асос солинган. Бу билан кишилик жамиятининг иқтисодий тарихида энг узоқ давом этган босқичига қадам қўйилди.

Натурал хўжалик. Бу умуминсоний тараққиётда тарихан биринчи, энг узоқ давом этган хўжалик юритиш бўлиб, ишлаб чиқаришнинг индустриал босқичига ўтилгандан кейин ўз ҳукмрон мавқеини йўқотади.

Хўжалик юритишнинг товар шакли эса иқтисодиётнинг ривожланган босқичига хос.

Ҳар икки хўжалик юритиш шакли бир-биридан тубдан фарқ қилади;

— биринчиси «ёпиқ» хўжалик бўлса, иккинчиси «очик»;

— ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожланиш даражаси бирида паст, меҳнат универсал характерга эга бўлса, иккинчисида юқори;

— ижтимоий маҳсулот шакли ҳам фарқ қилади, бирида натурал, иккинчисида товар;

— ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчи ўртасидаги иқтисодий алоқалар фарқи ҳам катта. Иқтисодиётдаги нима, қанча, ким учун каби масалалар натурал хўжалиқда осон ечилади. Натурал хўжалиқда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг мақсади ўз эҳтиёжларини қондириш. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш хўжалик эҳтиёжларидан келиб чиқиб олиб борилади.

Натурал хўжалик ташкилий-иқтисодий жиҳатдан алоҳида хўжаликлардан таркиб топган. Натурал хўжалик ерга мулкчилик муносабатларига таянади. Ернинг бош мулк эгаси сифатида давлат қўлида тўпланиши давлат ҳукмронлиги билан мулкчиликнинг бир-бирига чатишиб кетишига олиб келди. Шу сабабли одамлар ўртасидаги муносабатлар ҳам тўғридан-тўғри юз беради.

Натурал хўжаликнинг ана шу хусусиятлари унинг консервативлиги, барқарорлиги, турғунлиги, сусткашлигига асосий сабаб бўлди. Айнан ана шулар қишлоқ хўжалигида деҳқон жамоаларининг ерга бўлган жамоа мулки асосида минглаб йиллар сақланиб қолишига сабаб бўлди. Натурал хўжалиқда ишлаб чиқариш ҳамм жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам чекланган. Мақсад деярли доимо бир хил ва бир зайлдаги эҳтиёжларни қондиришга қаратилгани сабабли ижтимоий хўжаликнинг ривожланиш суръатлари ҳам паст бўлган.

Натурал хўжалик алоҳида хўжалик бирликларидан (оила — жамоа, поместье — помешчикларнинг ер мулки) иборат бўлиб, ҳар бири ўзининг ишлаб чиқариш ресурсларига эга, ўзини ўзи таъминлайдиган ёпиқ тизим.

Ҳамма ишлаб чиқариш турлари хўжаликнинг ўзида бажарилади. Ресурслар топишдан бошлаб, тайёр маҳсулотни истеъмол қилишгача хўжалик доирасида юз беради.

Натурал хўжалиққа универсал қўл меҳнати хос. Ҳар бир киши ҳамма асосий ишларни ўзи бажаради. Унинг моддий асоси энг од-

дий меҳнат қуроллари (омоч, хаскаш, болта ва ҳоказолар) бўлиб, меҳнат унуми гоят паст.

Натурал хўжаликка тўғридан-тўғри алоқалар хос бўлиб, у **ишлаб чиқариш — тақсимот — истеъмол** тарзида юз беради. Яратилган маҳсулот айирбошлашни четлаб, шахсий ҳамда ишлаб чиқариш истеъмолига кетади. Бундай тўғридан-тўғри алоқа натурал хўжаликнинг барқарорлигини таъминлайди.

Шунинг учун ҳам қадимги кўпгина алломалар, жумладан Аристотел ҳам натурал хўжалик тарафдори бўлиб, пулни барча ёмонлик, ёвузликларнинг асоси деб ҳисоблаган.

Натурал хўжалик жамият юритишнинг тарихий биринчи типи бўлиб, у ибтидоий жамоа тузуми даврида ишлаб чиқаришнинг чорвачилик билан деҳқончилик тармоқларига ажралиш даврида вужудга келган, деб тахмин қилинади. Нисбатан соф ҳолда натурал хўжалик ибтидоий тузум даврида, ҳали ижтимоий меҳнат тақсимооти юз бермаган даврда амал қилган.

Иқтисодиётда натурал хўжалик ноиқтисодий, яъни шахсий қарамлик, тобелик ҳукм сурган тузумда ҳукмрон бўлган, у қулдорлик ҳукм сурган давлатларда ҳамда ҳукмрон феодал иқтисодиётининг муҳим хусусиятларидан бўлган.

Ҳозирги пайтда натурал хўжалик ривожланаётган мамлакатларда мавжуд бўлиб, ярим натурал ишлаб чиқаришда аҳолининг 50—60%и банд.

Иқтисодий адабиётларда натурал хўжалик одатда традицион — анъанавий иқтисодиёт деб юритилади. Бу кўп жиҳатдан уни характерлаб беради; а) ўз истеъмоли учун ишлаб чиқаришнинг ҳукмронлиги, б) техника тараққиётининг кескин чекланиши, в) социал-иқтисодий муносабатларнинг турғунлиги, г) ҳаёт тарзининг ўзгармаслиги, қолоқлиги, орқада қолиши.

Хўжалик юритиш «ёпик» тизимнинг шундай хусусияти, у микроиқтисодиёт даражасида ишлаб чиқаришни натураллаштириш ҳозирги замонда саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналари, хўжалик уюшмалари, регионлари доирасида юз бериши мумкин. Мамлакатда товар хўжалиги мавжуд бўлишига қарамай, ҳар бир хўжалик зарур нарсалар билан ўзини ўзи таъминлашга ҳаракат қилади.

Макроиқтисодий миқёсда ҳам шундай тенденция юз бериши мумкин. Давлатнинг бундай хўжалик юритиш сиёсати автаркия деб аталади. **Автаркия** — бу бир мамлакатнинг ёпик, устун даражада ўз эҳтиёжини ўзи қондирадиган хўжалик юритиш тизимидир. Бунинг натижасида бошқа мамлакатлар билан бўлган алоқалар узилади. Автаркияга интилиш мамлакат юқори бож солиқлари орқали четдан келадиган товарларни чеклашда ҳам намоён бўлади. Бундай ҳолатнинг, албатта ҳар бир мамлакат учун ўз сабаблари ҳамда мақсади бор.

Шундай қилиб, натурал хўжалик индустриал босқичга қадар ҳукмрон хўжалик юритиш шакли бўлиб, индустриал босқичга ўтилгач ўз мавқеини йўқотди. Унинг ўрнини товар хўжалиги эгаллади.

Товар хўжалиги. Эҳтиёжларнинг ўсиб бориши маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришни объектив зарурат қилиб қўяди. Лекин натурал хўжалик юксалиб бораётган эҳтиёжларни қондирадиган даражада иқтисодий равнақни таъминлай олмайди. Мана шундай равнақни таъминлай оладиган хўжалик юритиш шакли зарурлиги натурал хўжаликни товар хўжалиги билан алмашувиغا олиб келди.

Товар хўжалиги — бу иқтисодийнинг шундай ташкилий шаклики, у товар ишлаб чиқаришга асосланади ва ишлаб чиқариш билан истеъмолни бозор орқали боғлайди.

Товар хўжалигига қуйидаги хусусиятлар хос:

Биринчидан, товар хўжалиги «очиқ» хўжалик бўлиб, яратилган маҳсулот ўз истеъмоли учун эмас, бозорда сотиш учун ишлаб чиқарилади.

Иккинчидан, товар ишлаб чиқариш меҳнат тақсимотиغا асосланган. Товар ишлаб чиқарувчи бирон маҳсулот ёки унинг бирон-бир қисмини ишлаб чиқаришга ихтисослашади. Техника тараққиёти ихтисослашувнинг чуқурлашуви, у ўз навбатида техниканинг ривожланишига таъсир кўрсатади. Товар хўжалиги натурал хўжалиқдан фарқли ўлароқ, меҳнат тақсимоти ва унинг чуқурлашуви, умумиқтисодий қонуни амал қилишига кенг шароит яратади.

Учинчидан, товар хўжалигида ишлаб чиқариш билан истеъмол билвосита, яъни бозор орқали боғланади. У **ишлаб чиқариш — айирбошлаш — тақсимот — истеъмол** тарзида юз беради. Ишлаб чиқарилган маҳсулот аввал бозорга чиқарилади, сўнгра ишлаб чиқариш ёки шахсий истеъмолга кетади. Бозор қандай товар ишлаб чиқариш кераклиги ёки керак эмаслиги тўғрисида «сигнал» — ахборот беради. Айнан айирбошлаш орқали ишлаб чиқариш билан истеъмолчи ўртасида иқтисодий муносабатлар ўрнатиллади.

Товар хўжалиги ишлаб чиқаришнинг ривожланишига объектив шароит яратади.

Товар ишлаб чиқаришни вужудга келишининг асосий икки шarti бўлиб, **биринчиси меҳнат тақсимоти ва унинг чуқурлашуви**. Ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ўз навбатида айирбошлашни зарур қилиб қўяди.

Ишлаб чиқариш умуминсоний иқтисодий фаолият бўлиб, унинг муҳим томони ихтисослашувдир. Ихтисослашув асосида меҳнат тақсимоти ётади. Меҳнат тақсимоти ижтимоий меҳнат фаолиятининг сифат жиҳатидан ажралишини билдиради.

Инсониятнинг меҳнат тақсимотини чуқурлашиб боришига ҳаракат қилишининг асосий сабаби меҳнат унумининг ўсиши ва сифатининг яхшиланишидир.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти жамият миқёсида юз бериб фаолият турлари бўйича уч йўналишда: *умумий, хусусий* ва *қисман меҳнат тақсимоти* тарзида юз беради.

Жамият миқёсида **ижтимоий меҳнат тақсимоти** дастлаб деҳқон-

чилик билан чорвачиликнинг, сўнгра эса хунармандчилик ва савдо-гарчиликнинг ажралиши бўлиб, умумий меҳнат тақсимоти йирик соҳалар — саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, қурилиш, савдо, маиший хизмат ва ҳоказолар тарзида меҳнат турларининг ажралишидир.

Хусусий меҳнат тақсимоти йирик соҳалар ичидаги, масалан, автомобилсозлик, тракторсозлик ва бошқа тармоқларнинг ажралишидир.

Қисман меҳнат тақсимоти — корхона доирасидаги меҳнат тақсимоти бўлиб, бунда меҳнат муайян маҳсулот ишлаб чиқариш босқичлари бўйича ихтисослашган меҳнат турларига ажралади.

Меҳнатнинг фаолият турлари бўйича тақсимланиши билан биргаликда **худудий** миқёсда ҳам тақсимланиши мавжуд. Бу ҳудудларро меҳнат тақсимоти, яъни айрим ҳудудлар ва минтақалар доирасида меҳнатнинг ихтисослашуви ҳамда халқаро миқёсда, яъни мамлакатлар ўртасида у ёки бу меҳнат турига ихтисослашиши, ёки бошқача айтганда у ёки бу турдаги товар ишлаб чиқаришга ихтисослашиш тарзида юз беради. **Иккинчиси**, у ёки бу товар ишлаб чиқарувчиларнинг хўжалик юритувчи субъект сифатида иқтисодий алоҳидалашувидир.

Иқтисодий алоҳидалашув **мулк** шакли билан чамбарчас боғланган. Айнан **мулк эгаси сифатида иқтисодий алоҳидалашув** алмашувнинг товар алмашувига айланишига олиб келади.

Маҳсулотни эркин, ўз билганича айирбошлаш учун яратилган маҳсулотнинг эгаси бўлиши керак, чунки ўзганинг мулкани айирбошлаб бўлмайди. Турли мулк эгалари ўртасидаги айирбошлаш товар айирбошлаш бўлади. Иқтисодий алоҳидалашув хусусий, гуруҳий, жамоа, корпоратив мулк доирасида бўлиши мумкин. Ишлаб чиқариш ривожланиб борган сари товар ишлаб чиқариш умумий характерга эга бўлади. Бозор иқтисодиёти айнан товар ишлаб чиқариш вужудга келиши билан шакллана бошлаган. Товар ишлаб чиқариш ривожланиши билан бозор инфраструктураси таркиб топиб, у бутун иқтисодиёт ривожига катта роль ўйнайди.

Товар хўжалиги дастлаб оддий товар хўжалиги шаклида, сўнгра капиталистик товар хўжалиги шаклида амал қилган бўлса, аралаш иқтисодиёт шароитида товар хўжалиги ўзига хос хусусиятлари билан XVI—XIX аср **капиталистик товар хўжалиги**дан тубдан фарқ қилади.

Оддий товар хўжалигида ишлаб чиқарувчининг ўзи ишлаб чиқариш воситаларининг эгаси бўлган. Асосий мақсад оила эҳтиёжини қондириш эди. Бу даврда ишлаб чиқариш тарқоқ, майда товар ишлаб чиқарувчилардан иборат анархик характерга эга бўлиб, эркин рақобатга асосланган. **Оддий товар хўжалиги** табақаланишининг кучайиши оқибатида **капиталистик товар ишлаб чиқариш** вужудга келади. Бунда индивидуал хусусий мулк асосий ўринга чиқади. **Капиталистик товар хўжалигида** мулк эгаси билан бевосита ишлаб чи-

қарувчи, ишлаб чиқариш воситалари эгалари ва улардан маҳрум бўлган ёлланма ишчиларга ажралади. Ишлаб чиқаришдан асосий мақсад фойда олиш бўлиб, ишлаб чиқариш ниҳоят йириклашади. Бунда қўл меҳнатининг машиналар зиммасига юкланиши (фан-техника инқилоби оқибатида) муҳим роль ўйнайди.

XIX аср охири — XX аср бошларидан индивидуал, яқка капиталистик хусусий мулк мавқеини йўқотиб, борган сари корпоратив хусусий мулк ва мулкчиликнинг бошқа шакллари кенг тарқалиши билан хўжалик юритиш шакллари, даромад тақсимооти ҳам ўзгариб боради.

Маъмурий-бўйруқбозликка, марказий режалаштиришга асосланган хўжалик. Ижтимоий хўжалик юритишнинг алоҳида шакли маъмурий-бўйруқбозлик, марказлашган режалаштиришга асосланган иқтисодийдир. Бу хўжалик юритиш шаклида ҳам товар ишлаб чиқариш мавжуд бўлиб, у ҳаддан ташқари деформациялашган. Сабаби, ягона иқтисодий марказнинг буйруғи ва топшириқларини бажариш шарт бўлган. Режа директив характерга эга бўлиб, қонун вазифасини ўтаган. Марказ бевосита ижро этувчилардан уни тўла бажаришни талаб этган. Бундай марказ давлат бўлиб, у давлат режа қўмитаси ҳамда партия ташкилотлари орқали амалга оширилган. Нима ишлаб чиқариш, қандай, ким учун ишлаб чиқариш марказлашган тарзда режалаштирилган. Ресурслар фондлаштириш услуби бўйича тақсимланиб, ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар режа асосида боғланган. Нарх марказлашган тарзда давлат нарх қўмитаси томонидан белгиланган.

Маъмурий-бўйруқбозлик, марказий режалаштириш иқтисодий хўжалик юритишнинг шундай шаклики, унда ижтимоий меҳнат тақсимоотининг чуқурлашуви шароитида иқтисодий структурада ишлаб чиқарувчиларнинг ихтисослашуви бутун хўжалик миқёсида ягона организм сифатида марказдан қаттиқ тартибга солиб бошқарилади.

Тарихий тажриба бундай хўжалик юритишнинг салбий жиҳатлари афзалликларига нисбатан кўпроқ бўлиб, маълум босқичда ишлаб чиқариш ривожланишини чеклашни кўрсатди. Шунинг учун ҳам жамият бундай хўжалик юритиш шаклидан воз кечди.

5-§. Жамиятнинг социал-иқтисодий тизимлари

Хўжалик юритиш жараёнида кишилар ўртасида иқтисодий муносабатлар, алоқалар ўрнатилди. Бу муносабатлар маълум тизим тарзида намоён бўлади. Таниқли иқтисодчи В. Леонтьевнинг фикрига қўра, ҳар бир мамлакатнинг иқтисодиёти бу катта бир тизим бўлиб, ўз ичига турли-туман фаолият турларини қамраб олади. Иқтисодий фаолият маълум иқтисодий тизим шароитида амалга ошади.

Иқтисодий тизимга иқтисодчилар турлича таъриф беришади.

Масалан, П. Грегори ва Р. Стюартларнинг фикрича, иқтисодий тизим — бу маълум географик худуд доирасида ишлаб чиқариш, даромад ва уни тақсимлашга доир қарорлар қабул қилиш ва уни амалга ошириш механизмлари ва институтлари (тартиблари) мажмуидир. Ф. Прайор бўлса, иқтисодий тизим иқтисодий жиҳатдан ўзини тутиш ва унинг натижаларига бевосита ёки билвосита таъсир қилувчи барча институтлар, ташкилотлар, қонун ва қоидалар, эhtiқод, позиция, анъаналар, баҳолар, тақиқлар ва ахлоқий схемаларни ўз ичига олади, деб таърифлайди.

Профессор А. Ўлмасов иқтисодий тизимга қуйидагиларни киритади: а) иқтисодий ресурслар; б) иқтисодий алоқалар ёки муносабатлар; в) иқтисодий механизм; г) иқтисодий сиёсат.¹

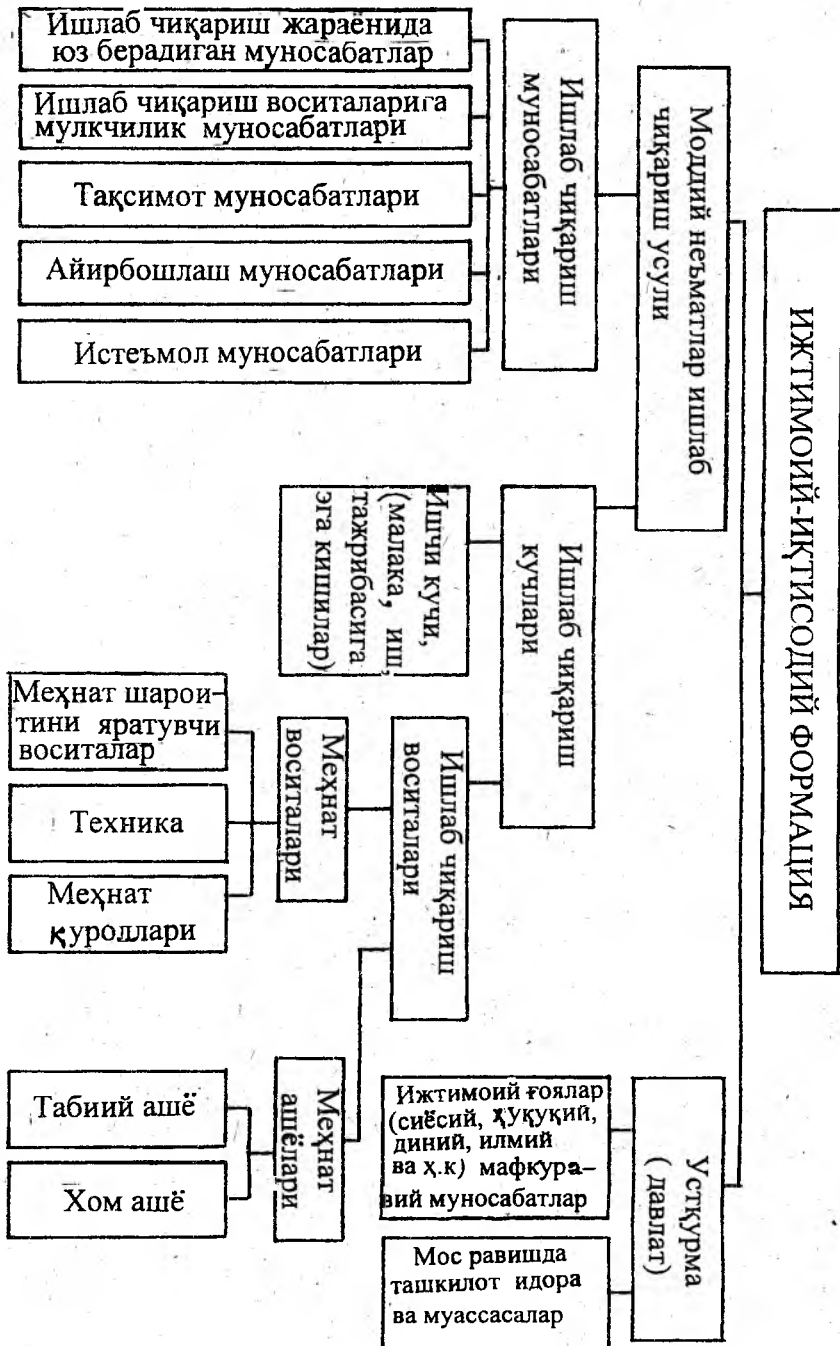
Иқтисодий механизм — бу иқтисодий тараққиётни таъминловчи ва бир-бирини тақозо этувчи воситалар бўлиб, унга иқтисодий стимуллар (рағбат берувчи кучлар), ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва истеъмолни ташкил этиш, иқтисодий фаолиятнинг ихтисослашуви, иқтисодий фаолият кооперацияси ва хўжалик алоқаларини ўрнатиш усуллари киради.

Тизим деб турли элементлар, қисмлардан иборат ўзаро узвий боғланган, маълум тартиб асосида таркиб топган бутунликни тушунилади. Иқтисодий тизим жамиятдаги турли хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида иқтисодий муносабатлар, алоқалар, жараёнларни бир бутун ҳолда, муайян тарзда таркиб топиши ва тартибга солинишини ифодалайди. Иқтисодий алоқалар, жараёнлар мисоли занжир бўлса, ҳар бир хўжалик, фаолият юритиш субъекти ана шу занжирнинг ҳалқаси тарзида намоён бўлади. Бу алоқалар, муносабатлар хўжалик фаолияти юритаётган кишилар ўртасида юз беради. Шунинг учун ҳам одатда уларни социал-иқтисодий тизимлар деб юритилади.

Иқтисодга оид адабиётларда иқтисодий тизим ва унинг ривожланиш тенденциясига турлича ёндашилади. Айримлар, социал-иқтисодий тизимларга унинг таркибий қисмларини умумий жиҳатига кўра ривожланиш тенденциясини аниқлаш керак, дейишади. Чунки тизимлар ривожланишининг асосий тенденцияси бу умумийликка, унификацияга интилишидир. Бошқалари, иқтисодий тизимларни уларнинг фарқларига кўпроқ аҳамият бериб ўрганиш керак, чунки уларнинг фарқлари сифат жиҳатидан янги хўжалик тизими вужудга келишига ва иқтисодий ўсишга олиб келади, деб ҳисоблашади.

Ҳозирги дунё турли-туман иқтисодий тизимлар мавжудлиги билан характерланади. Улар тарихий даврларда вужудга келади, ривожланади, бири иккинчиси билан алмашинади. Жамият ҳаётини яхшироқ тушуниш учун унинг тарихий тараққиёт жараёнини бир бутун ҳолда кўриб, ривожланиш босқичлари, фазаларини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга.

¹ Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т., «Меҳнат», 1997 й. 22—23- бетлар.

Жамият тараққиёти, социал-иқтисодий тизимлар ва уларнинг алмашинувиغا нисбатан кенг ёйилган ёндашувлардан бири формацион ёндашувдир.

Формацион ёндашиш асосида жамият тарихий тараққиёти ривожланишининг қонуний босқичлари ва моддий ишлаб чиқаришнинг беш усули: *ибтидоий жамоа, қулдорлик, феодализм, капитализм ва коммунизм* ажратиб кўрсатилади.

Материалистик назарияда тизимлар мулкий, синфий мезонлар асосида қаралиб, формация деб аталади. Ишлаб чиқариш усули иқтисодий базис — асос сифатида ажратилиб, у устқурма — давлат билан биргаликда ижтимоий-иқтисодий формацияни ифодалайди.

Ишлаб чиқариш усулининг ўзи ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларидан иборат. *Ишлаб чиқариш кучлари* ипчи кучи ёки бошқача айтганда, маълум малака ва тажрибага эга кишилар ҳамда ишлаб чиқариш воситаларидан ташкил топади. Ишлаб чиқариш воситалари меҳнат воситалари ва меҳнат ашёларидан иборат. Ишлаб чиқариш муносабатлари эса ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик муносабатлари, ишлаб чиқариш жараёнида социал гуруҳларнинг тутган ўрни, улар ўртасида фаолият айирбошлаш, яратилган маҳсулотни тақсимлаш, истеъмол муносабатларидан иборат. Уни 54-бетдаги шартли чизма орқали ифодалаш мумкин.

Асримизнинг 60-йилларида материалистик таълимотдан тубдан фарқ қиладиган, уни алмаштира оладиган таълимот сифатида ривожланиш босқичларига цивилизацион ёндашув назарияси пайдо бўлди. Бу назарияга америкалик иқтисодчи Уолтер Ростоу ўзининг 1960 йилда нашр қилинган «Иқтисодий ўсиш босқичлари» китоби билан асос солди. У жамият тараққиётини 5 босқичга бўлади. Улар куйидагилар:

1. Агъанавий (традицион) жамият. Бу жамият қишлоқ хўжалиги устуворлиги, йирик ер эгалари ҳукмронлиги, меҳнат қуроallarининг оддий, примитивлиги, меҳнат унумдорлигининг пастлиги билан характерланади. Шунинг учун унда жамғариш ҳам бўлмайди.

2. Ўткинчи жамият. Бу босқич марказлашган давлатнинг вужудга келиши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, хунармандчилик ҳамда тадбиркорликнинг вужудга келиши билан характерланади. Жамғариш бошланади.

3. Индустриал жамиятга ўтиш. Бу даврда меҳнат қуроallarининг такомиллашуви, саноатда инқилоб (тўнтариш) юз беради. Унинг натижасида меҳнат унумдорлиги ўсади. Ишлаб чиқариш инфраструктураси шаклланади, ривожлана бошлайди. Қўл меҳнати ўрнига машиналашган меҳнат келади. Жамғариш кам бўлса ҳам аввалгига нисбатан ўсиб боради.

4. Ўтуклик босқичи ёки индустриал жамият. Бу босқичда йирик машиналашган индустрия вужудга келади. Фан-техника тараққиёти

жадал боради. Йирик саноат, айниқса оғир саноат ривожланади. Саноат иқтисодиётнинг етакчи соҳасига айланади. Урбанизация (шаҳар аҳолисининг кўпайиши) рўй беради. Жамғариш жадал боради, кейинги босқич учун асос яратилади.

5. Оммавий истеъмол жамияти. Бу босқичда оммавий истеъмол товарлари ишлаб чиқариш устувор аҳамиятга эга бўлади. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари ривожланади. Узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарларини ишлаб чиқариш етакчи ўринга чиқади. Мамлакатнинг ишлаб чиқариш салоҳияти истеъмол учун ишлайди. Бу концепцияда ривожланиш асосини ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ташкил этади.

Жаҳон иқтисодий адабиётида социал-иқтисодий тизимларни таснифлашда улардан ташқари:

1. Ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик шакли.

2. Иқтисодий фаолиятни бошқариш ва координациялаш, тартибга солиш услуби бўйича ёндашиш, таҳлил қилиш ҳам кенг ёйилган.

Мулкнинг таркиби жиҳатидан социал-иқтисодий тизимлар иккига: моноструктурали ҳамда полиструктурали тизимларга ажратилади. Бундай ёндашувда социал-иқтисодий тизимлар бир мулк шаклининг ҳукмрон бўлиши ёки бир мулк шакли ҳукмронлигини инкор қилиш нуқтаи назаридан қаралади.

Моноструктурали, яъни бир мулк шакли ҳукмрон бўлган тизим мулккий монополияга асосланади. Бу ҳукмронлик хусусий мулк ва давлат мулкнинг ҳукмронлиги билан ажралиб туради. Якка мулк монополиясига таянган иқтисод монотизим ёки моноиқтисод бўлади. Қадимий Шарқда у давлат мулкига асосланган «осиёча ишлаб чиқариш усули» бўлиб, ишлаб чиқариш омиллари давлат қўлида тўпланган. Ер, сув, ҳар хил иншоотлар, ҳатто иш кучи ҳам давлатники бўлган. Давлатга қарашли қуллар, қарам деҳқонлар бўлган.

Фарбда эса моноиқтисодиёт асосан хусусий мулк монополиясига таянган. У қадимги дунё ва ўрта асрларда қулдорлар ва феодалларнинг мулккий ҳукмронлиги ва ишлаб чиқарувчиларнинг тобелиги тарзида намоён бўлган. Классик капитализмда улардан фарқли равишда, ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик шароитида ишлаб чиқарувчилар шахсан қарам бўлмаган. Лекин мулкдан маҳрум ҳолда тирикчилик кечирish учун мулк эгалари қўйган шартга рози бўлиб ишлашга мажбур бўлган.

Классик капитализмнинг ўзига хос белгиси бу хусусий мулкнинг индивидуал, якка капиталистик хусусий мулк шаклига киришидир. Жамият аъзоларининг бир тоифаси мулк эгаси, иккинчи тоифаси мулксиз бўлгани учун улар ўртасида нотенг муносабатлар юзага келади. Яъни яратилган маҳсулотдан меҳнатнинг улуши иш кучининг ҳақиқий улушига қараганда кам тўланади. Жамғариш капитал тўплаб бойлик орттириш йўли бўлганидан унга катта эътибор берилади. Шунинг учун ишлаб чиқариш воситаларини яратадиган соҳаларнинг устуворлиги таъминланади.

Классик капитализм XVIII аснинг охиридан XX ас иккинчи ярмигача давом этиб, ўзидан аввалги қулдорлик ва феодализмдан ўзининг муҳим афзаллиги — меҳнат унумдорлигини ошириш қобилияти билан ажралиб туради. Унинг тарихий ўрни шундаки, бу тизим индустриал ишлаб чиқаришдек моддий базани яратди.

Моноиктисодиётнинг ўзига хос шакли давлат мулк монополиясига асосланган социалистик тизимдир. У давлатнинг иқтисод устидан қаттиқ назоратига асосланган. Ишлаб чиқариш воситалари, барча жамият аъзолариники деб эълон қилинган бўлса-да, мулкни тасарруф қилиш давлат қўлида бўлган. Иқтисодий фаолият давлат томонидан марказдан туриб режалаштирилади ва бошқарилади. Давлат белгилаган режа қўйи бўғинлар, корхоналар учун мажбурий бўлиб, уни бажариш шарт бўлган. Давлат нарх-наво устидан қаттиқ назорат ўрнатган. Нарх Давлат нарх қўмитаси томонидан белгиланган. Яратилган маҳсулот, олинган даромадлар ҳам давлат белгилаган қатъий тартиб асосида тақсимланган. Иш ҳақи миқдори ҳам давлат томонидан белгиланган. Кредит бериш, ташқи алоқа ҳам давлат монополияси бўлган. Давлат мулкдан ташқари жамоа мулки ҳам мавжуд бўлса-да, у ҳам давлатлаштирилган. Жамоа хўжаликлари энг аввало, давлат ерида фаолият юритганлар, моддий ресурсларни давлатдан олиб, ишлаб чиқарилган маҳсулотни давлатга у белгилаган нарх бўйича сотганлар. Давлат режасига биноан иш юритганлар. Жамоа мулки амалда давлатга қарам бўлган.

Аҳоли даромадлари паст бўлганидан шахсий мол-мулк чекланган, уни даромад олиш йўлида ишлатиш ман қилинган. Хусусий мулкка рухсат берилмаган.

Бундай иқтисодий тизим тоталитар, режали иқтисодий тизим деб ҳам юритилади. Унинг асосий белгиси иқтисодиётни ҳар тарафлама давлатлаштиришдир.

Бу тизимда ҳам эксплуатация мавжуд бўлиб, фақат эксплуатация қилувчи индивидуал капиталист эмас, балки давлатдир. Эксплуатациянинг мавжудлиги яратилган миллий даромадда меҳнаткашлар улушининг камайиб боришидир.

Бу монотизимнинг ўзига хос томони шундаки, ҳамма ресурсларни давлат қўлида тўплаш, уларнинг катта қисмини жамғариш имконини беради. Сиёсий-маъмурий йўл билан яратилган миллий даромаднинг асосий қисмини тортиб олиб, жамғариш жадаллаштирилади. Бунда капиталистик монотизим ечиб улгурмаган жамғариш муаммосини тоталитар социалистик тизим бажаради. Шунинг учун бу тизим нисбатан иқтисодда аграр ишлаб чиқариш устун, индустриаллаштириш орқада бўлган мамлакатларда ўрнатилганлиги бежиз эмас.

Кейинги ривожланиш босқичида моноиктисод ўрнига полииктисод келади. Полиструктуралли тизим асосини турли-туман мулкчилик ва айрим мулк шаклининг устуворлигини инкор қилиш таш-

кил этади. Бундай тизимда мулкый мувозанат ҳосил бўлади ҳамда ҳамма мулк шакллариининг ривожланиши учун бир хил шароит яратилади. Албатта, моноиқтисодиётни полииқтисодиётга ўтиши дарҳол юз бермайди.

Ривожланган мамлакатларда бу жараён 20- йиллардан бошланган бўлса, собиқ социалистик мамлакатларда 80- йиллардан бошланди.

Полииқтисодиёт мазмунан аралаш иқтисодиётдир. У ҳар қандай монополияни рад этади. У турли хил иқтисодий, бозор ва нобозор алоқа, муносабатларининг қоришмасидан иборат.

Демак, аралаш иқтисодиёт мулк муносабатлари нуқтаи назаридан мулкчиликнинг турли-туманлиги ва уларнинг тенглигига асосланган.

Социал-иқтисодий тизимларни иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштириш, тартибга солиш услуги асосида уч гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Иерархик тартиб асосида бошқариш.
2. Ўз-ўзини бошқариш.
3. Аралаш тартибда бошқариш.

Иерархик тартиб асосида бошқаришда давлат асосий роль ўйнайди. Ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол бўйича барча қарорлар давлат томонидан қабул қилинади, муаммо ва масалалар ҳам давлат томонидан ечилади.

Ахборот олиш **буйруқ** ва **топшириқлар** асосида йўлга қўйилади. Бу юқоридан пастга қараб, иерархик тартиб асосида олиб борилади. Иерархия одатда бошлиқ ҳокимлигига таянади. Ибтидоий жамоа тузуми, кулдорлик, феодализмда иерархик тартиб муҳим роль ўйнаган. Иерархик бошқаришнинг ўзига хос шакли маъмурий-буйруқ-бозликка асосланган, марказдан режалаштириш асосида бошқариладиган иқтисод бўлиб, корхоналар асосан давлат мулки бўлиб, хўжаликни бошқариш иерархик тарзда олиб борилган. Ахборот олиш буйруқ ва топшириқлар асосида йўлга қўйилган. Нима, қанча, қандай, кимга саволлари давлат томонидан Давлат режа кўмитаси ҳамда юқори партия идоралари орқали ҳал қилинган.

Иқтисодиётни **тартибга солишни ўз-ўзини бошқариш** орқали амалга ошириш эркин рақобат кураши ҳукмрон даврга хос. Бунда ресурсларни тақсимлаш ва бошқа масалалар стихияли тарзда бозор субъектлари томонидан тартибга солинади. Ахборот ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларга нархлар ўзгариши ҳақидаги маълумотлар сигнал йўли билан етказилади. Нархларнинг кўтарилиши ёки пасайиши хўжалик юритувчи субъектларга қандай ҳаракат қилиш зарурлигини кўрсатади.

Ҳар қандай тизимда ҳам ишлаб чиқарувчи ўз харажатини ҳисоб-китоб қилиб, фойдасини чамалаш керак. Бу истеъмолчига ҳам таллуқли. Таниқли иқтисодчи В. Ойкеннинг фикрича, хўжалик юритувчи ёки корхона раҳбари бир қараш билан бутун «иқтисодий космос»ни қамраб олмайди. Нархларнинг ўзгариши ёки муқобил харажатларгина одамларнинг иқтисодий танловларини тартибга солади.

Иқтисодиётни тартибга солишни кўзга кўринган иқтисодчилардан Р. Коуз таҳлил қилиб, иқтисодий назарияга **трансакцион харажатлар** деган тушунчани киритди. Бу харажатлар ишлаб чиқариш билан эмас, балки ана шу ишлаб чиқаришни бошлаш учун зарур бўлган харажатлар, яъни нархлар, контр агентлар ҳақида ахборот тўплаш, хўжалик битимлари тузиш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш харажатлари ва бошқа шунга ўхшаш харажатларда ифодаланади. Коуз фикрига кўра, у ёки бу тизимнинг амал қилиши кўп жиҳатдан трансакцион харажатларга боғлиқ. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кенг миқёсда, айтишлик, мамлакат миқёсида фаолият юритишда ўз-ўзини бошқаришда иерархияга нисбатан трансакцион харажатлар кам бўлар экан. Фирма, корхона доирасида эса аксинча, чунки бу ерда ишловчилар бир-бирлари билан тўғридан-тўғри мулоқотда бўлиб, бевосита ўз бошлиқларидан топшириқ олади.

Шундай қилиб, Р. Коуз қизиқарли хулоса чиқаради: иқтисодиётни тартибга солишни, бошқаришни норматив баҳолаш, яъни яхши ёки ёмон деб эмас, балки масалага трансакцион харажатларни иқтисод қилиш нуқтаи назаридан қараш керак.

Албатта, бу ягона мезон, лекин жуда муҳим, бундай ёндашув социалистик хўжалик юритиш нима сабабдан самарасиз эканлигини кўрсатиб беради.

Аралаш тартибда бошқаришда хусусий сектор билан бир қаторда давлат ҳам ресурслар ва неъматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишда муҳим роль ўйнайди. Давлат бозор иқтисодиётига аралашади, лекин бозорнинг ўзини-ўзи тартибга солиш ролини йўққа чиқармайди.

Реал ҳаётда стихияли тартибга солиш билан иерархия биргаликда амал қилади. Ҳозирги пайтда АҚШ, Англия, Франция, Германия ва бошқа ривожланган мамлакатларда иқтисодиёт ана шундай тарзда бошқарилади.

Иқтисодиёт назариясида бундай иқтисодий тизим аралаш иқтисодиёт деб юритилади. Аралаш иқтисодиётнинг муҳим белгилари бор.

1. У мукамал техника ва юксак технологияга асосланади.
2. Майда ва ўрта бизнес кенг ривожланади.
3. Мулкчиликнинг турли-туманлиги рақобат кураши ва танлаш имконини кенгайтиради.
4. Даромад ишлаб чиқаришнинг ўзида унинг иштирокчилари, омил эгаларининг ҳиссасига кўра ўзлаштирилади, даромадларда иш ҳақи ҳиссаси ортиб боради.
5. Моноиқтисодиётда манфаатлар тўқнашуви содир бўлса, аралаш иқтисодиётда манфаатлар мувозанатлашуви имкон яратилади.
6. Халқ истеъмолини қондирувчи соҳалар устувор ривожланади.
7. Миллий бойлик таркибида аҳоли мол-мулкнинг ҳиссаси ортиб боради.

8. Унда бозорга хос муносабатлар билан бир қаторда бозорга хос бўлмаган муносабатлар ҳам мавжуд бўлади, ривожланади.

9. Аралаш иқтисодийёт иқтисодчиларнинг эътирофича, инсоният иқтисодий цивилизациясининг энг катта ютуғи ҳисобланади.

Аралаш иқтисодийётни бир гуруҳ иқтисодчилар бозор иқтисодийёти сифатида талқин этсалар, бошқалар бозор иқтисодийётининг юқори босқичи сифатида таърифлашади.

Ҳар икки қарашни ҳам ҳисобга олган ҳолда бизда кўпроқ «**бозор иқтисодийёти**» атамаси қўлланилади.

Иқтисодий тизимларнинг ривожланишини характерлайдиган бошқа назариялар, янгича ёндашувлар ҳам мавжуд. Ана шулардан бири жамиятнинг цикли ривожланиш назариясидир. Бу назарияга кўра, кишилиқ жамияти ривожланишининг 7 цивилизациясини ажратиб кўрсатиш мумкин:

неолитик — дунёда бу цивилизациянинг вужудга келиб, кейинги цивилизацияга қадар давом этган вақт — 30—35 асрга тенг; **қулдорлик** (бронза асри) — 20—23 аср; **антик** (темир асри) — 11—13 аср; **дастлабки феодал** — 7 аср атрофида, **тоиндустириал цивилизация** — 4,5 аср, **индустириал** — 2,5 аср, **постиндустириал** — 1,3 аср атрофида давом этган.

Бу назарияга биноан кишилиқ жамияти тараққийёти гоҳ секин, гоҳ тез давом этишига қарамай, айрим мамлакатларда цивилизация даврлари фарқ қилишига охир-оқибат — умумий натижа — постиндустириал цивилизацияга олиб келади.

Бозор иқтисодийётига ўтиш сиёсатдонларнинг ўйлаб топган йўли эмас, балки индустириал цивилизациянинг постиндустириал цивилизация билан алмашуви учун объектив зарурат сифатида қаралади.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Эҳтиёжлар.

Эҳтиёжларни юксалиб бориши.

Ресурсларни чекланганлиги.

Иқтисодий фаолият.

Ишлаб чиқариш.

Айирбошлаш.

Тақсимот.

Истеъмол.

Ишлаб чиқариш имкониятлари.

Анъанавий жамият.

Аралаш иқтисодийёт.

Иқтисодий алоҳидалашув.

Трансакциал харажатлар.

Индустриал босқич.

Постиндустириал босқич.

Ишлаб чиқариш омиллари.

Натурал хўжалиқ.

Меҳнат тақсимоти.

Товар хўжалиги.

Маъмурий буйруқбозликка,

марказий режалаштиришга

асосланган хўжалиқ.

Ижтимоий-иқтисодий тизим.

Аваркия.

Такорлаш учун саволлар

1. Эҳтиёжларни қандай турларга бўлиш мумкин?
2. Иқтисодийёт назарияси фанининг бош муаммоси нима?
3. Муқобил харажатлар ва ишлаб чиқариш имкониятлари чегараси нимани ифодалайди?
4. Замонавий ишлаб чиқаришнинг таркиби қандай?

5. Ишлаб чиқариш омиллари ҳақида қандай назарияларни биласиз?
6. Натурал хўжалик ва товар хўжалиги қандай жиҳатлари билан фарқланади?
7. Товар хўжалигини вужудга келишининг асосий шарт-шароитларини кўрсатинг?
8. У. Ростоу жамият тараққиётини қандай босқичларга бўлади?
9. Моноиқтисодиёт билан аралаш иқтисодиёт (полииқтисодиёт) нинг фарқи нимада?
10. Ижтимоий-иқтисодий тизимни иқтисодий фаолиятни мувофиқлаштириш, тартибга солиш услуги бўйича қарасак, қандай гуруҳларга ажратиш мумкин?

III БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ВА УНИНГ УМУМИЙ ТАСНИФИ

1-§. Бозор иқтисодиёти ва унинг вужудга келиши. Бозор иқтисодиётининг асосий белгилари

Кишилик жамияти тараққиёти бозор иқтисодиётини умуминсоний иқтисодиёт эканлигини кўрсатди.

Бозор иқтисодиёти кўп асрлардан буён мавжуд бўлиб, тараққиётнинг ҳозирги босқичидагина умуминсоний қадрият даражасига кўтарилди.

Бозор иқтисодиёти ўз ривожланишида қуйидаги босқичларни босиб ўтди. Дастлабки, «куртак», эркин, тартибга солинувчи, деформациялашган бозор иқтисодиёти.

1. Дастлабки, «куртак» бозор иқтисодиёти. Бу босқичда бозор иқтисодиёти эндигина шакллана бошлайди. Бозор муносабатлари, алоқалари тасодифий юз бериб, бир товарни иккинчи товарга айирбошлаш тарзида юз беради. Лекин шу пайтданоқ бозор қатта роль ўйнай бошлаган. Жамият аъзоларининг табақаланишига, у ёки бу товарни ишлаб чиқаришни ривожлантиришга аҳамият бериш бошланган.

2. Эркин, стихияли ривожланувчи бозор иқтисодиёти. У тарқоқ, бир-биридан ажралган, ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар мақсади ва ҳаракати бир-бири билан олдиндан мутлақо келишилмаган фаолиятдан иборат. Албатта, эркин-стихияли бозор иқтисодиётининг ҳам дастлабки босқичи билан кейинги классик босқичи ўртасида фарқ бор. Лекин, умуман олганда, классик бозор иқтисодиёти қатор хусусиятлари билан ажралиб туради:

1. Бозор муносабатлари қатнашчиларининг миқдори чекланмаган, улар ўртасида эркин рақобат кураши мавжуд.

2. Жамиятнинг барча аъзолари хоҳлаган хўжалик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин.

3. Ишлаб чиқариш омиллариининг юқори даражада сафарбарлик имконияти мавжудлиги: капиталнинг кўчиб юришига тўсқинликлар йўқ.

4. Бозордаги ўзгаришлар тўғрисидаги ахборотларни олиш имкониятини катталиги.

5. Бир турдаги товарларнинг абсолют даражада ўхшашлиги (савдо маркаси йўқ).

6. Монополиялар йўқ, бозорга, унинг фаолиятига давлат аралашмайди.

8. Номаълум бозор учун кўр-кўрона равишда товар ишлаб чиқариш, уларнинг сотилиш-сотиб олинмаслигининг номаълумлиги.

9. У ўз навбатида иқтисодий қийинчиликларга, иқтисодий танглик ва бухронлар, иқтисодий талафотлар орқали ривожланишига олиб келади.

10. Якка, индивидуал хусусий мулкнинг ҳукмрон бўлиши, мулкнинг озчилик қўлида тўпланиши, натижада:

а) одамларни ўта бой ва ўта камбағал табақаларга ажралишига олиб келади;

б) фирмор рақобат олиб бориш учун муҳит яратади.

Эркин, стихияли ривожланувчи бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқарилган товарлар миқдори, сифати жиҳатидан талабга мос келиши ёки келмаслиги, уларга сарфланган харажатлар белгиланган нарх билан қопланиб, фойда кўриладими ёки йўқми бозорда аниқланади.

Бозор иқтисодиёти ривожланиши билан ишлаб чиқарувчилар харидор талабига мослашиш йўллари қидирадилар.

Лекин, умуман олганда, эркин бозор бу — абстракция. Ҳақиқатда тўлиқ эркинлик йўқ, бўлиши мумкин ҳам эмас. Фақат иқтисодиёт ютуқларини англаш, мавжуд юридик қонунларни билиш асосидагина ўз фаолиятини энг кўп фойда оладиган тарзда йўлга қўйиш мумкин.

Тўлиқ иқтисодий эркинликнинг бўлиши мумкин эмас, лекин иқтисодиёт ривожланишини таъминлайдиган даражада етарли эркинлик мавжуд.

3. Кишилик жамияти узоқ тарихий тараққиёт натижасида эришган иқтисодиёт — бу цивилизациялашган (тартибга солинадиган) бозор иқтисодиётидир.

Тартибга солинадиган бозор иқтисодиётида давлат кутилмаганда юз берадиган тангликларни юмшатиш учун чора-тадбирлар белгилаш орқали таъсир кўрсатади. Албатта, бу чора-тадбирлар хўжалик юритувчи субъектлар фаолият эркинлигини, ижодий меҳнат ва ташаббускорликни чеклашга олиб келмаслиги керак.

Цивилизациялашган бозор иқтисодиётининг ҳам ўзига хос белгилари бор:

1. Хусусий мулк билан бир қаторда бошқа мулк шакллари ҳам мавжуд бўлади.

2. Ишлаб чиқариш бозор талабини ҳисобга олган ҳолда олиб борилади. Маркетинг муҳим роль ўйнайди. Номаълумлик камаяди.

3. Ҳалол рақобат асосий ўринга чиқади, унинг маданий усуллари қўлланилади.

4. Иқтисодиёт субъектлари ўртасида узоқ даврга мўлжалланган доимий алоқалар, ўзаро манфаатли шерикчилик муносабатлари қарор топади.

5. Давлат иқтисодий ҳаётга аралашиб, иқтисодиётни тартиблашда қатнашиши туфайли чуқур иқтисодий тангликлар юз бермайди. Агарда улар юз берса ҳам ундан тезда чиқиб кетиш чора-тадбирлари белгиланади.

6. Иқтисодиёт юксак даражага эришганда жамият бой бўлади, шунинг учун тадбиркорлар фақат бой бўлиш учун эмас, балки обрў-эътибор қозониш, ҳурматга сазовор бўлиш учун ҳам ҳаракат қиладилар.

7. Иқтисодиёт ижтимоий йўналтирилган, камбағалларга ёрдам бериш, оммавий фаровонликни таъминлашга қаратилган бўлади.

8. Одамларнинг иқтисодий табақаланиши чекланади. Жамиятда ўзига тўқ ўрта ҳол аҳоли асосий қатламни ташкил қилади.

Цивилизациялашган бозор иқтисодиёти шароитида тартибга солиш фақат бозорнинг салбий оқибатларини чеклашга қаратилади. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин, бозор иқтисодиёти шароитида бозор, аввало, ўзини-ўзи тартибга солади, ундан ташқари, давлат ҳам иқтисодиётни тартибга солишга таъсир кўрсатади.

Бозорни бошқаришда иқтисодий, ташкилий-маъмурий ва ниҳоят, ижтимоий-психологик усуллар қўлланилади.

Фақат, иқтисодчи В. Леонтьев кўрсатганидек, энг муҳими бозорни ўзини-ўзи бошқариш билан давлат томонидан тартибга солишнинг оптимал даражасини топишдир. Ҳозиргача бу талабга идеал даражада жавоб берадиган давлат йўқ.

Бозор иқтисодиётини тартибга солишда давлатнинг ҳаддан ташқари аралашуви бозор иқтисодиётининг деформациялашувига олиб келади.

4. Деформациялашган бозор иқтисодиёти. Маъмурий-буйруқбозликка асосланган тоталитар, марказий режалаштириладиган тизим деформациялашган бозор иқтисодиётига энг ёрқин мисол бўла олади. У ўзининг қуйидаги жиҳатлари:

1. Турли мулк шаклларига асосланган бозор субъектларининг йўқлиги.

2. Ресурсларни тақсимлаш ҳаддан ташқари марказлаштирилиб, тижорат фаолиятида мустақилликнинг йўқлиги.

3. Ишлаб чиқаришда монополияларнинг ҳукмронлиги.

4. Талаб ва таклиф мувозанатининг бузилиши, унинг борган сари кучайиб бориши.

5. Миллий ишчи кучи бозорининг йўқлиги.

6. Товар-пул муносабатларининг деформациялашуви, нобозор муносабатларнинг устунлиги.

7. Самарали хўжалик фаолияти юритишга интилишнинг йўқлиги, барча субъектлар иқтисодий манфаатларининг деформациялашуви ва бошқалар билан характерланади.

Натижада:

а) товар тақчиллиги кучаяди;

б) истеъмолчиларнинг танлаб олиш имконияти тобора чеклана боради;

в) «пинҳоний иқтисодиёт», чайқов бозори тобора гуллаб-яшнаб боради.

Бозор иқтисодиёти деформациялашувини тугатиш орқалигина, бозорнинг ривожланиши учун нормал шароит яратилган тақдирдагина унинг салбий оқибатларини тугатиш мумкин.

Бозор иқтисодиётининг ибтидоий ҳамда маданийлашган босқичлари ўртасида катта фарқ мавжуд. Бозор иқтисодиёти етуклик босқичига кўра ўзининг сифат белгилари билан фарқ қилади.

Бозор иқтисодиётининг моҳияти унинг **асосий белгиларида** намоён бўлади. Улар куйидагилар:

1. Бозор иқтисодиёти мулкчиликнинг турли-туманлигига асосланади. Ҳар қандай жамиятнинг иқтисодий асоси, иқтисодий тизими мулкчиликдан бошланади. Мулк эгаси бўлиш ёки бўлмасликка қараб, жамиятда ҳар бир кишининг мавқеи, яъни социал мақоми юзага келади.

Барча мулк шакллари тенглигини таъминлаш асосида мулк монополияси (якка ҳокимлиги)га йўл қўйилмайди. Мулк шакллари чекланмаган ҳолда ривожланади. Мулк шакллари хос тарзда хўжалик юритиш усуллари ҳам турли-туман бўлиб, бу ўз навбатида биринчидан, ҳар бир инсоннинг табиат инъом этган ақл-заковати, фаросати ва бошқа хислатларига кўра фаолият турини эркин танлаш имконини беради. Мулкчилик турли шаклларининг мавжудлиги ва уларнинг тенглиги иқтисодий плюрализмнинг асосидир. Иккинчидан, мулкчиликнинг турли-туманлиги жамиятда рақобат кураши бўлиши учун зарур муҳит яратади. Буларсиз жамият тараққиётига эришиб бўлмайди (IV боб).

2. Бозор иқтисодиёти эркин иқтисодиёт. Иқтисодий фаолият эркинлигининг асоси ишлаб чиқариш омиллари ва яратилган товарларнинг мулк объекти, мулк эгаларининг эса мустақил бўлишидир.

Ҳар бир киши мавжуд қонунларни бузмай хоҳлаган иқтисодий фаолияти билан шуғулланиши мумкин. Бунинг учун асос мулкчиликнинг турли-туманлиги ва тенг ҳуқуқлиги қонуний равишда таъминланган.

3. Бозор иқтисодиёти якка ҳокимлик (монополизм)ни инкор этувчи иқтисод. Иқтисодий монополизм — корпорация, фирма, ташкилот ёки давлатнинг иқтисодиётда ёки бирор соҳада танҳо ҳукмрон

лик қилишидир. Монополизмнинг асоси иқтисодиётда муайян мулк шаклининг танҳо ҳукмронлигидир. Монополия ўз табиатига кўра турфунликни пайдо қилади, ташаббусни чегаралайди ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиёти монополизм билан чиқиша олмади. У антимонопол йўналишга эга.

4. Бозор иқтисодиётида рақобат асосий ўрин тутadi. Рақобат бозор иқтисодиётини ҳаракатга келтирувчи, тартибга солувчи, назорат қилувчи куч ҳисобланади. Рақобат кураши меҳнат унумини оширишга, иш сифатини яхшилашга, янги техника, технологияни жорий қилишга, иқтисодий ресурсларни кам сарфлаган ҳолда уларни самарали ишлатишга ундайди. Рақобат курашида ғолиб чиқиш учун аҳоли талабига мос товарлар ишлаб чиқаришга, талабнинг ўзгаришига тез мослашиш зарур. Натижада рақобат кураши иқтисодиётни олға қараб ривожланишига олиб келади. Бу монополия мавжуд бўлган тақдирда ҳам ўз билганича иш юритишни билдирмайди (X боб). Чунки рақобатни давлат тартибга солиб туради. Антимонопол кучлар вужудга келтирилиб, бозор иқтисодиётининг ҳамма субъектлари учун бир хил имконият яратилади. Ана шу имкониятдан қай даражада фойдаланиш ишбилармонликка боғлиқ.

Бозор иқтисодиётида бир томондан, манфаатлар тўқнашиб рақобат юз берса, иккинчи томондан, субъектлар ўз фаолиятини, демак, манфаатларини бир-бирларига мувофиқлаштиришга интиладилар. Чунки фақат рақобатлашсалар уларнинг иши юришмайди. Бу иқтисодиётда икки бир-бирига зид томон. Иқтисодий интеграция ҳам иқтисодий субъектларнинг манфаатларини мослаштиришга, мурасага келишига ундайди. Ишлаб чиқаришдаги ўзаро боғлиқлик кучайиши билан интеграциялашмай яхши фойда олиш қийин бўлиб қолади. Ишлаб чиқариш ихтисослашувининг кучайиши фирма, корхоналарнинг бир-бирига боғлиқлигини кучайтиради. Натижада улар ўртасида доимий равишда тижорат алоқалари ўрнатиладики, бунда шерикларига панд бермаслик муҳим роль ўйнайди.

5. Бозор иқтисодиётида нархлар эркин, талаб ва тақлиф нисбати асосида шаклланади. Нарх сотувчи билан харидорнинг савдолашиб келишиши туфайли белгиланади. Бунда сотувчи сарфлаган харажатларини қоплаб, фойда кўришни назарда тутса, харидор энг юқори наф кўришини ўйлайди. Пул иқтисодий алоқаларнинг асосий воситаси ҳисобланади. Либераллашган нархлар сотувчини ҳам, харидорни ҳам ҳамиша нархни ҳисобга олган ҳолда, фойда-зарарни назарда тутган ҳолда фаолият юритишга олиб келади.

6. Бозор иқтисодиёти шароитида бозор харидорнинг измига бўйсунади. Ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш харидорнинг талаб ва эҳтиёжига қараб мослашишга мажбур. Агарда мослашмаса, яъни талабга лойиқ маҳсулот ишлаб чиқармаса, хизмат кўрсатмаса, у зарар кўриши, ҳатто бор будидан ажралиб қолиши мумкин. Бундан келиб чиқиб товар ва хизматлар тўкинлигига эришилади. Товарлар

тўқинлигини таъминлашда нархларнинг эркинлиги муҳим роль ўйнайди.

7. Бозор иқтисодиёти фаолиятларни мувофиқлаштириш, бошқаришда ҳам ўзига хос хусусиятларга эга. Унда ўз-ўзини бошқариш билан давлат таъсирини ўтказиши қоришиб кетади.

Бозор иқтисодиёти ҳар қандай иқтисодиёт каби иқтисодий қонунларнинг амал қилиши натижасида ривожланади. Бу қонунлар бир томондан, умумиқтисодий қонунлардан иборат бўлса, иккинчи томондан бозор иқтисодиётининг ўзига хос қонунларидан иборат.

Бозор иқтисодиёти иқтисодиётни ташкил этиш, фаолият юритишнинг, уни тартибга солиш ва бошқаришнинг мураккаб шакли бўлиб, аввало у товар-пул муносабатларига асосланади. Ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар бозор орқали боғланади, уларнинг ҳамкорлиги ҳам бозор орқали таъминланади.

Бозор иқтисодиёти ҳар бир инсонни ўз фаолиятининг натижасини ўйлаб, ҳисоб-китоб қилиб, оқилона иш юритишга ундайди.

Шундай қилиб, бозор иқтисодиётига қисқача таъриф бермоқчи бўлсак, уни қуйидагича ифодалаш мумкин: **Бозор иқтисодиёти товар-пул муносабатлари, иқтисодий фаолият эркинлигига асосланган, ҳар бир инсонни ўз фаолияти натижасини ўйлаб, оқилона ҳужалик юритишга ундовчи демократик иқтисодиётдир.**

Бозор иқтисодиётининг моҳияти ва белгиларини умумий тарзда кўриб чиқдик. Келгуси бобларда янада батафсилроқ кўрамиз. Бу бизга бозор иқтисодиётини янада чуқурроқ ўрганишга ёрдам беради.

2-§. Бозор иқтисодиётининг объеклари ва субъеклари

Бозор иқтисодиёти товар-пул муносабатларига, алоқаларига асосланар экан, унинг объекти ҳамда субъеклари мавжуд.

Бозор иқтисодиётининг объеклари — бу муносабатлар, алоқалар нимага нисбатан юз беришини ифодаласа, субъеклари ана шу муносабатлар, алоқалар кимлар ўртасида бўлишини ифодалайди.

Бозор иқтисодиётининг объекти товар ҳамда пулдир.

Бозор иқтисодиёти товар ишлаб чиқаришга асосланган иқтисодиётдир. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиётининг марказий категорияси товар бўлиб, унинг тарихий ва мантиқий ўтмишдоши умумий тарзда «неъмат» деб аталади.

Неъматлар ниҳоятда хилма-хил. Уларни турли жиҳатларига кўра гуруҳларга ажратиш мумкин.

1. Эҳтиёжларни қондиришига кўра:

а) индивидуал эҳтиёжларни қондирувчи неъматлар. Буларга истеъмол буюмлари ва ишлаб чиқариш воситалари киради. Бу товарларни асосан нодавлат сектори истеъмол қилади;

б) эҳтиёжларни биргаликда қондирадиган неъматлар. Булар кутубхона, музейлар, медицина хизмати, мактаб, институт, саройлар, спорт комплекслари ва ҳоказолар;

в) ижтимоий неъматлар. Булар товар бўлмайди, уларга жамоат хавфсизлигини, аҳоли тинчлигини сақлаш, ўт ўчириш, миллий муҳофаа ва бошқалар кирази.

2. Неъматларни сероб ёки камёблигига кўра иқтисодий ва ноиқтисодий гуруҳларга ажратилади.

Иқтисодий неъматлар, бу — иқтисодий фаолият билан боғлиқ чекланган неъматлар бўлса, ноиқтисодий неъматлар эса табиат томонидан чекланмаган тарзда инъом этилган. Ноиқтисодий неъматларни яратиш учун ҳеч қандай куч сарфланмаган. Бу неъматлар табиатда эркин, инсоннинг маълум бир эҳтиёжини қондириш учун етарли даражада (ҳаво, сув, қуёшнинг ёруғлиги, иссиқлиги ва ҳоказо шунга ўхшаш) mavjud. Жамият тараққиётининг маълум бир босқичида **иқтисодий неъматлар** товар шаклини олади (2- боб).

Маълумки, товар ишлаб чиқариш ижтимоий меҳнат тақсимоми ва ишлаб чиқарувчиларнинг мулк эгаси сифатида иқтисодий жиҳатдан алоҳидалашуви туфайли вужудга келган.

Товар деб инсоннинг бирон-бир эҳтиёжини қондириб, айирбошлаш учун ишлаб чиқарилган неъматга айтилади.

Кўришиб турибдики, товар икки хоссага эга:

а) бирон-бир эҳтиёжни қондириш;

б) маълум миқдордаги товарни бошқа товарга алмашиш хоссаси.

Товарнинг инсоннинг бирон-бир эҳтиёжини қондириш хоссаси **истеъмол қиймати** дейилади. Товарнинг истеъмол қиймати унинг а) шакли, б) сифати, в) наф келтиришида ифодаланади.

Хизматлар истеъмол қиймати сифатида, асосан моддий кўринишга эга эмас. Шунинг учун бевосита жамғариб бўлмайди, балки хизмат кўрсатиш жараёнида истеъмол қилинади. Айирбошланганда турли хил истеъмол қийматлари, яъни бир турдаги товар, иккинчи бир турдаги товарга алмаштирилади. Алмаштириш учун улар миқдорини таққослаш керак.

Буюк мутафаккир Аристотель (милоддан аввалги 384—322- йиллар) тенглик бўлмаса, айирбошлаш мумкин эмас, тенглик бўлиши учун эса таққослаш мумкин бўлиши керак, дейди. Одатда, ҳар хил товарлар айирбошланади, уларнинг ўлчов бирликлари ҳам ҳар хил. Масалан, мато, дераза, гуруч алмаштирилади десак, бири метрда ўлчанса, иккинчиси дона, учинчиси килограммда ўлчанади. Демак, миқдор жиҳатдан уларни бир-бирига тенглаштириб бўлмайди. У ҳолда товардаги нимани таққослаш мумкин. Бошқача айтганда, товарнинг нархи қандай белгиланади? Бу саволга иқтисодий назария узоқ вақт жавоб бера олмади...

XVIII—XIX асрга келиб, узоқ кутилган жавоб топилди. Бу то-

варда мужассамлашган қиймат бўлиб, унинг биринчи таърифини сиёсий иқтисод классиклари В. Петти, А. Смит, Д. Рикардолар беришди. Уларнинг фикрича, ҳар қандай товар қийматининг асосида унга сарфланган меҳнат ётади. Меҳнатнинг ўлчови эса иш вақти. Бир хилдаги товар ишлаб чиқариш учун ишловчи турлича вақт сарфлайди. Бу вақт индивидуал иш вақти бўлиб, у индивидуал қийматни яратади. Индивидуал иш вақти ишлаб чиқариш шароити, ишчиларнинг малакаси, тажрибасига кўра фарқланади. Бозорда товарлар индивидуал иш вақти сарфи бўйича эмас, балки ижтимоий зарурий иш вақти бўйича сотилади. Ижтимоий зарурий иш вақти деб ўртача меҳнат унумдорлиги ва меҳнат интенсивлиги шароитида товарларнинг асосий массасини ишлаб чиқариш учун зарур бўлган вақтга айтилади.

Қиймат ижтимоий муносабат сифатида фақат алмашув жараёнида юзага чиқади ва алмашув қийматида намоён бўлади.

Иқтисодий назария кўрсатадики, қийматнинг меҳнат назарияси ҳамма саволларга жавоб берадиган бениқсон назария эмас экан. Бу назарияни собиқ Иттифоқда қўллашга қилинган ҳаракат нарх белгилашнинг харажатлар механизми шаклланишига олиб келди. Харажатларни кўлайтириш ишлаб чиқарувчиларга жуда қўл келади.

Ундан ташқари, амалиётда бу назарияни қўллашда яна бир муаммо сарфланган ижтимоий зарур меҳнатни аниқ ўлчаб бўлмаслигидир.

Бу ерда яна бир савол туғилади, агар товарнинг қиймати индивидуал меҳнат билан ўлчанмаса, Ван-Гог ёки Леонардо да Винчининг чизган суратлари қиймати қандай ўлчанади?

Агар товарнинг қиймати меҳнат харажатлари билан ўлчанадиган бўлса, унинг сифати ва миқдори қандай ўлчанади? Меҳнат оддий малака талаб этмайдиган ёки мураккаб, махсус малака талаб қиладиган меҳнат бўлиши, оғир жисмоний ёки ақлий меҳнат бўлиши мумкин.

Қиймат назариясининг энг жиддий камчиликларидан бири товарнинг истеъмол қийматига аҳамият бермасликдир.

Иқтисодий назария тарихида «Австрия мактаби» номи билан аталган «меъёрий нафлилик» назарияси асосчилари неъматларнинг қиймати уларнинг наф келтиришига қараб, харидорнинг иқтисодий психологияси нуқтаи назаридан аниқланади, деган фикрни илгари сурадилар.

Улар нафлиликни товарнинг объектив хоссаси билан аралаштирмаслик керак, **нафлилик бу харидорнинг ўз эҳтиёжини қондириш нуқтаи назаридан берган индивидуал субъектив баҳосидир** дейишади.

Қиймат назарияси билан нафлилик назариясининг бош мақсади турли истеъмол қийматларини ёки нафлиликни таққослаш муаммосини ҳал қилишдир.

Олма, танбур, костюмдан қай бири фойдалироқ? Бир томондан қарасангиз, бундай саволнинг ўзи тутуриқсиз, бемаъниликка ўхшайди. Аммо ҳар бир аниқ ҳолатдан келиб чиқадиган бўлсак, бу саволда жон бор. Умумий тарзда олсак, бу саволга жавоб бериб бўлмайди. Бу меъерий нафлилик назариясининг хато эканлигини кўрсатадиган ишончли далил. Лекин юқоридаги саволга индивидуал жиҳатдан ёндашилса, уни ҳар бир киши субъектив тарзда ечади. Витамин зарур киши учун олма, артист учун танбур, костюм зарур киши учун эса бошқа нарсалардан кўра костюм афзал. Чунки, ҳар бир одам биринчи галда энг зарур эҳтиёжини қондиришга ҳаракат қилади. Ҳар хил эҳтиёжлар ичида энг зарур эҳтиёжни қондириш учун турли товарлар ичидан энг кераклигини танлаб олади. Демак, у ёки бу товарни сотиб олишни ҳар бир одам субъектив тарзда ҳал этади. Ундан ташқари, инсон эҳтиёжини қондирган товарни истеъмол қилишни давом эттирар экан, унинг эҳтиёжи тобора тўйиниб боради, нафлилиги эса камайиб боради. Масалан, қорни оч одам биринчи бурда нонни катта иштаҳа билан ейди, кейингиларини еган сари тўйиб, охир-оқибат бошқа нон егиси келмай қолади. Барча ейилган нон миқдори тўйиниш миқдорини ифода қилади. Шахсий истеъмол жараёнида юз берадиган ана шу ҳодисани немис иқтисодчиси Герман Госсен (1810—1858) тадқиқ қилиб, нафлиликни пасайиб бориши қонуни амал қилишини кўрсатиб беради. У бу қонунни «Айнан бир маҳсулот билан эҳтиёжларни қондиришни узлуксиз давом эттирсак, борган сари эҳтиёж тўлароқ қондирилиб, охир-оқибат тўйинади, лекин маҳсулотнинг нафлилиги эса пасайиб боради», деб таърифлайди. Эҳтиёж тўйингандан кейин ҳам истеъмол давом эттирилса, у наф ўрнига зарар келтиради. Демак, истеъмол қилишда қандайдир меъёр бўлар экан. **Меъерий нафлилик деб қўшимча истеъмол қилинган маҳсулотдан қўшимча олинадиган нафга айтилади.**

Неъматнинг қийматини ана шу меъерий нафлилик белгилайди. «Австрия мактаби» асосчилари нафлиликни пасайиши қонунига умумий тус беришга ҳаракат қилишган. Ф. Визер бу қонун «ҳамма нарсага, очликдан тортиб муҳаббатгача» тегишли деб кўрсатади.

Бу қонунга биноан эҳтиёжлар қондирилишига қараб тўйиниш даражаси ўсади, нафлилик эса пасаяди, яъни эҳтиёжни қондирувчи неъматнинг ҳар бир янги бирлиги аввалгисига қараганда камроқ наф келтиради. Ана шу неъматнинг захираси талабни қондиришнинг чегараси бўлади. Захиранинг ўзгаришига қараб чегара ҳам ўзгаради. Меъерий нафлиликни Е. Бем-Баверк, К. Менгер келтирган мисол билан қуйидагича тушунтиради: таркидунё қилган, ўрмонда яшовчи зоҳиднинг 5 қоп дони бор. Унинг биринчи қопи ўз истеъмоли учун, иккинчи қоп захира, учинчиси паррандалар боқиш учун, тўртинчиси пиво тайёрлаш учун, бешинчиси эрмакка боқилаётган тўтиқуш учун мўлжалланган.

Агар у қоплардан бирини йўқотса, биринчи навбатда тўтиқуш боқишдан воз кечади. Чунки, у эҳтиёжларни қондириш зарурлиги нуқтаи назаридан қаралса, энг охирида турибди. Доннинг қиймати айнан ана шу бешинчи қопнинг қадрни билан ўлчанади.

Ана шу энг охириги эҳтиёжни қондирадиган нафлилик меъёрий нафлилик бўлади. Эҳтиёж ўзгармагани ҳолда захира кўпайса, меъёрий нафлилик камаяди, аксинча бўлса, нафлилик кўтарилади. Шунга мувофиқ равишда нарх ҳам ўзгаради. Шундай қилиб, ҳар бир неъматнинг қадр-қиммати: а) эҳтиёжни қондиришнинг зарурлик даражасига; б) шу неъматнинг тўкинлик даражасига боғлиқ.

Ҳар хил эҳтиёжлар ва уларни қондиришнинг тўйиниш даражаси инсоннинг фаровон турмуш кечиришини таъминлашда ҳар хил роль ўйнайди. Эҳтиёжлар тўйинган сари нафлилиги камайиб боради.

Нархни меъёрий нафлилик асосида тушунтириш ҳаётдаги кўпгина жумбоқлар, парадоксларни ечиб беради. Кўпинча мисол тариқасида машҳур «Смит парадокси» ёдга туширилади. Нима сабабдан инсон учун зарур сув шунчалик арзон, олмос эса ундан келадиган наф кам бўлишига қарамай қиммат туради? Бу саволга А. Смит қуйидагича жавоб беради: Кўпинча катта истеъмол қийматига эга нарсалар унча кўп бўлмаган алмашув қийматига, ҳаттоки ҳеч қандай алмашув қийматига эга бўлмаслиги мумкин. Сувдан фойдалироқ нарса йўқ, лекин унга деярли ҳеч нарса алмашиб бўлмайди. Аксинча, олмос деярли ҳеч қандай истеъмол қийматига эга эмас, лекин унга жуда кўп миқдорда бошқа товарларни олиш мумкин.

Худди шу саволга меъёрий нафлилик назариясининг асосчиларидан К. Менгер шундай жавоб беради: Бриллиант ва олтин шундай камёбки, биринчисини барчасини йиғиштирса бир яшикка, иккинчисини эса бир хонага жойлаштиради бўлар эди. Аксинча, ичимлик сув Ерда шундай катта миқдорда мавжудки, унинг ҳаммасини сифдирадиган резервуарни кўз ўнгимизга келтириш қийин.

Моҳияти жиҳатдан характерли икки мисол бир-бирига яқин, деярли бир хил бўлса ҳам, унинг сабабини изоҳлаш принципиал жиҳатдан фарқ қилади. Адам Смит фикрича, бриллиант билан сув қийматининг нотенглиги уларни олиш учун зарур бўлган меҳнат харажатларининг фарқида бўлса, К. Менгер фикрича, уларнинг Ер юзидаги захирасининг турличалигида: бирининг сероблиги, иккинчисининг камёблигида. Кундалик ҳаётда ҳам қадр-қиммат тушунчаси, одатда чекланган камёб неъматларга нисбатан қўлланилади. Шунинг учун ҳам «халқимиздаги «олдиндан оққан сувнинг қадрни йўқ» нақли ҳам нафлилик назарияси моҳиятини ифодалайди.

Нафлилик назарияси истеъмол қийматига аҳамият бериб, қиймат назарияси изоҳлаб бера олмаган саволларга жавоб берган бўлса ҳам, айирбошлашдаги нисбатни тўла тушунтириб бера олмади. Чунки, биринчидан, субъектив нафлилик тарзида қандайдир миқдорни кўрсата олмайди, сабаби уни ўлчаш учун объектив бирлик йўқ.

Назарияда қўлланилган метёрий нафлиликни кўрсатувчи миқдорий белгилар реал мазмундан йироқ, ихтиёрий характерга эга. Натижада жуда кўп марта нафлилик ва унинг метёрий миқдорини ўлчаш учун кўп марта беҳуда уринишлар қилинди.

Иккинчидан, нафлиликнинг пасайиб бориш қонуни универсал эмас, у одатда энг чекланган, биринчи навбатда, зарур кундалик эҳтиёжлар доирасидаги товарларга тегишли бўлиб (озиқ-овқат, кийим-бош, турар жой), ҳар бир инсон учун индивидуал бўлиб, маълум бир тўйиниш чегараси мавжуд. Лекин бу қонунни товарларнинг асосий массаси, кўплаб ноозиқ-овқат маҳсулотлари, айниқса ишлаб чиқариш воситаларига нисбатан қўллаб бўлмайди.

Учинчидан, К. Менгер нафлиликнинг пасайиб боришини кўрсатиш, аниқ бирон-бир товарни нафлиликни таққослашда мавжуд нархлар ва истеъмолчиларнинг даромадларидан келиб чиқиб таҳлил қилади. Демак, субъектив баҳолашнинг ўзи (метёрий фойдалилик, нафлилик кўринишида) нарх даражаси ва даромад миқдори билан боғлиқ экан. У ҳолда мантиқан нотўғри фикр вужудга келади, товарлар нархини субъектив баҳолаш келиб чиқади, субъектив баҳолаш эса нархларга боғлиқ.

Тўртинчидан «Австрия мактаби» асосчилари товар нафлиликни субъектив баҳолашдан қандай қилиб реал бозор нархларига ўтилади деган саволга жавоб беролмайди. Чунки, ҳар бир кишининг шахсий, субъектив ҳис-туйғусини объектив қиймат ва пул бирликлари билан ўлчаб, таққослаб бўлмайди.

Нафлиликни кўрсатувчи ягона ўлчов топишга ҳаракат қилинди. Нафлиликнинг ўлчов бирлигини ютил (инглизча utility — нафлик) деб аталди. Лекин уни объектив миқдор ўлчови сифатида қўллаб бўлмайди. Чунки нафлилик ҳар бир киши учун қатъий индивидуал тарзда белгиланади. У бутун инсоният учун умумий бўлиши мумкин эмас. Унинг ёрдамида турли-туман неъматларни ўлчаб бўлмайди. Айтайлик, бассейн билан мусиқа, нон ёки автомобилни ютил буйича ҳисоблаб таққослаб бўладими? Албатта, йўқ.

Нобель мукофоти лауреати П. Самуэльсон ва профессор В. Нордхаус бу ҳақда шундай дейишади. Нафлилик — бу маҳсулотни истеъмол қилишдан олинган субъектив қонунни ифодаловчи абстракция. Нафлиликни ўлчаб бўлмайди. У фақат таҳлилий конструкциянинг моҳиятини кўрсатувчи истеъмолчиларни ўзларининг чекланган даромадларини наф келтирадиган товарлар ўртасида рационал тақсимлашларини тушунтиришга мўлжалланган схема, холос.

Хуллас, бозорда товарларни айирбошлаш моҳиятини ҳар икки назария ҳам тўла тушунтириб бера олмайди.

Бир-бирига қарама-қарши турган ҳар икки назариядан бири асосий эътиборни сарфланган меҳнат харажатларига қаратса, иккинчиси уни наф келтиришига қаратади. Бунинг натижасида ҳар икки назария ҳам товарнинг алмаштириш миқдори, яъни нархининг келиб чиқишини тушунтириб бера олмайди.

Айнан шу вазифани машхур иқтисодчи А. Маршалл бажарди. У ҳар икки назария бир-бирини тўлдирди олиши мумкинлигини кўра билди. У ҳар икки назарияни синтез қилди. Маршаллдан бошлаб қиймат ва нархнинг монистик назариясидан чекина бошланди. Монизм принципи бу қийматнинг ягона манбаини, нархнинг ягона асосини, жамият даромадларининг ягона манбаини топишга қаратилган. Бундай манба сифатида қийматнинг меҳнат назариясида меҳнат ва фақат меҳнат кўрсатилса, «Австрия мактаби» назарийчилари ягона манба сифатида меъёрий нафлиликни кўрсатишган. Маршалл назариясида эса қиймат ва нархни аниқлаш бозор кучлари ўзаро таъсири, талаб (меъёрий нафлилик) ҳамда таклиф (товар ишлаб чиқариш харажатларининг ўзаро таъсири) асосида шаклланишини кўрсатиб берган.

Ишлаб чиқариш харажатлари меъёрий маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган меъёрий харажатлар билан ўлчанади (VIII боб). Меъёрий харажатлар эса ишлаб чиқариш омилларининг меъёрий унумдорлиги билан боғлиқ. Бунда фақат меҳнат эмас, бошқа ишлаб чиқариш омилларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Чунки у ёки бу истеъмол қиймати яратилар экан, унинг учун фақат меҳнат эмас, балки бошқа омиллар, бошқача айтганда ресурслар ҳам зарур.

Шундай қилиб, товар инсоннинг бирор-бир эҳтиёжини қондиради. Уни ишлаб чиқариш учун иқтисодий ресурслар сарфланади ҳамда айирбошланади. Товарнинг ана шу сифатлари унинг нафлилиги (эҳтиёж қондириши), камёблиги (ишлаб чиқариш учун ресурсларнинг чекланганлиги), ресурслар сифими (бир бирлик товар ишлаб чиқариш учун сарфланган ресурслар миқдори)да намоён бўлади ва бир-биридан фарқланади.

Бозор иқтисодиётининг яна бир объекти пул. У махсус товар бўлиб, товар ишлаб чиқариш ва айирбошланишнинг маҳсулидир. Пулнинг келиб чиқиши тўғрисидаги эволюцион концепцияга биноан, у ижтимоий меҳнат тақсимотининг, товар ишлаб чиқариш ва айирбошланишнинг натижаси.

Дастлаб, айирбошлаш тасодифий тарзда юз берган. Тасодифий айирбошлаш маҳсулот товарга айланганлигини билдиради. Айирбошлаш натижасида мўъжиза юз беради. Бир товар, айтайлик, кўй бошқа бир товарга — болтага айланиб қолади. Чунки, бунда турли хил истеъмол қийматлари айирбошланади.

Бир товарни бевосита бошқа товарга алмаштириш ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, у *бартер* деб аталади. Лекин бундай айирбошлаш жуда чекланган, озгина товарлар ўртасидагина амалга ошириш мумкин.

Товар айирбошлаш ривожланиши билан тасодифий қиймат шаклидан тўла ёки кенгайган шаклга ўтади. Айирбошлашда энди бир қанча товар эгалари ишгирок этади.

Ҳаёт товарлар ичидан бошқа ҳамма товарларга айирбошлаш мум-

кин бўлган бир товарнинг ажралиб чиқишини объектив зарурат қилиб қўйди.

Ана шу зарурат туфайли турли юртларда турли нарсалар ана шундай айирбошлаш воситаси сифатида ишлатилган. Баъзи жойларда мўйна, бошқасида чорва моллари, чиғанок, туз, дон ва ҳоказолар қадрланиб, бошқа ҳамма нарсаларга алмаштирилган. Лекин турли нарсаларни айирбошлаш воситаси сифатида ишлатилиши алмашувнинг ўзига хос зиддиятларини намоён қилди. Сабаби, бир юртда қадрланган нарса бошқа юртда унчалик қадрланмаган. Ундан ташқари, айрим нарсаларни узоқ сақлаб бўлмаслиги, узоқ жойга олиб бориш қийинлиги (масалан, чорва молларини) кўшимча қийинчилик туғдирган. Натижада товарлар ичидан шундай бир товар ажралиб чиқиши объектив зарурат бўлиб қолдики, бу товар қатор хусусиятлари билан аввалги айирбошлаш воситаси бўлиб хизмат қилган товарлардан қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туриши талаб этилган:

1. Узоқ муддат сақлаш мумкинлиги.
2. Узоқ масофага олиб бориш қулайлиги.
3. Табиатда камёб бўлиб, кам миқдорининг ҳам қадр-қимматини юқорилиги.

4. Сифат жиҳатидан бир хиллиги.

5. Қадр-қимматини йўқотмай, осон бўлиниши ва қўшилиши.

Мана шундай хусусиятларга нодир металлар, қумуш ва олтин эга бўлиб, улар ҳар қандай бошқа товарга айирбошланади, яъни умумий эквивалент ролини ўйнайди. Ана шундай хоссага эга бўлган алоҳида товар **пул** деб аталади.

Дастлаб, муомалада қумуш ва олтин пуллар, сўнгра олтин, кейинчалик олтиннинг белгиси сифатида қоғоз пуллар юритилган.

Ҳозирги пайтда электрон (кредит карточкалари) пуллар пайдо бўлиб кенг қўлланила бошлади.

Маълумки, классик сиёсий иқтисод вакиллари пулнинг беш функциясини: *қиймат ўлчови, муомала, тўлов ва жамғариш* (ҳазина тўплаш) *воситаси, жаҳон пулини ажратиб кўрсатишган.*

Ҳозирги замон иқтисодиёт фани пулни: *муомала воситаси, қадр-қиймат ўлчови, жамғариш воситаси* сифатида кўради.

Муомалага электрон-кредит пуллар (вексел, чек ва қимматбаҳо қоғоз) кириб келиши, яъни нақд ва нақд бўлмаган пул ва квази¹ пулларнинг ишлатилиши натижасида **пул массаси** ибораси қўлланила бошланди.

Пул массасини нақд пулга айлантириш имконияти турлича. Ана шу нақд пулга айлантириш имконияти **ликвидлик даражаси** дейилади. Нақд пул мутлақ (100%) ликвидликка эга. Нақд бўлмаган пул турларини ликвидлилик даражаси паст.

¹ *Квази* — лотинча — quasi — худди, ифодалайдиган.

Ликвидилик даражаси турлича бўлган барча пул турларини муайян нисбатларда яхлит пул массасини ташкил этиши пул комплекси ёки **пул агрегатлари**² дейилади.

Шундай қилиб, ҳозирги пайтда бозор иқтисодиётининг яна бир объекти сифатида пул агрегатлари тушунилади.

Бозор иқтисодиётининг субъектлари

Бозор иқтисодиётининг субъектлари тадбиркорлар, ишчилар, капитал, қимматбаҳо қоғоз эгалари, тижоратчилар, истеъмолчилар ва ҳоказолардан иборат.

Бу субъектлар тенг ҳуқуқли бўлиб, бир-бири билан мақсади, ҳамкорликка ундовчи манфаатлари, товар ва хизматлар ҳаракатини ташкил этиш шакли ва характери жиҳатидан боғланган.

Бозор иқтисодиётининг асосий субъектлари иқтисодий адабиётларда тўрт гуруҳга бўлинади: *уй хўжалиги*, *фирма* (корхона), *банк* ва *давлат* (ҳукумат).

1. Уй хўжалиги. Унинг таркиби бир ёки бир неча кишидан иборат иқтисодий бирлик — оиладан иборат.

Уй хўжалиги:

а) инсон омилини ишлаб чиқариш ва такрор ишлаб чиқаришни таъминлайди;

б) мустақил қарорлар қабул қилади;

в) ишлаб чиқариш омилларининг: капитал, ер, меҳнат, тадбиркорлик омилларининг эгаси ҳисобланади;

г) ўз хўжалиги эҳтиёжларини максимал даражада қондиришга интилади.

2. Корхоналар (хўжалик, фирмалар) иқтисодий фаолият юритувчи хўжалик субъектлари бўлиб:

а) ишлаб чиқариш омилларидан бирон-бир маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш мақсадида фойдаланадилар;

б) максимал даражада фойда олишга ҳаракат қиладилар;

в) мустақил иш юритадилар.

3. Банк — бозорнинг, корхоналарнинг нормал фаолият юритишини таъминлаш учун пул массаси ҳаракатини тартибга солувчи молия, кредит ташкилоти ҳисобланади.

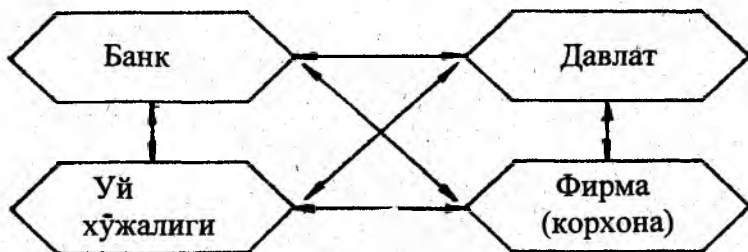
4. Давлат, аниқроғи, давлатнинг барча идора, маҳкама, ташкилотлари. Улар умумий мақсадга эришиш учун ҳуқуқий ва сиёсий ҳокимият орқали хўжалик субъектлари ва бозорни зарур даражада назорат қилади. Шу билан бирга ишлаб чиқариш ва истеъмол билан ҳам шуғулланади.

Бозор иқтисодиёти субъектлари ўзаро алоқага киришадилар. Иш кучи, ер, капитал ва бошқа восита эгалари уларни корхона, фирмаларга сотадилар. Улар ўз навбатида ишлаб чиқариш омилларини ишлатиб, товар яратадилар, хизмат кўрсатадилар.

Уларнинг ўзаро таъсири қуйидагича:

² *Агрегат* — лотинча — aggregate — умумий кўрсаткичга келтириш.

Умуман олганда, бутун жамият аъзолари бир томондан, ишлаб чиқарувчи (хизмат кўрсатувчи), иккинчи томондан, истеъмолчи. Бозорда эса сотувчи ҳамда харидор сифатида намоён бўладилар.

3-§. Бозор иқтисодиёти умуминсоний иқтисодиёт

Жамият инсонлардан таркиб топар экан, уларнинг ҳар бирини ўз шахсий ҳаёти, ҳаётдан мақсади, орзуси мавжуд. Ҳар бир киши жамиятда яшаганлиги туфайли бу орзу-мақсадларни амалга ошириш жамият орқали содир бўлади. Пировард натижада ҳар бир кишининг тақдири жамият ва ундаги ҳукмрон социал-иқтисодий тизим билан боғлиқ бўлади.

Ҳар бир инсон фаровон яшашга, кишилар ўртасида обрў-эътибор қозонишга, қолаверса ўзидан сўнг тарихда ном қолдиришга интилади.

Тадқиқотчи-психологларнинг фикрича инсониятнинг асосий қисми фаровон яшаш учун ҳаракат қилар экан. Турмуш фаровон бўлиши учун турли-туман неъматлар мўл-кўл бўлиши керак. Бундай мўл-кўлликни юқори даражадаги меҳнат унумдорлиги таъминлайди.

Кишилиқ жамияти ўз тараққиёти давомида меҳнат унумини ошириш учун инсонни меҳнатга жалб қилишнинг турли йўллари-ни қўллаган. Уларни асосан 3 гуруҳга бўлиш мумкин:

- а) меҳнатга мажбур қилиш;
- б) меҳнатга иқтисодий рағбатлантириш;
- в) меҳнатга маънавий рағбатлантириш.

Бу усуллар биргаликда қўлланиб келинган, лекин тарихий ривожланиш bosқичларида, турли социал-иқтисодий тизимларда уларнинг нисбати турлича бўлган.

Инсон онгида ҳар доим ўз меҳнат фаолиятини баҳоловчи психологик жараён содир бўлиб туради. У ўз ишининг натижасини баҳоланишини, тақдирланишини доимо таҳлил этади. Агар меҳнати-ни тақдирланишидан кўнгли тўлмас экан, ҳафсаласи пир бўлади, ишга кўли бормади. Ҳар бир инсоннинг меҳнат қилиши ва меҳнати муносиб тақдирланиши жамият тараққиётида муҳим роль ўйнайди.

Инсоннинг феъл-атворига тўғри келадиган меҳнатга жалб қилишнинг энг маъқули меҳнатга иқтисодий рағбатлантириш экан. Бу усулни устун даражада бозор иқтисодиёти шароитидагина кенг қўллашга имконият яратилади. Мулкнинг турли-туманлиги ва тенглиги, рақобат кураши, иқтисодий фаолият эркинлиги бунинг учун асос яратади. Ҳар бир инсоннинг ҳаёт тарзи, турмуш даражаси, энг аввало унинг топган даромадига боғлиқ.

Умуман олганда даромад олишнинг икки йўли мавжуд:

1. Меҳнат эвазига.

2. Мулки эвазига.

Меҳнат эвазига олинадиган даромад меҳнатни иқтисодий рағбатлантириш билан боғлиқ. Меҳнат эвазига даромад топиш ҳозирги пайтда ҳам асосий ўринда туради. Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир инсон ўз ақли, заковати, салоҳияти, малакаси, қизиқиши, тажрибасига қараб хоҳлаган меҳнат фаолияти билан шуғулланиш имконига эга.

Кишилик жамияти тараққиёти тарихи бозор иқтисодиётининг умуминсоний иқтисодиёт эканлигини кўрсатди. Чунки, бозор иқтисодиёти жамият аъзоларининг асосий мақсади фаровон ҳаёт кечиришни амалга ошириш учун зарур имконият яратиш билан бошқа иқтисодий тизимлардан устун туради.

Унинг энг муҳим афзаллиги ҳар бир кишини меҳнат унумини ошириш учун рағбатлантиради.

«Фақат уюшган бозоргина бугунги кунда халқнинг ижодий ва меҳнат имкониятларини очиб бера олади, боқимандаликка хотима беради, ташаббускорлик ва ишбилармонликни ривожлантира олади, рағбатлантиришни ва йўқотилган ҳўжайинлик туйғусини қайта тиклайди»¹.

Бозор иқтисодиётида даромад манбаларидан бири мулк ҳисобланади. Мулк эгалари ўз мулкларини даромад топиш мақсадида ишлатар экан, у ўз навбатида мулкдан асраб-авайлаб фойдаланишга, энг самарали вариантларини топиб ишлатишга ундайди.

Бозор иқтисодиётининг афзалликларидан бири ресурсларни самарали тақсимланишини таъминлашдир.

Бозор иқтисодиёти чекланган ресурсларни тақсимлаш ва ишлатишда алмашувга асосланар экан, энг аввало зарур товар ва хизматлар ишлаб чиқаришни юқори даражада самарали бўлишини таъминлайди. Кучли рақобат кураши шароитида ҳар бир иқтисодий фаолият юритувчи ўз мавқеини сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Ишлаб чиқарувчилар эса бундай шароитда иложи борича кўпроқ ҳаракат қилишади. Бунинг асосий йўли ишлаб чиқариш харажатларини пасайтиришдир.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1996, 63- бет.

Фақат бозоргина тежамли ҳўжалик юритишнинг кучли оқило-на жиҳатларини яратади, харажатларни камайтиради, талон-торож ва лапашангликка қарши курашади¹.

Харажатларни пасайтиришга эса меҳнат унумдорлигини ошириш, фан-техника янгиликларини ишлаб чиқаришга жорий қилиш орқали эришилади. Ҳар бир ишлаб чиқарувчининг ресурсларни тежашга интилиши, уларни самарали тақсимланишини таъминлайди.

Ўзгараётган шароитга юқори даражада тезда мослашувчанлик ҳам бозорнинг устунлиги ҳисобланади.

Бозор механизми юқори даражада самарали тарзда зарур товарлар ишлаб чиқариши ва хизмат кўрсатишни йўлга қўяди. Чунки, жамият талабига мос бўлмаган товарлар реализация қилинмайди. Натижада унинг эгалари сарфланган харажатларини қоплай олмайдилар, зарар кўрадилар. Ана шу хатар ҳар бир ишлаб чиқарувчини бозордаги талабга тезда мослашишга мажбур қилади.

Натижада ана шу ишлаб чиқариш таркиби ва ҳажми талаб асосида шаклланади ва унга биноан ресурслар ҳам тақсимланади.

«Фақат бозоргина ишлаб чиқаришни истеъмолчининг манфаатларига бўйсундириш, маҳсулотга бўлган талабни аниқ ҳисобга олиш, конъюнктура ўзгаришларига қараб тезликда иш тутиш имкониятини беради»².

Фан-техника ютуқларидан максимал даражада фойдаланиш нозацияга мойиллиги бозор иқтисодиётининг яна бир устунлигидир.

Рақобат кураши натижада банкрот бўлмаслик, синмаслик учун ҳар бир ишлаб чиқарувчи ва хизмат кўрсатувчи бошқаларга нисбатан камроқ харажат қилишга, сифатлироқ маҳсулот ишлаб чиқаришга, янги турдаги товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга интилади. Бу мақсадларга эришишда асосий ролни фан-техника янгиликлари ўйнайди. Шунинг учун бозор механизми янгиликлар қидириш, ихтиролар қилиш, уларни ишлаб чиқаришга жорий қилишга доимий амал қилувчи стимул яратади.

«Фақат бозоргина янгиликларга сезгир қилади, фан ва техниканинг энг сўнги ютуқларини дадил ва ғайрат билан жорий этади, ўз ишининг устасига, касб-маҳоратига муносиб баҳо беради»³.

Бозор иқтисодиёти турли-туман эҳтиёжларни қондириш товар ва хизматлар сифатини яхшилаш имконияти кенглиги билан ҳам ажралиб туради. Бозор иқтисодиётини юқорида ва бошқа бобларда санаб ўтилган белгилари товарлар ва хизматлар тўқинчилигини юзага келтиради. Бу ўз навбатида харидорларни танлаб олиш имкониятини кенгайтиради. Бозор иқтисодиётининг бошқа бобларда ҳам

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т., «Ўзбекистон», 1996, 62-бет.

² Каримов И. А. «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли». Т., «Ўзбекистон», 1992, 43-бет.

³ Ўша китоб, 62-бет.

кўрилган ижобий томонлари иқтисодиётнинг жадал ривожланишини таъминлайди. Уни умуминсоний иқтисодиётга айлантиради.

Бозор иқтисодиёти шубҳасиз афзалликка эга, лекин уни ҳар қандай камчилик ва қарама-қаршиликлардан ҳоли идеал механизм деб қараш хато, бозор иқтисодиётини холисона баҳолашдан йироқ. Унинг ўзига хос камчиликлари, заиф томонлари мавжуд:

1. Бозор иқтисодиёти қайта тикланмайдиган ресурсларни асраш, табиатни муҳофаза қилиш, атроф-муҳитни талаб даражасида сақлашни, экологик мувозанатни таъминлашни юзага чиқармайди.

2. Иш билан ва нархлар даражаси стабиллигини кафолатламайди.

3. Фанда фундаментал тадқиқотлар олиб бориш имконияти чекланади. Тезда фойда келтирмайдиган, лекин илм-маърифат, келажак учун муҳим бўлган тадқиқот, назарий изланишлар рағбатлантирилмайди.

4. Фойда келтирмайдиган ёки зарар келтирадиган, жамият учун зарур бўлган, лекин сарфланган харажатлар тезда қопланмайдиган, катта маблағлар талаб қиладиган, жамоа биргаликда фойдаланадиган товар ва хизматлар ишлаб чиқариш рағбатлантирилмайди.

5. Аҳолини табақаланишини кучайишига олиб келади.

6. Нархлар паритети (қайчиси) саноат фойдасига ҳал бўлади.

Юксак ривожланган бозор иқтисодиётида ана шу камчиликларни чеклаш учун давлат томонидан чора-тадбирлар белгиланади.

Бозор иқтисодиёти ва бозор муносабатларининг буюк кучи шундаки, у кишилар меҳнат фаолияти активлигини узлуксиз тарзда таъминлайди. Мавжуд ресурслардан асраб-авайлаб фойдаланишга, новацияга интилишга, ҳар бир ишга қўл уришдан аввал натижаси қандай бўлишини пухта ўйлашга, оқилona таваккалчиликка ундайди.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Бозор иқтисодиёти.

Бозор иқтисодиёти белгилари.

Бозор иқтисодиёти объекти.

Иқтисодий неъматлар.

Қийматнинг меҳнат назарияси.

«Меъёрий нафлилик» назарияси.

Маршалл назарияси.

Товар.

Бозор субъекти.

Такорлаш учун саволлар

1. Етуклик даражасига кўра бозор иқтисодиёти қандай босқичларга бўлинади ва улар қандай жиҳатлари билан фарқланади?

2. Бозор иқтисодиётининг модели ва асосий белгиларини кўрсатинг.

3. Бозор иқтисодиётининг объекти ва субъекти деганда нимани тушунилади?

4. Қиймат назарияси ва меъёрий нафлилик назариясининг бош мақсади нима? Ҳар икки назария товар қийматини ўлчашни қандай уддалади?

5. Бозор иқтисодиёти қандай афзалликларга эга?
6. Бозор иқтисодиётининг камчиликлари нималардан иборат?
7. Нима сабабдан бозор иқтисодиётини умуминсоний иқтисодиёт деб тан олинди?

IV БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА МУЛК МУНОСАБАТЛАРИ

1-§. Мулк — иқтисодий ҳамда ҳуқуқий категория

Ҳар биримиз биламизки, инсон яшар экан, ҳаёт кечириши учун турли неъматларни ишлаб чиқаради ва истеъмол қилади. Бироқ, бир неъматни истеъмол қилиш, яъни ундан фойдаланиши учун бу неъмат ундан фойдаланмоқчи бўлган кишининг ўзиники бўлиши керак. Бировнинг нарсасидан эгасидан рухсатсиз фойдаланиб бўлмайди. Демак, бирор неъматдан фойдаланиш учун аввало, бутунлай ёки вақтинчалик ўзиники қилиб олиш керак. Ундан ташқари, одамлар ўртасида мана шу жараёнда тушунмовчиликлар, низолар чиқмаслиги учун маълум тартиб, қоидалар белгиланган бўлиши зарур. Одамлар ўртасида неъматларга ўзиники ёки ўзганики тарзда қаралиши мулк муносабатларида намоён бўлади.

Ҳар қандай жамият мулкчиликдан бошланади. Мулкнинг эгаси бўлиш ёки бўлмасликка қараб шахснинг жамиятдаги мавқеи, социал мақоми юзага келади.

Мулккий муносабатларга асосланмаган иқтисодиёт бўлиши мумкин эмас.

Мулкчилик мураккаб категория. Уни ўрганадиган ҳар бир ижтимоий фан, ўзи учун мулкчиликда тадқиқот предметини топади. Лекин иқтисодий назария билан ҳуқуқшунослик фанлари алоҳида эътибор қаратади, чунки юқорида таъкидлаганимиздек, у шахснинг мавқеини, социал мақомини, қолаверса жамиятдаги алоҳат даражасини белгилайди.

Иқтисодиёт назарияси одамлар ўртасида неъматларни ўзлаштириш орқали энг муҳим хўжалик алоқалари юзага чиқишини ўрганса, ҳуқуқшунослик мулкчиликнинг ҳуқуқий томонларини, уни ўзлаштиришнинг тартиб-қоидаларини ўрганadi.

Мулкчилик иқтисодий маънода — кишилар ўртасида мулкни ўзлаштириш, хўжалик юритиш учун ишлатиш жараёнида юз берадиган реал муносабатларни ифодаласа, ҳуқуқий маънода — мулк юзасидан вужудга келадиган алоқалар, қонун ва ҳуқуқий ҳужжатларда, давлат томонидан белгиланган ва ҳар бир фуқаро учун мажбурий тартибда расмийлаштириладиган йўл-йўриқларда ифодаланади. Мулкчилик муносабат бўлар экан, бу муносабатнинг объекти ва субъекти мавжуд.

Мулк муносабатларининг объекти ер, табиий ресурслар, ишлаб

чиқариш воситалари, уй-рўзгор буюмлари, пул, қимматбаҳо қоғозлар, ахборот, интеллектуал ғоялар, иш кучи ва ҳоказолардан иборат.

Кўпгина иқтисодчиларнинг фикрича, мулк муносабатларининг мавжуд бўлишига сабаб ана шу объектларнинг, умуман олганда, ресурсларнинг чекланганлигидир. Неъматлар мулкка айлангандан сўнг ўзлаштирилади.

Мулк муносабатларининг субъекти: мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, яъни шу муносабат иштирокчиларидир. Буларга айрим кишилар, оила, социал гуруҳ, ҳар хил жамоа ташкилотлари, қолаверса, давлат қиради. Субъектларнинг алоҳидалашувиغا қараб ўзлаштириш индивидуал, оилавий, гуруҳий, ҳудудий, умуммиллий тус олади.

Мулк муносабатлари бир томондан, мулк субъектларининг мулк объектига муносабати тарзида намоён бўлса, иккинчи томондан, субъектлар ўртасидаги муносабат тарзида юз беради.

Мулк — бу турли-туман объектларнинг субъектга мансублигини билдиради. Бу мансублик эса айнан бошқа субъектларга нисбатан эканлиги туфайли юз беради.

Бу ерда мулк бир томондан, инсоннинг нарсаларга муносабати тарзида, иккинчи томондан, бошқа кишиларга нисбатан муносабат тарзида юзага чиқяпти. Нарса меники, бу билан ҳамма гап айтилди. «Меники» дейиш билан мулкка нисбатан ўзининг бошқаларга ва бошқаларнинг ўзига нисбатан муносабатини ифодалади: мазкур нарса сизники ҳам, бизники ҳам эмас, балки уникидир.

Мулк одамлар ўртасидаги муносабатлардан ташқарида эмас.

Мулк ҳуқуқий категория сифатида кишиларнинг нарсаларга муносабати, яъни мулк субъектининг объектига нисбатан муносабати нуқтаи назаридан ўрганилса, иқтисодиёт назарияси эса одамлар ўртасидаги муносабат, яъни субъектлар ўртасидаги объектга бўлган муносабат нуқтаи назаридан ўрганади.

Мулк вужудга келгандан одамлар ўртасидаги мулк муносабатларни тартибга солиш объектив зарурият бўлиб, уни маълум қонунқоидалар орқали амалга оширилган.

Юз минг йиллар давомида мулк муносабатларни тартибга солишда бирор бойликка эгалик қилиш, уни бошқаришда юридик актлар катта аҳамиятга эга бўлган. Масалан, Хаммурапи, Арткишастри қонунларини кўрсатиш мумкин.

Шундай қилиб, мулк иқтисодий ва ҳуқуқий категория сифатида бир бутунликдан иборат бўлиб, ҳар икки жиҳатдан бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Агар биров Ватан нима, у нимадан бошланади, деган савол берса, унга иқтисодий нуқтаи назардан оддийгина қилиб, «Ватан — бу мулк, у ҳар бир инсоннинг мулкидан, унинг мулкига бўлган муносабатидан бошланади» деб айтиш мумкин.

Умуман олганда, қонунлар мулкчилик муносабатларини яратмай-

ди. Аксинча, жамиятдаги реал таркиб топган муносабатларни мустақкамлайди, холос. Мулкчилик юридик жиҳатдан объектив тарзда таркиб топган ўзлаштириш муносабатларини субъектив ифодаланиши, бошқача айтганда бу муносабатларни жамият томонидан мустақкамлаш заруриятининг намоён бўлиши.

Бозор иқтисодиёти шароитида мулкчилик ишлаб чиқаришнинг моддий омили билан меҳнат омилини, яъни ишлаб чиқариш омилларининг тенглигини таъминлайди. Бу омиллар эса ишлаб чиқариш жараёнида бири иккинчисисиз фаолият юрита олмайди.

Хўжалик алоқаларининг кенг доираси ҳуқуқий муносабатлар характерини олади. Бу муносабат қатнашчилари юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларни элтувчи сифатида гавдаланади. Ҳар қандай мулкнинг асосий хусусияти:

- 1) унинг албатта кимгадир тегишли бўлиши;
- 2) эгасининг мулкни асраб-авайлашга, ундан самарали фойдаланишга интилишидир.

Мулкчилик муносабатларининг субъектлари (фуқаро, оила, корхона, фирма, ташкилот, муассаса ва бошқалар) мулккий ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг субъекти сифатида жисмоний ва юридик шахсларга бўлинади. Жисмоний шахс — фуқаролардан иборат бўлса, юридик шахс эса корхона, фирма, муассаса, ташкилот, қолаверса, давлат бўлиб, хўжалик алоқаларида мустақил бир бутун ҳолда ўз номидан фаолият юритади.

Мулкчиликни ҳар томонлама ўрганиш учта бош социал-иқтисодий масалани аниқлашга имкон беради:

1. Иқтисодий ҳукмронлик ким (қайси хўжалик юритувчи субъект)нинг қўлида. Ишлаб чиқариш омиллари ва натижаси қандай ўзлаштирилади?

2. Қандай иқтисодий алоқалар, ўзлаштириш, ресурслардан самарали фойдаланиш имконини яратади?

3. Хўжалик фаолияти юритишдан олинадиган даромад кимга тегишли бўлади?

Буларга мувофиқ равишда мулкчилик иқтисодий муносабатларнинг ягона тизими сифатида:

- а) ишлаб чиқариш омилларини ва натижаларини ўзлаштириш;
- б) иқтисодий ресурслардан хўжалик юритишда фойдаланиш;
- в) мулкчиликни иқтисодий реализация қилиш амалга оширилади.

Ўзлаштириш ўзининг илдизи билан ишлаб чиқариш жараёнига кириб боради. Чунки ҳар қандай ишлаб чиқариш ўз маъноси билан табиат неъматлари ва энергиясини ўзлаштиришдир. Бошқача айтганда, табиат неъматларини эҳтиёжларни қондиришга мослаштиришдир.

Ишлаб чиқариш омилларини ўзлаштириш моддий ва меҳнат ресурслари ишлаб чиқариш соҳибининг мулкига айлангандан сўнг юз беради. Ишлаб чиқариш жараёнида омиллар бирикиб, маҳсулотлар

яратилади, хизматлар кўрсатилади. Мана шу омиллارнинг ўзлаштирилишига қараб ишлаб чиқариш натижалари ўзлаштирилади. Ишлаб чиқариш натижаларини ўзлаштириш яратилган маҳсулот ва хизматларни, уларни сотишдан келган даромад кимнинг мулкига айланишини билдиради. Ресурслар кимнинг мулки бўлишига қараб натижа ҳам ресурс эгасиники бўлади. Бу қоида эгаллик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш, яхлит ҳолда бир субъект ихтиёрида бўлганда юз беради. Агарда мулкка эгаллик ва мулкдан фойдаланиш ажралган ҳолда бўлса, натижани ўзлаштириш мулкдор ва мулкни ишлатувчи ўртасида юз беради. Бу ерда шундай хулосага келиш мумкинки, ўзлаштириш ишлаб чиқаришсиз бўлмайди, ишлаб чиқариш эса доимо маълум мулк доирасида юз беради.

Иқтисодий ресурслар эгаларининг ўзлари яратувчилик фаолияти билан шуғулланишлари ёки маълум шартлар билан ўз мулкларини хўжалик юритиш учун бошқаларга бериб туришлари мумкин. Бунда мулк эгалари билан уни ишлатиб туриш учун олган кишилар ўртасида мулкдан хўжалик юритишда фойдаланишга оид муносабатлар вужудга келади. Ижарага олувчи, яъни мулкни вақтинча ишлатиб туришга олувчи, бировнинг мулкига вақтинча эгаллик қилиш ва фойдаланиш имконига эга бўлади. Бировнинг мулкидан фойдаланиб тургани учун эгасига олган даромадининг бир қисмини келишган муддат ва шарт бўйича беради. Масалан, бировнинг беш гектар ери бор, дейлик. Ерда деҳқончилик қилишдан 500 минг сўм даромад олади. Агар ерни мулк эгасининг ўзи ишлатса даромаднинг ҳаммасини ўзи олади. Агарда уни ижарага берса, яъни ерни ишлатиш ўзга қўлга ўтса, 500 минг сўм даромадни шарт бўйича 100 минг сўмини ер эгаси, 400 минг сўмини ижарачи ўзлаштиради. Мулкчилик ўзлаштиришнинг иқтисодий усулларини англатади. Давлат ҳам ўз мулкчини ҳуқуқий шахсларга, чет эл фирмаларига маълум бир муддатга, маълум шарт билан, саноат корхоналари ёки ер участкаларини ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланишига бериши мумкин.

Ўзлаштириш қарама-қарши томон, бегоналаштириш, яъни бошқанинг ихтиёрига ўтиш билан тўғридан-тўғри биргаликда юз беради. Масалан, ресурсларни бир табақа ўзлаштиради, иккинчиси мувофиқ равишда ундан маҳрум бўлади. Мулкчилик ўзлаштиришни ғайри иқтисодий усулларини ҳам ифодалаш мумкин. Бунда бойлик мулк эгасидан зўрлик билан тортиб олиниши ёки унинг ўз эгаси томонидан ихтиёрий равишда умуммиллий мақсад йўлида савоб-хайрия ишлари учун бошқа субъектларга берилиши мумкин.

Мол-мулкни зўрлик билан тортиб олиш **экспроприация**, яъни мусодара дейилади. Мулк эгаси билан келишган ҳолда ҳақини тўлаш шarti билан мажбурий равишда давлатнинг ихтиёрига ўтказиш эса **реквизиция** дейилади. Мулккий муносабатлар доимо юридик қонунларда қайд этилади. Бусиз мулкчилик бўлмайди. Қонунлар орқали

мулккий алоқалар бошқарилади, тартибга солинади. Республикамизда ҳам мулкчилик муносабатлари энг аввало асосий қонун Конституция ҳамда қатор қабул қилинган мулкчиликка тааллуқли бошқа қонунлар орқали тартибга солинади.

Мулкчилик иқтисодий ҳукмронлик билан чамбарчас боғланган. Ишлаб чиқаришни бошқариш мулкчиликнинг функцияси. Маълумки, ишлаб чиқаришни мулк эгаси бошқаради. Мулкчилик иқтисодий ҳукмронликнинг асосий (ягона бўлмаса-да) манбаидир.

Мулкчиликнинг мазмунини ўзлаштириш ифодалайди. Ўзлаштиришнинг ўзи эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш яхлитлигидан иборат.

Эгалик қилиш — мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгаси қўлида сақланиб туришидир. Мулкни ишлатиш мулк эгасининг ўз қўлида ёки ўзга қўлида бўлишига қараб бойлик тўла ёки қисман ўзлаштирилади. Масалан, бино, ер қабилар ижарага, пул қарзга берилганда эгалик қилиш мулкдорнинг қўлида қолади. Бу мулкдан келган даромаднинг бир қисми ижара ҳақи, фоиз шаклида ўзлаштирилади. Бошқа қисмини эса ижарачи ўзлаштиради. Бу мулк эгаси хоҳиши билан юз беради.

Фойдаланиш — бу мулк бўлган ресурсларни ишлатиб, ундан натижа олиш, даромад топиш ёки шахсий эҳтиёжни қондиришдир. Мулкдор мулкни ўзи ишлатганда эгалик қилиш ва фойдаланиш қўлида бўлади. Олинган натижани мулкдор танҳо ўзи ўзлаштиради. Эгалик қилиш билан фойдаланиш ажралганда мулк келтирган наф ҳам тақсимланган ҳолда ўзлаштирилади.

Тасарруф этиш деганда мулк бўлган бойликнинг тақдирини мустақил ҳал этиш, яъни мулкни сотиб юбориш, меросга қолдириш, асраб-авайлаб кўпайтириш ёки уни йўқотиб юборишдан иборат хатти-ҳаракатларни тушунамиз.

Шундай қилиб, мулкчилик ягона бир бутунлик бўлиб, унинг элементлари эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этишдан иборат. Улар ўртасида боғланиш қуйидагича: тасарруф қилиш фойдаланиш билан аниқланади. Фойдаланиш эса эгалик қилиш билан, эгалик қилиш эса мулк шакллари билан аниқланади. Фойдаланиш билан тасарруф этишнинг бирлиги эгалик қилишни ифодалайди.

Мулкка дастлабки таъриф бешинчи асрда император Юстининининг «Рим ҳуқуқи» кодексида берилган бўлиб, унда мулкчилик, эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш ҳуқуқи тарзида кўрсатилган.

Турли иқтисодий мактаблар мулк ва унинг моҳиятини турлича талқин этишади. Бир гуруҳ иқтисодчилар, чунончи Фарб иқтисодчилари мулкчилик (мулк муносабатлари)ни мулк субъектининг мулк объектига бўлган муносабати тарзида талқин этса, иккинчи гуруҳ иқтисодчилар эса кўпроқ субъектлар ўртасидаги муносабатлар тарзида талқин этишади.

Биринчи гуруҳ иқтисодчилар мулк эгасининг ўз мулкига муносабатида уни тасарруф этиш ва ундан фойдаланишига эътиборни кўпроқ қаратишса, иккинчи гуруҳ эса кўпроқ одамлар ўртасида юз берадиган муносабатлар тарзида ўзлаштиришга аҳамият беради.

Мулкчилик иқтисодий категория сифатида одамларнинг хоҳиш-иродасидан қатъи назар амал қилади.

Бир гуруҳ иқтисодчилар мулкчиликка кўпроқ иқтисодий категория сифатида ёндашадилар. Умуман олганда, қонунлар мулкчилик муносабатларини яратмайди, аксинча, жамиятдаги аниқ таркиб топган муносабатларни мустаҳкамлайди, холос.

Мулкчилик юридик категория сифатида объектив тарзда таркиб топган ўзлаштириш муносабатларини субъектив ифодаланиши, бошқача айтганда, бу муносабатларни жамият томонидан мустаҳкамлаш заруриятининг намоён бўлишидир. Бошқа гуруҳ иқтисодчилар эса чунончи, Фарб иқтисодчилари кўпроқ ҳуқуқий категория сифатида ёндашадилар.

Ҳозирги замон иқтисодиёт назариясининг «Институционал йўналиш» намояндалари, таниқли америкалик иқтисодчилар, Чикаго университетининг фахрий профессори, Нобель мукофотининг лауреати Рональд Коуз ва Лос-Анжелес университетининг профессори Армен Алчианлар «Мулк ҳуқуқи» иқтисодий назариясига асос солишди. Кейинчалик, бу назария бўйича тадқиқот ўтказиш ва ундан фойдаланишда Й. Барцель, Г. Демец, Д. Норт, Р. Познер ва бошқалар фаол қатнашдилар.

Улар биз учун ўрганиб қолганимиз мулк тушунчаси ўрнига «Мулк ҳуқуқи» атамасини ишлатадилар. Уларнинг фикрига кўра, ресурс ўзича мулк бўлмайди, балки ресурслардан фойдаланиш бўйича мулк ҳуқуқигина уни мулкка айлантиради. Бунда «Ҳуқуқ дастаси» тўлиқ ёки унинг айрим элементи асосида юзага чиқади.

Тўла ҳуқуқ дастаси қуйидаги 11 элементдан ташкил топган:

1. Эгалик қилиш, яъни бойлик устидан назорат қилиш ҳуқуқи.
2. Фойдаланиш ҳуқуқи, яъни нарсаларнинг хоссаларидан фойдаланиш ҳуқуқи.
3. Бошқариш ҳуқуқи, яъни нарсалардан ким, қандай фойдаланишини таъминлаш масаласини ҳал этиш, ечиш ҳуқуқи.
4. Даромад олиш ҳуқуқи, яъни нарсалардан фойдаланишдан келган нагизжаларга эга бўлиш ҳуқуқи.
5. Тасарруф қилиш (суверенлик ҳуқуқи), яъни нарсаларни бегоналаштириш, бошқача айтганда, сотиб юбориш, истеъмол қилиш, ўзлаштириш ёки йўқ қилиб юбориш ҳуқуқи.
6. Хавфсизлик ҳуқуқи, яъни бойликни экспроприация (тортиб олиш) қилишдан, ташқи муҳитдан етказиладиган зиёнлардан ҳимоя қилиш ҳуқуқи.
7. Ўз бойлигини мерос қолдириш ҳуқуқи.
8. Нарса соҳиби бўлишнинг муддатсизлиги ҳуқуқи.

9. Ташқи муҳитга зарар келтирадиган фойдаланиш усулларини тақиқлаш ҳуқуқи.

10. Қарзини тўлаш жавобгарлиги ҳуқуқи, яъни нарсадан қарзини тўлаш учун фойдаланиш имкониятларига эга бўлиш.

11. Бузилган ҳуқуқни тиклашни таъминловчи тартиб ва институтларнинг мавжуд бўлишини таъминлаш ҳуқуқи.

Шундай қилиб, **мулк ҳуқуқи деганда кишилар ўртасида неъматлар ва ундан фойдаланиш натижасида вужудга келадиган муносабатларнинг жамият томонидан қабул қилинган (давлат қонунлари, анъаналар, урф-одатлар, маъмурий фармойишлар) қоидалари тушунилади.**

Ўзлаштириш учун доимо жамият томонидан белгиланган қоида тусини олган тартиблар бўлган.

Институционализм назариясига биноан мулк муносабатлари ресурсларнинг чекланганлигидан келиб чиқади. Ресурслар чекланган, камёб бўлмаса, мулк ҳақида гапириш маъносиз. Шунинг учун ҳам мулк муносабатларини моддий ва номоддий ресурслардан ўз хоҳиши билан бемалол фойдаланишга йўл қўймаслик, тақиқлаш тизими сифатида кўриш мумкин.

Агар ресурслардан фойдаланишга ҳеч қандай тўсиқ бўлмаса у ҳеч кимга тегишли эмас ёки ҳаммага тегишли. Бундай ресурслар мулк бўлмайди.

Ресурслардан фойдаланишда бошқаларнинг тўсқинлик қилиши мулк ҳуқуқи орқали ифодаланади. Бундай мулк ҳуқуқини, уни қадрлайдиган, ундан кўпроқ фойда оладиганларга бериш имкониятларини яратиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки мулкни ўзи учун керексиз ҳисоблаган ёки самарали фойдалана олмайдиган киши сотади. Натижада энди юқорида кўрсатилган мулк ҳуқуқи дастаси мулкни сотиб олган кишига тааллуқли бўлади.

Барча гуруҳ иқтисодчилари фикрини инобатга олиб; мулкка таъриф берадиган бўлсак, уни қуйидагича ифодалаш мумкин. **Мулк деганда чекланган неъматлар (моддий ва маънавий бойлик)ни белгиланган тартиб асосида ўзлаштириш тушунилади.**

Мулк ҳуқуқи ўзлаштириш жараёнида белгиланган тартиб-қоидаларга ҳар бир кишининг амал қилиши зарурлиги, аксинча, амал қилмаса, уни бузганлик учун жазолашни ифодалайди.

Маълумки, кишилар иқтисодий муносабатларга бирон-бир манфаатдан келиб чиқиб киришадилар. **Иқтисодий манфаатлар кишиларни ҳаракатга келтирувчи, уларнинг хатти-ҳаракатини, интилишини, хулқ-атворини белгилувчи кучдир.**

Манфаатлар — бу одамлар эҳтиёжини муносабатлар орқали ифодаланишидир. Мулкчилик ҳам кишиларнинг иқтисодий манфаатларини акс эттиради. Мулкнинг қандай доирада алоҳидалашувига қараб, манфаатлар ҳам алоҳидалашади: шахсий манфаат, оилавий манфаат, жамoa манфаати, жамият манфаати ва бошқалар.

Ҳар бир киши ўз шахсий манфаатига, оила аъзоси сифатида оилавий, меҳнат қилаётган жамоаси миқёсида манфаатга, яшаётган юртида шу юртнинг фуқароси, жамият аъзоси сифатида манфаатга эга.

Ҳар бир кишининг инсон сифатида эҳтиёжлари мавжуд. Унинг эҳтиёжи, жамиятда тутган ўрни, унинг шахсий манфаатини юзага келтиради. У ўз эҳтиёжини қондириш учун ҳаракат қилиб манфаатни юзага чиқаради. Бунинг учун у ўз оиласида яшайди, жамоада меҳнат қилади. Ҳар бир фирма, жамоа, корхона бошқаларидан алоҳидалашган ҳолда хўжалик юритар экан, шу жамоанинг умумий ишловчиларини бирлаштиради. Ҳар бир инсон ўз юртининг фуқароси сифатида умумдавлат манфаатини ифодалайди. Умумдавлат манфаати бутун халқ мақсадининг умумийлигидан далолат беради.

Манфаатлар объектив ҳамда субъективдир. Обьективлигига сабаб эҳтиёжларнинг объективлиги, иккинчи томондан, манфаат ҳар бир субъектнинг манфаати сифатида юзага чиқади.

Манфаатлар шунингдек, бир томондан **умумий**, иккинчи томондан **хусусий**дир. Манфаатларнинг умумий бўлишига сабаб шуки, аввало, ҳар бир инсон маълум бир оилада, мамлакатда, қолаверса, Ер шарида яшайди, меҳнат қилади. Инсонлар учун шундай умумбашарий қадриятлар мавжудки, улар умумий манфаат тарзида намоён бўлади. Масалан: атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, тарихий ёдгорликларни асраш ва бошқалар.

Манфаатларнинг хусусийлиги ҳар бир субъектнинг ўз манфаати борлигидан келиб чиқади. Бу манфаат айнан унинг мақсадини ифодалайди, бошқаларнинг манфаатидан ажралиб туради ҳамда бошқаларнинг манфаатларига мос тушавермайди.

Инсоннинг шахс сифатида ҳамда мулк эгаси сифатида манфаатлари бўлиб, улар бир-биридан фарқланади. Шунинг учун мулкдор билан мулксизнинг манфаати кескин фарқ қилади.

Ҳар бир шахснинг инсон сифатида манфаати унинг ҳаётий эҳтиёжларини ифодаласа, мулкдор сифатида ўз мулкидан фойдаланиб даромад топишини ифодалайди.

Манфаатларга турли жиҳатдан ёндашиш, ҳар бир инсоннинг манфаатларини ўзида мужассамлаштирувчи субъект сифатида иқтисодий фаолият жараёнида, ўзини қандай тутиши мумкинлигини аввалдан тахмин қилишга ёрдам беради.

Бозор иқтисодиётининг муҳим томони, афзаллиги ҳам шундаки, бозор иштирокчилари бозор муносабатларига ўз манфаатларидан келиб чиқиб киришадилар. Ўз манфаатларини кўзлаш, амалга ошириш учун ҳаракат бошқаларнинг манфаатини ҳам ўйлашга мажбур қилади. Бирор турдаги товар ишлаб чиқарувчи ёки хизмат кўрсатувчи ўз манфаатини кўзлаб бирон товар ишлаб чиқарар экан, уни сотиш учун иложсиз равишда харидор манфаатини ҳам ўйлашга мажбур. Чунки унинг нафлилиги, яъни истеъмол қиймати, нархи

харидорни қониқтирмаса харидор товарни сотиб олмайди. У харидор манфаатига мослашади. Бу эса бошқаларнинг ҳам манфаатини таъминлашга олиб келади.

Мулк эгасининг мақсадини амалга ошириш натижасида мулк иқтисодий реализация қилинади. Мулкнинг иқтисодий реализация қилиниши мулк эгасининг манфаати амалга ошганида ифодаланadi. Мулкчилик реал бўлиши учун мулкдорнинг иқтисодий манфаати амалга ошуви шарт, яъни ўз манфаати йўлида ишлата олиш имконига эга бўлиши керак. Масалан, автомобиль эгаси ўз машинасини ижарага бериш, гаровга қўйиш, ўзи миниши ва бошқа имкониятларга эга бўлиши керак. Агар шундай имкониятлар бўлмаса мулк формал бўлади.

Мулкнинг шакли ҳамда миқёсига қараб унинг реализацияси ҳам ҳар хил усуллар орқали юзага чиқади: ўз мулкни капитал сифатида ишлатиб бошқалар меҳнатини қўллаб ёки ўз меҳнати билан тадбиркорлик қилиб даромад олиш; ўз мулкни ижарага бериб ижара ҳақи, пул шаклидаги мулкни қарзга бериб фоиз, мулкни қимматга сотиб даромад олиши; ёлланиб ишлаш орқали ўз мулкни бўлган иш кучидан даромад, яъни иш ҳақи олиш.

Шундай қилиб, турли иқтисодий фаолият орқали мулк юзага чиқиб, ўз эгасига даромад — наф келтиради. Ўз мулкни ишлатиб қандай даромад топиш мулк эгасининг салоҳиятига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Мулк тежамкорликни юзага келтиради. Мулк эгаси ўз мулкни асрайди, авайлайди, тежаб-тергаб ишлатади. Агарда мулк эгаси учун ўз қадрини йўқотса, уни зарур бўлган бошқа кишига сотиб юборади. Кўпчилик мулк соҳиби бўлгандагина жамият бойлигини сақлаши ва кўпайтириши мумкин.

Мулкка эга бўлишнинг қуйидаги асосий йўллари бор:

а) мулкни ишлаб топилган даромад эвазига сотиб олиш;
б) мулкни даромад топиш учун ишлатиш, яъни акция олиб дивиденд олиш, капитал сифатида ишлатиб фойда, пул шаклида банкка қўйиб фоиз, ижарага бериб ҳақ олиш туфайли мулкни кўпайтириш;

в) мерос олиш.

Мулкдорларнинг кўпайиши мулкка эга бўлишнигина эмас, балки мулк шакларининг ҳам ҳар хил бўлишига олиб келади.

Иқтисодий манфаатларнинг ҳар бир мулк доирасида юзага чиқиши ва уни амалга ошириш учун иқтисодий шароит мавжуд бўлиши керак. Бунинг учун қайси мулк шаклидан қатъи назар, қонун билан ҳимояланиши ва ҳар бир мулк шаклини ривожлантириш учун кенг ҳуқуқий-иқтисодий шароитлар яратиш керак.

Айнан бозор иқтисодиёти ана шундай шароит яратиш имконига эга.

2-§. Бозор иқтисодиётида мулк шакллари

Иқтисодий фаолиятда билимдонлик билан иш юритиш учун мулк турлари, шакллари ажрата билиш керак. Юқорида кўриб ўтдикки, мулк муносабатлари ўзлаштириш муносабатларини ифодалайди, ўзлаштириш эса, доимо жамият томонидан белгиланган тартиб асосида амалга ошади. Ўзлаштиришнинг қандай тарзда юз беришига кўра мулк турлари бир-биридан қуйидаги асосий мезонларга кўра ажратилади:

а) мулк субъекти кимлиги;

б) ўзлаштириш принципи;

в) мулк эгалари хоҳишига кўра, мулкни уларнинг ўртасида эркин бўлиниши мумкинми ёки йўқлиги;

г) мулк эгаларининг иқтисодий психологияси характерига кўра.

Дастлаб ўзлаштириш биргаликда юз бериб, умумий бўлинмайдиган мулк вужудга келган. У одатда **ижтимоий мулк** деб аталади. У кишилик жамияти тарихида айрим иқтисодчилар фикрига кўра, тахминан 1 млн йил давомида ҳукм сурган. Умумий биргаликда ўзлаштириш — бу жамоага бирлашган барча кишилар томонидан ҳал қилувчи ишлаб чиқариш ресурслари ва бошқа ҳаёт кечириш воситаларига биргаликда тенг эгалик қилишдир. Бу мулк типи қуйидаги хусусиятлари:

а) ишлаб чиқариш ресурсларига тенг эгалик қилиш;

б) умумий биргаликда қилинган меҳнат натижасини биргаликда ўзлаштириш;

в) истеъмол буюмларини тенг тақсимлаш тенденцияси билан характерланади.

Биргаликда ўзлаштириш ўзига хос иқтисодий психологияни ҳам шакллантиради. Яъни:

— бунда жамиятда бойликни текис тақсимлаш ғояси ҳукмрон;

— жамоачилик асосий ўринга чиқади;

— жамоа бўлиб меҳнат қилиш, ўзаро ёрдам бериш, кўмаклашиш;

— умумий мулк шахсан ҳеч кимга тегишли эмас деган фикрнинг ҳукмронлиги;

— ҳар бир шахс манфаати билан жамият манфаати ўртасида бевосита алоқанинг йўқлиги.

Мулкчиликнинг ижтимоий типи, яъни биргаликда ўзлаштириш қуйидаги аниқ шаклларда: ибтидоий жамоа, давлат мулки тарзида намоён бўлади.

Кишилик жамияти тараққиётининг дастлабки босқичларида инсон ҳаёти бутунлай табиатга, агроф-муҳитга боғлиқ бўлган. Меҳнат қуроллари жуда оддий бўлиб, ҳаёт кечириш учун неъматлар излаб топиш катта қийинчиликлар билан амалга ошган. Ҳаёт кечириш жамоа бўлиб яшагандагина мумкин бўлган. Ўз жонини сақлашга

интилиш одамларни стихияли тарзда жамоага бирлашишга олиб келган. Жамоалар аввал уруғ жамоаси, сўнгра қабила тарзида таркиб топган. Жамоага қарашли бўлган ер, меҳнат қуроллари, ишлаб чиқариш натижаси тенг тақсимланган.

Жамиятда деҳқончиликдан чорвачиликнинг ажралиб чиқиши, сўнгра хунарманчиликнинг келиб чиқиши катта ўзгаришларга олиб келди. Меҳнат қуролларининг такомиллашуви, ишчи ҳайвонлардан фойдаланиш нисбатан озчилик учун бошқаларсиз ишлаб чиқариш имкониятини вужудга келтирди.

Биргаликда яшаш, ҳаёт кечирish учун неъматлар излаб топиш ўз иқтисодий аҳамиятини йўқотди. Унинг ўрнига оилавий хўжаликлар вужудга келдики, улар ўз навбатида кейинчалик хусусий мулк келиб чиқишига сабаб бўлди.

Биргаликда ўзлаштиришнинг турли шакллари узоқ вақт ҳукм сурган.

Ислом қоидаларига кўра барча мулк Оллоҳникидир. Ер, сув ва бошқа неъматлар Оллоҳнинг бандаларига иноятидир. Демак, барча мулкда ҳамманинг ҳақи бор. Шу сабабли исломда мулкдан жамоа бўлиб фойдаланиш кучли. Уни ҳозир ҳам ҳис қилиш мумкин.

Ҳозирги пайтда ҳам Осиё, Африка, Лотин Америкасида жамоалар ижтимоий тизимнинг таркибий қисми сифатида мавжуд.

Биргаликда **ўзлаштиришнинг давлат мулки** шакли давлат келиб чиқиши билан боғлиқ. Давлатнинг ўз вазифаларини адо этиши учун давлат мулки бўлиши, яъни бойликни давлат томонидан ўзлаштириш зарур. Давлат мулкининг миқёси ва ундан фойдаланишнинг мақсади жамият тараққиётида объектив заруратдан келиб чиқиб ўзгариб турган.

Давлат мулки хусусий ва жамоа мулкидан ўсиб чиққан.

Масалан, Ўрта Осиё минтақасида X—XIII асрларда дастлабки турк-ислом давлати — Қорахонийларнинг кучли марказлашган давлати ҳукм сурган. Давлат мулки қуйидаги шаклларда:

1. Амлоки хос — давлат мулки. Ер ва ер ости бойликлари, моддий кўчмас мулклар ва давлат аҳамиятига оид ашёлар давлат тасарруфида бўлган.

2. Иқтоъ — давлат хизматчиларини таъминловчи мулк. Муайян ер майдонлари, моддий-маънавий мулклар ва давлат хазинасининг муайян қисми иқтоъ мулки бўлган.

3. Вақф — муайян ижтимоий табақа мулки. Маданий-маърифий бинолар, мадраса ва масжидлар, зиёратгоҳ ва қабристонлар вақф мулки бўлган.

Шу билан бирга Қорахонийлар давлатида хусусий мулкчилик чекланмаган. Шу сабабли жамиятнинг барча табақаси ўз мулкига эга эди. Жамиятнинг ҳаддан ташқари табақаланиб кетишига йўл қўйилмаган. Тарихий манбаларда кўрсатилишича, бунга давлат мулкидан, чунончи вақф мулкидан ғоят самарали фойдаланиш билан эришилган.

XIX асрнинг охири ва XX асрда биргаликда ўзлаштиришнинг дастлабки типи давлат мулки яна муҳим роль ўйнай бошлади.

Албатта, у тамомила янги макроиқтисодий шаклда бўлиб, миқёси ва мақсади жиҳатидан дастлабки ўзлаштиришдан тубдан фарқ қилади. Давлат мулкининг пайдо бўлиши ва ривожланиши куйидаги йўллар орқали амалга оширилади: а) мулкни миллийлаштириш (национализация қилиш), бошқача айтганда, хусусий мулкни давлат мулкига айлантириш; б) давлат маблағи ҳисобидан корхоналар ўрнига бошқа зарур объектларни вужудга келтириш; бошқа мулк субъектларига даромадларнинг бир қисмини солиқ ундириш орқали давлат бюджетига олиш.

Ҳозирги кўринишдаги давлат мулкни вужудга келтиришдаги дастлабки қадам Германия каншлери, тарихда «темир каншлер» номи билан қолган Отто фон Бисмарк номи билан боғлиқ. У 1873 йили темир йўл компанияларини инқироздан сақлаб қолиш учун Пруссия темир йўлларини давлат мулкига айлантирди. Тамаки маҳсулотига давлат монополиясини ўрнатди. Кўпгина хусусий мулк эгалари Бисмарк фаолиятини «тамаки социализми»га ўтиш деб баҳолашди.

XX асрнинг 50—60- йилларида бошланган фан-техника инқилоби туфайли Фарб мамлакатларида катта ўзгаришлар содир бўлди. Меҳнат ва ишлаб чиқариш кооперацияси, интеграцияси натижасида давлатга қарашли йирик корхоналар ва тармоқлар вужудга келди. Давлатнинг иқтисодиётга таъсири кучайди.

Капитал кўп талаб қиладиган, қилинган харажатлар тезда қопланмайдиган, яхши фойда бермайдиган тармоқлар давлат ихтиёрига ўтди. Саноатда энергия манбалари, металлургия, ҳарбий-саноат комплекси, муҳим молия муассасалари, чунончи Марказий банк ва ишлаб чиқариш ҳамда социал инфраструктура давлат мулки ҳисобланади.

Классик капитализм ва молия капитали ҳукмронлигидан сўнг Фарбда социал-иқтисодий ривожланишда янги давр қарор топди.

Бунда хусусий мулк макроиқтисодиёт миқёсида давлат сектори томонидан «қисилади» (сурилади).

Иқтисодчилар келтирган маълумотларга кўра, ҳозирги пайтда ялпи миллий маҳсулотда давлат харажатлари ривожланган мамлакатларда 10 дан 30 фоизгача ва ундан юқори.

«Экономикс» дарслигининг муаллифлари К. Р. Макконелл ва С. П. Брюлар ҳам АҚШ иқтисодиётида давлат сектори тутган ўрин катталигини реал факт деб қайд қиладилар.

Турли мамлакатларда давлат мулки объекти ва улуши бир-бирдан фарқ қилади. Давлат мулки маълум меъёрда бўлади, лекин тоталитар, маъмурий-буйруқбозликка асосланган тизимда ўта давлатлаштириш юз бериб, давлат мулки монополияси вужудга келади. Давлат мулки танҳо ҳукмрон бўлади (II боб).

Демократик аралаш иқтисодиётда эса давлат мулки иқтисодий зарурият талаб қилган меъёрда сақланади.

Давлат мулки қаторига атом, космик саноат, ундирма саноатнинг маълум турлари, йирик портлар, темир йўл, сув омборлари, каналлар, кўриқхоналар, тарихий маланият обидалари ва бошқалар киради. Кўпчилик мамлакатларда ер хусусий мулк объектига киради. Ўзбекистонда мулк тўғрисидаги қонунга кўра ер, сув, қазилма бойликлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси давлат мулки деб эълон қилинган.

Давлат мулкига давлат ташкилотлари ва мўассасаларининг мулки, давлат бюджетининг маблағлари, давлатга қарашли акциялар ҳам киради. Бундан ташқари, давлатнинг хорижда ҳам мулки мавжуд бўлади.

Давлат мулки умумдавлат ҳамда муниципал мулк шакли кўринишида (муниципал мулкка вилоят, туман, шаҳар, қишлоқ, ҳукуматга, идора органларига қарашли мулк ҳамда маҳалла мулки киради). Ундан ташқари, маҳаллий — коммунал мулк ҳам бўлиши мумкин. Биргаликда ўзлаштиришга асосланган жамоа мулки ва давлат мулкидан ташқари бўлинмас мулкка асосланган жамоа (корхона), оила мулки шаклида ҳам намоеън бўлиши мумкин.

Ҳар бир инсон биргаликда ўзлаштиришни энг аввало, оилада ҳис қилади. Бунда уй-жой, рўзгор буюмлари, томорқа, машина, биргаликда даромад топиш учун устахона, новвойхона, асбоб-ускуна, хом ашё ва бошқа ҳўжалик юритиш учун зарур бўлган нарсаларни кўрсатиш мумкин.

Бу мулк шаклларида мулкчилик ҳуқуқи нуқтаи назаридан қарасак, «ҳуқуқ дастаси»да кўрсатилган ҳуқуқлар барча кишилар учун тенг.

Умумий биргаликда ўзлаштириш давридан сўнг ижтимоий мулкка тамомила қарама-қарши индивидуал хусусий ўзлаштириш кириб келади.

Хусусий ўзлаштириш одамларнинг мулкка бойлик орттириш манбаи сифатида қарашидан келиб чиқади.

Хусусий ўзлаштиришга эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф қилиш ҳуқуқидан ташқари, бошқариш, даромад олиш, сотиш, хавфсизликни таъминлаш, мерос қолдириш ва бошқа ҳуқуқлар ҳам киради. Бу ҳуқуқлар моҳияти жиҳатидан жамиятда қабул қилинган тартиб, қонун-қоидаларни ифодалайди. Бу ўз навбатида инсон иқтисодий психологиясини ҳам шунга мувофиқ шакллантиради:

- индивидуал, эгоистик фикр юритиш асосий ўринга чиқади;
- жамият билан ҳар бир алоҳида шахснинг бегоналашуви;
- бошқаларнинг эҳтиёжини қондиришга ўз манфаатини кўзлаган ҳолда (киришилади), қатнашилади;
- хусусий мулк асосида бойлик орттириш кўзланади;
- жамиятда бойликни хусусий мулк асосида табақаланиш ғояси устун бўлади;
- хусусий мулк муқаддас, дахлсиз, инсоннинг табиатига мос тушадиган мулк тарзида тасаввур этилади;

— ўз мулкини иқтисодий реализация қилиш орқали мулк эгасининг шахсий манфаатдорлиги амалга ошади, таъминланади.

Хусусий ўзлаштириш икки турда бўлиб, бир-биридан катта фарқ қилади.

Биринчисида ишлаб чиқариш омилларининг эгаси ўзи меҳнат қилади, иккинчисида эса ёлланган ишчилар. Мувофиқ равишда хусусий мулкнинг икки тури мавжуд бўлади:

а) барча ишлаб чиқариш омилларининг ягона эгасига тегишли бўлган мулк ёки индивидуал хусусий мулк;

б) ишлаб чиқаришнинг меҳнат омили билан бошқа омиллар эгаси алоҳидалашган хусусий мулк.

Хусусий мулкнинг биринчи турига деҳқон, хунарманд ва бошқа шунга ўхшаш ўз меҳнат воситалари билан ўзи меҳнат қиладиганлар кирadi. Ишлаб чиқариш барча омилларининг эгаси сифатида яратилган барча маҳсулотни меҳнат омили эгасининг ўзи ўзлаштиради. Ҳар бир киши ўзи меҳнат қилар экан, ўз мулкидан асраб-авайлаб, самарали фойдаланишга ҳаракат қилади. Мулкдан фойдаланиш натижасида фаровон яшаш учун чуқур манфаатдорлик ётади. Шунинг учун ҳам хўжалик юритувчи ўз хўжалиги ва олаётган даромади барқарор бўлиши учун кучи ва маблағини аямай ҳаракат қилади. Бир кишининг ўзида ҳам мулк эгаси, ҳам меҳнаткаш мужассамлашганда ишлаб чиқариш омилларидан энг самарали фойдаланилади. У эркин, бошқалар томонидан эзилмайди, эксплуатация қилинмайди. Бошқача айтганда, меҳнат омилига тегишли маҳсулот (даромад) бошқа омил эгаси томонидан ўзлаштириб олинмайди.

Унга «мулк ҳуқуқи» нуқтаи назаридан қаралса, «мулк ҳуқуқи дастаси»да кўрсатилган барча ҳуқуқлар унинг якка ўзига тегишли.

Хусусий мулкнинг иккинчи турида меҳнат омилидан бошқа омиллар мулк эгасига тегишли бўлиб, ишлаб чиқариш натижаси ҳам унга қарашли бўлади. У нисбатан катта миқдорда мулкка эгалик қилиб, йирик ишлаб чиқариш, яъни йирик хўжалик ташкил этиб, иқтисодий фаолият юритади.

Бунда ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат омили билан бошқа омилларнинг бирикиши икки усул билан амалга оширилади:

1) ноиқтисодий, яъни мажбурий меҳнат орқали;

2) иқтисодий йўл билан, яъни иқтисодий рағбатлантириш, ҳақ тўлаш йўли билан меҳнатга жалб қилиш орқали.

XV—XIX асрларда Ғарбий Европада янги социал-иқтисодий тип: капитализмнинг дастлабки, тарихда «классик капитализм» деб ном олган босқичи қарор топди.

Бу босқичда хусусий капиталистик тадбиркорлик принциплари тўла намоён бўлади. Бош иқтисодий омил якка хусусий мулк эгаси бўлиб, у қорхона эгаси сифатида ишлаб чиқаришни ўзи бошқаради. Шундай хўжалик фаолиятини А. Смит ва Д. Рикардо назарий жиҳатдан ёритиб беришган. Капитализм босқичига ўтилиши билан

буюк тарихий жараён — инсониятнинг индустриал ишлаб чиқаришга ўтиши бошланди. Бу техника ва ишлаб чиқаришни ташкил этишда катта сифат ва миқдор ўзгаришларига йўл очди. «Буғ асри»дан «Электр асри»га ўтилиши меҳнат кооперацияси масштабининг кенгайиши, капиталнинг тўпланиши ва марказлашувини кучайтирди.

Оқибатда микроиқтисодиёт тамомила янги кўринишга эга бўлди.

Кўплаб йирик корхоналар ажралиб, ишлаб чиқаришда хукмрон мавқени эгаллашга киришди. Бу йирик корхоналар миллий иқтисодиётнинг барча тармоқларида ўз маҳсулотини реализация қилиш учун ҳамма имкониятларини ишга солишга киришди.

Йирик саноат капитали билан банк капитали қўшилиб молия капитали вужудга келди. Мулкчиликнинг янги типи: биргаликда қўшилган улушга қараб ўзлаштириладиган мулк келиб чиқди.

Мулкчилик янги типининг шаклланишига кўп жиҳатдан фан-техника инқилоби натижасида янги, катта капитал талаб қиладиган соҳаларнинг пайдо бўлиши сабаб бўлди. Бунда биринчидан, алоҳида капиталистларнинг капитали етмаслиги, иккинчидан, рақобатда мағлуб бўлиб, банкрот бўлиши туфайли мол-мулкдан ажралиб қолиш хавфи муҳим роль ўйнади.

Мулкчиликнинг янги, учинчи типиди — умумий ва хусусий ўзлаштириш биргаликда амалга ошади. Бундай аралаш ўзлаштиришга куйидаги сабабларга кўра эришилади:

1. Бу мулк умумий мулкка барча қатнашчилар қўшган ҳисса асосида ташкил топади.

2. Биргаликдаги ҳиссадорлик асосида ташкил топган бу мулкдан умумий мақсад ва ягона бошқарув асосида фойдаланилади. Одатда, ҳар бир ҳисса қўшган мулк эгасига умумлашган мулкни бошқаришда меъёрий имкониятлар берилади.

3. Хўжалик фаолиятини пировард натижаси ҳар бир кишининг қўшган ҳиссасига кўра тақсимланади.

Бу мулк типи ҳам одамларда маълум иқтисодий психология вужудга келишига таъсир кўрсатади:

— индивидуал-жамоачилик туйғуси;

— умумлашган мулк эгалари мулк ва ундан олинадиган даромад барқарорлигини таъминлашга ҳаракат қиладилар;

— хусусий иқтисодий манфаатдорлик жамоанинг умумий манфаати билан қўшилиб кетади;

— кишиларда ҳар бир кишининг даромади умумий даромадга, умумий муваффақиятга боғлиқлиги ҳақида тушунча пайдо бўлади.

Ҳамкор (улуш асосида биргаликда ташкил топган) мулк куйидаги аниқ шаклларда намоён бўлади:

— акционерлик жамияти (корпоратив) мулки;

— қатнашувчиларнинг пай мулкига асосланган кооператив мулк;

— ширкатлар мулки;

— йирик хўжалик бирлашмалари (ассоциация, иттифоқ ва бошқа шунга ўхшашлар) мулки;

- кўшма корхоналар (миллий ва хорижий капитал билан);
- турли шаклдаги жамоалар мулки.

Агар мулкчиликнинг биринчи типидида мулк умумий, бўлинмай-диган, ҳар бир кишининг индивидуал манфаати умумий манфаатга тўлалигича бўйсундирилган бўлса, учинчи типидида аввалдан бош умумий мулк унинг қатнашчилари хусусий мулкидан ташкил топган. Ҳар бири ўз улушидан манфаатдор.

У иккинчи мулк типидан ҳам фарқ қилади. Агар классик капитализмда ишлаб чиқариш воситаларига якка капиталистнинг ўзи эгаллик қилса, учинчи типда мулк эгаси аноним, яъни барча улуши борларнинг биргаликдаги мулки бўлади.

Учинчи тип мулкнинг энг кенг тарқалган шакли акционерлик жамияти, яъни корпоратив мулкдир. Бу мулк эгалари биргаликдаги мулкдаги ўз улушларини хоҳлаган пайтларида сотишлари мумкин. Шунинг учун мулк ҳажми ўзгармагани ҳолда мулк эгалари таркиби ўзгариб туриши мумкин. Ундан ташқари, индивидуал, якка капиталистик мулкда капитални мулк эгаларининг ўзи бошқарса, акционерлик жамияти фаолиятини махсус профессионал бошқарувчилар — менежерлар бошқаради. Улар маълум муддатга ҳар икки томоннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари кўрсатилган шартнома (контракт) асосида ишлайдилар. Агар капитал эгасининг капитали ўз маблағини ишлаб чиқаришга қўйиш туфайли кўпайса, акционерлик капитали четдан пул маблағларини, айниқса банк маблағларини жалб қилиш орқали кўпайтирилади.

Акционерлик шакли ниҳоятда мослашувчан. У турлича социалиқтисодий мазмунга эга бўлиб, ундан алоҳида кишилар манфаати ёки социал гуруҳлар, ёки давлат манфаати йўлида фойдаланиш мумкин. Бу акциялар назорат пакети кимга тегишли бўлишига боғлиқ.

Назорат пакети кимнинг қўлида бўлишига қараб, акционерлик жамиятлари алоҳида кишилар, бошқа компаниялар, давлат ёки меҳнат жамоаси назоратидами ажратиш мумкин. Охириги пайтларда Фарбдаги мамлакатларда нисбатан унча катта бўлмаган бутунлай меҳнат жамоаларига тегишли бўлган акционерлик жамиятлари миқдори ўсиб борапти. Масалан, АҚШда 10 мингдан ортиқ, шундай корхоналарда 10 млн дан ортиқ киши банд.

Учинчи тип мулкчилик шакллари мулкчилик ҳуқуқи нуқтаи назаридан қарасак, унинг ҳеч қайси шаклига «мулк ҳуқуқи» тўлиқ дастаси тегишли эмас. Турли шаклларига мулк ҳуқуқининг турли комбинациялари тўғри келади.

Реал ҳаётда мулкчиликнинг учала типига мувофиқ равишда вужудга келган аниқ мулк шакллариининг асосий қисми микроиқтисодиёт миқёсида ташкил топган.

Микроиқтисодиётдаги туб ўзгаришлар натижасида, хусусий мулкнинг роли ва аҳамиятининг пасайиши содир бўлди. Профессор-

лар П. Самуэльсон ва В. Нордхауслар бу ҳақда шундай деганлар: «Капитализмнинг табиати ўзгарди: хусусий мулк илгаригига қараганда камроқ хусусий, эркин корхоналар эса камроқ эркин бўлиб қолди».

Натижада ХХ аср охиридан бошлаб макромикёсда классик капитализм ўз хоссаларини йўқотди, у «соф капитализм» бўлмай қолди.

Шундай қилиб, ҳозирги пайтда иқтисодиётда **мулкчиликнинг уч: ижтимоий, хусусий, аралаш тип**и ва уларга хос турли шакллари мавжуд:

1. Давлат (умумий, бўлинмайдиган) мулки.
2. Хусусий мулк (индивидуал, хусусий капиталистик).
3. Ҳамкор (пай асосида ташкил топган умумий мулк, яъни бир-галикда қўшилган улушга қараб ўзлаштирилладиган) мулк.

Натижада турли укладлардан ташкил топган иқтисодиёт вужудга келди.

Уклад — бу ҳўжалик юритишнинг социал-иқтисодий шакли. Ижтимоий-иқтисодий уклад мамлакатнинг иқтисодий секторида ишлаб чиқариш омилларига мулкчиликнинг бирон-бир шаклига мувофиқ суратда вужудга келган иқтисодий муносабатларни, ҳўжалик юритиш шаклини ифодалайди.

Кўп укладли иқтисодиёт турли мулк шакллари ва ҳар хил ҳўжалик турлари яхлитлигидан ташкил топган иқтисодиётдир.

3-§. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш

Ҳар қандай жамиятнинг иқтисодий тузилиши мулкчиликдан бошланади. Аждодлар томонидан яратилган неъматлар албатта мулк шаклида намоён бўлади.

Умуман олганда, мамлакат миқёсида мулк ва унинг кўпайиб боришига икки томондан ёндашиш мумкин. Одамларнинг мулки қанча кўп бўлса, давлат ҳам шунча бой бўлади ёки аксинча, давлат қанча бой бўлса, аҳолининг мулки ҳам шунча кўп бўлади, фаровон яшайди. Деформациялашган социализмда давлат мулкининг устунлиги кишилик жамияти эришган муҳим ютуқлардан бири сифатида талқин этилди.

Бозор иқтисодиёти, тўғрироғи аралаш иқтисодиётнинг муҳим жиҳати шундаки, у мулкчиликнинг бирон-бир шакли ҳукмронлигини рад этади. Унга мулкчиликнинг учинчи типи ва мувофиқ равишда турли-туман шакллари хос бўлиб, мулк масаласининг ҳал этилиши бозор иқтисодиётини вужудга келтириш борасидаги барча тадбирлар тизимини ташкил этар экан, демак, биринчи навбатда давлат мулк монополиясини синдириб, турли мулк шаклларини вужудга келтириши зарур. «Мулкчилик масаласини ҳал қилиш бозорни вужудга келтиришга қаратилган бутун тадбирлар тизимининг

тамал тоши бўлиб хизмат қилади»¹. Шунинг учун ҳам энг аввало, Ўзбекистоннинг асосий қонуни — Конституцияда жамият мулкчиликнинг турли-туманлигига асосланиши, мулк шаклларининг тенглиги эътироф этилиб, ҳуқуқий муҳофазаси таъминланиши қайд этилган.

Собиқ социалистик давлатларда бозор иқтисодиётини шакллантириш учун аввало, давлатлаштиришдан қайтиш, иқтисодиётни эркинлаштириш, яъни иқтисодиётни устун даражада давлат томонидан тартибга солишдан бозор механизми орқали тартибга солишга ўтиш керак.

Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш давлатлаштиришдан қайтиш ёки бу давлатнинг иқтисодий фаолиятдаги ҳукмронлигини, монопол мавқени синдириб, иқтисодиётни бошқаришда ягона давлат механизми ўрнига аралаш иқтисодиётга хос бозор механизмга кенг йўл беришни ифодалади. У мулкни давлат тасарруфидан чиқаришдан ташқари, давлатнинг марказлашган режалаштириш, нарх белгилаш, ташқи савдо, валюта муносабатлари ва бошқа иқтисодий фаолиятдаги яқка ҳукмронлигини кескин қисқартирилишини ўз ичига олади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича режа асосида давлатга топширишдан давлат харидларига ўтиш. Бунда давлат харидор сифатида ишлаб чиқарувчини сотиш шартлари бўйича ўзига жалб этиши билан ажралиб туради. Давлат мавжуд ресурсларни тақсимловчи функциясини йўқотади. Ресурслар бозор орқали тақсимланади. Давлатнинг ресурслар оқимини ўзгартиришга таъсири устун даражада иқтисодий йўл билан амалга оширилади. Масалан, солиқлар орқали.

Ташқи иқтисодий фаолиятда ҳам давлатнинг монопол мавқеи тобора сусайиб борали. Давлатнинг функцияси миллий иқтисодиётни чет эл компаниялари билан муваффақиятли рақобат олиб бориши учун зарур муҳит яратишдан иборат.

Давлатнинг бошқаришдаги кўпгина вазифалари корхоналар зиммасига ўтади, «горизонтал» хўжалик алоқалари асосий ўринга чиқади.

Иқтисодиётни эркинлаштириш — бу иқтисодиётни тартибга солишни тўла бозор механизмга тоишириш эмас, балки бозор механизми билан давлат аралашувини оптимал даражада бўлишини таъминлашдан иборат. Сабаби, ҳозирги иқтисодиёт давлат аралаш-маса самарали ривожлана олмайди.

Иқтисодий ҳаётни эркинлаштиришнинг асосини давлат тасарруфидан чиқариш ташкил этади. Давлат тасарруфидан чиқариш деганда давлат мулкни турли мулк ва хўжалик юритиш шаклларига айлантириш тушунилади.

Давлат тасарруфидан чиқариш рақобатни, тadbиркорликни ри-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995 й., 43-бет.

вожлантиришга қаратилган. Турли мулк ва хўжалик юритиш шакллари тенглиги эътироф этилиб, уларга қонун доирасида барча фаолият билан шуғулланиш имконияти яратилади.

Давлат тасарруфидан чиқариш давлат корхоналари ва ташкилотларини жамоа, ширкат, ижара, акционерлик ва бошқа шаклдаги корхона ва давлатга тегишли бўлмаган ташкилотларга айлантиришни билдиради. Улар ҳаммаси нодавлат секторини ташкил этади.

Давлат тасарруфидан чиқаришнинг асосини хусусийлаштириш ташкил этади. **Хусусийлаштириш** — бу давлатга қарашли мулкнинг фуқаролар ва юридик шахсларга хусусий мулк шаклида берилишидир.

Хусусийлаштириш якка хусусий мулк ва шу мулкка асосланган корхоналар ташкил этиш йўли билан ёки гуруҳий корпоратив хусусий мулк, яъни маълум мақсадни кўзлаб ўзаро бирлашган мулк соҳиблари мулки асосланган корхоналар ташкил этиш йўли билан амалга оширилади.

Хусусийлаштириш миқёси ва услублари, муддати турлича бўлиб, улар асосан ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ.

Хусусийлаштириш миқёси аввало, у ёки бу мамлакатда хусусий секторни қай даражада миллийлаштириш даражасига боғлиқ. Миллийлаштириш услубидан кам фойдаланган АҚШ, ГФР, Японияда хусусийлаштириш тенденцияси анча суғ бўлган ҳолда Буюк Британия, Франция, айниқса, собиқ социалистик мамлакатларда бу ниҳоятда кенг миқёсда амалга оширилди.

Хусусийлаштиришнинг услублари турли-туман бўлиб, уларни учта гуруҳга бўлиш мумкин ёки бошқача айтганда, хусусийлаштиришнинг уч усули бўлиб, мувофиқ равишда қатор услубларни ўз ичига олади.

1. Давлат мулкини бепул бўлиб бериш:

- а) меҳнат жамоаларига бепул топшириш;
- б) барча жамият аъзоларига бепул бўлиб бериш;
- в) аҳолининг айрим социал қатламларига бепул бериш;
- г) ҳар бир жамият аъзосининг давлат мулкига қўшган ҳиссасига, яъни меҳнат стажига қараб бўлиб бериш;
- д) фойда келтирмаётган корхонани истисно тариқасида меҳнат жамоасига бўлиб бериш.

2. Давлат мулкини сотиш орқали хусусийлаштириш:

- а) меҳнат жамоаларига сотиш;
- б) барча жамият аъзоларига сотиш;
- в) аукционларда (ким ошди) фуқароларга ёки юридик шахсларга сотиш;
- г) корхоналарни меҳнат жамоаларига ижарага бериш ва кейинчалик бутунлай сотиш;
- д) хориждан қарзни узиш эвазига чет эл фирмалари ва фуқароларига бериш;

е) айрим социал қатлам: тадбиркорлар ва менежерларга сотиш;
ё) давлат корхоналарини хусусий инвестициялаш ёки мулкни тўғридан-тўғри сотиб олиш ёки акция пакетини сотиб олиш йўли билан амалга оширилади;

ж) давлат корхонасини алоҳида бўлинмаларга ажратиш ёки бўлиш ва қайта куриш йўли билан қисмларга бўлиб сотиш ва ҳоказолар.

3. Давлат мулкни бепул бўлиб бериш билан сотишни биргаликда қўшиб олиб бориш. Бу усулнинг ҳам қатор услублари бўлиб, у юқоридаги ҳар икки усулга хос услубларнинг турли комбинацияларидан иборат.

Хусусийлаштириш бир қанча давлатларда қуйидагича амалга оширилди. Хусусан, Буюк Британияда корхоналарнинг акцияларини сотиш билан биргаликда бепул тарқатилди. Давлат уй-жойлари уларда яшаётганларга сотилди.

Германияда асосан мулкни сотиш орқали, Венгрияда ҳақ тўлашни жорий қилиш орқали бўлса, Польшада йирик корхоналар акционер жамиятларга айлантирилди. Ўрта, майда корхоналар сотилди. Купон тарқатилиб бепул тақсимлаш амалга оширилди. Руминияда 30% мулк бепул тақсимланиб, қолгани, асосан пул тўлаб сотиб олинди. Россияда эса 1992 йили ҳар бир фуқарога 10.000 рубллик ваучер тарқатилди. Натижада ҳар бир киши шу суммага тенг миқдорда давлат мулкида ўз ҳиссасига эга бўлди.

Хусусийлаштиришнинг қайси усулини татбиқ қилиш мумкинлиги, қайси вариант мақбуллиги ҳақида иқтисодчиларда турли фикрлар бор. Бир гуруҳ иқтисодчилар давлат мулкни сотишдан кўра бепул бериш маъқул дейдилар, сабаби:

1) ҳаммада ҳам давлат мулкни сотиб олиш учун маблағ йўқ, меҳнат ҳақиға 1/10 ёки 1/20 қисминигина сотиб олиш мумкин;

2) бу мулкни турли «пинҳоний» иқтисодиёт корчалонлари, чайқовчилик билан шуғулланувчилар эгаллаши мумкин;

3) чет эл бизнесменлари сотиб олиши, ҳалол топилмаган маблағларни «қонунлаштириб олиш» учун фойдаланишлари мумкин;

4) одамларимиз озми-кўпми давлат мулкни яратишда қатнашганлар. Бундан ташқари, тенг тақсимлашнинг устуңлигига ўрганган мулкни сотиш адолатдан эмас. Мулкни сотиш натижасида айрим табақаларнинг бойиб кетиши, бошқаларнинг уларга нисбатан норозилигининг кучайишига олиб келиши мумкин.

Иккинчи гуруҳ иқтисодчилар эса аксинча, давлат мулкнинг пул эквивалентини ҳатто меҳнат жамоаларига ҳам тўғридан-тўғри бўлиб бериб бўлмайдди. Сабаби:

1) жамиятда эътибор, асосан тақсимлашга қаратилганлиги учун боқимандалик кайфияти кучли шароитда тарбияланган кишилар ўзига теккан улушни ҳам тез фурсатда «еб тугатадилар»;

2) бу маблағ тадбиркорлик билан иш юритиш, ишлаб чиқариш,

хизмат кўрсатиш ва бошқа соҳаларга қўйишга эмас, асосан шахсий эҳтиёжларни қондириш учун сарфланади;

3) «пинҳоний иқтисодиёт» вакиллари ҳамда чет эл ишбилармонлари аҳолидан давлат мулкида улушлари кўрсатилган ҳужжатларни осонгина сотиб оладилар. «Сотувчи» қанча камбағал бўлса, шунча арзонроққа сотади;

4) бозор иқтисодиёти шароитида мулк фақат бойлик, тўкинчилик, муваффақиятлар гарови эмас. У ҳар бир кишидан тинимсиз изланиш, машаққатли меҳнат, тadbиркорлик, маълум даражада таваккалчилик қилишни талаб қилади;

5) давлат мулки ҳукмрон шароитида вояга етган авлод кам бўлса ҳам кафолатланган иш ҳақиға, буйруқни бажаришга ўрганган. Хусусий мулк эгаси сифатида иш юритишга қийналади;

6) бепул беришнинг адолатли мезонини белгилаш жуда қийин ва бошқалар...

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг «Ўзбекистон модели» да ҳар икки вариантнинг устун ва заиф томонларини ҳисобга олган ҳолда давлат мулкини сотиш усули асосида хусусийлаштиришга қарор қилинди.

Бунда, энг аввало, ҳар бир шахснинг давлат мулкини яратишда қўшган ҳиссасини ҳолисона баҳолаб бўлмаслиги, бепул қўлга киритилган мол-мулк қадрланмаслигига алоҳида эътибор қаратилди.

Қабул қилинган қонунлар, жумладан «Мулкчилик тўғрисида», «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш» ва бошқа меъриий ҳужжатларда давлат мулкини бошқа мулк шаклларига айлантириш жараёнида юз бериши мумкин бўлган салбий жиҳатларни чеклаш учун тadbирлар белгиланди.

Хусусийлаштириш муддати ҳам турли мамлакатларда турлича. Масалан, Англияда 11 йил, яъни 1979—1990 йиллар давомида ўтказилиб, мамлакат аҳолисининг капитал ва акцияларига эга бўлган мулкдорлари 7% дан 21% га ортди, уй-жойни хусусийлаштириш асосида ўз уйига эга бўлган оилалар ҳиссаси 55% дан 66% га ортди. Фарбий Европа мамлакатларида 10—15 йил, Японияда 10 йил, бошқа мамлакатларда ҳам шу муддат атрофида вақт кетди.

1992 йилнинг охирида Ўзбекистон Давлат мулк ва тadbиркорликни қўллаб-қувватлаш қўмитаси ташкил этилди. У мамлакат ҳукумати билан биргаликда хусусийлаштиришнинг стратегия ва тактикасини ишлаб чиқди.

Хусусийлаштиришни икки йўл:

1) индивидуал, ҳар бир корxonанинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда;

2) умумий, намунавий дастур асосида олиб бориш кўзда тутилди.

Хусусийлаштириш кўпроқ индивидуал ёндашувни ҳисобга олган ҳолда иккинчи йўл билан амалга оширилди. У корxonанинг катта-кичиклиги, иқтисодий потенциали қайси тармоққа қарашли

бўлишдан қатъи назар, қабул қилинган намунавий дастурдан фойдаланиб хусусийлаштиришга асосланади. Корхона мулкани баҳолашга ҳам типик асосда ёндашилади.

Хусусийлаштиришни ҳуқуқий-меъёрий жиҳатдан таъминлаш учун туркум қонулар ва ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Уларда мулк шакллари, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг асосий тартиб-қоидалари белгиланди.

«Ўзбекистон модели» бўйича хусусийлаштиришни босқичма-босқич, «оддийдан мураккаб сари» қоидаси асосида амалга ошириш кўзда тутилди. Биринчи (1992—1994 йиллар) босқичда хусусийлаштириш савдо, маиший хизмат соҳаси доирасида амалга оширилди.

Кичик хусусийлаштиришни амалга ошириш натижасида савдосотиқ ҳажми ва умумий овқатланиш, ялпи маҳсулотнинг 82% дан ортиғи нодавлат сектор ҳиссасига тўғри келган.

Уй-жойларни хусусийлаштириш натижасида бир миллиондан ортиқ квартира ёки давлат уй-жой фондининг 95% дан ортиғи фуқароларнинг шахсий мулки бўлиб қолди. Бунда ҳар уч квартиранинг биттаси эгаларига имтиёзли шартлар билан ёки бепул берилди. Уруш фахрийлари, ўқитувчилар, тиббиёт ходимлари ва илмий ходимлар, ижодий зиёлилар квартираларнинг бепул эгалари бўлишди.

Кам даромадли, меҳнатга лаёқатсиз ва ёлғиз, кекса шахслар, ёш оилалар ҳамда фуқароларнинг ижтимоий ҳимояланмаган, кам таъминланган бошқа тоифалари, уй-жойга муҳтожлар учун аниқ мақсадли махсус коммунал уй-жой захиралари ташкил этилди.

Иккинчи босқичда (1994 йил ўрталаридан бошлаб) оммавий хусусийлаштириш бошланди. Бу босқич энгил, озиқ-овқат, фармацевтика саноати, тайёрлов шохобчалари, қурилиш, транспорт, алоқа корхоналарини қамраб олди.

Жаҳон банки ялпи хусусийлаштириш механизмини ишлаб чиқишда катта ёрдам кўрсатди. Банк мутахассислари тавсиясига кўра корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариб акционерлик жамиятларига айлантиришни куйидагича амалга ошириш кўзда тутилди.

25% гача — меҳнат жамоасига, 25% гача — давлатга (давлат билан меҳнат жамоасининг ҳиссаси 49% дан ошмаслиги лозим).

Камида 50% и эркин сотувга, шу жумладан, 25% ва ундан ортиқроғи хорижий инвесторга сотилиши белгиланди.

Оммавий хусусийлаштириш дастури акцияларнинг назорат пакетини хорижий фирмалар томонидан сотиб олинишига йўл қўяди. Масалан, республикамизнинг тамакичилик тармоғи халқаро «БАТ индастриз» фирмаси, моторлар ишлаб чиқариш эса Италия фирмаси назоратига ўтди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнида 692 корхона ўз мулк шаклини ўзгартириб, 3685 акционерлик жамияти, 2966 жамоа, 13544 кичик, хусусий ва 497 қўшма

корхоналар ташкил этилди. 1998 йилда умумий корхоналарнинг 84,1% и нодавлат секторига қарашли эди.

«Ўзбекистон модели» хусусийлаштирилган корхоналардан тушган маблағлар ишлаб чиқаришни техника билан қайта қуроолантириш, хусусийлаштирилган корхоналарни, тадбиркорликни ривожлантиришга сарфланиши билан ажралиб туради.

1995 йилдан Вазирлар Маҳкамаси белгиллаган тартиб бўйича хусусийлаштиришдан тушган маблағнинг 50% и Республика «Бизнес фонди»га кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш учун;

20% и — ҳокимиятларга, регионларда бозор инфраструктурасини ривожлантириш учун;

20% и — турли тармоқлардаги хусусийлаштирилган корхоналарни кредитлаш учун;

10% и — мулк қўмитасига кадрларни ўқитиш, малакасини ошириш, бозор структурасини яратиш ва таъминотини яхшилаш учун ажратилди.

1997 йилдан бошлаб, ҳукумат хусусийлаштиришдан тушган маблағларни тақсимлашни ўзгартириш тўғрисида қарор қабул қилди, унга биноан:

40% и — инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш учун давлат бюджетига;

30% — бизнес фондга;

20% — вилоят ва Тошкент шаҳри ҳокимликларига социал-иқтисодий ривожланишни, инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш ва бозор инфраструктурасини ташкил қилиш учун;

10% — Давлат мулк қўмитасига хусусийлаштириш бўйича дастурни амалга ошириш, инвестицион ва бозор структураларини ташкил этиш учун, жумладан 5% и бошқариш харажатларини қоплаш учун ажратиладиган бўлди.

Республикамизда бозор муносабатларининг қарор топиши ва мулкдорлар синфининг шаклланишига эришиш асосий вазифа бўлиб, у ўз ичига икки муаммони:

а) бозор муносабатларини ўрнатиш;

б) мулкдорлар синфини шакллантиришни олади.

«Ўзбекистон модели»да мулк шакллариининг хилма-хиллигига биринчи навбатда хусусий мулкка эътибор бериллади, чунки мулк ўз эгасини топсагина, ҳақиқий мулкка айланади.

Ўзбекистонда ўтказилаётган туб ислохотлар, жумладан, мулкчиликни ислох қилиш, иқтисодиётни ривожлантириш пировард натижада демократик ўзгартиришлар қилиш, кучли, суверен, ҳуқуқий давлатни барпо этиш, халқимизни фаровон, осуда ҳаёт кечиршини таъминлашнинг моддий негизини яратишга қаратилган.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Мулк муносабатлари.	Манфаатлар.
Мулк-иқтисодий ва ҳуқуқий категория.	Мулк типлари (турлари).
Ўзлаштириш.	Ижтимоий мулк, хусусий мулк.
Экспроприация.	Ҳамкорлик асосида ташкил топган мулк.
Реквизиция.	Уклад.
Мулкка эгаллик қилиш.	Иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш.
Мулкдан фойдаланиш.	Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш.
Мулкни тасарруф этиш.	Хусусийлаштириш.
Мулк ҳуқуқи.	
Ҳуқуқ дастаси.	

Такрорлаш учун саволлар

1. Мулк иқтисодий категория сифатида қандай муносабатларни ифода қилади? Ҳуқуқий категория сифатида-чи?
2. Мулк муносабатларининг иқтисодий мазмуни, объекти ва субъектларини таърифланг?
3. Мулкчилик муносабатларига кўпроқ иқтисодий ҳамда ҳуқуқий категория сифатида қарашларнинг қандай фарқи бор?
4. «Ҳуқуқ дастаси» қандай ҳуқуқлар мажмуидан иборат?
5. Манфаатлар нима сабабдан объектив ҳамда субъектив, умумий ва хусусий бўлади?
6. Мулк типлари (турлари) ва шаклларини таърифланг. Улар қайси жиҳатлари билан фарқланади?
7. Давлатлаштиришдан қайтиш, бошқача айтганда, иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш билан мулкни давлат тасарруфидан чиқариш қандай фарқ қилади?
8. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш қандай амалга оширилди?

V БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ МОДЕЛЛАРИ

1-§. Бозор иқтисодиётига ўтиш умумиқтисодий жараён

Кишилиқ жамияти тарихий тараққиёти товар ҳўжалиги бағрида бозор иқтисодиёти вужудга келиб, борган сари ривожланиб боришини кўрсатди. XVII—XVIII асрларга келиб, инсоният хусусий мулкчиликка асосланган бозор иқтисодиётига ўтди. Иқтисодиётда унга хос бўлган туб белгилар секин-аста шаклланиб, пировард натижада қатор афзалликлар ҳамда айрим камчиликлар бўлган ҳозирги замон бозор иқтисодиётига хос яхлит иқтисодий тизим ташкил топди.

Дастлаб, яқка хусусий мулк монополияси ҳукмрон бўлиб, капиталистик жамиятга хос зиддиятлар кучайган XIX аср ўрталарида марксистик ғоя вужудга келди. Бу ғояга биноан жамият аъзола-

рининг фаровон яшаши, адолат ўрнатилиши учун адолатсизликнинг бош манбаи — хусусий мулкчилик йўқотилиши лозим эди. Шу ғояга биноан собиқ Иттифоқ ва бошқа айрим мамлакатларда хўжалик юритишнинг альтернатив варианты тарзида маъмурий-буйруқ-бозлик, марказий режалаштиришга асосланган хўжалик юритиш вужудга келди.

Бу хўжалик юритиш шаклида:

а) хусусий мулкчиликни йўқотиш;

б) бозор — товар — пул муносабатларини тугатиш;

в) неъматлар ва ресурсларни тақсимлашнинг бозор механизми ўрнига ижтимоий мулкчиликка асосланган давлат тақсимоти ва назоратини ўрнатиш;

г) ҳар бир кишининг яратилган неъматлардаги улушини қилган меҳнатига қараб белгилаш, меҳнат миқдорини эса иш вақти асосида аниқлаш кўзда тутилди.

Тарихий парадокс шундаки, марксизмнинг асосий концепцияси — инсонни нурли келажакка олиб боришнинг назарий жиҳатдан илгари сурилган ғояси билан тарихий тажрибада эришилган натижа кескин фарқ қилди. Тарихий тажриба ижтимоий мулкчиликка бир марказдан, режа асосида бошқаришга асосланган иқтисодиёт сароб эканлигини кўрсатди. Шундай бўлиши муқаррар эди. Сабаби, хусусий мулкчиликка барҳам бериб, ижтимоий, яъни давлат мулки монополиясини ўрнатилиши бозор муносабатларини чеклаш, монополизмни вужудга келтириш ва бозор иқтисодиётини ҳаракатга келтирувчи асосий куч бўлган рақобатни йўқолишига олиб келади.

Бозор иқтисодиётида юқори даражада бажарилган ишни рағбатлантириш меҳнат бозоридаги рақобат орқали ҳал этилади. Айнан меҳнат бозоридаги рақобат меҳнатнинг юқори унумдорлиги ва иш сифатини таъминлайди. Ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат эса харажатларни пасайтириш, маҳсулот сифатини яхшилашга олиб келади. Нархларнинг эркинлиги эса зарур товар ва хизматлар мўлқўллигини таъминлайди.

Маъмурий буйруқбозликка асосланган хўжалик юритишда иш ҳақи марказлашган тарзда ставкалар асосида режа бўйича белгиланган.

Иқтисодий рағбатлантиришдан кўра меҳнатга мажбур қилиш кўпроқ роль ўйнаган.

Корхоналарда маблағларни муқобил ишлатишнинг иложи йўқ, чунки бутун фаолият режадан чиқмаслиги керак эди.

Зарар келтирадиган корхоналарнинг банкрот бўлиш хавфи йўқлиги уларнинг самарали ишлаш заруратини йўққа чиқарди. Зарар келтирадиган корхоналар дотация олар, фойда келтирадиганлар маблағи бюджетга ўтказиларди. Фойданинг рағбатлантирувчи роли йўққа чиқарилди. Асосий мақсад директив режа топшириқларини бажаришга қаратилди. Ҳар бир корхонанинг иш фаолиятига режани бажаришга қараб баҳо берилди.

Белгиланган нархларнинг қатъийлиги ҳам самарасиз харажатлар кўпайишига олиб келди. Иккинчи томондан, тақчилликнинг асосий сабабларидан бирига айланди.

Бозор иқтисодиёти эса демократияга асосланган. Иқтисодий демократиянинг асоси — бозор. У иқтисодиётдан тортиб жамият ҳаётининг сиёсий, ҳуқуқий-маънавий томонларигача демократлашувига олиб келади.

Бозор муносабатлари тизимида шундай рағбатлантирувчи куч жамланганки, у муттасил иқтисодий ўсиш ва социал ривожланишни таъминлайди.

Бозор тизимининг афзаллигини Таиланд, Тайбэй, Жанубий Корея, Сингапур каби Осиё мамлакатлари ҳам намойиш этди. Ҳозирги пайтда Хитой, Шарқий Германия (собиқ ГДР), Вьетнам ҳам унинг устунлигини кўрсатмоқда.

Бозор иқтисодиётига ўтиш тарихий объектив зарурат бўлиб, келажакда равнақ топишнинг, оқилона хўжалик юритишга эришишнинг ягона йўли сифатида Ўзбекистон ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш йўлини танлади.

2-§. Бозор иқтисодиётига ўтиш моделлари

XX асрга келиб бозор иқтисодиётига ўтиш глобал, яъни умумжаҳон воқелигига айланди. Бозор иқтисодиётига ўтиш мураккаб жараён, шунинг учун у узоқ вақт давом этади. Ундан ташқари, ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтишнинг турли моделлари, йўналишлари асосида амалга ошади.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли куйидаги омилларга боғлиқ:

- 1) географик ўрин;
- 2) табиий ресурсларнинг мавжудлиги ва уларнинг захираси;
- 3) тарихий тараққиёт даражаси;
- 4) аҳолининг анъаналари ва урф-одатлари;
- 5) ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси;
- 6) жамиятнинг ижтимоий йўналиши.

Шу билан бирга бозор иқтисодиёти моделларининг **умумий томонлари** бўлиб, булар:

- а) бозор иқтисодиётининг турли-туман мулкчиликка асосланганлиги;
- б) товарлар ва хизматларга эркин нархлар устунлиги;
- в) рақобат курашига асосланиши;
- г) иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг маълум тизими мавжудлиги ва бошқалардан иборат.

Бозор иқтисодиёти барча мамлакатларда ўз хусусиятлари ва умумий томонларининг ўзига хос қоричмасидан иборат бўлиб,

илмий иқтисодиётда ҳар хил модел (андаза) тарзида ифодаланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш моделларини тарихий нуқтаи назардан 3 гуруҳга бўлиш мумкин.

Ана шундай гуруҳларга бўлишнинг мезони қилиб,

- а) давлат дастурларининг мақсади, йўналиши;
- б) иқтисодиётни тартибга солиш усуллари;
- в) иқтисодиётда давлат секторининг улуши;
- г) иш ҳақидаги фарқ кабилар олинади.

I. Ғарбий Европа мамлакатлари ва бошқа ривожланган мамлакатлар йўли. Бунда бозор иқтисодиётига эволюцион ўзгаришлар оқали ўтиб борилади. XX асрнинг 30- йилларига келиб, айниқса 50- йиллардан бу жараён янада тезлашди. Бу моделни иқтисодчилар классик модел деб аташади. У бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар учун намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин. Чунки, классик моделда бозор иқтисодиётининг қонун-қоидалари, ҳаётийлиги си-наб кўрилган. Классик моделнинг ўзи ҳам 3 га бўлинади.

1. Социал бозор иқтисодиёти модели кўпроқ фуқаролар манфаатини ҳимоя қилиш, узоқ муддатли дастурлар ишлаб чиқиш, аҳолининг ҳаддан зиёд табақаланишига йўл қўймаслик, давлат мулкининг улушининг бошқа моделларга қараганда кўплиги (25—30%) билан ажралиб туради. Бу модел Германия, Австрия, Скандинавия мамлакатларига хос.

2. Аралаш ёки эркин бозор иқтисодиёти моделида эса давлат тadbиркорликни ривожлантириш учун шароит яратиши, иқтисодиётни тартиблашда устун даражада тактик усуллардан фойдаланиши, иқтисодиётда давлат мулкининг ҳиссаси (10% атрофида) камлиги, аҳолининг табақаланиши, кучли иш ҳақидаги фарқнинг катталиги билан ажралиб туради. Бу моделни қўллаган энг типик мамлакат сифатида АҚШни кўрсатиш мумкин.

3. Корпоратив иқтисодиёт модели давлатнинг йирик бизнес манфаатини ҳимоя қилиш, асосий устувор тармоқларни аниқлаб, уларнинг ривожланишига ёрдам бериш, давлат мулки ҳиссаси камлиги, лекин иш ҳақидаги фарқ ҳаддан ташқари катта эмаслиги билан фарқланади. Бу муҳим муваффақият билан Японияда ва унинг издошлари бўлган мамлакатларда қўлланган.

II. Мустамлакачиликдан озод бўлиб, мустақил тараққиёт йўлига ўтиб ривожланаётган Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари йўли.

Бу йўл мустамлакачиликдан қолган қоқоқ, анъанавий иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш йўлидир. Бунда бозор иқтисодиётига хос белгилар турли хўжаликлар: азалий натурал хўжалик, ривожланиш даражаси, бозор муносабатларига тортилиши жиҳатидан фарқ қилишига қарамай, трансформация (айлана бориши) оқали юз беради.

Ривожланаётган мамлакатларда бозор иқтисодиётига ўтиш: а) бозор инфраструктурасини яратиш; б) иқтисодиётни барқарорлаштириш; в) саноат тармоқларини (айниқса, қайта ишловчи) вужудга келтириш орқали юз беради.

Бу мамлакатлар учун бозор иқтисодиётига кириб бориш мустақиллик гарови ҳисобланади. Сабаби бозор иқтисодиётига ўтиш ишлаб чиқаришни жадал ўсишига олиб келади.

III. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг собиқ социалистик мамлакатлар йўли. Бу мамлакатларда давлат мулки ҳукмрон мавқега эга бўлиб, иқтисодиёт давлат томонидан марказлашган тарзда тузилган режалар асосида бошқарилган. Яратилган маҳсулот ҳам давлат томонидан тақсимланган.

Тоталитар иқтисодиётнинг бозор билан умумийлиги йўқ, улар бир-бирига зид, табиатан ҳар хил. Шунинг учун ҳам бу моделда аҳолига бозор муносабатлари ғояларини сингдирмай, уларга янги-ча кўникма ҳосил этмай туриб, бозор иқтисодиётига ўтиб бўлмайди, лекин бу тизимнинг афзаллиги шундаки, у ўзига хос усуллар билан кучли ишлаб чиқариш ва илмий-техникавий кадрлар потенциалини яратган. Уларга таянган ҳолда бозор иқтисодиётига ўтиш нисбатан енгил кечиши мумкин.

Бу тизимга кирган мамлакатларда хусусий мулк тамомила йўқотилган ёки қисман мавжуд. Тадбиркорликка интилиш, иқтисодий тараққиёт даражаси турлича, масалан, Польша, Венгрия, Германия Демократик Республикасида хусусий мулкчилик анча сақланган. Собиқ Иттифокда эса аксинча, хусусий мулк тамомила йўқотилган.

Буларнинг ҳаммаси албатта, бозор иқтисодиётига ўтишда ўз таъсирини ўтказди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш учун ислохотлар икки йўл: а) бозор иқтисодиётига тезлик билан ўтиш; б) бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш йўли билан амалга оширилади.

ГДР (ГФР билан қўшилиб ягона давлат вужудга келиши туфайли), Польшада қисқа муддатда бозор иқтисодиётига ўтиш амалга оширилди.

Бошқа мамлакатларда ўз хусусиятларидан келиб чиқиб, бозор иқтисодиётига ўтиш босқичма-босқич амалга оширилиб, турли муддатларни талаб этади.

Ўтказиладиган ислохотлар, кўриладиган чора-тадбирлар ҳам фарқ қилади. Лекин собиқ социалистик мамлакатларнинг бозор иқтисодига ўтиш моделларининг умумий томонлари мавжуд бўлиб: а) бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳуқуқий асосларини яратиш; б) бозор инфраструктурасини шакллантириш; в) давлат мулк монополиясини синдириб, мулкчиликнинг, ҳўжалик юриштишнинг турли шаклларини вужудга келтириш; г) нарх устидан давлат назоратини минималлаштириш, нарх-навони эркинлаштириш ва бошқалардан иборат.

Умуман олганда ўзининг ёрқинлиги, самарадорлиги, эришган ютуқлари билан жаҳон иқтисодиёти тараққиёти тарихига кирган моделлар «Америка», «Япония», «Германия», «Швеция», «Жанубий Корея», «Хитой» модели ва бошқалар ҳисобланади.

«АҚШ модели» либерал модел сифатида характерланади. Америкача андазанинг ўзига хос хусусияти унинг тадбиркорликни аҳоли орасида кенг ёйишга, оммавийликка эришишни таъминлашга асосланганлигидир. У жамият аъзоларидан ҳар бирининг ишбилармонлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш, иқтисодий фаолиятни, хусусий манфаатдорликни ошириш учун кенг шарт-шароит яратишга қаратилган. Мамлакат иқтисодий ривожланишидаги айрим зиддиятлар, пасайиш ва инфляция сингари салбий ҳолатлар кўплаб суғурта, хайрия жамғармалари, қолаверса, давлат ёрдамида ҳал этилади. Бунда давлат қонунлар (улар ҳамма соҳани қамраб олган) тўла ва тўғри бажарилишини кузатиб боради.

У бошқа моделлардан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

— давлат мулки улушининг камлиги (саноатда, акционерлик капиталида давлат капиталининг ҳиссаси 10%. Буюк Британияда эса 24%, Францияда 34%, Италияда 38%);

— тадбиркорликни кенг равишда қўллаб-қувватлаш. Кичик бизнес 90- йилларда янги иш ўринларининг 90% ини ташкил этган;

— иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг минимал даражада аралашуви (иқтисодиётда чуқур инқироз рўй бериб, танглиқдан олиб чиқиш жараёнида (60- йилларда), қашшоқлик билан кураш йилларида давлат аралашуви юқори бўлган, 70- йиллардан бошлаб давлат аралашуви қисқариб борган);

— аҳолининг табақаланиши кучли, кам таъминланган аҳолининг ҳаёт кечирishi даражаси паст;

— иш ҳақида катта фарқ мавжуд (фирма бошлиқлари билан ишчи-хизматчилар ўртасидаги тафовут 110 мартадан ортиб кетади).

Ҳозирги пайтда АҚШда аҳоли жон бошига ишлаб чиқариладиган ялпи миллий маҳсулот 28 минг долларга тенг.

«Японча модел». У иккинчи жаҳон урушида вайронага айланган мамлакат аҳолисининг қаттиқ меҳнати ҳисобига, ҳокимиятни ҳар томонлама ва сўзсиз қўллаб-қувватлаши, ватанпарварлик туйғуси асосида яратилган. Япония ҳарбий харажатлардан воз кечгач, тинчлик мақсадида барча ресурсларни тўплаш ва ишлатиш ҳамда саноатда иқтисодий потенциални ўстириш имкони яратилди. Энг аввало, ишлаб чиқариш экспортга мўлжаллаб, мослаштирилиб валюта ишлаб топилди, унинг эвазига хорижий мамлакатлардан, айниқса Америка ва Ғарбий Евронадан энг янги техника, технология, лицензия, патент, «ноу-хау» сотиб олиниб, юқори меҳнат умумдорлигига эришилди. Тадбиркорлик қўллаб-қувватланди. Жаҳон бозорида хом ашё ва ёқилғининг арзонлашуви, нисбатан арзон иш кучи, катта ҳарбий харажатларнинг йўқлиги Япония экспортининг ортиб

боришига олиб келди. Бу борада йирик компанияларни қўллаб-қувватлаш, мамлакатда илмий-техникавий тараққиётга алоҳида аҳамият берилиши катта роль ўйнади. Аҳолининг табақаланиши дастлаб кучайган бўлса, мақсадга эришилгач, аҳолининг эҳтиёжманд қисмига давлат ва фирмалар ёрдами кучайтирилди, умумий фаровонликка эришилди.

«Япон модели»нинг асосий хусусиятлари.

— Миллий иқтисодиётнинг асосий йўналишларига давлатнинг юқори даражада таъсир кўрсатиши. Давлат аввал танкерлар ишлаб чиқаришни, сўнгра автомобиль, 70- йиллардан эса электроника ва компьютерлар ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлади. Бундай ёндашув Японияга 70- йилларнинг ўртасидаги чуқур кризислардан холи бўлиб, иқтисодиётни динамик тарзда ривожланишини таъминлади.

— 1957 йилдан бошлаб иқтисодиётни танглик ҳолатидан олиб чиқиш ҳамда ишлаб чиқаришда юқори самарага эришиш стратегияси аниқланиб, энергетикани ривожлантириш режаси ишлаб чиқилди. Кадрларнинг интеллектуал салоҳиятини оширишга аҳамият берилди. Уни амалга оширишда фирмалар ҳам қатнашди, лекин асосан умумий жараёнга давлат раҳбарлик қилди. Бу инвестиция ва ундан фойдаланиш, солиқ, нарх, иш ҳақи сиёсати орқали амалга оширилди.

— Иш ҳақидаги фарқ унча катта эмас. Фирма бошлиғи билан ходимлар ўртасида фарқ 17 марта атрофида.

— Модел социал йўналтирилган. Давлат ижтимоий нотенгликка қарши курашади. Аҳолининг социал ҳуқуқларини ҳимоя қиладди. Ижтимоий масалаларни ҳал этишни маълум даражада корпорация ва бирлашмалар зиммасига юклайди. Аҳоли жон бошига яратилган ЯММ 40,9 минг доллар бўлиб, дунёда 3-ўринда туради.

«Шведча модел». Унинг бошқа моделлардан фарқ қилувчи хусусияти ижтимоий йўналтирилгани, мулкдаги нотенгликни қисқартиришга қаратилганлигидир. Аҳолининг кам таъминланган қатлами ҳимоя қилинади. Ишсизликни камайтириш чора-тадбирлари кўрилади. Швецияда давлат сектори ҳиссаси юқори. Ялпи миллий маҳсулотда давлат харажатлари 60% атрофида, унинг ярмидан кўпини уй хўжалиги, корхоналарга дотация ташкил этади. Хизматларнинг кўпи давлат сектори зиммасида, аксарияти бепул. Давлат нархларга ҳам аралашади.

Швеция аҳоли фаровонлиги жиҳатидан жаҳонда етакчи ўринни эгаллайди.

Давлат иқтисодий барқарорликни таъминлаш ва даромадларни қайта тақсимлашда фаол қатнашади. Швеция охириги 110 йил давомида аҳоли жон бошига йилига ўртача 2,5% миқдорида ялпи миллий маҳсулот ўсишига эришган.

Бу андазанинг шаклланишида Швециянинг тарихан иқтисодий жиҳатдан юксак ривожланганлиги ва меҳнаткашлар касаба ташки-

лотларининг жамиятда, айниқса ишлаб чиқаришда катта ўрин тутиши алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

Аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ЯММ 25,7 минг долларга тенг бўлиб, жаҳонда 14-ўринни эгаллайди.

«Француз модели». Бу модел алоҳида ажралиб турадиган хусусиятга эга эмас. У «америкача» ва «немисча» модел ўртасида бўлиб, давлатнинг тартибга солувчилик роли юқори.

Францияда 1947 йилдан беш йиллик индикатив режа тузилади.

Хатто иқтисодиётнинг хусусий сектори ҳам умуммиллий режаларга киритилган. Лекин кўп уклашди иқтисодиёт хўжалик юритувчи субъектларнинг бу режада қатнашиши ихтиёрий. Давлатнинг қўллаб-қувватлашидан умидвор фирмалар, албатта ана шу режаларни кўзда тутиб, фаолият юритишга ҳаракат қилади.

«Француз модели»да давлат тадбиркорлиги катта ўрин тутди. Капитал жамғарилишига, инвестицияга давлат кенг миқёсда аралашади. Франция аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ЯММ маҳсулот бўйича жаҳонда 12-ўринда туради. Бу 26,3 минг долларга тенг.

«Немисча модел». Бу модел ижтимоий йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Ижтимоий бозор иқтисодиётининг бош ғояси Людвиг Эрхардга (1897—1977) тегишли. У 1949—1963 йиллар давомида Германия Федератив Республикаси Иқтисодиёт вазири, 1963—1966 йилларда эса Федерал канцлер бўлиб ишлаган.

Дастлаб Эрхард индустриаллаштириш режасини ишлаб чиқди. Унда саноат маҳсулотини 1936 йилга нисбатан 65%, 1938 йилга нисбатан эса 50—55% га кўпайтириш режалаштирилган. Бундан ташқари, пул ислоҳоти, нарх-наво ислоҳоти ўтказиш, давлатнинг иқтисодиётдаги ролини белгилаб, қай даражада аралашуви кўрсатилган.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти концепцияси замида фақат иқтисодиётга тегишлигина эмас, балки инсоннинг эркинлиги масалалари ҳам илгари сурилган.

Шахс эркинлиги ҳақидаги фикрлар Германия Конституциясида ўз ифодасини топган.

«Немис модели» куйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

— Иқтисодиётга давлатнинг катта таъсири. Бу айниқса, социал муаммоларни ҳал этишда намоён бўлади. Германия ўзининг анъанавий, давлатнинг ижтимоий ҳимоя қилишга асосланганлиги билан ажралиб турган.

— Германия биринчилардан бўлиб 70- йиллардан бошлаб асосий микроиқтисодий кўрсаткичларни таргетлаштириш (режалаштириш)га киришган.

— Ижтимоий шерикчилик тамойили амалга оширилди. Корхонада ишловчиларга мулкка эга бўлишда қатнашиш имкони яратилди.

— «Немис модели»да ҳам «япон модели»га ўхшаб ҳал қилувчи роль банкларга берилган. Марказий банкка тўла мустақиллик берилган.

— Иш ҳақи даражаси ўртасидаги фарқ ҳам унча катта эмас. Фирма бошлиғи билан ходимлар иш ҳақи ўртасидаги фарқ 23 га тенг. Меҳнат таътили дунёда энг узун → 31 кунни ташкил этади. Шу билан бирга иш ҳафтаси энг қисқа — йиллик иш вақти 1500 соат (АҚШ да 1850, Японияда 2140 соат).

— Бандликнинг ўсишига қаратилган дастурлар ишлаб чиқиш, иш вақтининг қисқарувчан графигини қўллаш, бойликни адолатли тақсимлаш ва бошқалар муҳим ўрин тутди. Аҳоли жон бошига яратилган ЯММ 28,9 минг доллар бўлиб, жаҳонда 7- ўринда туради.

«**Жанубий Корея модели**». Бу модел шуниси билан қизиқарлики, у Жанубий Кореяни қисқа муддат ичида қолақ мамлакатлар сафидан ривожланган мамлакатлар қаторига олиб чиқди. 1962 йили иқтисодий ислохотлар бошланаётган пайтда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад 82 долларга тенг бўлган бўлса, 1988 йилга келиб 4,04 минг долларга, 1996 йилга келиб 10,6 минг долларга етди ёки 129 мартадан ортиқ кўпайди.

Жанубий Корея моделининг фарқланувчи хусусияти шундаки, давлатнинг иқтисодий тартибга солувчи таъсири ниҳоятда кучли. У куйидаги дастакларни ўз ичига олади:

— Иқтисодий ўсишни режалаштириш. У билан давлат органи — иқтисодий режалаштириш Кенгаши шуғулланади. 1962 йилдан буён 5 йиллик режаларни ишлаб чиқади, йирик инвестицион лойиҳаларни маъқуллаш ҳуқуқига эга, бюджет маблағларини молиялаштириш масалаларини ҳал қилади. 70- йилларга қалар режалаштириш директив характерга эга бўлган. Хусусий бизнес ривожланишига қараб индикатив режалаштиришга ўтирди. Айрим йирик инвестицион лойиҳалар баъзан ХВФ ва Жаҳон банки тавсияларига риоя қилмай амалга оширилган. Хусусан, шундай тарзда йирик пўлат куйиш компанияси яратилдики, ҳозирги пайтда йилига 200 млн тоннадан ортиқ пўлат тайёрлайди.

— Жанубий Кореяда узоқ вақт кредит-молия соҳасида давлат монополияси ҳукм сурган. Хусусий банк-кредит институтлари 80- йилларнинг биринчи ярмидан бошлаб вужудга кела бошлади. Бундай сиёсат давлатга ўз қўлида молия ва валюта ресурсларини тўплаш ва ундан устун тармоқларни ривожлантириш учун самарали фойдаланиш имконини беради.

— Ташқи иқтисодий алоқаларни тартибга солиш экспортни рағбатлантириш, импортни чеклашга қаратилган бўлиб, бу билан миллий ишлаб чиқаришни ривожлантириш қўллаб-қувватланади.

Экспорт муаммоси алоҳида назорат остида бўлиб, Президент ҳар ой энг йирик экспортчилар иштирокида кенгаш ўтказган. Алоҳида тармоқлар бўйича экспорт вазифалари режалаштирилган. Бу режа йиллик бўлиб, квартал ва ойларга бўлинган, зарур бўлганда тузатишлар киритилган.

Беш йилликда (1987—1991 йиллар) иқтисодий «жонлантирилгач» ҳукумат ижтимоий дастурларни амалга оширишга киришди. Нархларни барқарорлаштириш фонди ташкил қилинди. Янги иш ўринлари яратилди. Ишсизлик қисқарди, иш ҳақи йилига 29% га ўсди. Иш ҳақининг ўсиши касаба уюшмалари талаби билан юз берди. Натижада инфляция ўсди. Навбатдаги беш йилликда (1992—1996 йиллар) ҳукумат инфляцияни жиловлашга ҳаракат қилди. Даромад солиқлари оширилди, давлат харажатлари камайтирилди.

Марказлаштирилган тарзда ўрта ва узоқ муддатли режалар, мақсадли дастурлар тузиш, уларда ишлаб чиқариш топшириқлари ҳамда бажариш муддатларининг белгиланиши, хўжалик юритишда бозор услубларини кўшиб олиб бориш Жанубий Кореяга қисқа муддатларда ривожланган мамлакатлар сафига кўшилиб, жаҳон цивилизациясида ўзига хос муносиб ўрин эгаллаш имконини берди.

«Хитой модели». Иқтисодий қайта қуриш қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишдан бошланди. Қишлоқ хўжалигида халқ коммуналари асосий хўжалик юритувчи субъект бўлиб, оилавий пудрат тизими барпо қилинди. Бу иш 1984 йил охирига келиб якунланди. Оилавий пудрат деҳқон хўжалигини бир оила аъзолари ташкил этиб, фойдаланиш учун ер 15—20, баъзи жойларда 30 йилга берилган. Ерга оила ёки бир неча оила қўлидаги ўзи эгалик қилаётган техника, асбоб-ускуна ва бошқалар ёрдамида ишлов берилади. Деҳқонлар ишлаб чиқарган маҳсулотларининг бир қисмини давлатга шартнома асосида топширадилар, бир қисмини солиқ ўрнида, яна бир қисмини маҳаллий фондга, қолганини ўз ихтиёрларига кўра юқори нархда давлатга ёки бозорда сотишлари мумкин эди.

Майда хўжаликларнинг жамғарма ҳосил қилиш, техникадан фойдаланиш, маҳсулотнинг товарлик даражасини кўтариш имконияти чекланган.

Буни ҳисобга олиб, ҳозирги пайтда деҳқон бирлашмалари, турли шаклдаги кооперациялар ташкил этиш ёки ерни энг кучли — самарали деҳқон хўжаликларига бериб, ёлланма иш кучини жалб этиш йўлидан борилмоқда.

1984 йилда ислохот шаҳарда ҳам бошланди. ХХРнинг иқтисодий ривожланиш моделини танлаш жараёнида Хитой олимлари «аралаш модел» вариантини ишлаб чиқишди. Шундай моделнинг 1968 йилда Венгрияда, 60- йилларнинг ўрталарида Чехословакияда ўзига хос вариантлари ишлаб чиқилиб, амалда қўллаш бошланган эди. Бу моделнинг моҳияти шундаки, *бозор* механизми давлатнинг иқтисодий тартибга солиш даражасининг юқорилиги шароитида вужудга келтирилади. Бу модел режали иқтисодий такомиллаштирилади ҳамда уч томон — давлат, корхона ва алоҳида ишловчи манфаатларини уйғунлаштирилади. У макродаражада режали бошқариш, микродаражада бозор орқали бошқаришни давлат томонидан тартибга солинадиган турли бозорлар амал қилишини кўзда тутади. Натижада

Хитойда «марказлашган режали иқтисод» моделидан «социалистик режали товар иқтисоди» моделига ўтилди. Бу моделнинг моҳияти: социалистик ишлаб чиқариш товар ишлаб чиқаришга асосланади. Товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар товар-пул муносабатларига ва уларнинг ривожланишига асосланади. Бунда энг муҳим ишлаб чиқариш воситаларига ижтимоий мулкчилик ва макродаражада марказлашган режалаштиришнинг ҳал қилувчи роли уни бошқа моделлардан ажратиб туради.

Хитой раҳбарияти ишлаб чиқилган назарий қоидаларга таяниб, иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг асоси ва тамойилларини ишлаб чиқди.

Давлат секторида мулк эгаллиги ҳуқуқи билан ҳўжалик юритиш ҳуқуқининг ажратилиши корхоналар ҳўжалик фаолиятини жонлантиришга олиб келди. Уларнинг ажратилиши корхоналарни меҳнат жамоаларига ёки алоҳида шахсларга пулратга бериш, эркин сотувга корхона акцияларини чиқариб сотиш ва бошқа ҳўжалик юритиш шаклларида фойдаланиш имконини берди. Корхоналарга ўзаро тўғридан-тўғри ҳўжаликлараро алоқаларни фаол ривожлантириш тавсия этилди. Фонд бозорлари, хизмат, ахборот, техника, технология бозорларини ҳам ўз ичига олган бозор тизимини яратишга катта аҳамият берилди. Шу билан бирга иқтисодиётни макродаражада тартибга солишни кучайтириш ва такомиллаштиришни ҳам амалга ошириш тавсия қилинди.

Хитойда ўтказилган ислоҳотлар қишлоқда саноат ўсишига олиб келди. Ислоҳотлар бошлангач, 10 йил давомида 80 млн ишчи ўрни яратилди.

Саноатда иқтисодий қайта қуришлар натижасида турли мулк шаклларида ва ҳўжалик юритиш услубларидан фойдаланишга асосланган янги ҳўжалик механизми вужудга келди.

Лекин ижтимоий мулкнинг етакчилик роли сақланиб қолди. Давлат сектори саноат маҳсулотлари 56%ни ташкил этди. Корхоналарга режадан ташқари маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш-сотиб олиш имкони берилди. Натижада режадан ортиқ маҳсулот ишлаб чиқариш кескин кўпайди. Корхоналар очиқ бозорда режадан ортиқ ишлаб чиқарган маҳсулотларини давлат томонидан белгиланганидан 20% юқори нархда сотишлари мумкин бўлади. Буларнинг ҳаммаси иқтисодиётни жонлантиришга ҳамда жаҳонда саноат ишлаб чиқаришнинг энг юқори суръатда бўлишини таъминлади.

Шундай қилиб, бозор иқтисодиётига ўтишда ҳар бир мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан ўхшашлик томонларига қараб, уларни бозор иқтисодиётига ўтишнинг у ёки бу гуруҳига киритиш мумкин. Шу билан бирга ҳар бир мамлакат ўзига хос хусусиятлари билан бошқалардан фарқ қилар экан, ҳақли равишда ҳар бир мамлакат бозор иқтисодиётига ўтишда ўз йўлига эга, у ўз моделини яратади деб айта оламиз.

3-§. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси

Ўзбекистон ўз мустақиллигини эълон қилгач, ижтимоий йўналтирилган, бозор иқтисодиётига асосланган, очиқ демократик давлат барпо этишни мақсад қилиб қўйди. «Пировард мақсадимиз ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир»¹.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг жаҳон миқёсидаги тарихий тажрибаси ўрганилиб, Ўзбекистоннинг мавжуд шароитлари, хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўзига хос йўли ишлаб чиқилди. Улар:

1. Ўзбекистонда қадимдан тараққиёт узоқ йиллар эволюцион тарзда ривожланган «Осиёча ишлаб чиқариш усули» ва унинг аъёнлари сақланиб қолиши билан боғлиқ. Булар деҳқончиликни суғориладиган ерда олиб борилиши, ерни ҳосилбай ижарага олиб ишлов бериш, кўпгина ишларни жамоа билан бажариш (ҳашар), жамоа бўлиб яшаш, маҳалла мулкнинг мавжудлиги, майда ишлаб чиқариш ва майда савдо-сотикқа мойиллик, майда деҳқон хўжалигининг юксак даражада товар хўжалиги бўлиши ва ҳоказолардан иборат. Томорқа хўжалигининг сақланиши майда товар хўжалиги аъёнлари ғоят кучли эканлигидан далолат беради.

2. Ўзбекистоннинг қатор ўзига хос хусусиятлари бир томондан, социалистик иқтисодий тизим асосида, иккинчи томондан, Совет империяси таркибида ривожланиши билан боғлиқ.

3. Ўзига хос социал-демографик вазиятнинг мавжудлиги. Республика аҳолиси таркибида ёшлар жуда кўп. Аҳолининг 60% и қишлоқларда яшайди. Аҳоли ўтроқ, иш кучининг силжиши (миграцияси) ғоят суст. Аҳоли миллий урф-одат, аъёнларни ҳурмат қилади, улар ҳаёт тарзига кучли таъсир кўрсатади.

4. Аҳолининг асосий қисми мусулмон бўлиб, диний дунёқараш ҳам аҳолининг турмуш тарзига таъсир кўрсатади. Ўзбекистоннинг меҳнатсевар, сахий, меҳмондўст халқи — унинг ҳақиқий бойлигидир.

5. Ўзбекистон тупроғи турли-туман табиий ресурсларга бой. Республикада машҳур Менделеев даврий системасидаги деярли барча элементлар бор. Ҳозирга қадар 2,7 мингдан ортиқ турли фойдали қазилма конлари ва маъдан бор истиқболли жойлар аниқланган бўлиб, улар 100 га яқин минерал хом ашё турларини ўз ичига олади. Умумий хом ашё потенциали 3,3 триллион АҚШ доллардан ортиқ баҳоланган, 900 дан ортиқ топилган кон захиралари эса 970 миллиард АҚШ доллариға тенг. Бу эса инвестиция учун жуда катта

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. «Ўзбекистон», Т., 1995 й., 9-бет.

имконият, фаолият доираси яратади. Булардан ташқари, республикамизнинг яна бир қанча ўзига хос жиҳатлари борки, улар ҳам албатта унинг ўзига хос хусусиятлари шаклланишида катта роль ўйнайди.

Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, унинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси ишлаб чиқилди.

Бу концепция Президентимиз И. А. Каримовнинг қатор асарларида, Олий Мажлис қабул қилган қонунлар ва қарорларда ўз ифодасини топган.

«Ўзбекистон модели»нинг ўзига хос томони, бошқа мамлакатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиш моделларидан фарқи бозор иқтисодиётига ўтиш тамойилларида ўз аксини топган. Бу тамойилларнинг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат:

1. Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги. Бу тамойилга биноан иқтисодиётни мафкурадан батамом холи қилиш, унинг сиёсатдан юқори туриши таъкидланади.

Лекин шунинг эслатиш керакки, мафкурадан батамом холи қилиш, бу умуман мафкурадан воз кечишни аниқламайди, чунки биророрта ҳам жамият ижтимоий онгининг санъат, дин, сиёсат, ахлоқ каби турли шаклларда мужассамлашган муайян ғоялар, тасаввурлар, тушунчалардан ташқари ривожлана олмайди.

Иқтисодиётнинг сиёсатдан устун туриши унинг ички мазмунини ташкил қилмоғи лозим. Айнан иқтисодиёт уни янада ривожлантириш, долзарб муаммоларни ҳал қилиши ҳозирги юритилаётган сиёсатнинг асосий мазмунидир.

Бу тамойил иқтисодий фаолиятнинг, ижтимоий ҳаётнинг бирламчи асоси эканлигидан келиб чиқади. Тарихий тараққиёт шунинг кўрсатадики, иқтисодиёт қандай бўлса, жамият ҳаётининг бошқа ҳамма томонлари ҳам шунга қараб таркиб топади, ривожланади.

Маълумки, давлатларнинг ривожланиш даражаси иқтисодий кўрсаткичларга, энг аввало, аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган ялпи миллий маҳсулот, ишлаб чиқарилган ва истеъмол қилинган миллий даромад асосида аниқланади. Бу бежиз эмас. Чунки аҳолининг турмуш даражаси бевосита ана шу кўрсаткичларга боғлиқ. Халқ фаровон яшаши учун юксак ривожланган иқтисодиёт зарур.

Мамлакатимиз миллий мустақилликни қўлга киритди. Сиёсий мустақиллик иқтисодий жиҳатдан таъминланмаса, тўлақонли мустақиллик бўлолмайди. Қолоқ иқтисодиёт ва паст турмуш даражаси билан ҳақиқий мустақилликни таъминлаб бўлмайди. Буни назарда тутган ҳолда иқтисодиётни ривожлантиришга алоҳида аҳамият берилади. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. Буюк келажакнинг мустақкам пойдевори — бу муттасил ривожланиб борувчи иқтисодиётдир. Иқтисодиёт барқарор ўсиши учун ижтимоий-сиёсий барқарорлик, халқимизнинг тили билан айтганда, тинчлик-тотувлик, хотиржамлик бўлиши зарур. Ундан ташқари, иқтисодий ўсишни таъ-

минловчи, рағбат берувчи куч зарур. Ана шундай куч бозор иқтисодиётида мавжуд бўлиб, буни юксак даражада ривожланган мамлакатлар тажрибаси тасдиқлаб турибди.

Иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги иқтисодий тараққиётда мафкуранинг, сиёсий омилнинг аҳамиятини, унинг мақсадларини, умумий ижтимоий-иқтисодий тараққиёт стратегиясини белгилашдаги ролини асло инкор этмайди. Иқтисодиётнинг сиёсатга нисбатан устун аҳамиятга эга бўлиши бу иқтисодиётни ички тараққиёт қонунларига зид бўлган ўзбошимчалиқдан, сиёсий бошқарув усулидан озод қилишдир.

2. Давлат — бош ислоҳотчи. Янги жамият қуриш даврида, айниқса ўтиш босқичида давлат иқтисодиётни бошқариш жilовини қўлдан бермаслиги зарур. Давлатнинг бошқарувчилик роли иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг яна бир ғоят муҳим шартидир.

Ўтиш даврида давлатнинг иқтисодиётдаги ролига янгича ёндашиб, ислоҳотларни кенг жамоатчилик иштирокида давлат ишлаб чиққан дастурлар асосида, унинг бевосита иштироки ва раҳбарлигида амалга ошириш зарур. Бозор ислоҳотлари умумиқтисодий, умуммиллий ўзгаришлар бўлганидан уни айрим жамоа, сиёсий партия, жамоат ташкилотлари амалга ошира олмайди, чунки улар шу гуруҳ манфаатларини ҳимоя қилиш билан чекланиб қолишлари мумкин. Давлат эса жамият барча аъзолари манфаатларини ифодалайди, шу манфаатларни амалга оширишни кўзлайди.

Иқтисодиёт соҳасида амалга оширилаётган ўзгаришлар, ҳал қилинаётган вазифаларнинг серқирралиги, бозорни шакллантиришга қаратилган аниқ чора-тадбирларнинг мураккаблиги билан ажралиб туради. Бу жараён иқтисодиётни бошқаришни ташкил этиш, бозор инфраструктурасини яратиш, жаҳон иқтисодиётига қўшилиш билан боғлиқдир.

Бошқаришни қайта ташкил этиш соҳасида марказлаштирилган тартибда иш кўрувчи давлат тузилмаларини тугатиб, бозор иқтисодиётига хос тузилмалар барпо қилишга киришилди. Давлат режа қўмитаси тугатилиб ўрнига Давлат истиқболни белгилаш ва статистика қўмитаси тузилди. Кейинчалик, у Макроиқтисодиёт вазирлигига айлантирилди. Давлат таъминот қўмитаси Республика улгуржи ва биржа савдоси акциядорлик жамияти билан алмаштирилди. Давлат нарх қўмитасини батамом тугатиш асосида Молия вазирлиги тизимида махсус Демонополиялаш ва монопол нархлар устидан назорат қилиш Бош бошқармаси ташкил этилиб, у 1996 йилда Антимонопол қўмитага айлантирилди. Банк тизимида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. Қисқа муддат ичида Давлат солиқ қўмитаси ва давлат божхона қўмитаси ташкил этилди.

Кўп укладли иқтисодиётни ривожлантиришда ташкил этилган Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш

Давлат қўмитасининг рағбатлантирувчи аҳамияти катта. Давлат бозор иқтисодиётининг қарор топишига зарур шароит яратар экан, мулкчиликнинг турли шакллари, рақобатчиликни вужудга келтирилишига алоҳида аҳамият беради. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида жамиятда юз бераётган табақаланиш натижасида одамларнинг ҳаёт кечиришида катта фарқ бўлишининг олдини олади.

3. Қонунларнинг устуворлиги. Бутун янгиланиш ва тараққиёт жараёни қонунларга асосланмоғи зарур. Иқтисодий ўзгаришлар синалган, амалий кучга эга бўлган қонунларга таянгандагина муқаррар бўлиши, сезиларли натижалар бериши мумкин. Қонун ҳамма нарсадан устун бўлиши керак.

Бу тамойил қонун олдида барчанинг бараварлигини кўрсатади. Жамиятнинг ҳар бир аъзоси ким бўлиши, қандай лавозимда ишлашидан қатъи назар, қонунларга риоя қилиши шарт. «Ўзбекистон модели»да бозор иқтисодиёти қонунчиликка таяниб, унга хос бўлган фаолият, иқтисодий муносабатлар қабул қилинган қонунлар асосида олиб борилишига алоҳида аҳамият бериледи. Бунинг учун эса аввало кўзланган мақсадни амалга оширишни таъминловчи, ҳар жиҳатдан пухта қонунлар қабул қилиниши лозим. Республикада амалга оширилаётган ҳуқуқий ислоҳот Ўзбекистонда амалга оширилаётган умумий ислоҳотларнинг таркибий қисмидир.

Маълумки, ҳуқуқий ислоҳот фақат ҳуқуқий доира билан чегараланмайди, чунки ҳуқуқий ислоҳотнинг ўзгартирувчи кучи ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олади. Ҳуқуқий ислоҳот бўлмас экан, сиёсий тизимни, иқтисодий ҳаётни ислоҳ қилишга, уни самарали амалга оширишга умид боғлаб бўлмайди.

Шунинг учун ҳам ислоҳотлар, энг аввало Ўзбекистон Республикаси Конституциясини қабул қилишдан бошлангани бежиз эмас. Чинакам демократик қонун олий юридик кучга эга. Шунинг учун ҳам у олий ҳокимият органи томонидан яратилади. Қабул қилинган қонун бошқа барча юридик ҳужжатлардан устун туради. Ўзбекистон Республикаси Конституция ва қонунлар устуворлиги асосида ўзининг ҳуқуқий, демократик давлат-тузишга интилаётганини эълон қилди.

Қонун устуворлигини таъминлаш жамият учун муҳим аҳамиятга эга, чунки у фуқароларга, давлатнинг ўзига, унинг органлари ва мансабдор шахсларга қонунларга мувофиқ иш олиб бориш мажбуриятини юклайди ва бу билан одамларнинг юз бериши мумкин бўлган зўравонликлардан ҳимояланишини кафолатлайди.

Қонунни ҳурмат қилиш, унга риоя қилиш — ҳуқуқий давлат, эркин фуқаролар жамиятини шакллантиришнинг зарур шартидир.

Қонунлар назар-писанд қилинмаган, бузилган жойда тартибсизлик, иқтисодий парокандалик келиб чиқади. Маданийлашган бозор иқтисодиёти қонунчиликка, қонунга таянади.

Яхлит бозор тизими вужудга келиши учун унинг турли то-

монларига оид барча қонунлар ўзаро мувофиқлашган бўлиши зарур. Бозор муносабатларини тартиблашда иқтисодий ҳаётга оид қонунлар алоҳида ўрин тутади. Булар: мулкчилик, тадбиркорлик, молия-кредит тизими, рақобат, антимонопол фаолият, ташқи иқтисодий фаолият, ижара, ерга эгалик қилиш, солиқлар, санация, миллий иқтисодиётни ҳимоя қилиш, капитал бозори, суғурта, гаров, деҳқон ҳўжалиги ва бошқалар тўғрисидаги қонунлардир.

«Ислоҳ қилишнинг биринчи босқичида, биз ҳуқуқий асосларни яратишда ўзимизга хос ёндашувларни, қонун ҳужжатларини ишлаб чиқариш ва қабул қилиш бўйича ўз механизмимизни вужудга келтирдик.»¹

Қонунларнинг ўзи қабул қилинганича туриб қолмайди, у давр талаби билан ўзгаради. Янгилари қабул қилинади, эскиларига тuzатишлар киритилади.

4. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида кучли ижтимоий сиёсат юритиш. Республиканинг нуфузи, тарихий-маданий хусусиятларини албатга ҳисобга олган ҳолда кучли ижтимоий сиёсат ўтказиш, аҳолининг кам таъминланган табақаларини, қариялар ва болаларни ҳимоя қилиш лозим.

«Демография соҳасидаги реал аҳволни, аҳолининг мавжуд турмуш даражасини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда одамларни ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни олдиндан амалга ошириш керак. Ижтимоий ҳимоялаш ва қафолатларнинг кучли, таъсирчан механизми мавжуд бўлгандагина, ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаган ҳолда бозор иқтисодиёти сари тинимсиз ривожланиб боришни таъминлаш мумкин.»²

«Ўзбекистон модели»нинг энг муҳим жиҳатларидан бири унда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга алоҳида аҳамият берилишидир. Бозор иқтисодиётига ўтишдан асл мақсад инсонларнинг ҳаёти фаровон бўлишини таъминлаш учун шароит яратишдир. Лекин бозор иқтисодиётига ўтиш бир қатор ижтимоий муаммоларнинг вужудга келиши билан — жамиятнинг табақалашуви, инфляция, ишсизлик, турмуш даражасининг пасайиши, ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашуви билан бирга юз беради. Шундай шароитда аҳоли турмуш даражасининг ҳаддан ташқари пасайиб кетишига йўл қўймаслик учун уни ижтимоий ҳимоя қилишга алоҳида эътибор қаратилади. Ижтимоий сиёсат ҳар бир жамиятнинг ўзига хос ижтимоий ҳимоя қилиш механизмига асосланади. Ўтиш даврида ижтимоий ҳимоялашнинг ўткинчи механизми амал қилади. Давлат ва нодавлат механизмлари бирикиб, аҳолининг ижтимоий ҳимоясини биргаликда амал-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. «Ўзбекистон», Т., 1995 й., 32- бет.

² Ўша асар, 11- бет.

га оширадилар. Ҳимоя бюджет ва бюджетдан ташқари молиявий манбалар ҳисобидан таъминланади.

Кучли ижтимоий йўналтирилган сиёсатнинг моҳияти шундаки, давлат бутун жамиятни аниқ ишлаб чиқилган, яъни бозор муносабатларига ўтишдаги қийинчиликларни юмшатадиган ижтимоий ҳимоя тизими билан қамраб олишга ҳаракат қилади.

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш — бу аҳолининг нормал ҳаёт кечиришини таъминлаш учун давлат томонидан белгиланган кафолатлар тизимидир.

«Ўзбекистон модели»га биноан ижтимоий сиёсат таъсирчан, шароитга тез мослашадиган, устувор чора-тадбирларни аниқ белгилашни кўзда туғади. **Дастлаб аҳолини ёппасига ҳимоя қилиш амалга оширилган бўлса**, бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида аҳолининг табақаланиши кучайган сари **адресли ёрдам кўрсатиш** асосий ўринга чиқди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида Ўзбекистондаги ижтимоий сиёсатнинг асосий йўналишлари қуйидагича:

— аҳоли даромадларини тартибга солиш, катта моддий-ижтимоий фарқларга йўл қўймаслик;

— аҳоли ижтимоий ҳимоясини таъминлаш;

— иш билан таъминланганлик муаммосини ҳал этиш;

— экологик зарарли ишлаб чиқаришни тугатиш;

— соғлиқни сақлаш, маданият, таълим соҳаларини молиялаштиришни қайта ташкил этиш.

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш учун белгиланган чора-тадбирлар бизнинг аҳоли учун одат тусига кирмаган хусусиятлардан келиб чиқадиган кишилардаги руҳий тарангликни йўқотишга ёрдам бериши керак. Бозорнинг ривожланиши одамларнинг иш билан бандлиги муаммосини тубдан ўзгартириб юборади. Борган сари хусусий секторнинг аҳамияти ортиб боради.

Ишсизлик муаммоси — бозор иқтисодиётининг муқаррар йўлдоши. Шунинг учун ишсизлик бўйича нафақалар жорий этиш, иш билан бандлик хизматини ва иш билан бандлик фондиди ташкил этишга қаратилган ижтимоий сиёсат олиб боради. Ҳозирги пайтда иш билан бандлик фондига ҳар бир фирма, корхона иш ҳақи фондининг икки фоизини ажратиши шарт.

Аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш қуйидаги ижтимоий ёрдам кўрсатиш турлари орқали амалга оширилади. Булар — нафақалар, турли имтиёзлар, ўзлуксиз бўлмаган моддий ёрдамлар бериш ва ҳоказолар.

Аҳолининг қуйидаги қатламлари: нафақа ёшидаги кишилар, ногиронлар, боқувчисини йўқотган болалар; кам таъминланган оилалар; ишсизлар; ҳомиладор аёллар ва ишламаётган, ёш боласини боқиш билан банд бўлган оналар; касаллиги туфайли вақтинча ишламаётганлар; ўқийётган ёшлар; меҳнатга лаёқатли бўлиб ногиронларга қараётган кишилар ижтимоий ҳимоя қилинади.

Аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатишда маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларининг — хусусан маҳалланинг ҳуқуқлари кенгайтирилиши ва масъулиятининг оширилиши муҳим роль ўйнайди.

Аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш учун манба сифатида давлат маблағлари билан бир қаторда меҳнат жамоалари ва хайрия ташкилотлари жамғармаларининг маблағларини ҳам кенг жалб қилиш амалга оширилмоқда.

Мамлакатимизда қашшоқликка қарши курашга алоҳида аҳамият берилиши ночор аҳволга тушиб қолган ва тушиб қолиши мумкин бўлган оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлашга қаратилган ижтимоий сиёсатнинг тамал тошидир.

Ҳозирги пайтда турли ижтимоий эҳтиёжларга сарфланадиган харажатлар давлат чиқимларининг деярли 40% ини ташкил этмоқда.

Республикада вужудга келтирилган ижтимоий ҳимоя тизими борган сари такомиллашиб бормоқда. «Бугунги кунда аҳолининг моддий фаровонлигига салбий таъсир кўрсата оладиган омиллар деярли йўқ. Аксинча, барқарорлашувчи, аҳолининг турмуш даражаси ўсиши учун шарт-шароит ва қафолатлар яратиб берувчи омиллар тобора ортиб бормоқда».¹

5. Бозор иқтисодиётига аста-секин, босқичма-босқич ўтиш. Бозор иқтисодиётига ўтиш бу ўзини оқламаган тоталитар режали иқтисодий тизимдан истиқболи амалда тасдиқланган эркин ривожланувчи бозор тизимига ўтишдир. Бу тизимларнинг негизлари хилма-хил, ривожланиш қонун ва қоидалари ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилади. Шунинг учун ҳам бозор иқтисодиётига ўтишда шошилиш ярамайди. Янги иқтисодий, бозор муносабатларига пухта ўйлаб, босқичма-босқич ўтиш зарур.

Бозор иқтисодиётига эволюцион йўл билан ўтиш муҳим аҳамиятга эга. Бозор муносабатларининг мамлакатимиз ҳаётига татбиқ этишнинг «жадаллаштирилган», «шок ҳолатига тушириб даволаш» гоёси бизнинг республикамиз учун номақбул йўлдир. Чунки, кўникиб қолган турмуш тарзидан, қарор топган ижтимоий-иқтисодий муносабатлардан янгисига ўтиш, кишиларнинг унга мослашиши машаққатли бўлиб, қийин кечади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш мавжуд маъмурий-режалаштиришга асосланган тоталитар иқтисодиётни таъмирлаш, давр талабига мослаштириш «қайта қуриш» эмас. Аксинча, иқтисодиётнинг тамомила янгилашиши, ўзини оқламаган тоталитар, марказий режалаштирилдиган иқтисодий тизимдан истиқболи ривожланган ва шу йўлни танлаган мамлакатлар тажрибасида синалган бозор иқтисодиёти тизимига ўтишдир. Бу тизимлар бир-биридан тубдан фарқ қилади (II боб). Шунинг учун тоталитар тизим ўз-ўзидан бозор тизимига ай-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. «Ўзбекистон», Т., 1995 й., 22- бет.

лана олмайди. Тарихда ҳеч қачон бир иқтисодий тизимдан иккинчисига қисқа вақт ичида ўтилмаган.

Бозор иқтисодиёти мураккаб тизим. Унинг таркиби кетма-кет шаклланидиган унсурлардан иборат бўлиб, уларни бирдан яратиб бўлмайди. Ривожланган мамлакатларда бозор иқтисодиёти узоқ йиллар давомида шаклланган. У тегишли инфраструктурани, ҳуқуқий асослар бўлишини, қонунларни амал қилишини таъминловчи механизмни вужудга келтиришни талаб қилади. Вужудга келтирилган механизм ҳам бирданига ишга тушиб кетмайди, у аста-секин изга тушади, такомиллашиб боради.

Мамлакатимизда ҳам аввало тегишли ҳуқуқий асосни, бозор инфраструктурасини, янги шароитда ишлай оладиган кадрларни тайёрлаш учун вақт керак. Одамларнинг фикри, дунёқарашининг ўзгаришини янгича фикрлашга ўргатиш керак. Эскича фикрлашдан холи бўлмай ислоҳ қилиш йўлидан олға бориш, тамомила янгича муносабатларни жорий этиш мумкин эмас.

«Ўзбек модели» бозор иқтисодиётига катта сакрашлар, тубдан вайрон қилиш йўли билан эмас, балки бир босқичдан иккинчи босқичга кетма-кет ўтишга асосланади. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳар бир босқичи амалга ошириладиган ислохотлар стратегиясининг бир ҳалқаси бўлиб, унга стратегик жиҳатдан устувор йўналишлар белгиланади.

«Ислохотни амалга оширишда унинг босқичлари изчил бўлиши муваффақият гаровидир. Эркин бозор иқтисодиётига эга бўлган демократик жамият барпо этишдан иборат пировард мақсад унга олиб борувчи ҳар бир босқичда ўз ифодасини топмоғи керак.»¹

Ҳар бир босқичда аниқ мақсад қўйилиб, уни амалга ошириш учун вазифалар белгиланади. Белгиланган вазифаларни ҳал этиш учун пухта ишлаб чиқилган реал механизмни шакллантириш зарур.

Бир босқични тамомлагандан кейингина зарур шароитларни яратиш, янги босқичга ўтиш мумкин.

Шу билан бирга, шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, «Беш тамойилнинг ҳаммаси ҳам демократик ва иқтисодий ўзгаришларни муваффақиятли ислоҳ қилиб боришда бирдай муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга бозорга босқичма-босқич ўтиш тамойили алоҳида аҳамиятга эга. Бу етакчи тамойиллардан биридир. У иқтисодий ислохотларнинг бутун ички мантиқини, ривожланиб бориши ва харақтерини белгилаб беради»².

Бозор иқтисодиётига ўтиш, тоталитар тизимнинг вайрон бўлиши иқтисодий тушкунликлар билан бирга юз берди. Натижада

¹ Каримов И. А. — Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1995 й., 13- бет.

² Ўша асар, 11-бет.

ҳалқнинг турмуш даражаси пасайишига олиб келди. Тарихчи Н. Вернека Содре реформалар даврида жамиятнинг ривожланишини квадрат шаклидаги ғилдиракнинг айланишига қўйлаган. Бундай ғилдирак ниҳоятда қийинчилик билан айланади, ҳар бир силжиши учун ниҳоятда кўп куч талаб этилади. Жамиятнинг барча аъзолари биргаликда ғилдиракни жойидан силжитишга ҳаракат қилса, унинг юриши енгиллашади ва борган сари силлиқлашиб, айлана шаклини олади.

«Биринчи босқич — тоталитар ўтмишдан ҳозирги, замонавий бозор муносабатларига ўтишга қаратилган чора-тадбирлар занжиридаги бошланғич бўғиндир. Мазкур даврнинг хусусияти ҳам, мураккаблиги ҳам ана шунда.»

Биринчи босқичда иккита ҳал қилувчи вазифани бирданига амалга оширилди. Биринчиси, маъмурий-буйруқбозлик тизими оқибатларини енгил, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш; иккинчиси, республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизини шакллантириш.

Бу вазифаларни бажариш учун аввало бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳуқуқий асосларини вужудга келтириш, сўнгра кичик приватизацияни амалга ошириш иқтисодиётни барқарорлаштириш ва қисман либераллаштириш, бозор инфраструктурасининг пойдеворини, хусусий тадбиркорликни ривожлантириш учун қулай шарт-шароит яратиш, молия ва солиқ, пул-кредит, нарх-наво ва пулнинг кадр-сизланишига қарши сиёсат соҳасида устувор йўналишлар белгиланди.

Бугунги босқичда белгиланган вазифалар умуман муваффақиятли ҳал этилди. Етакчи, таркибий жиҳатдан ҳал қилувчи тармоқларда ишлаб чиқаришнинг ҳажми камайиши тўхташига эришилди. Ваҳоланки, 1991—1992 йиллар республикамиз учун оғир синов йили бўлган эди. Собиқ Иттифоқнинг парчаланиши, анъанавий ҳўжалик алоқаларини бузилиши билан республика молиявий ва стратегик жиҳатдан муҳим хом ашё ресурсларининг тақчиллиги исканжасида қолди. Бунда бутун диққат-эътибор ички ресурсларни сафарбар этишга қаратилди. Ўткир ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал қилишнинг энг қулай йўллари изланди. Натижада ялпи ички маҳсулотни ҳаддан ташқари пасайиб кетишига йўл қўйилмади, Ўзбекистон аҳолисининг турмуш даражасини кескин пасайиши рўй бермади.

Иқтисодий ислоҳотни амалга оширишнинг асосий шартларидан бири бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий негизи яратилди. Ҳуқуқий асосларни яратишда республикага хос ёндашувларни, қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва қабул қилиш бўйича ўз механизмимизни вужудга келгирдик. Қонун иқтисодий ҳаётни, ижтимоий муносабатларни тартибга солишнинг асосий воситаси бўлиб қолиши керак. Бунинг учун пухта, чуқур ўйлаб ишланган, ҳар томонлама мукам-

мал, узоқ муддат давомида амал қиладиган қонунларга эга бўлиш кераклигини назарда тутган ҳолда, ислоҳотлар жараёнини давлат ҳуқуқий жиҳатдан бошқаришининг яхлит тизими таркиб топди. Энг аввало асосий қонун — Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, ҳамда иқтисодий мустақилликни таъминлашнинг ҳуқуқий негизини барпо этадиган 100 дан ортиқ асосий қонун ҳужжатлари қабул қилинди. «Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида», «Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида», «Жойларда давлат ҳокимияти тўғрисида», «Фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида» ва бошқа тарихий аҳамиятга эга бўлган қонунлар қабул қилинди.

Сифат жиҳатдан янги иқтисодий муносабатларга, аввало янги мулкчилик муносабатларига асос соладиган қонунлар мажмуи яратилди. Мулкчилик тўғрисида, ер тўғрисида, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида, ижара тўғрисида, давлат уй-жой фондиди хусусийлаштириш тўғрисида ва бошқа қонунлар шу жумлага киради.

Бундан ташқари, хўжалик юритиш ва институционал ўзгаришларни бозор иқтисодиёти талабларига мос равишда амалга оширишни ҳуқуқий асослари яратилди. Хўжалик юритиш фаолиятини тартибга солувчи корхоналар тўғрисида, кооперация тўғрисида, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисида, бозор инфраструктурасини яратиш ва унинг фаолиятига хос жараёнларни тартибга солишни таъминлайдиган банклар ва банк фаолияти тўғрисида, тадбиркорлик тўғрисида, суғурта тўғрисида, биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида, аудиторлик фаолияти тўғрисида қимматли қоғозлар ва фонд биржалари тўғрисида ва бошқа қонунлар қабул қилинди. Иқтисодий жиҳатдан эркин бўлган корхоналар ва фуқароларнинг давлат билан ўзаро муносабатлари механизми солиқлар тизими орқали белгилаб бериладиган қонун ва меъерий ҳужжатларда ўз аксини топди. Монополистик фаолият чеклаб қўйилган, гаров ҳуқуқи жорий қилинди. Корхоналарнинг банкрот бўлиши қонун йўли билан эътироф этилди.

Шу билан бирга, Ўзбекистоннинг халқаро муносабатларда тенг ҳуқуқли субъект сифатида қатнашишини таъминловчи ҳуқуқий нормалар яратилди. Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг етакчи халқаро ташкилотларга аъзолиги тўғрисида, асосий халқаро пактлар ва битимларнинг Ўзбекистон томонидан имзоланиши республикамизнинг жаҳон миқёсида ташқи алоқаларини ривожлантириш учун сифат жиҳатдан янги саҳифалар очди.

Инсоннинг ишончли конституцион ва юридик ҳуқуқларини, ижтимоий кафолатларини, аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлашни таъминлайдиган қонунлар: жумладан, иш билан бандлик тўғрисида, ногиронларни ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида, фуқароларнинг пен-

сия таъминоти тўғрисида, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисидаги қонунлар, бозорга ўтишнинг мураккаб шароитида аҳолининг энг муҳтож табақалари манфаатларини қонун кучи билан ҳимоя қилишгагина эмас, балки одамларнинг маънавий, иқтисодий имкониятларини намоён қилишга, ислоҳотлар учун мустаҳкам ижтимоий замин яратишга ҳам имкон берди. Натижада давлат мулкни хусусийлаштириш ва кўп укладли иқтисодиёт асосларини шакллантириш имкони яратилди. Биринчи босқичда «Кичик хусусийлаштириш» дастури амалга оширилди. Савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат қорхоналарини хусусий ва жамоа (ширкат) мулкига айлантирилди. Уй-жойлар хусусийлаштирилди.

Хусусийлаштириш жараёнида илгари давлат ихтиёрида бўлган бир миллиондан ортиқ квартира ёки давлат уй-жой фондининг 95% идан ортиги аҳолининг хусусий мулки бўлди. Бунда ҳар 3 квартиранинг биттаси эгаларига имтиёзли шартлар билан ёки бепул берилди. Уруш фахрийлари, ўқитувчилар, тиббиёт ходимлари ва илмий ходимлар, ижодий зиёлилар квартираларнинг бепул эгалари бўлишди.

Кам даромадли, меҳнатга лаёқатсиз ва ёлғиз кекса шахслар, биринчи марта қурилган ёш оилалар ҳамда фуқароларнинг ижтимоий ҳимояланмаган, кам таъминланган бошқа тоифалари, уй-жойга муҳтожлар учун аниқ мақсадли махсус коммунал уй-жой захиралари ташкил этилди. Улар бошқарув органлари ҳузурида бўлиб, хусусийлаштирилмайди. Улардан шартнома асосида фойдаланилади.

Қорхона ва ташкилотларга ўз ходимлари ва нафақадагиларнинг уй-жой қуриш ёки квартираларини хусусийлаштириш учун олган ссудалари ё бўлмаса кредитларини батамом ёки қисман тўлаб юбориш ҳуқуқи берилди.

Уй-жой фонди хусусийлаштирилиши коммунал хизмат кўрсатиш тизимида туб ўзгаришларга олиб келди. Бу тизим бутунлай маҳаллий бошқарув органлари ихтиёрига ўтди.

Кичик хусусийлаштиришнинг амалга оширилиши ҳамда бошқарув ва ҳўжалик тизимларида тегишли тажриба орттирилиши 1994 йил ўрталаридан оммавий хусусийлаштириш босқичини бошлашга имкон берди.

Биринчи босқичда қишлоқ ҳўжалигини ислоҳ қилиш, аграр муносабатларнинг янги турини яратишга устунлик берилди.

Институционал (муассасалар соҳасидаги) ўзгаришлар амалга оширилиб, бошқаришнинг янги структураси яратилди.

Энг чуқур таркибий ўзгаришлар республика иқтисодиётининг тармоқлари ва айрим соҳаларини бошқариш тизимида юз берди. Энди иқтисодиётни тартибга солишнинг давлат механизми билан ёнма-ён бозор механизми ҳам ишлай бошлади.

Республикада бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида айниқса нархларни эркинлаштириш масаласига алоҳида эътибор берилди. Чунки, у иқтисодий ислоҳотларнинг энг асосий муаммо-

ларидан бири бўлиб, уни ҳал этишга қараб, ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келиши намоён бўлади. Шунинг учун нархларни бирданига эркин қўйиб юбориш бизнинг шароитимизда салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлиги ҳисобга олинди. Босқичма-босқич ўтиш тамойили нархларни эркинлаштириш, унинг стратегияси ва тактикасини аниқлашда намоён бўлди. Нархлар 1992 йил январдан бошлаб босқичма-босқич, оҳисталик билан аҳолини ижтимоий ҳимоялашга қаратилган кучли чораларни олдиндан кўрган ҳолда эркинлаштирилди.

Нархлар либераллаштирилар экан, аҳолини ҳимоялаш мақсадида чекланган доирадаги озиқ-овқат ва саноат товарлари нархларининг чегараси белгилаб қўйилди. Аҳолига кўрсатиладиган айрим турдаги хизматларнинг ҳам энг юқори таърифлари жорий этилди.

Дон, бугдой етиштириш учун, ун, бошқа озиқ-овқат молларини ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатларнинг бир қисми республика бюджетидан тўланди. Мактаб ўқувчилари ва талабаларга бепул нонушта ва имтиёзли овқат беришдан кўрилган зарар ҳам давлат ҳисобидан қопланди. Болаларга мўлжалланган айрим турдаги товарларни, дори-дармонларни ишлаб чиқаришга ҳам дотация берилди.

1993 йилда қатъий белгиланган ва тартибга солиб туриладиган нархларда сотиладиган товарлар ва хизматларнинг рўйхати анча қисқарди. Ушуржи нархларни давлат томонидан тартибга солиш батамом тўхтатилди. 1994 йил октябр-ноябр ойлари нархларни эркинлаштириш жараёнида муҳим босқич бўлди. Бу даврда халқ истеъмоли моллари асосий турларининг нархлари эркин қўйиб юборилди, транспорт ва коммунал хизматларнинг тарифлари оширилди. Нон ва унинг нархлари, уй-жой-коммунал хўжалиги ҳамда шаҳар умумий транспорти хизматларининг тарифларигагина қисман дотация бериладиган бўлди.

Давлат турли компенсация жамғармалари тузди, болалар учун нафақалар жорий этди, энг кам иш ҳақи, пенсия, стипендия, нафақаларни мунтазам суратда ошириб борди. Муҳтожларга маҳалла кўмиталари орқали ёрдам берди, имтиёзли солиқ ставкалари жорий этди. Шу туфайли қорхона компенсация қиладиган сарфининг 50% и бюджетга ажратмалар улушини камайтириш ҳисобига қопланиб, аҳоли манфаатларини ишончли тарзда ҳимояланиши таъминланди.

Иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи нархларни тўла эркинлаштириш билан тугади. У ижтимоий ларзаларсиз ўтди.

Биринчи босқичда бозор инфраструктурасини шакллантириш сари дастлабки қадамлар ташланиб, борган сари жадаллашиб борди. Товар хом ашё биржаси, молия бозори вужудга келди. Миллий пул тизими шакллантирилиб, «Сўм» 1994 йил 1 июлдан бошлаб муомалага киритилди.

Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш ва жаҳон иқтисодий ҳамжамиятига қўшилиш борасида ҳам арзирли муваффақиятларга эришилди. Ўзбекистонни 150 дан ортиқ давлат тан олди, 74 таси билан дипломатик алоқалар ўрнатилди. Ўзбекистон пойтахти Тошкентда 30 дан ортиқ давлатларнинг элчихоналари иш бошлади. Дунёнинг 20 дан ортиқ, яъни АҚШ, Германия, Франция, Туркия, Ҳиндистон, Россия ва бошқа давлатларида Ўзбекистоннинг дипломатик элчихоналари ташкил қилинди. Қатор халқаро иқтисодий ҳамкорлик ташкилотлари фаолиятида қатнашишни бошлади, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг иқтисодий муассасалари, Жаҳон банки, Халқаро Валюта фонди, Халқаро Молия корпорацияси, Иқтисодий тараққиётга қўмаклашувчи ташкилот, Халқаро меҳнат ташкилоти, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти каби обрў-эътиборли халқаро молиявий-иқтисодий ташкилотларга аъзо бўлиб кирди. Кўпгина халқаро ташкилотлар — БМТ, ХВФ, Жаҳон банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки, Европа Иттифоқ Комиссияси ва бошқа ташкилотлар республикада ўзларини минтақавий ваколатхоналарини очдилар.

Халқаро Валюта фонди мутахассислари иштирокида Ўзбекистон иқтисодиётини ислоҳ қилиш мақсадида мунтазам ўзгартиришлар дастури, ХВФ ва Жаҳон Банки, Халқаро Молия корпорацияси иштирокида қатор лойиҳалар: жумладан кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга қўмаклашиш лойиҳалари ишлаб чиқиб, уни ҳаётга татбиқ этишни амалга оширишга киришилди. Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари билан биргаликда Туркия, Эрон ва Покистон томонидан тузилган Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига аъзо бўлиб кирди.

1994 йилнинг июн ойида Ўзбекистон Тарифлар ва савдо Бош Битими (ГАТТ)да кузатувчи мақомини олди. МДҲга кирган мамлакатлар билан бевосита ва кўп томонлама муносабатларни ривожлантириш ташқи сиёсатнинг устувор йўналишларидан бири бўлиб, Ўзбекистон ҳамдўстлик ғоясини қўллаб-қувватлади, яқинлашув ва кооперация алоқаларини мустақамлаш ўзаро тенглик, манфаат асосида иш олиб бориш тарафдори.

«Барча ислоҳотларнинг — иқтисодий, демократик, сиёсий ислоҳотларнинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат.»¹

Аҳолининг энг ҳимоясиз ва муҳтож табақаларини ўз вақтида қўллаб-қувватлаш ислоҳотларни муваффақиятли ўтказиш гаровидир.

Иқтисодий аҳвол мураккаб бўлишига қарамай, моддий ва молиявий имкониятлар чекланган шароитда ҳам доимо ижтимоий аҳамиятга лойиқ бўлган энг муҳим вазифаларни ҳал этиш учун

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. «Ўзбекистон», Т., 1995 й., 119-бет.

зарур воситалар қидириб топилди. «Ислоҳотларнинг бутун биринчи босқичи давомида ижтимоий ҳимоялаш харажатлари республика бюджетининг салкам учдан бир қисмини ташкил этди.»¹

Биринчи босқичда халқнинг маънавияти ва маданияти, тарихи ва ўзига хослигини қайта тиклашга алоҳида аҳамият берилди.

Иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг таъминланиши ислоҳотлар биринчи босқичининг энг асосий якуни бўлди.

Иқтисодиёт ва ижтимоий соҳада юз берган туб ўзгаришлар унинг ўз тараққиётида кейинги, сифат жиҳатдан янги босқичга ўтиши учун мустаҳкам шароит тайёрлади.

Республикамиз ислоҳ қилишнинг биринчи босқичини якунлаб, иккинчи босқичига ўтди. Иқтисодий ислоҳотларнинг иккинчи босқичи мақсади ва муддаоларидан келиб чиққан ҳолда куч-ғайрат ва ресурсларимизни сафарбар этишимиз керак бўлган асосий тўрт вазифа қўйилди:

«**Биринчи** ва эҳтимолки, **асосий вазифа** давлат мулкларини хусусийлаштириш соҳасида бошланган ишни охирига етказишдан иборат.»²

Иккинчи энг муҳим вазифа — ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам бериш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш ҳам корхоналар, тармоқларнинг, ҳам умуман давлатнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлигига эришиш.

Учинчи муҳим вазифа — миллий валюта — сўмни яна ҳам мустаҳкамлашдан иборат.

Тўртинчи стратегик вазифа — иқтисодиётимиз структурасини тубдан ўзгартириш, хом ашё етказиб беришдан *тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш*.

Ҳозирги пайтда бу қўйилган вазифалар муваффақиятли равишда амалга оширилмоқда.

Мулкни чинакам мулкдорлар қўлига топшириш тезлаштирилиб, уларнинг эгаларида ҳақиқий хўжайинлик туйғуси шаклланиб бормоқда. Давлат мулкни хусусийлаштириш, тадбиркорлик фаолиятини кенг қўллаб-қувватлаш, кичик корхоналар ташкил қилишни рағбатлантириш учун зарурий ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар қабул қилиниб чора-тадбирлар белгиланмоқда. Натижада давлатга қарашли бўлмаган секторнинг улуши тобора ортиб бориб, ҳозирги пайтда мамлакат миқёсида яратилган миллий даромаднинг 70%, саноат маҳсулотининг 53,5%, қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 97,7% ини ташкил этмоқда.

Диққат-эътибор иқтисодиётда ишлаб чиқаришни пасайтиришга барҳам бериш, барқарорлаштириш ва юксалтириш учун қаратилгани

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. «Ўзбекистон», 1995 й., 121—122 ва 175-бетлар.

² Ўша асар, 175-бет.

туфайли Ўзбекистон иқтисодиётнинг барча кўрсаткичлари бўйича ҳамдўстлик давлатлари орасида энг кам пасайиши юз берди. Улар орасида биринчи бўлиб, 1996 йилдан бошлаб асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар бўйича барқарор ўсиш таъминланмоқда.

«Ўзбекистон модели»да эътибор республикада ишлаб чиқаришни тикламай, иқтисодиётни юксалтирмай, цивилизациялашган бозор сари амалда илгарилаб бориш, мустақилликни, суверенитетни иқтисодий жиҳатдан ҳимоя қилиш, аҳоли учун ишончли ижтимоий кафолатларни вужудга келтириш, муносиб турмуш даражасини таъминлаш мумкин эмаслигига қаратилган. Бу жиҳати билан барқарорлаштириш сиёсатини амалга оширишда принцип жиҳатдан бир-биридан фарқ қилувчи бошқа ёндашувлардан ажралиб туради.

Иқтисодиёт барқарорлигини ўзига хос кўрсаткичи, белгиланган ислохотларни муваффақиятли амалга оширишнинг мезони бўлган миллий валютани мустаҳкамлашга қаратилган тўртта йўналишда алоҳида дастур ишлаб чиқилди:

1. Сўмни товар билан барқарор таъминлашни амалга ошириш.
2. Сўмни барқарор амал қилиши, эркин алмашинувини таъминлаш, бунинг учун етарли валюта захирасига эга бўлиш.
3. Ҳар бир киши, ҳар бир ташкилотни ишлаб топган сўмини қадрлашга ўргатиш, миллий валютани аниқ тўлов воситасига айлантириш.
4. Миллий валютани мустаҳкамлаш учун инфляцияга қарши бакуват, пухта ўйланган сиёсат ўтказиш.

Ҳозирги пайтда бу дастурларни изчиллик билан ҳаётга татбиқ этиш, бутун миллий иқтисодиётда структуравий ўзгаришларни амалга ошириш билан биргаликда олиб бориляпти.

Собиқ Иттифоқ даврида саноат тизимида енгил саноатнинг, аниқроғи пахта тозалаш саноатининг мавқеи жуда юқори бўлган. Айрим регионлар саноатида унинг салмоғи 70—80 % гача етган. Катта хом ашё ресурсларига эга бўлган ҳудудларда тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилмаган эди.

Оғир саноат корхоналарининг ҳаммаси собиқ марказга бўйсунганди. Ишлаб чиқарилган саноат маҳсулоти таркибида халқ истеъмол молларининг ҳиссаси атиги 37,1% бўлган.

Шундай оғир вазиятда саноатни тиклаш, таркибий ўзгаришлари бўйича чора-тадбирлар кўрилмаганда ишлаб чиқаришни кескин тушиб кетиши, саноатда банд аҳолининг катта қисми ишсиз қолиши мумкин эди. Ўз навбатида у бошқа салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин эди. Ушбу салбий жараёни олдини олиш мақсадида чет эл сармояларини жалб қилиш орқали рақобатбардош, импорт ўрнини босадиган, экспортга мўлжалланган маҳсулотлар ишлаб чиқариладиган янги корхоналар ташкил қилиш, эскиларини янги замонавий технологик жиҳозлар ўрнатиш йўли билан харидоргир моллар ишлаб чиқаришга ихтисослашувига алоҳида эътибор берилди.

Қулай инвестицион муҳит яратилганлиги хорижий сармояларнинг кириб келишига кенг йўл очилгани иқтисодиётда туб структуравий ўзгаришлар содир бўлишининг муҳим омилларидан бири бўлди.

Ислоҳотларнинг дастлабки босқичиданоқ ёқилғи-энергетика мажмуасини юқори суръатлар билан ривожланишини таъминлаш, нефт ва табиий газ ишлаб чиқариш ҳамда уларни қайта ишлаш ҳажмларини ортиб бориши ҳисобига энергетика мустақиллигига эришилди. Агарда 80- йилларда ҳар йили 6 млн. тонна атрофида четдан нефт ташиб келинган бўлса, эндиликда ёқилғи маҳсулотларини экспорт қилинапти. Қисқа муддат ичида Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи ишга туширилди. 1998 йилда экспорт қилинган маҳсулотларнинг 7,9% ини электр-энергия манбалари ташкил қилди.

Мамлакатимиз саноатида машинасозлик ва металлни қайта ишлаш тармоғининг мавқеи кун сайин ортиб борапти. Айниқса, автомобилсозликнинг ташкил топиши жиддий таркибий ўзгаришлар содир бўлишига олиб келди. У саноатда барқарор ўсишни таъминлашнинг муҳим омили бўлмоқда. Ўзбекистон Ўрта Осиё давлатлари орасида биринчи, дунёда 28- бўлиб автомобиль ишлаб чиқарадиган мамлакатга айланди.

Ҳозир янги тармоқ тизимида қуввати 200000 энгил автомобиль бўлган «УзДЭУАвто», автобус ва юк машиналари ишлаб чиқаришга ихтисослашган «СамКочАвто» қўшма корхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Халқ истеъмоли моллари ишлаб чиқаришга алоҳида аҳамият берилиб, қатор қўшма корхоналар вужудга келтирилди. Ҳозирги кунда озик-овқат ва ноозик-овқат товарлари ишлаб чиқариш кундан-кунга сифати ва миқдори жиҳатдан аҳоли талабини қондирадиган даражага етмоқда.

Хизмат кўрсатиш соҳасига диққат қаратилиши бу соҳага узоқ йиллардан бери эътибор берилмагани туфайли ривожланган мамлакатлардан ниҳоятда орқада қолиб кетилгани, ўртадаги катта фарқни борган сари йўқотиб боришга қаратилган. Ҳозирги пайтда иқтисодий фаол аҳолининг бу соҳада банд бўлиши миллий иқтисодиётдаги муҳим ўзгаришлар юз бераётганидан далолат беради.

Иккинчи босқичда нархларни устидан давлат назоратини минималлаштириш, оммавий приватизация туфайли давлат мулки ҳиссаси камайиб, бозор сектори улуши тез ўсиб борди. Қишлоқ хўжалиги ислоҳ қилиниб хўжалик юритишнинг турли шакллари вужудга келди. Фермер хўжалиги тобора ривожланиб бормоқда.

Банк тизимида ҳам катта ўзгаришлар юз берди. Марказий банк умуммиллий резерв тизими сифатида давлат ихтиёрида қолиб, бошқа банклар нодавлат тижорат банкларига айлантирилди. Бунинг натижасида давлатнинг бевосита хўжалик юритиш вазифаси иқтисодиётни тартибга солишга айланиб кетди.

«Ўзбекистон модели»нинг диққатга сазовор томони шундаки, жамиятни ислоҳ қилиш ва янгилаш бўйича кўп қиррали фаолиятнинг марказида инсон туради. Ислохотларнинг мазмуни айнан ҳар бир фуқаро ўз қобилиятини, истеъдодини намоён этишига, шахс сифатида ўзини кўрсатиш имкониятига эга бўлишига қаратилган. Сиёсий, ижтимоий ҳаётдаги барча ўзгаришлар олий мақсадга эришиш — ҳар бир кишининг ҳаётини яхшироқ, муносиброқ, маънавий жиҳатдан бойроқ қилишга қаратилган.

Бошқа томондан қараганда, ислоҳ қилишнинг натижаси шу инсонларнинг ўзига боғлиқ. Шунинг ҳисобга олиб, биринчи навбатда аждодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратилиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклашга қаратилди.

Бир вақтлар асримизнинг буюк иқтисодчиси Ж. М. Кейнс иқтисодиёт таназулга юз тутган пайтда ишсизликни камайтириш учун давлат эҳром қурадими, чуқур кавлаб кўмдирадими, нима қилса ҳам ишсиз аҳолини банд бўлишини таъминлаши зарур деб кўрсатган эди.

Мамлакатимизнинг айнан ана шундай ўтиш даврининг қийинчиликлари мавжуд пайтда маънавият эҳромлари барпо қилинди. Қадимий обидаларни таъмирлаш, Имом ат-Термизий, Имом ал-Бухорий каби алломаларимиз, Бобур, ал-Фарғоний, Машраб ва бошқа аждодларимиз шарафига бунёд қилинган боғлар, Хотира хиёбонлари ёш авлодни маънавий баркамол қилиб тарбиялашга ёрдам берибгина қолмай, мамлакатимиз тарихи билан қизиқадиган, обидаларини кўрмоқчи бўлган сайёҳларни кўпайишига олиб келади.

Инсон омилининг кучи ва таъсири, унинг маънавияти, жамиятнинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши даражаси билан белгиланади. У аҳолининг билимдонлик даражаси, иш билан бандликнинг касбий-малака тузилмаси ва бошқа кўпгина шарт-шароитлар орқали шаклланади.

Шунинг учун ҳам мамлакатда амалга оширилаётган демократик ва иқтисодий ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда кадрлар тайёрлашни ислоҳ қилишнинг «Миллий дастури» ишлаб чиқилди. У «Таълим тўғрисида» ва «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» тўғрисидаги қонунларнинг қабул қилиниши ва амалга оширилишида халқимизнинг қудратли салоҳиятини юзага чиқаришга хизмат қилади.

«Ўзбекистон модели» бозор иқтисодиётига ўтишда хориж ёрдамига кўз тикиб ўтирмай, кўпроқ мамлакат иқтисодий потенциалига таянишга қаратилган бўлиб, бу четдан бериладиган мададни рад этиш эмас, балки унга иқтисодий тараққиётнинг ёрдамчи манбаи сифатида қарашни ифодалайди.

Хуллас, Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос хусусиятларига мос йўлни танлади.

Бу моделнинг яна бир ўзига хос томони шундаки, бошқа мамла-

катларда бозор иқтисодиёти моделлари назарий жиҳатдан олимлар томонидан ишлаб чиқилиб, давлат арбоблари томонидан ҳаётга таъбиқ қилинган бўлса, «Ўзбекистон модели» эса Президентимиз И. А. Каримов олим сифатида назарий жиҳатдан ишлаб чиқиб, давлат арбоби, президент сифатида ҳаётда амалга оширилишига раҳбарлик қилиш, яъни ҳам назарийчи, ҳам амалиётчининг ягона шахс бўлиши жиҳатидан ҳам бошқа моделлардан ажралиб туради.

Албатта, демократик ислохотларни амалга оширишда камчилик ва нуқсонлар ҳам бор. Лекин уларни чуқур таҳлил қилиб, тугатиш йўллари ишлаб чиқилиб, ислохотларни чуқурлаштириш орқали кўзланган мақсад сари олға қадам ташланади. Буни Президентимизнинг биринчи чақириқ Олий Мажлиснинг XIV сессиясида, 1999 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2000 йилда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштиришни устувор йўналишларига, 2000 йилнинг биринчи ярим йиллигида республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва иқтисодий ислохотларнинг боришига бағишланган мажлисларидаги нутқи ҳам тасдиқлаб турибди.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУЎНЧАЛАРИ

Бозор иқтисодиёти.
Концепция.
Иқтисодий ислохотлар.

«Ўзбекистон модели».
Тамойил.
Ўтиш даври.

Такрорлаш учун саволлар

1. Бозор иқтисодиётига ўтиш нима сабабдан умумиқтисодий жараёнга айланади?
2. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли қандай омилларга боғлиқ. Турли моделларнинг умумий томони-чи?
3. Бозор иқтисодиётига ўтиш учун ислохотлар ўтказишнинг икки йўли қандай фарқланади?
4. Жаҳон иқтисодиёти тараққиёти тарихига кирган қандай моделларни биласиз?
5. Бозор иқтисодиётига ўтишда эътиборга олиш зарур бўлган Ўзбекистоннинг қандай ўзига хос хусусиятлари бор?
6. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясининг бошқа моделларидан фарқини кўрсатинг?
7. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичи якунлари ва иккинчи босқичда амалга оширилаётган иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш жараёнини изоҳланг.

VI БОБ. БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

1-§. Бозор тушунчаси. Бозорнинг иқтисодиёт учун аҳамияти

Ҳозирги замон иқтисодиёти бу — бозор иқтисодиётидир. У ер юзидаги турли мамлакатларда ҳар хил даражада, ўзига хос хусусиятлар билан ривожланиб бормоқда.

Бозор иқтисодиёти деганда, энг аввало диққат-эътиборимизни қаратадиган тушунча бу — бозор тушунчасидир. Чунки бозор иқтисодиётининг марказида табиий бозор турибди. Хўп, бозор ўзи нима?

Бозор, энг аввало сотувчи ва харидорларнинг учрашадиган жойи сифатида вужудга келган. Ибтидоий жамоа тузуми даврида қабилалар ўзларининг ортиқча маҳсулотларини айирбошлайдиган бўлганлар. Бунинг учун маълум жой ва вақт белгиланган. Ҳунармандчиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг вужудга келиши туфайли олди-сотди қилиш учун махсус жой, майдонлар ажратилган. Ҳозир ҳам халқ орасида бозор деганда олди-сотди қилинадиган махсус майдон, жой тушунилади.

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиши пулнинг вужудга келиши натижасида олди-сотди бир вақтда ҳамда бир жойда юз бермаслиги мумкин бўлиб қолади. Ижтимоий меҳнат тақсимои туфайли савдо билан шуғулланувчилар ажралиб чиқади. Ижтимоий ишлаб чиқаришнинг янги таркиби — муомала сфераси вужудга келади. Натижада бозорни фақат олди-сотди қилинадиган жой деб таърифлаш реалликни етарли даражада ифодамайди. Энди бозорни янгича айирбошлаш алоқаси, муносабати сифатида ҳам тушуниладиган бўлди. **Иқтисодиёт назариясида бозор деганда айнан ана шу айирбошлаш муносабати тушунилади.**

Бозор иқтисодий категория сифатида такрор ишлаб чиқаришнинг айирбошлаш босқичига хосдир. Аммо, у ҳар қандай айирбошлашни эмас, балки пул воситасидаги, олди-сотди шаклидаги айирбошлашни билдиради. Агарда айирбошлаш жараёнида пул иштирок этмаса, бир товар бошқасига тўғридан-тўғри алмашганда бозор муносабатлари юзага келмайди. Бозорнинг энг муҳим шарти айирбошлаш жараёнида пулнинг воситачилик қилишидир. Бунда товар муомаласи юз бериб, у икки жараённи биргаликда боришини таъминлайди. Бунда ўз-ўзидан товар — пул (Т—П), пул — товар (П—Т) муносабатлари юзага келади. Шу икки муносабатда товарни таклиф этувчи сотувчи ва талаб қилувчи харидор иштирок этиши шарт. **Бозор бу — сотувчи ва харидорнинг товарларини пул воситасида айирбошлаш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлари, уларнинг ўзаро алоқасидир.**

Сотувчилар билан харидорларнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари бозорни келтириб чиқарар экан, бозор уларни **бирлаштирувчи механизм** бўлиб хизмат қилади. Бу механизмда талаб ва таклиф уч-

рашади. Агар биз талабни — харидор томонидан бўлади десак, таклиф ишлаб чиқарувчи ва сотувчи қўлида бўлади.

Бозор субъектлари ўз манфаатларини кўзлаб иш юритар экан, уларнинг хатги-ҳаракатини мувофиқлаштиради. Шу орқали уларнинг манфаати амалга ошади. Бозор алоқалари нарх-наво асосига ўрнагилади. Нархда асосан олди-сотди амалга ошади ва расмийлаштирилади.

Бозорда ҳамма тенг ҳуқуқли. Бозор деганда ёшлигимиздан биламизки, у олди-сотди қилинадиган жой. Харидор билан сотувчи учрашиб, ҳар иккиси ҳам ўз манфаатини амалга оширади, яъни бири сотади, иккинчиси олади. Мана шу айирбошлаш махсус жой— бозорда амалга ошади.

Шу билан бирга айирбошлаш жараёнини қандай тарзда амалга оширилишини ёзилган ва ёзилмаган, яъни махсус белгиланган ва белгиланмаган қонун-қоида тусини олган мезонлари мавжудки, у ҳам бозор тушунчасига киради.

Жумладан, сотувчи ва харидорни ўзини тутиши, феъл-атвори, сотувчи нархи (ҳаддан ташқари юқори нарх кўймаслик), харидор нархи (ҳаддан ташқари товарни ерга урмаслик) ва бошқалар. Шундай қилиб, **бозор бу:**

1. Сотувчи билан харидор ўртасидаги айирбошлаш, олди-сотди муносабати.

2. Айирбошлаш, олди-сотди, яъни савдо амалга ошириладиган жой.

3. Айирбошлаш жараёнида олди-сотдини амалга оширишда харидор ва сотувчининг ўзини тутиши тартиботлари тизимини ифодалайди.

Бозор иқтисодиёти деганда эса фаолият юритиш, ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчиларнинг боғланиши, ҳамкорлигини ташкил этиш, тартибга солиш, бошқариш тизими тушунилади.

Товар муомаласида иштирок этувчилар бозор субъектлари бўлади. Улар жисмоний шахслар ёки юридик шахслар ваколатини олганлар бўлиб, алоҳида кишидан тортиб то айрим олинган давлатларгача бўлиши мумкин.

Бозордаги турли-туман товарлар ва хизматлар бозор объектлари бўлади. Бозор объектининг хилма-хиллиги ва миқдори ишлаб чиқаришнинг қай даражада ривожланганлигини кўрсатади. Ҳозирги пайтда ривожланган мамлакатларда 25 мингдан ортиқ товар ва хизматлар тури мавжуд.

Бозор алоқалари бевосита ва билвосита амалга ошади. Бевосита бозор алоқаси юз берганда товар ишлаб чиқарувчи ёки унинг вакили истеъмолчи ёки харидорнинг ўзи билан тўғридан-тўғри олди-сотди ишларини олиб боради. Бунга асосан кичик корхона ва фирмаларни мисол қилиб олиш мумкин. Чунки, улар етиштирган маҳсулот кам, тор доирада бўлганлиги учун ҳам ҳеч қандай воситасиз бозорда ўз товарларини сотиши мумкин. Яна шундай муносабатлар

борки, биз уни билвосита бозор алоқаси деб белгилаймиз. Ўз-ўзидан кўринадики, у алоқада сотувчи билан харидор ва ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи ўртасида муносабатни тезлаштириш — яхшилаш, харажатларни камайтириш мақсадида воситачи аҳли майдонга келади-да, уларнинг мушкулини осонлаштиради. У қандай амалга ошади? Бу саволга жавоб шуки, агарда мен қатта бир фирма ёки ишлаб чиқаришни ташкил этувчиси бўлсам мен учун ўша етиштирган маҳсулотимни ўзим сотгандан кўра ўртадаги воситачиларга арзонроқ нархда сотганим афзал. Чунки, мен товарларни қанчалик тез сотсам, ундан тушган пулни ишлаб чиқаришга тезроқ сарфлаб, янада кўпроқ фойда олишимни кўзда тутган бўламан. Агар жаҳон тажрибасига назар соладиган бўлсак, ривожланган мамлакатларнинг бозорида билвосита бозор алоқалари устундир. Чунки, бозор ривожланган сари унинг сир-асрорларини билиш, олди-берди операциясини ўтказиш махсус тайёргарлик ва маҳорат талаб қилади. Бу ишларни ихтисослашган тижорат фирмалари, савдо-сотиқ агентлари, брокер, маклер ва дилерлар қаби воситачилар ўз зиммасига олади. Воситачилар ишлаб чиқарувчиларнинг вақтларини тежаб, товарни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчигача бўлган ҳаракатини тезлаштиради.

Ишлаб чиқарувчи учун бозор ҳажми муҳим кўрсаткич, чунки у бозорда товарни сотилиш миқдори бўлиб ҳар бир товарнинг нархига боғлиқ бўлади. Бозор ҳажми нафақат ишлаб чиқариш миқёсига, балки унинг ихтисослашувига ҳам боғлиқ. Ихтисослашув қанчалик чуқурлашса маҳсулотларнинг товарлик даражаси шунчалик ошади, шунчалик кўп товарни бозорда айирбошлаш зарурати келиб чиқади. 1996 йилда АҚШнинг ички бозор ҳажми 7,4 трлн долларлик товар муомаласи билан ифодаланганди. Одатда, бозор ҳажми ялпи миллий маҳсулот ҳажмига нисбатан тўғри пропорционал ўзгаради.

Бозорнинг ҳажми қай даражадалигини товар обороти кўрсатади. У аввало товарлар ва хизматлар ҳажмига боғлиқ.

$$Уб = (Ум + Уи) - Уэ$$

Уб — бозордаги товарлар ва хизматлар ҳажми. (Улар ўз навбати билан товар миқдори ва нархига боғлиқ.)

Ум — мамлакатда ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар ҳажми.

Уи — четдан келтирилган товарлар ҳажми.

Уэ — четга чиқарилган товарлар ҳажми.

Бундан ташқари, товар обороти ҳажми товарлар ва хизматларни сотиш вақтига ҳам боғлиқ.

✓ Бозорнинг моҳияти, аҳамияти, унинг иқтисодий муносабатлар тизимида бажарадиган вазифаларида тўлароқ намоён бўлади. Улар қуйидагилар:

1. Воситачилик қилиш. Айирбошлаш орқали ишлаб чиқариш билан истеъмол боғланади. Маълумки, товар ҳаракати уни ишлаб чиқаришдан бошланиб истеъмол билан тугалланади. Шу ҳаракатнинг

секин ва тез бориши бозорга боғлиқ. Шуни биламизки, пировард мақсад товарни истеъмол этиш. Эҳтиёж бозорга талаб шаклида чиқади ва товарни пулга айирбошлаш орқали қондирилади. Чунки, товар ишлаб чиқаришдан сўнг маҳсулотлар бозордан ўтмай туриб тўғридан-тўғри истеъмолчига келиб тушмайди.

Ишлаб чиқариш воситаларини корхона ва фирмаларга етказиб бериш орқали ишлаб чиқариш моддий асоси қайта такрор яратилади ва ривожлантирилади.

Товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишга кетган сарфлар нақадар ўринли эканлигини аниқлайди (харидор танлаш имкониятига эга бўлади) ва харажатларни пасайтиришга ундайди.

Халқаро меҳнат тақсимоти тақозо этган иқтисодий алоқаларни ўрнатиш воситаси бўлиб хизмат қилиш ва иқтисодий ҳамкорликни ривожлантиришга таъсир кўрсатади. Бозор ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчини боғлаб, баҳо (фойда, зарар) ёрдамида иқтисодиётни асосий муаммоси: нима? қандай ва қанча? кимга? масаласини ечади.

2. Нарх белгилаш. Бозорда талаб ва таклиф нисбатига кўра мувозанат нархи шаклланади (VII боб).

3. Иқтисодиётни тартибга солиш. Бозордаги талаб ва таклифларнинг нисбати, эластиклиги даражасига кўра бозорда нарх ўзгариши орқали талаб ва таклиф бир-бирига мослаштирилади. Унга мувофиқ равишда барча ресурслар микро миқёсдан, яъни фирма корхоналардан тортиб макро миқёс — мамлакат миқёсигача тақсимланади. Бозор ёрдамида иқтисодиётдаги асосий нисбатлар белгиланади.

4. Назорат қилиш. Ишлаб чиқарилган товарлар (хизматлар) нақадар сифатли, истеъмолчи талабига жавоб бера олишини бозор аниқлайди. Товар ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатларни ҳам назорат қилишда бозорнинг олдига тушадигани йўқ.

5. Рағбатлантириш. Бозор талаб ва таклиф нисбати асосида белгиланадиган нархлар орқали тақчил, яхши... сифатли товар ишлаб чиқаришни рағбатлантиради, аксинча сероб, ёмон... сифатсиз ёки ортиқча харажат қилиб тайёрланган товарларни касодга учратиб, уларни ишлаб чиқаришни кескин камайтиради ёки тўхтатади.

6. Ахборот бериш. Қандай товарни ишлаб чиқариш зарурлиги бозорда намоён бўлади. У нарх ва талаб эластиклигида ифодаланади ҳамда улар ишлаб чиқарувчиларга етказилади.

7. Бозор субъектларининг манфаатларини реализация қилиш ҳам айнан бозор орқали амалга оширилади. У қандай даражада амалга ошишига кўра ишлаб чиқарувчилар, сотувчилар табақаланиши юз беради.

8. Бозор ресурсларни тежашга, иқтисод қилишга ундайди. Бозор қилинган харажатларни нақадар ўринли эканлигини аниқлайди. Қилинган харажатларни қоплаш зарурати ҳаракатларни пасайтиришга ундайди. Шунинг учун янги техника-технологияни қўллайди. Меҳнатни ташкил этишнинг янги самарали усуларини қидиради.

Хуллас харажатларни камайтиришни янги йўллари топишга ҳаракат қилади.

Бозорнинг вазифалари ҳаммаси бир-бири билан узвий боғлиқ ҳамда биргаликда амал қилади.

2-§. Бозор тузилиши ва унинг мураккаблиги, унга турли жиҳатдан ёндашиш

Бозор муносабатлари бир-бирига боғлиқ, бир-бирини тақозо этувчи мураккаб ички тузилишига эга. Бозорни ички тузилишини изоҳлаганда ҳар хил мезонлар жиҳатидан ёндашиш мумкин. Бозор тузилишининг умум қабул қилинган классификациялари йўқ. Лекин маълум белгиларига кўра гуруҳларга, турларга ажратилади.

1. Бозорни товар ва хизматлар билан таъминлаш даражасига кўра: тақчил, мувозанатлашган ва тўқин бозорга бўлинади.

Одатда, тўйинган бозорда товарлар талабга етарли бўлади, уларни танлаш имконияти мавжуд бўлади. Тақчил бозорда товарлар етарли бўлмайди, улар аксарият ҳолларда талабга жавоб бермайди ва нархларнинг ортиб бориши билан ажралиб туради. Тақчил бозор носоғлом иқтисодиётдан дарак беради. Баъзи ҳолларда тақчиллик ўзи ўтқинчи ва сурункали бўлиши мумкин. Масалан, ишлаб чиқаришда янги товар пайдо бўлди, дейлик. Табиийки, янги товар турига бўлган талабни бирданига қондириб бўлмайди. Маълум давр, айтилик 3—4 ой янги товар тақчил бўлиб туради. Лекин маълум даврдан сўнг шу товар турига бўлган талаб қондирилса, бозор тақчилликдан халос бўлади. Агарда шу товар турига бўлган эҳтиёж узоқ вақт давомида қондирилмай қолаверса, сурункали тақчиллик юзга келади.

Тўйинган бозор барқарор иқтисодиётни англатади. Бу ерда товарлар мўл-кўл, пул тақчил бўлади. Кузатувларга қараганда АҚШ даги супермаркетларда 12000 хил озиқ-овқат маҳсулотлари борлиги маълум бўлган. Тўйинган бозорда талабга кўра товар турлари ва маркалари тез-тез алмашиб туради.

Тақчил бозорда айирбошлаш ўзининг эркин табиий ҳолатидан чиқиб, назорат остига олинади. Бу ерда олди-сотди ўзининг аҳамиятини йўқотади, айирбошлаш нормали тақсимлаш шаклига ўтади. Тўйинган бозорда эркин олди-сотди юз беради, бунда эркин нарх, пул асосий восита бўлади. Бозорнинг табиий ҳолати мана шундай бўлиши шарт.

Бозорнинг тўйиниш даражаси бозорга чиққан талаб қондирилишини ифодалайди. Уни сотилган товарлар миқдорининг талабига нисбати тарзида аниқлаш мумкин. Бу нисбат тўйиниш коэффициенти дейилади. Масалан, бозорда талаб 1 млн. сўм, сотилган товарлар суммаси 700 минг сўм бўлса, бундай тўйиниш коэффициенти 0,7 бўлади, чунки $700000:1000000=0,7$

Агарда товарлар кўпайиб, уларнинг сотилиш миқдори талабга тенглашса бозор тўйинади. Айтилик, талаб ўзгармай 1 млн. сўмликча қолди, аммо сотилган товарлар сони 700 минг сўмдан 1 млн. сўмга етди. Энди бу ҳолда бозорнинг тўйиниш даражаси коэффициентини 1 га тенг бўлади, чунки, 1 млн.: 1 млн. 1 га тенг.

Бозорнинг тўйиниши талабнинг ўзгаришини ҳам ҳисобга олади ва уни қондириш пайида бўлади. Тўйинган бозорда тақчил бозорга нисбатан фарқли ўлароқ, товар кўп бўлиб, пул етишмайди, натижада товарни танлаш имконияти пайдо бўлади. Бу эса пул топишга интилишни кучайтиради, ишлаб чиқаришни рағбатлантиради. Тақчил бозорда эса талаб қондирилмаганлиги сабабли пул бор, товар эса етишмайди.

2. Ташкилий жиҳатдан рақобат кураши чекланишига кўра бозор куйидаги турларга бўлинади:

- а) мукамал, рақобатга асосланган эркин бозор;
- б) чекланган рақобатга асосланган бозор;
- в) олигополистик бозор;
- г) соф монополистик бозор.

Эркин бозорда сотувчи ва харидорлар кўпчилик бўлиб, уларни миқдори чекланмаган.

Монопол рақобатли, яъни чекланган рақобатга асосланган бозорда нисбатан кўп бўлмаган фирмалар иштирок этади. Масалан, АҚШ да кийим-кечак бозорини олсак, костюм ва пальто тикиб сотишда 32 фирма қатнашади. Шулардан 20 таси асосий қисмини тикади.

Олигополистик бозорда санокли озчилик фирмалар қатнашади. Масалан, Японияда автомобиль бозори «Тойота», «Хонда», «Ниссан», АҚШ да «Форд», «Крайслер», «Дженерал Моторс» каби концернлар қўлида.

Соф монопол бозорда сотувчи сифатида бир фирма танҳо ҳукмрон бўлади. АҚШ да IBM корпорацияси компьютер ишлаб чиқариш бўйича ҳукмрон. Улар компьютерларни 80—85% ини ишлаб чиқарадилар. 60- йилларда швейцариялик «Жиори Ди Ла Рю» компанияси пул босиб чиқарадиган машиналар ишлаб чиқишда дунёда танҳо ҳукмрон бўлиб, ҳар бир мамлакатнинг топшириғига қараб маҳсулот ишлаб чиқарган. Ишлаб чиқарувчилар кўп, истеъмолчи, харидор битта бўлса, истеъмолчининг соф монополияси, яъни **монополия** (якка харидор ёки якка истеъмолчи) ҳукмрон бўлади. Бунга мисол қилиб олмошга ишлов берувчи «Де Бирс» фирмасини, Ўзбекистонда, Ўрта Осиёда пахта териш машиналарининг бозорини кўрсатиш мумкин.

3. Таъсир доираси, ҳудуди жиҳатидан: маҳаллий, регионал, миллий, жаҳон бозорига бўлинади.

Маҳаллий бозор — бу муайян мамлакатнинг давлат чегараси доираси билан чекланган шаҳар, туман, вилоят ҳудудларидаги бо-

зорлар ҳисобланиб, улардаги товарлар кўлами ва хилма-хиллиги, энг аввало маҳаллий қишлоқ хўжалиги ва саноатнинг ривожини ҳамда йўналиши билан белгиланади. Шунинг учун бу бозорлардаги товарлар асосан озиқ-овқат, кенг истеъмол, саноат моллари, хўжалик ва уй-жой қурилиш буюмларидан иборат бўлади. Маҳаллий бозорларнинг турлилиги, уларнинг хусусиятлари шу ерлик халқларнинг бойлиги бўлиб, бу уларнинг узоқ йиллар мобайнида шаклланган тараққиётининг натижасидир.

Регионал бозор деганда бир мамлакат доирасидаги регионлар ўртасида ташкил этилган бозор тушунилади. Бу бозор ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви натижасида юзага келади. Регионал бозорнинг миллий бозорга нисбатан имкониятлари кўп бўлиб, мол турлари анча кенг ва меҳнат тақсимооти чуқурлиги сабабли товар алмашилиш кўлами ҳам кенгдир. Чунки, бу ерда бир неча регионлар қатнашади.

Миллий бозор — ҳар бир мамлакатнинг бозорлари. Миллий бозорда ҳар бир миллатнинг қадимдан мавжуд жамият тараққиёти билан ривожланиб бораётган анъанавий ҳунармандчилик маҳсулотлари сотилади. Бугун республикамызда кулолчилик, қандолатчилик, темирчилик, заргарлик ва бошқа ҳунармандчилик буюмлари муҳим ўрин тутлади.

Жаҳон бозори халқаро меҳнат тақсимооти орқали бир-бирига боғланган турли мамлакатлар ўртасидаги барқарор олди-сотди муносабатларидир. Бу бозорда турли мамлакатлар ишлаб чиқарадиган товарларнинг ҳаммаси эмас, балки мамлакатлараро айирбошланиши зарур бўлган турларигина сотилади. Бинобарин, жаҳон бозорининг товар айирбошланиши чекланган бўлади. Уларга асосан асбоб-ускуна, нефт, кўмир, металл, пахта, дон, чой, кофе, жун, ёғоч каби товарлар киради. Регионал ва маҳаллий, миллий бозордаги кўпгина товарлар жаҳон бозорида бўлмайди. Бозор, аввало миллий, кейин эса байналмилал жараёндир. Миллий бозорсиз жаҳон бозори бўлмайди. Миллий бозорлар ривожланиб, тўйиниб кейин халқаро бозорга қўшилади.

4. Бозор савдонинг ҳажми, характериға кўра: улгуржи, майда улгуржи, чакана савдо бозорларига бўлинади. Ундан ташқари, тармоқлар бўйича: автомобиль, компьютер, қишлоқ хўжалиги машиналари ва ҳоказоларға бўлинади.

5. Бозор алоқаларининг қонунийлиги нуқтаи назаридан бозор:

а) **легал, қонуний бозор;**

б) **ноқонуний — пинҳоний бозордан иборат.**

Легал қонуний бозор деганда, қонунчилик асосида амалга ошадиган товарлар, хизматлар олди-сотдиси тушунилади.

Ноқонуний «пинҳоний» бозор эса қонунчилик томонидан тақиқланган товар ва хизматлар билан олди-сотди қилиш ёки фаолият билан шуғулланишидир. Бунга:

- аҳоли орасида қурол билан савдо қилиш;
- наркотик моддалар бизнеси, қиморбозлик;
- фоҳишабозлик;
- валюта билан чайқовчилик қилиш;
- «қўл бола» спиртли ичимликларни тайёрлаш;
- рекет (босқинчилик қилиш, қуролланган ўғирлик);
- контрабанда (чегарадан яширинча мол-товар ўтказиш ёки чет элга ғайри-қонуний мол чиқариш).

Яширин бизнес солиқлардан ва ишчи кучини ёллашни тартибга солиб турувчи қонун ҳужжатларидан холи бўлганлиги сабабли «пинҳоний» бозорда нархлар ва иш ҳақи одатда, «расмий» бозордагига нисбатан пастроқ бўлади. Айнан шу нарса «пинҳоний» бозор қатнашчиларига ғайри-қонуний мўмай даромадни олишларига имкон яратади. У тақиқланган бозор. Шунинг учун давлат органлари назоратида бўлади.

б. Товарларни четдан эркин келтириш ёки чиқаришга қараб бозор очик бозор ва ёпиқ бозор дейилади.

Очиқ бозор хориж товарлари учун очик бўлган миллий ва давлатлараро регионал бозордир. Очиқ бозор бож тўлови билан ҳимоя қилинмайди, товарлар чекланмаган ҳолда келтирилади.

Жаҳон бозори ўз талаби билан очик бозор ҳисобланади, унда ҳамма мамлакатлар бемалол қатнаша олади.

Ёпиқ бозор ички бозорга, миллий бозорга хосдир. Ундаги товарлар ҳамма турлари, аввало маҳаллий ишлаб чиқариш тармоқларининг ривожланиши даражасига боғлиқ. Маҳаллий бозор бир товар учун очик бўлса, иккинчиси учун ёпиқ бўлиши мумкин. Бунда протекционизм сиёсати қўлланилади.

Бозор савдо-сотиқнинг шарт-шароитларига маълум белги, аломатларига қараб кўпгина бўғинларга ажратилади ва улар **бозор сегменти** деб аталади. Сегмент бозорнинг бир кичик қисми бўлиб, бу ерда харидорлар чекланган гуруҳ бўлиб, уларга маълум турдаги товарлар сотилади. Бозор сегментларига ажралишига икки нарса сабаб бўлади: а) меҳнат тақсимооти чуқурлашиб, ғоят хилма-хил товарлар ишлаб чиқарилиши ва уларнинг маълум гуруҳ истеъмолчиларига мўлжалланиши; б) истеъмолчиларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан табақаланиши, улар талабининг ўзаро фарқланиши.

Бозорни сегментларга ажратиш мезонлари ғоят кўп. Сегментни ташкил этувчи устувор белгилар ҳам мавжуд. Бир сегмент учун аҳолининг харид қобилияти устувор бўлса, бошқа сегмент учун рақобатнинг бор ёки йўқлиги муҳим белги бўлади. Сегментлар ҳудудий ва социал-демографик мезонларга қараб ажратилади. Ҳудудий сегментга аҳолининг сони, зичлиги, табиий иқлим шароити ва шу кабилар киради. Социал-демографик сегментга харидорларнинг ёши, жинси, уларнинг билим даражаси, ирқи ва миллати, оила ва унинг таркиби кабилар киради.

Одатда, бозор тузилиши жиҳатидан қаралганда энг аввало олди-сотди муносабатларининг объекти бўйича гуруҳларга бўлиниши сифатида қаралади. Объекти жиҳатидан бозорни қуйидагича ажратиш мумкин:

Истеъмол товарлар ва хизматлар бозори:

- озиқ-овқатлар бозори;
- ноозиқ-овқат товарлари бозори;
- хизматлар бозори.

Ишлаб чиқариш омиллари бозори:

- иш кучи бозори (меҳнат бозори);
- ишлаб чиқариш воситалари;
- хом ашё бозори.

Кўчмас мулк бозори:

- ер бозори;
- уй-жой бозори.

Молия бозори:

- пул бозори;
- инвестиция бозори;
- қимматли қоғозлар бозори;
- валюта бозори;
- суғурга бозори.

Ахборот бозори.

- интеллектуал товарлар бозори ва бошқалар.

Сотиб олинadиган товарлар қандай эҳтиёжларни қондиради, қандай мақсадда ишлатилишига қараб, икки катта гуруҳга бўлиш мумкин.

1. Истеъмол товарлари ва хизматлар бозори. Бу бозорда фирма ва корхоналар ўзлари ишлаб чиқарган товар (хизмат)ларни сотади, уй хўжалиги (оилалар) сотиб олади. Бу истеъмолчилар бозори бўлиб, аҳоли учун зарур бўлган товарлар ва хизматларнинг олди-сотдисини билдиради. Истеъмол бозоридан аҳоли ўз истеъмоли учун товарлар ва товарлар шаклидаги пулли хизматларни харид қилади. Бу ерда сотувчилар билан харидорлар ўртасида олди-сотди муносабатлари юзага келади, пул эгаси товар олса, товар эгаси пул олади. Сотувчилар товар ишлаб чиқарувчилар ёки уларнинг ваколатини олган корхона, ташкилот ёки айрим фуқаролар бўлса, харидорлар эса кенг истеъмолчилар оммасидан иборат. Харидорларга фақат фуқароларгина кириб қолмай, балки уларга ҳарбий ва милиция қисмлари, қамоқхоналар, аҳолига пул ёки имтиёзли тўлов асосида хизмат кўрсатувчилар, корхона ва ташкилотлар, масалан, касалхона, етимхона, болалар боғчаси, қариялар уйи ҳам киради.

Истеъмол товарлари бозорининг ички товар манбаи — турли мулкка оид корхоналар яратган товарлар. Ташқи манбаи — бу товарлар импорти. Хизматлар бозори аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, коммунал хизматлари, турли-туман таъмирлаш ишлари, ахборот хизматлари турини ўз ичига олади.

Товарлашган хизматлар:

- а) ишлаб чиқариш хизматлари;
- б) ижтимоий хизматлардан иборат.

Хизматлар бозорининг товарлар бозоридан муҳим фарқи шундаки, улар асосан истеъмолчининг талаби шу хизмат кўрсатилиши жараёнида қондирилади, ишлаб чиқариш билан реализация, истеъмол жараёни бир вақтда кетади. Жамият ривожланган сари хизматлар бозори кенгайиб боради. Хизматларнинг янги турлари вужудга келади. Товарлашган хизматларнинг ҳажми турларининг кўплиги жамиятнинг иқтисодий етуқлиги, куч-қудратини характерлайди.

2. Ресурслар бозори. Бу бозорда уй хўжалиги (оилалар)нинг мулки бўлган ресурслар (айрим адабиётларда табиий, капитал, меҳнат ресурслари, айрим адабиётларда ер, меҳнат, капитал, тадбиркорлик) сотилади. Уларни фирма, корхоналар сотиб олади.

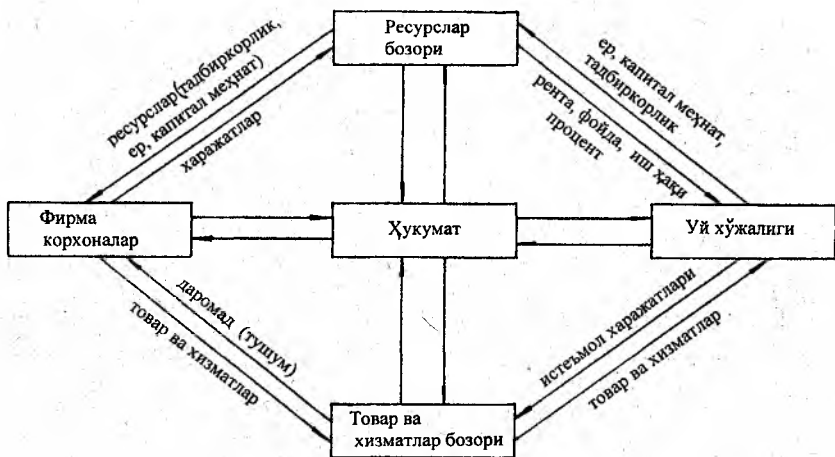
Бозорда ишлаб чиқариш воситаларининг эркин сотилиши моддий ресурслар ҳаракатини тезлаштиради, улар нарх воситасида турли соҳалар ва корхоналар ўртасида талабни ҳисобга олиб тақсимланади. Бозор ресурсларнинг эркин ҳаракатини билдиради, ресурслар билан кафолатни таъминлашга олиб келади, чунки уларни топиш енгиллашади. Пул бўлса, бозорда ресурслар ҳар доим топилади. Ресурслар бозори реал инвестиция қилишга шароит яратади. Иқтисодий ўсиш учун жамғаришнинг пул шакли эмас, унинг моддий шакли зарур. Буни бозор таъминлайди. Фақат бозорда пул шаклидаги инвестиция моддийлашиб ишлаб чиқариш ресурсига айлана олади.

Ишлаб чиқариш омиллари бозори ишлаб чиқаришни юритиш учун зарур бўлган ва товарга айланган меҳнат воситалари, хом ашё материалларини тўғридан-тўғри ёки воситачилар орқали олди-сотди қилинади. Ишлаб чиқариш воситалари улгуржи баҳоларда йирик партиядо кўтарасига сотилади.

Ресурслар бозори ўзининг уч белгиси билан бошқа бозорлардан фарқ қилади: биринчидан, бу ерда табиат инъоми бўлган табиий ресурслар ҳам айирбошланади; иккинчидан, олди-сотди этилган товарлар ўз эгасини ўзгартириши, яъни улар бир мулк объектдан бошқа мулк объектига айланиши шарт эмас. Учинчидан, мазкур бозордаги айирбошлаш муносабатлари одатда бевосита ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасида юз беради. Улар ўртасига воситачилар кам ҳолларда тушади.

Маълумки, бозорда сотувчининг даромади харидорнинг харажати сифатида намоён бўлади. Бозорлар билан унда қатнашувчи сотувчи ва харидорлар (уй хўжалиги, фирма, корхоналар) ўртасидаги алоқаларни, ресурслар, маҳсулот харажат ва даромадлар ҳаракатини бир бутун ҳолда олиб қарасак, маҳсулот ва даромадлар доиравий айланиши модели тарзида кўриш мумкин.

Бу ерда шунга эътибор бериш керакки, ҳар икки бозорда ҳам

уй хўжалиги (оилалар), фирма (корхона)лар қатнашиб, гоҳ сотувчи, гоҳ харидор сифатида майдонга чиқади.

Ҳар бир олди-сотди жараёнида чекланганлик муҳим роль ўйнайди. Уй хўжалиги ресурслари билан чекланганлиги сабабли фирма, корхоналарни шу ресурслар билан таъминлаш ҳам чекланади. Мувофиқ равишда уларнинг даромадлари ҳам. Шунинг учун ҳам ҳар бир истеъмолчининг даромадига кўра ўзига хос равишда харид қуввати чегараси белгиланади.

Бозор тузилишига қай жиҳатдан ёндашмайлик, охир-оқибат у худди шундай модел тарзида намоён бўлади.

Бозор иқтисодиётига исталган товарлар мавжуд бўлган бозор хосдир.

Бозор муносабатларига ўтиш ишлаб чиқариш воситаларини, истеъмол товарларини истеъмолчиларга бозор орқали эркин сотиш имконини беради. Ушбу алоқалар улгуржи савдода товар биржалари орқали амалга ошади. Бозор иқтисодиётида улгуржи савдода товар (пахта, дон, металл ва бошқалар) эркин нархда, нақд пулсиз, корхоналарнинг банкдаги махсус ҳисоб рақами орқали ҳисоб-китоб юригиш йўли билан сотилади.

Меҳнат бозори — иш кучини олди-сотди қилиш муносабатини билдиради. Иш кучи инсонни меҳнат қилиш қобилияти сифатида товарга айланади. Олди-сотди орқали потенциал меҳнат қобилияти бозордан ўтиб ишлаб чиқаришнинг реал (амалда) меҳнат омилига айланади. Меҳнат бозорининг бир томонида иш кучи эгаси турса, иккинчи томонида иш кучига муҳтож корхона, фирма туради. Иш кучи пулга айирбошланганда иш кучи унинг эгаси мулки бўлиб қолаверади, лекин уни ишлатиш сотиб олувчи ихтиёрига ўтади.

Молия бозори. Бу бозорнинг муҳим ўрни бўлиб, молия ресурслари бозоридир. Молия ресурсларининг бир қисми бозорни четлаб,

иккинчи қисми бозор орқали ўтади, мана шу иккинчи қисми молия бозорининг объекти бўлади. Молия бозори иккига бўлинади: истеъмолни қондирадиган пул бозори; биринчи бозордаги пул шахсий эҳтиёжмизни қондиради, иккинчи бозорда пулни капитал сифатида ишлатиб фойда олинади.

Шу бозорга кирувчи қимматбаҳо қоғозлар бозорида акция, вексел, чек, депозит, сертификатлар олди-сотди қилинади. Қимматбаҳо қоғозлар бозори миллий ва жаҳон бозорларидан иборат.

Молия бозорининг яна бир унсури валюта бозоридир. Бу ерда турли мамлакатлар валютаси олди-сотди қилинади.

Интеллектуал товарлар бозори — бу бозорнинг махсус тури бўлиб, ақлий меҳнат маҳсули бўлган товарлар хизматларнинг айирбошланишини билдиради.

Бу бозорда сотувчилар ва харидорлар махсус товар ҳисоблаган илмий ғоялар, техникавий янгиликлар, санъат ва адабиёт асарлари, хилма-хил ахборотлар олди-сотдиси амалга ошади.

Интеллектуал товарлар бозорида илмий-техникавий ишланмалар олди-сотдиси катта ўрин тутади. У амалда патент, лицензия ноу-хау сотишдан иборат.

Бу ерда илмий-техникавий янгиликлар харидор мулкига айланиши шарти билан ёки ўз эгаси мулки бўла туриб, вақтинча фойдаланиш шарти билан сотилади.

Бу бозорда тасвирий санъат бозори, мусиқа, кино, антиквар буюмлар ва бошқалар ўзига хос ўрин тутади.

Жуда кўп иқтисодчилар маориф, маданият, тиббиёт хизматларини ҳам ҳозирги пайтда интеллектуал товарлар бозорига қўшади-лар.

Интеллектуал товарлар бозори ишлаб чиқариш новациясига (янгиликларига) хизмат қилади, яъни у фан-техника ривожига таъсир этади. Шу сабабли унинг аҳамияти умуммиллийгина эмас байналмилал ҳамдир. Иновацион фирмалар янгилик топиш, лойиҳалаш, қуриш, бозорда сотиш, ишлаб чиқаришга жорий қилиш юзасидан хизмат кўрсатади. Булар *инжиниринг*, *консалтинг* фирмаларидир.

Жаҳон мамлакатлари тажрибаси шунини кўрсатадики, ҳозирги замонда ахборот ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. 80- йилларнинг ўрталарида ахборот бизнеси билан АҚШ иқтисодий фаол аҳолисининг қарийб 46,6% и банд бўлган. Ахборот бизнесининг асосий вазифаси ахборот бериш, ахборот шохобчаларида хизмат кўрсатиш, алоқа воситалари орқали уни эълон қилиш, ахборот маълумотларини йиғиш, ўргатиш, сақлаш ва қайта ишлаш билан шуғулланишдан иборат.

Максимал даражада ахборотга эга бўлиш ғоят катта аҳамиятга эга.

Ахборот бозори орқали миллий, регионал жаҳон иқтисодий конъюнктураси, маҳаллий миллий регионал бозор конъюнктураси тўғрисида маълумотларга эга бўлинади.

Харидорлар, рақобатчилар тўғрисида зарур маълумотларга эга бўлиш тadbиркорлар учун ниҳоятда зарур. Шу сабабли ҳам ахборот бозори ҳозирги пайтда жуда чаққон харидоргир бозор ҳисобланади.

Бозор муносабатлари, олди-сотдини амалга оширишда бозор инфраструктураси муҳим роль ўйнайди.

3-§. Бозор инфраструктураси

Инфраструктура (лот. *infra* — қуйи, *асос*, *structura* — тузилиш, ўзаро жойлашув), миллий хўжалик ишлаб чиқариш тармоқлари ва социал сферанинг умумий шароитини таъминлаш учун хизмат қиладиган соҳалар комплексини ифодалайди.

Бозор инфраструктураси: миллий хўжалик инфраструктурасининг муҳим қисми бўлиб, ўзига хос хусусиятларга эга. Бозор инфраструктураси турли-туман бозор субъектлари ўртасида айирбошлаш муносабатларини нормал амалга оширилишини таъминлайди.

Бозор инфраструктураси ҳам мураккаб тузилишга эга. Айрим соҳа, тузилима, муассасалар, ташкилот ва хизматлар фақатгина алоҳида турдаги бозорларда айирбошлашни нормал бўлишини таъминлашга хизмат қилса (масалан, товар биржалари, савдо уйлари, аукцион кабилар товарлар бозори учун меҳнат биржалари меҳнат бозори, фонд биржалари қимматбаҳо қоғозлар бозорига), бошқалари барча бозорлар турига (чунончи, реклама ва бошқалар) хизмат қилади.

Учинчи турдагилари ишлаб чиқариш, социал ва қишлоқ хўжалиги инфраструктурасига ҳам тааллуқли. Буларга умумий тарзда хизмат қилувчи секторлар (йўл, транспорт, энергетика, сув таъминоти, алоқа тизими ва бошқалар) киради.

Бозор инфраструктураси — инсон ақл-заковати билан синаб кўришлар ва хатоликлар усули орқали дунёга келтирилган, муттасил ривожланиб борадиган ва ўзининг мураккаблиги билан олимлар, давлат арбоблари ва амалдорлар, тadbиркорлар ва барча фуқароларнинг фавқулodда эътиборига муҳтож бўладиган улкан тизимдирки, у инсон маҳсулот ва хизматлар истеъмолчиси сифатида дуч келадиган деярли барча соҳаларни қамраб олади. Ҳар биримиз истеъмолчилар сифатида бу соҳаларни яхшиланишидан манфаатдормиз.

Бозор инфраструктураси товарлар ва хизматлар ҳаракатини тартибга солишда қатнашади.

Бозор инфраструктураси турли тузилмалар орқали кишиларнинг вақтини тежайди. Бозор иқтисодиётида «Вақт-пул» бўладики, ўзи шуғулланиб вақтини кетказмаслик учун яқка тартибда кўрсатиладиган хизматдан фойдаланишни афзал биладилар.

Инфраструктуранинг мақсади — тўловга қобил талаб қилинган шароитларда ўзаро ён беришлар асосида савдо-сотиж иштирокчилари фойдасини кучайтиришдан иборат.

Инфраструктура «ҳазрати олийлари» — талабга бўйсунди, унга ҳар томонлама монанд бўлишга интилади.

Истеъмол эҳтиёжининг чекланиши инфраструктура бўғинларини бозор қоидаларига биноан «рақсга тушишга» мажбур қилади, рақобатни кучайтиради, унга маданий тус бағишлайди.

Инфраструктура қанчалик ривожланган бўлса, бозор ўйини қоидаларини бузиш қийинроқ бўла боради.

Албатта, инфраструктура тузилмалари турли хизматлар кўрсатгани учун харажатларни қоплаши, фойда олиш, солиқлар тўлаши керак. Бу сўзсиз товарлар ва хизматлар нархини ортишига сабаб бўлади. Лекин ўз мақсадларига эришиш учун:

— *ўз ишлаб чиқариш харажатларини камайтириб боради;*

— *бозордаги вазиятдан келиб чиқиб, ишлаб чиқаришга бозор талабини етказиш орқали ишлаб чиқариш қоидаларини жорий тартибга солиниши таъминланади;*

— *товарларни бозор нархини белгилайди, шу мақсадда биржа механизмидан фойдаланилади;*

— *товарлар ва хизматлар бозорида маркетинг асосида буюртмачи ролини бажариб, барча истеъмолчилар номидан иш олиб борилади.*

Инфраструктуранинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

1. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича: қабул қилиш, ювиб-тозалаш, қуритиш, саралаш, ажратиш, қадоқлаш, ўраш, пакетлаш, контейнерлаш, сақлаш, тўплаш, совитиш ва истеъмолчиларга бир маромда етказиб бериш.

2. Саноат маҳсулоти бўйича: қабул қилиш, ўраш, пакетлаш, сақлаш, талабга биноан истеъмол учун етказиб бериш.

3. Барча турдаги маҳсулотлар бўйича улгуржи истеъмолчиларга етказиб бериш учун товарларни тўплаш ва аксинча, катта туркумдаги товарни чакана истеъмолчиларга талабга биноан етказиб бериш учун кичик туркумларга бўлиш.

4. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчилар ва қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишловчиларнинг аванс олишларини таъминловчи фьючерс ва форвард битишувлари асосида маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш.

5. Умумдават ва регионал миқёсда ишчи кучига талаб ва таклифни ўрганиш ва ишчи кучини қайта тайёрлаш, ишсизлик нафақаларини бериш.

6. Тадбиркорларни ўқитиш, ишсизларни, хусусий бизнес шартномаларини рўйхатга олиш.

7. Тадбиркорлик фаолиятини кредитлаш.

8. Тадбиркорлик — таваккалчиликни (хатарни) суғурталаш.

9. Товар ташишни таъминлаш.

10. Тадбиркорлар манфаатини ҳуқуқий ҳимоялаш.

11. Тадбиркорлар эҳтиёжига консалтинг, инжиниринг, аудитор, лойиҳа-смета ва бошқа хизматларни кўрсатиш ва бошқалар.

Инфраструктура таркибига: чакана ва улгуржи савдони таъминловчи савдо шохобчалари, аукцион, тижорат дўконлари, деҳқон бозорлари, тижорат-воситачи марказлари, савдо-саноат палаталари, савдо уйлари, ярмарка павильонлари кўргазмалари, товар биржалари ва бошқалар киради. Бундан ташқари, давлат ташкилотлари: давлат солиқ инспекциялари, давлат контракт системаси антимонопол кўмитаси, баҳоларни назорат қилувчи инспекция, давлат сурғурта хизмати ва бошқалар киради.

Молия бозори инфраструктураси таркибига банк тизими, жумладан: тижорат банклари, валюта, фонд биржалари, брокерлик, суғурта, холдинг компаниялари бошқа турдаги молия-кредит, хизмат кўрсатиш, аудитор фирмалари киради.

Меҳнат бозори инфраструктураси меҳнат биржалари, ишчи кучи банд бўлишлик хизмати, ишчи кучи миграцияси билан шуғулланувчи ташкилот ва бошқаларни ўз ичига олади. Давлат томонидан кадрларни тайёрлаш марказларига бандлик, нафақа, хайрия-шафқат, тадбиркорларни қўлловчи фондлар ва бошқалар киради.

Бундан ташқари, транспорт хизмати, омборлар тизими, юридик хизмат, ахборот ва реклама билан таъминловчи муассасалар киради.

Бозор инфраструктурасида биржалар ва ярмаркалар алоҳида ўрин тутади.

Бозор ва хизматлар бозорининг ривожланишида товар биржалари ва ярмаркаларининг роли катта.

Молия бозорида эса фонд биржаларининг роли беқиёс.

Товар, хом ашё биржалари маълум доирада улгуржи савдо-сотиқ ишларини ўтказувчи тижорат корхоналаридир. Биржа савдосини оддий савдодан фарқи бор.

Оддий савдо-сотиқда товарнинг нақд бўлиши, харидор уни кўзи билан кўриши, қўли билан ушлаб кўриши, сифати ҳақида шаҳсан қаноат ҳосил этиши юз беради. Бу ерда харидор ва сотувчи юзма-юз туради.

Биржада ҳолат бошқача: операцияларда товар эгаси ва харидорнинг ўзи қатнашиши шарт эмас. Улар номидан ишни махсус шахслар — брокерлар юритишади. Биржада савдо-сотиқ нақд турган товарлар билан қилинмайди. Товар биржадан жуда узоқ масофада, бошқа мамлакатда турган бўлиши мўмкин. Шу товардан намуна ва унинг сифат сертификати бўлса етарли.

Дастанлаб, биржалар бозорлар асосида вужудга келган, лекин эволюцион жараён натижасида улар шунчалик ўзгардики, ҳозирги замон биржасида товарлар олди-сотдиси биринчи даражали роль ўйнамай қолди.

Биржалар учун:

а) келажакда товарлар нархини аниқлаш, ҳамда нарх ошқоралигини таъминлаш;

б) режадаги реал талаб ва таклифни аниқлаш, мослаштириш;

в) нархлар котировкасини аниқлаш;

г) баҳолар ўзгаришини (тебранишини) суғурта қилиш асосий ўринга чиқди.

Биржа савдосининг объекти бўлиб, асосан ялпи ишлаб чиқариладиган бир турдаги ва ўзаро алмашинадиган хом ашё товарлари ярим тайёр маҳсулотлар ҳисобланади. Одатда, улар қуйидаги гуруҳларга бўлинади: дон, озиқ-овқат, саноат хом ашёси, рангли ва қимматбаҳо металллар. Биржада энг катта ўрин эгалловчи товарлардан бири кофе ҳисобланади.

Товарлар биржаси савдо-сотиқ операцияларини бевосита предмети бўлиб, махсус контракт ҳисобланади. Бундай контрактлар ўз навбатида зудлик билан битим тузиш имконини беради. Бу контрактда фақат товарларнинг баҳоси ва уни етказиб бериш вақти келишилади, холос. Биржани президент ва кенгаш бошқаради. Товар биржаси даромади биржа муомиласи иштирокчилари тўлайдиган хизмат ҳақидан ташкил топади. Товарлар биржасида моллар нақд бўлиши шарт эмас. Биржа савдосида ташкил топган нархлар биржа котировкалари деб аталади. Улар ҳар кун эълон қилиниб борилади.

Ташкил қилиш принципи бўйича ТБ икки хил бўлади. Очиқ ҳамда ёпиқ биржалар:

Очиқ биржада биржа аъзолари билан бир қаторда бошқа соҳибкор, тижорат билан шуғулланувчи, хоҳловчилар қатнашиши мумкин.

Ёпиқ биржада — фақат биржанинг аъзолари бўлганларгина қатнашади, савдо битими тузилади.

Биржа аъзолари уни ташкил этиш учун нақд пул қўйишади, яъни биржа акционер жамияти сингари ташкил топади. Унинг устави асосида иш юритилади.

Акционерлик жамиятидан биржа корпорациясининг фарқи, унда биржа сертификати дивидент олиш ҳуқуқини эмас, шу биржада битим тузиш имконини беради, холос.

Биржа битимларининг 2 тури мавжуд: реал товар ва фьючерс битимлари.

Реал товарлар битимида товарлар биржага келтирилган бўлса ёки улар тайёр ҳолда бўлса, мавжуд товарлар бўйича контракт тузилгандан кейин 14 кун ичида товарлар сотиб олувчиларга етказилиши шарт!

Фьючерс битими товарларни келгусида етказиб беришни кўзда тутувчи савдо. Тузилган шартномада кўрсатилган нарх билан товар харидорга етказиб берилаётган вақтда нархи фарқ қилиши мумкин. Уни қайси томонга фарқ қилишига қараб брокер ёки харидор фойда кўриши мумкин. Товарлар харидорга 6 ойдан 14 ойгача бўлган муддатда етказилиши мумкин.

Биржалар махсус ва универсал бўлиши мумкин. Амстердам универсал биржаси, Ливерпул, Лондон махсус биржалари. Махсус биржаларда айрим ёки бир гуруҳ товарларга талаб ва таклиф бутун бир

мамлакат доираси ёки дунё миқёсида тўпланади. Олтин савдоси бўйича ҳеч қандай биржа Лондон биржасига тенглаша олмайди.

Биржанинг яна бир белгиси — унинг юксак даражада ташкил этилган ва уюшган бўлишидир. Бу ерда тартибсиз, кўр-кўрона савдо-сотик бўлмайди.

Товарлар бозорида биржадан ташқари, ярмаркалар ҳам муҳим ўрин тутаяди.

Ярмарка сўзи немисча сўз бўлиб, йиллик бозор деган маънони англатади. Ярмаркалар ўрта асрларда Фарбий Европа (Женева, Лион, Лейпциг, Антверпен ярмаркалари ва бошқалар) иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнаган.

Капитализм ривожланиши билан ярмаркаларнинг характери ўзгаради, у мавжуд товарларнинг йирик миқдори олиб келинадиган марказдан намуналар ва стандартлар сотиладиган ярмаркага, кўرғазмага айланади.

Характери ва мазмунига кўра, ярмаркалар универсал, кўп тармоқли, ихтисослашган бўлади. Қатнашувчилар таркибига кўра, жаҳон, регионал, халқаро, миллий, маҳаллий ярмаркалар мавжуд.

Халқаро ярмаркалар фаолиятини координациялаш мақсадида 1925 йили Парижда халқаро ярмаркалар иттифоқи ташкил этилди. Халқаро ва миллий ярмаркалар сони йил сайин ортиб бораётир. Халқаро ярмаркалар жаҳон савдосининг ривожланишига, турли мамлакатлар ўртасида иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга, ишлаб чиқариш ривожланишига имконият яратади.

Россияда ярмаркаларнинг пайдо бўлиши 13- аср ўрталарига тўғри келади. Собиқ Иттифоқда 1922 йилдан бошлаб ярмаркалар пайдо бўлган.

Ўзбекистонда биринчи миллий ярмарка (халқ истеъмол товарлари улгуржи савдоси бўйича) 1995 йилда ташкил этилди. Ҳозирги пайтда тез-тез миллий турли-туман ярмаркалар, кўрғазмалар ўтказилиб турилибди.

Бозор иқтисодиётига ўтилар экан, республикамызда ҳам ҳозирги пайтда бозор инфратузилмасини жаҳон талаблари даражасида шакллантиришга ҳаракат қилиняпти. Чунки, кенг тармоқли бозор инфратузилмаси — фонд ва улгуржи бозорлар, биржалар, кредит ва молия муассасалари, лизинг ва консалтинг компаниялари, тадбиркорларга хизмат қилиши лозим бўлган бошқа тузилмалар том маънода шакллантирилмас экан, улар тўла куч билан ишламас экан, биз иқтисодиётимизни очик, эркин, энг муҳими, самарали, қисқа қилиб айтганда ҳақиқий бозор иқтисодиётига айлантира олмаймиз.

Бунинг учун биринчи навбатда бозор инфратузилмасининг ҳуқуқий асослари яратилаяпти.

1992 йил июн ойида Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши «Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида»ги Қонунини қабул қилди.

Бу қонун билан биржа ва биржа фаолияти тўғрисидаги асосий қоидалар белгиланди.

Ўзбекистондаги улгуржи ва биржа савдоси республика акциядорлик уюшмаси «Ўзулгуржибиржа савдо» (1994) ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 1995 йилнинг 9 февралда «1995 йилда биринчи навбатда зарур бўладиган товарлар билан истеъмол бозорини тўлдиришнинг қўшимча чоралари тўғрисида»ги 42-сонли қарори асосида барча вилоят марказлари ва Қорақалпоғистон Республикасида Ўзбекистон товар-хом ашё биржасининг бўлимлари очилди.

«Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида», «Қимматли қоғозлар бозорининг фаолият кўрсатиш механизми тўғрисида», «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида» ва бошқа қонунлар қабул қилиндики, уларга мувофиқ равишда инфратузилманинг зарур тизимлари шакллантирилди.

1996 йил 18 июнда 220-сонли қарори билан «Хусусийлаштирилган инвестиция фондлари тўғрисидаги низом» тасдиқланди. Хусусийлаштирилган инвестиция фондлари (ХИФ) аҳолининг кент қатламини хусусийлаштириш жараёнига жалб этиш мақсадида тузилди.

1993 йил «Суғурта тўғрисида» қонун қабул қилинган, «Ўзбекинвест» миллий суғурта компанияси «Мадад» агентлиги, кейинчалик «Ўзагросуғурта», 1996 йил майда қимматли қоғозлар бозори қатнашчиларига маслаҳат — аудиторлик ва ахборот хизмати кўрсатиш учун махсус агентлик «Консаудитинформ» ташкил этилди. «Вақт» миллий депозитарийси (1994, 8 июн) қимматбаҳо қоғозларни ҳисобга олиш, сақлаш ва ҳаракатини бошқариш вазифасини бажармоқда.

Республика банклар фаолияти «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида» қонун асосида амалга оширилади.

Ҳозирги пайтда Марказий банк республиканинг бош банки ҳисобланади. Унинг вилоят ва Тошкент шаҳрида бошқармалари бор. Ўзбекистон ҳудудида 30 дан ортиқ ҳиссадорлик-тижорат банклари фаолият кўрсатмоқда.

Бозор инфратузилмасининг шаклланиши ўз навбатида миллий бозорнинг шаклланишини ифодалайди.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Бозор.
Бартер.
Бозор ҳажми.
Бозорнинг вазифалари.
Бозор тузилиши.
Тўйинган бозор.
«Пинҳоний» бозор.
Истеъмол товарлари ва хизмат бозори.

Молия бозори.
Кўчмас мулк бозори.
Ресурслар бозори.
Интеллектуал товарлар бозори.
Ахборот бозори.
Бозор инфратузилмаси.
Товар биржаси.
Ярмарка.

нада қўшимча иш сменаси ташкил этиб, костюм-шим тикишни кўпайтириш мумкин ёки аксинча.

Таклиф эластиклиги аҳамияти талаб эластиклигига қараганда иккинчи даражали кўрсаткич. Талаб эластиклигининг устунлиги шундаки, у умумий тушган даромад (тушум) қандай ўзгаришини кўрсатади, лекин таклиф эластиклиги ҳам муҳим бир фактни, унда вақт омили асосий роль ўйнашини, қисқа муддатга қараганда, нисбатан юқори нархга ҳамма ўрганиб бўлгач, узоқ муддатли бозор даврида таклиф эластиклиги юқори бўлишини кўрсатади. Шундай қилиб, талаб ва таклифнинг ўзгариши нархнинг ўзгаришига, ўз навбатида нархнинг ўзгариши талаб ва таклифнинг ўзгаришига олиб келади. Юқорида кўриб ўтганимиздек, бу боғланиш талаб ва таклиф қонунида ифодаланadi.

Талаб ва таклиф қонунининг амал қилиши асосида бозорда нарх шаклланади:

— у ёки бу турдаги товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш рағбатлантирилади;

— мамлакат миқёсида ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучини тақсимлашга, ишлаб чиқариш структурасини шаклланиши ва ўзгаришига олиб келади;

— товар сифатини қандай бўлишини белгилайди, унинг сифати устидан назорат қилади;

— талаб ва таклифни фақат миқдоран эмас, балки таркиби жиҳатидан ҳам бир-бирига мослаштиради.

Талаб ва таклиф бозорда харидор ва сотувчи тарзида учрашар экан, уларнинг боғланиши нарх орқали амалга ошади. Талаб ва таклифнинг мос келиши бозор иқтисодиётининг энг муҳим талабидир, чунки фақат шундай шароитда иқтисодий ўсиш юз беради.

4- §. Талаб ва таклиф, бозор мувозанати

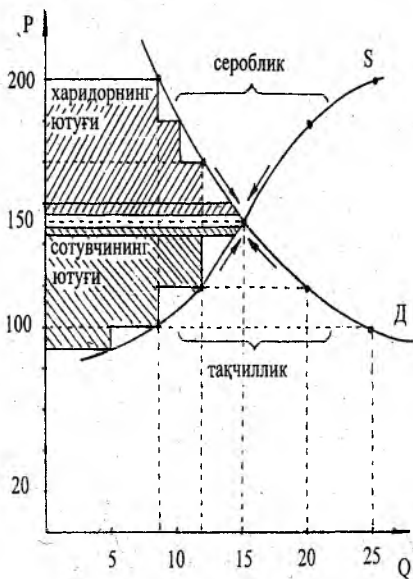
Маълумки, ҳар бир харидор муайян пул суммаси эвазига кўпроқ ва сифатли товар олишни, кўпроқ наф кўришни ўйлайди, яъни мумкин қадар арзон сотиб олишга интилади. Сотувчи эса бунга тескари мақсад, мумкин қадар қиммат сотишга интилади. У товар ишлаб чиқариш учун қилган харажатларини қоплаб, маълум миқдорда фойда олишни ўйлайди.

Шу сабабли, бозорда сотувчи нархи ва харидор нархи мавжуд бўлади. Бироқ, сотиб олиш ва сотишдан иборат ҳар қандай аниқ фаолият сотувчи билан харидор ўртасидаги битим натижаси бўлиши бигга нарх бўйича амалга оширилади. Буни қандай амалга оширишни қўйидаги жадвал ёрдамида кўриш мумкин. Юқорида кўриб ўтганимиздек, талаб ва таклифнинг нархга боғлиқлигини ифодаловчи маълумотларни жадвалда келтираимиз.

1-бирлик товарнинг нархи, P	Шу товарга талаб, D	Шу товарга таклиф, S	Талаб ва таклифнинг фарқ қилиши
100	25	8	17
120	20	12	8
150	15	15	0
180	12	20	-8
200	8	25	-17

Жадвалдан кўринадики, товар нархи 150 сўм бўлгандагина талаб билан таклиф миқдори тенг. Нарх ортган сари талаб камайиб таклиф ортиб борапти, нарх пасайишига қараб талаб ортиб, таклиф камайиб борапти. Бунинг натижасида бозорда шу товарга бўлган талаб ва таклиф асосида нархга тазйиқ ўтказилади. Нарх 100 сўм бўлганда, талаб 25 бирлик, таклиф 8 бирлик. Талаб 7 бирлик ортиқ, аксинча нарх 200 бирлик бўлганда таклиф 25, талаб эса 8, бозорда 17 бирлик товар ортиқча. Бу нимага олиб келади? Қандайдир фавқулудда ҳодиса юз бермаса 8 бирлик товар сотилганидан сўнг қолганини нархини тушира боради, бўлмаса сотилмай қолади. **Нархга юқоридан тазйиқ ўтказилади.** Шунга ўхшаш талабнинг ошиб кетиши нархга қуйидан тазйиқ ўтказилади. Талаб қўплиги, таклиф қилинган товар етишмаслиги туфайли нарх ўсиб боради.

Агар нарх 150 сўм бўлса, талаб қилинган, яъни харидор сотиб оладиган товар миқдори билан таклиф қилинган товар миқдори тенг бўлади. Бу талаб билан таклифнинг мувозанати дейилади. Бозорда таклиф қилинган товар миқдори билан талаб миқдори тенг бўлган шароитдаги нарх мувозанат нархи дейилади. Шу нарх бўлгани ҳолда талаб қилинган товар ҳажми миқдорий мувозанатни билдиради.

Талаб ва таклифнинг мувозанатини таҳлил қилишда асиметризмнинг йирик иқтисодчиси, Кембриж мактаби намояндаси Альфред Маршалл (1842—1924) катта роль ўйнаган. Маршалл мувозанатга вақт нуқтаи

назаридан қараб, уни 3 хил: *лаҳзалик*, *қисқа муддатли*, *узоқ муддатли мувозанатга* бўлади.

1. Лаҳзалик мувозанат, одатда жуда қисқа вақт давомида, асосан нархни кўтарилиши ҳисобига юз беради. Айтайлик, бозорга балиқ олиб келинди, дейлик. Балиқни таклифи ўзгармаган ҳолда унга ўсаётган талаб билан мувозанатга келиши учун нарх шу қадар тез ўсадики, натижада чекланган миқдордаги балиқ сотиб олишни истаганлар ўртасида тақсимланиб бўлади.

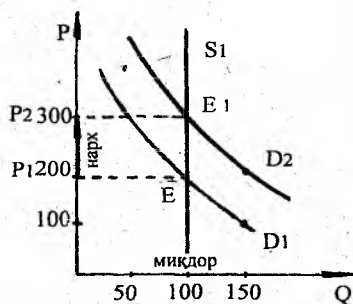
Балиққа талаб баҳо кўтарилиши 300 сўмга чиқиши билан таклиф ўзгармагани ҳолда мувозанатга келади. Лекин бу мувозанат жуда қисқа муддат давом этади.

2. Қисқа муддатли мувозанат. Бундай юқори нарх бозорга кўшимча балиқ келтирилишини рағбатлантиради. Натижада бозорга илгаригига қараганда кўп балиқ олиб келинади. Бунинг натижасида нарх пасаяди.

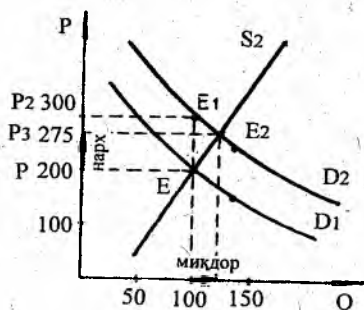
Қисқа муддатли мувозанатда у ёки бу турдаги товар ишлаб чиқаришнинг бор имкониятидан фойдаланиб, кўнайтирилади. Нарх даражаси лаҳзалик мувозанатга қараганда пастроқ бўлади, лекин унга нисбатан узоқроқ муддат ўзгармайди.

3. Узоқ муддатли мувозанат. Бунда бозордаги нархга қараб товар ишлаб чиқарувчилар мослашадилар. Янги фирмалар, корхоналар вужудга келади. Таклиф янада кўпаяди. Нарх қисқа муддатли мувозанат нархига қараганда паст бўлади.

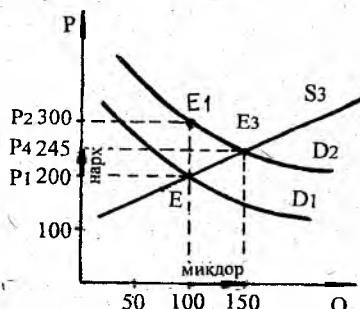
Нарх юқори бўлганда талаб қисқариши, яъни таклиф талабдан анча ортиқча бўлиши, бозор учун табиий бир ҳолдир. Талаб, таклиф нархининг ва харид қобилятининг ўзгаришига қараб тебраниб туради. Бу ҳаракат талаб билан таклиф тенглашгунча давом этаверади. Тенглашиш юз бергач, таклиф ва талаб миқдоран ва таркибан бир-бирига мос тушади. Одатда, бир товарга доир талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатга **жузъий мувозанат** дейилади. Аммо, товарлар дунёси ғоят бой бўлиб, товарлар бозори ўзаро боғлиқ

а) лаҳзалик мувозанат

б) қисқа муддатли мувозанат

в) узоқ муддатли мувозанат

қисмлардан иборат. Ана шу турли товарлар ва хизматларга бўлган талаб ва таклифларнинг ҳам миқдор, ҳам таркиб жиҳатидан бири-бирига мувофиқ келиши **бозор мувозанати** дейилади. Ана шундай мувозанатлар бўлмаса, бозор мувозанати издан чиққан бўлади. Талаб ва таклиф узоқ вақт бир-биридан ажралиб қолса, бозор ўзининг меъёридаги ҳолатини, қиёфасини йўқотади.

Бозор мувозанати талаб ва таклифнинг мутлақ ва абдийлиги эмас. Бундай ҳол умуман олганда, барча товарларга нисбатан ва узоқ даврга хос бўлиши мумкин. Жузъий, яъни айрим товарларга нисбатан мосликнинг бузилиши муқаррар. Чунки, эҳтиёжнинг юксалиши оқибатида янги талаб пайдо бўлади ва у дарҳол қондирилмайди. Талаб ва таклиф ўзгаради, мувозанат бузилади ва яна қайтадан ўрнатилади.

Бозорда мувозанатга эришиш биринчидан, нархлар орқали амалга оширилади. Нархларнинг ўзгаришига қараб ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаради. Нархлар ишлаб чиқариш технологиясини танлашга таъсир этади. Нархлар охир-оқибат даромадлар даражасига кўра қайси маҳсулот кўпроқ сотиб олиншини ҳам белгилайди.

Иккинчидан, талаб ва таклиф ўртасидаги нисбат. Талаб билан таклиф ўртасидаги нисбатни ўзгартириши бозор нархларини ҳам тебранишига олиб келади. Мана шу тебранишлар орқали шундай нарх белгиланадики, у бозордаги талаб ва таклиф мувозанатига ва охир-оқибат ишлаб чиқариш билан истемол ўртасидаги мувозанатга олиб келади.

Учинчидан, рақобат кураши. Ҳар бир тадбиркор максимал даражада фойда олишга интилади. Бунинг учун бозорга харидоргир товар ишлаб чиқариш керак. Ишлаб чиқарувчилар ўртасида харидорнинг пули учун кураш борадики, бунинг натижасида бозорда тўкинчиликка эришилади.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАРИ

Талаб.

Талаб ўзгариши.

Талаб эгри чизиги.

Талаб қонуни.

Даромад эффекти.

Ўринбосиш эффекти.

Гиффен эффекти.

Талаб эластиклиги.

Эластиклик коэффициенти.

Меъёрий нафлилик.

Нафлиликнинг пасайиб бориши.

Нафлиликни максималлаштириш.

Таклиф.

Таклиф ўзгариши.

Таклиф эгри чизиги.

Таклиф қонуни.

Таклиф ўзгариши.

Таклиф эластиклиги.

Талаб ва таклиф мувозанати.

Лаҳзалик мувозанатлаш.

Қисқа муддатли мувозанат.

Узоқ муддатли мувозанат.

Бозор мувозанати.

Такрорлаш учун саволлар

1. Талаб ва таклиф, унинг ўзгаришига қандай омиллар таъсир қилади?
2. Талаб эгри чизиғи ва талаб қонунини таърифланг.
3. Талаб эластиклигини аниқлаш иқтисодиётда қандай роль ўйнайди? Таклиф эластиклигини аниқлаш-чи?
4. Меъёрий нафлилик деганда нима тушунилади?
5. Нафлиликни пасайиб бориши қонунини тушунтириб беринг.
6. Таклиф функцияси ва унинг графикда тасвирини чизинг, таклиф қонунини тушунтириб беринг.
7. Таклиф эластиклигида вақт омили қандай роль ўйнайди?
8. Бозор мувозанати нима сабабдан ва қандай ўзгаришини тушунтиринг.

VIII БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА ТАДБИРКОРЛИК НАЗАРИЯСИ

1- §. Тадбиркорлик ва унинг иқтисодиёт назариясида талқин этилиши

Бозор иқтисодиёти тадбиркорликка асосланади. Тадбиркорлик (инг. entrepreneur) инсоннинг хислати, унинг эркин, таваккал қилиб фойда ёки бошқа иқтисодий наф кўриш учун ўз мулкидан ҳам айрилиб қолиш хавф-хатаридан кўркмай фаолият юритиш, пухта ўйлаб, натижасини кўз ўнгига келтириб иш тутиш қобилияти. Ана шу қобилиятга эга кишилар тадбиркор дейилади. Тадбиркорлик қобилиятини ишга солиш, фаолиятга айлантиришнинг намоён бўлишини Фарбда бизнес (business — иш, фаолият, машғулот) деб аталади. Бизнес билан шуғуланувчиларни эса бизнесмен (business — иш, man — одам) дейилади. Бизнес билан шуғуланувчиларни, яъни бизнесменларни ҳарбий қўмондон билан қиёслаш мумкин. У ўз ишини тамал тошини кўяр экан, унинг потенциалини вужудга келтиради, олдиндан стратегиясини ишлаб чиқади, тактикасини белгилайди.

Бизнесни ташкилий шаклини Фарбда учга бўлишади: индивидуал (хусусий) корхона, шерикчилик, корпорация.

Ўзбек тилида, одатда тадбиркорлик деганда фақатгина инсоннинг қобилияти эмас, балки уни намоён қилиш (юзага чиқариш), фаолият юритишнинг ташкилий шакли ҳам тушунилади. Лекин кейинги пайтда бизнес сўзи ҳам тез-тез ишлатилмоқда.

Бизнинг юртимизда тадбиркорлик фаолияти бозор иқтисодиётига ўтиш билан яна қайта жонланди. Юртимизда тадбиркорлик узоқ тарихга эга. Бу аввало, савдогарлик шаклида ривож топган. Буюк ипак йўли савдо-солиқнинг ўз навбатида тадбиркорликнинг ривожланишида ниҳоятда қатта аҳамиятга эга бўлган. Қолаверса, ислом ақидалари ҳам тадбиркорликнинг ривожланишида муҳим роль ўйнаган. Чунки, ислом динида меҳнат қилмай топилган даромадни ҳаром дейилади. Ҳар

бир инсон, албатта бирон фаолият, иш билан шуғулланиши даркор. Бунинг натижасида турли-туман хунармандчилик, кулолчилик, темирчилик, тикувчилик, тўқувчилик, қандолатчилик ва ҳоказолар ривожланган. Бу хусусий тадбиркорликнинг нақадар ривожланганидан дарак беради. Шу билан бирга меъморчилик ва суғориш иншоотларининг қурилиши ўз навбатида жамоатчиликка асосланган тадбиркорликни ҳам ривожланишига олиб келган дея оламиз. Тадбиркорлик тушунчаси XVIII асрга хос бўлиб, бу атамани иқтисодий назарияга инглиз иқтисодчиси **Р. Кантильон** олиб кирган. Унинг фикрича тадбиркор бу ноаниқ даромадга эга кишилар (деҳқон, хунарманд, савдогар ва бошқалар). Улар бошқаларнинг товарларини маълум нархларда сотиб оладилар. Ўз товарларини қанчага сотишлари эса номаълум. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин: таваккалчилик хатари тадбиркорликнинг бош фарқланувчи хусусиятидир.

А. Смит тадбиркорни тижорат билан шуғулланиб, фойда олиш учун иқтисодий таваккалчилик қилувчи мулк эгаси деб таърифлайди.

Ж. Б. Сэй тадбиркорликни кенгроқ маънода талқин этади. Тадбиркор ўз фойдаси учун фаол иқтисодий агент сифатида ишлаб чиқариш омилларини ўз тажрибаси ва билими асосида таваккалчилик хатаридан кўрқмай ишга солувчи киши сифатида таърифлайди. Сэй фикрича, тадбиркорнинг даромади унинг тадбиркорлик фаолияти эвазига олинган.

Тадбиркорлик ҳақидаги назарияга немис олими **В. Зомберт** ва Австрия иқтисодчиси **Й. Шумпетер** катта ҳисса қўшганлар. Зомберт фикрича тадбиркор бу «забт этувчи», ғалаба учун курашувчи (хатарга тайёр, руҳан эркин, ғояларга бой, иродали, тиришқок) ташкилотчи, яъни у биргаликда ишлаш учун кишиларни бирлаштира олади. У ҳақиқий савдогар, товарларини сотиш учун одамларни жалб қила олади, уларни ишонтира олади. Зомберт тадбиркорнинг мақсади фойданинг ўсишига эришиш бўлиб, бунинг учун у ўз ишини ўсиши, равнақ топишига интилади, ҳаракат қилади.

И. Шумпетер эса тадбиркорни новаторлигига алоҳида эътибор беради. Унинг фикрича тадбиркор деб, ишлаб чиқариш омилларини янги нисбатларини (комбинациясини) изловчи, вужудга келтирувчи, шу билан иқтисодий ўсишни таъминловчи киши тушунилади. Шумпетернинг фикрича тадбиркор ишлаб чиқаришда индивидуал хусусий мулк эгаси бўлиши шарт эмас. У банк бошқарувчиси бўлиши ёки акционер жамиятининг бошқарувчиси бўлиши ҳам мумкин.

Том маъноси билан мулк эгаси ва тадбиркорни ягона киши сифатида қараш кредит вужудга келиши билан бузила бошлади. Тадбиркорликни мулкдан ажралиши акционерлик жамиятларида нисбатан осонгина кўзга кўринади. Корпоратив мулк акционерлик жамиятида ҳар бир акция эгаси ўзи алоҳида мулкни тасарруф

қилиш ҳуқуқини йўқотади. Бу юридик факт. Ишлаб чиқаришда ҳокимият мулк эгасидан ишлаб чиқаришни ташкил этувчига ўтади. Мулк эгасининг роли пассивлашиб боради. Аъъанавий мулк сифатида тушунилган аниқ буюмлар ўрнига акционер бир парча қоғоз, мулк титули — *акцияга* эга холос.

Корхона иши юзасидан акция эгаси шартли назорат ўрнатади. У корпорация фаолияти юзасидан жавобгар эмас. Бундай жавобгарлик мулк эгаси бўлмаган тадбиркор — менежер зиммасида бўлади. Шундай қилиб, кредит муносабатларининг ривожланиши бойликни индивидуал хусусий мулк шаклидан корпоратив хусусий мулк шаклига ўтиши тадбиркорни тасарруф этишини эгалик қилишдан ажратишга олиб келади. Бундан шундай назарий хулоса чиқариш мумкин: тадбиркорлик билан мулк эгаллиги ўртасида қатъий алоқа йўқ. Тадбиркорлик бу фақат мулк эгасига хос ҳислат эмас.

Иқтисодий нуқтаи назардан тадбиркорлик деганда нимани тушуниш мумкин? Илмий адабиётларда уни уч жиҳатдан қараш тавсия этилади.

1. Иқтисодий категория сифатида қараш. Бунинг учун унинг объекти ва субъектларини аниқлаш зарур.

Тадбиркорлик объекти максимал даражада даромад олиш мақсадида ишлаб чиқариш омиллари (капитал, ер, меҳнат) ни энг самарали нисбатини топиб ишга туширишдир.

И. Шумпетер фикрича тадбиркорнинг асосий иши иқтисодий ресурсларни ишлатишнинг энг оптимал-мақбул вариантини ва уларни энг рационал нисбатларини қидиришдир. Айнан ана шу ҳислати билан тадбиркор оддий хўжалик юритувчидан фарқ қилади. Тадбиркор истеъмолчиларга маълум бўлмаган неъматлар ишлаб чиқариш, ишлаб чиқаришнинг янги усули (технологияси)ни яратиш, янги бозорларни эгаллаш, янги хом ашё манбаларини ўзлаштириш ва ҳоказоларга интилади.

Тадбиркорлик субъектлари, энг аввало жисмоний шахслар (якка ҳол, оилавий) бўлиши мумкин. Бунда улар ўз меҳнатлари асосида, шу билан бирга четдан ишчи ёллаб иш юритишлари мумкин.

Тадбиркорлик фаолияти бир гуруҳ шахслар томонидан ўзаро шартнома ва иқтисодий манфаатдорлик асосида боғланган кишилар жамоаси томонидан амалга оширилиши мумкин. Жамоавий тадбиркорлик субъектлари сифатида акционерлик жамиятлари, ижара жамоалари, кооператив, ширкат ва бошқалар, алоҳида тадбиркорлик субъекти сифатида давлат, унинг ташкилотлари (органлари) иш олиб бориши мумкин.

2. Тадбиркорликка хўжалик юритиш услуби (методи) сифатида қарасак, унинг **бош хусусияти**, хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақиллиги ва эркинлигидир. Тадбиркорнинг мустақиллиги ҳуқуқий жиҳатдан асосланган бўлиши керак. Энг аввало, тадбир-

корлик фаолият турини танлаш, ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш, молиялаштириш манбаларини танлаш, ресурсларни сотиб олиш, маҳсулот сотиш, уларга нарх белгилаш, фойдани тасарруф қилиш ва ҳоказо. Тадбиркорлик эркинлиги маъносида уни фаолияти устидан раҳбарлик қилувчи, яъни нима фаолият билан шуғулланиши керак, нима ишлаб чиқариши, қанча харажат қилиши, кимга сотиши, неча пулдан сотиши, қанча ишлаб чиқаришини кўрсатадиган, белгилаб берадиган ташкилот — орган йўқ. Лекин, тадбиркорнинг фаолияти доимо бозор, ундаги талаб ва таклиф нисбати, нарх билан чамбарчас боғлиқ.

Тадбиркорликнинг **иккинчи хусусияти** натижа қандай бўлишидан қатъи назар қабул қилинган қарорга жавобгар бўлиш. Тадбиркорнинг фаолияти доимо таваккалчилик хатари билан боғлиқ. У эса доимо ноаниқлик, билиб бўлмайдиган натижа билан боғлиқ. Ниҳоятда аниқ ҳисоб-китоб ҳам, уни асосида қилинган тахмин (прогноз) ҳам назарий жиҳатдан тўғри бўлишига қарамай, амалда ҳаммаси пучга чиқиши мумкин. Тадбиркорнинг олдиндан қилган мўлжали оқибатининг ноаниқлиги унинг доимий йўлдошидир.

Тадбиркорликнинг учинчи хусусияти унинг фаолиятини муваффақиятга эришишга йўналтирилганлиги, фойдани кўпроқ олишга интилишидир. Ҳозирги пайтда эса шу мақсаддагина фаолият юритиш эмас, балки жамиятда социал муаммоларни ҳал қилиш, маданият, фан, соғлиқни сақлаш, маориф, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ҳоказоларда фаол қатнашиши ҳам кўзда тутилади.

3. Тадбиркорликни **иқтисодий фикр юритишнинг ўзига хос тип** сифатида қарасак, тадбиркор ўз фаолиятидаги турли муаммо ва масалаларни ечишда ўзига хос кутилмаган, ёндашуви, оригинал ечимлар топиши, яъни йўллари қидириши, хуллас тинмай изланиши билан характерланади. Бунда асосий ўринда тадбиркор шахси туради.

Ҳар қандай бозор хўжалигининг асосини иқтисодий фаол субъектлар —тадбиркорлар ташкил этади. Инсоннинг табиат инъом этган энг муҳим хусусиятидан бири унинг қандай моддий ва ижтимоий мавқега эга бўлишидан қатъи назар, ўзининг қобилиятини татбиқ этишга ҳаракат қилиши, имкон қидиришидир.

Ўз мақсадига мувофиқ бирон ишни йўлга қўйиш худди ўз ерига ишлов беришга ҳаракат қилиш каби инсоннинг туғма интилишидир.

Бозор иқтисодиётида иқтисодий жараённинг марказий омили тадбиркордир. Бозор иқтисодиётини тадбиркорсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Тадбиркорлар синфи эркин, бозор иқтисодиётига таянган демократик жамиятдаги ўртача табақа, улар иқтисодий фаол, қонунга риоя қилишга ҳаракат қилувчи қатлам ҳисобланади. Улар икки кутб: бойлар ва камбағаллар ҳисобидан ортиб боради.

Тадбиркорлик бу бирон иш билан оддийгина машғул бўлиш

эмас, у инсоннинг ўзига хос фикрлаши, дунёқараши, шахсий интуицияга эга бўлиши, хислатидир. Тадбиркор бўлиш — демак бошқалар қилмаган ишни қилишдир, деб ҳисоблайди Шумпетер. Узоқни кўра билиш, тасаввур қилиш, доимо қолюқлик, эскиликка, тўсиқларга, четдан кўрсатиладиган босимларга дош бериш, қарши тура билиш каби хислатларга эга бўлиш керак. Таваккал қилишни билиш, ноаниқлик олдидан қўрқувни енгиши, юз берадиган жараёнларга қараб иш тутиш эмас, балки ана шу жараёнларни измига бўйсундиришга ҳаракат қилиши керак. Тадбиркорни ғалабага бўлган интилиши олға ундайди. Бу унинг ўзига хос меҳнати ва шу меҳнатининг иқтисодий характерга эга эканлигидир.

Ҳар бир киши тадбиркор бўлиши учун энг аввало ўзидаги хислатларга тўғри баҳо бера олиши керак. Ташкил этиладиган турли кичик фирмаларнинг 15 — 20% и қолиб, қолганлари касодга учрашининг асосий сабабларидан бири ҳам шунда. Тадбиркорлик истеъдод ва махсус тайёргарликни талаб этади. Бизни адабиётларимизда тадбиркорлик кўпроқ хўжалик юритиш нуқтаи назаридан қаралади.

Республикамизда қабул қилинган тадбиркорлик тўғрисидаги қонунда тадбиркорликка шундай таъриф берилган: «Тадбиркорлик мулкчилик субъектларининг фойда олиш мақсадида, таваккалчилик ва мулкий жавобгарлиги асосида амалдаги қонунлар доирасида ташаббус билан иқтисодий фаолият кўрсатишдир».

Жаҳон адабиётида тадбиркорликнинг учта функцияси ажратиб кўрсатилади.

Биринчи функцияси — ресурс билан таъминлаш. Ҳар қандай хўжалик фаолиятининг асосини ресурслар ташкил этади. Чунки, ресурсларсиз ҳеч нима қилиб бўлмайди. Ишлаб чиқаришнинг объектив (ишлаб чиқариш воситалари, яъни ер, капитал) ҳамда субъектив (зарур билим, қасб, тажриба ва моҳирликка эга кишилар) омиллари бирлашгандагина бирон ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш, умуман олганда бирон фаолият юритиш мумкин.

Иккинчи функция — ташкилотчилик. Бунинг маъноси — бирон фаолият учун зарур бўлган ишлаб чиқариш омилларини бирлаштириш ва комбинациялашнинг мақсадга тез ва самарали тарзда олиб борадиган йўллари топиш ва шу асосда иш олиб бориш.

Учинчи функция — ижодкорлик, ташкилий хўжалик новаторлиги, янгиликка интилиши билан боғлиқ. Ҳозирги фан-техника тараққиёти шароитида, айниқса, нархсиз рақобат кураши услублари кучайган шароитда бизнес учун бу функциянинг аҳамияти янада кучаяди. Натижада инновация билан боғлиқ тадбиркорлик учун янги шароит яратилади, илмий-техникавий ишланмалар, венчур бизнеси (техника-технология янгиликларини қўллашга асосланган бизнес) бозори ривожланади. Тадбиркорликнинг ахборот инфраструктураси такомиллашади. Давлат ташкилотларининг фойдали ах-

боротларидан фойдаланиш имкони, патент-лицензия хизматлари, электрон ҳисоблаш машиналари, компьютерлар ёрдамида маълумот тўплаш, интернет орқали ахборот олиш имконлари кенгайди.

Шундай қилиб, **тадбиркорлик маблағларни самарали сарфлаб, ишлаб чиқариш омиллари**ни энг оптимал нисбатини топиб ишга тушириш эвазига даромад, фойда олишга қаратилган, инсонларга наф келтирувчи, иқтисодий фаолиятдир.

2- §. Тадбиркорлик фаолиятининг асосий турлари

Тадбиркорлик фаолияти ниҳоятда хилма-хил бўлиб, унга турли нуқтаи назардан қараш мумкин.

Тадбиркорлик **фаолияти субъектларининг ҳуқуқий мақомига** кўра:

а) **жисмоний шахслар**, яъни юридик шахс ташкил қилмай фаолият юритадиганлар. Улар патент, лицензия асосида фаолият юри-тишади;

б) **ҳуқуқий шахслар**, яъни юридик шахс мақомига эга ҳолда тадбиркорлик қилиш. Улар асосан турли шаклдаги фирмалар, корхоналар бўлиб, қабул қилган низомлари асосида иш юритадилар.

Мулкчилик мақомига кўра тадбиркорлик фаолияти, асосан индивидуал, оилавий-хусусий, корпоратив-хусусий, жамоа, давлат тадбиркорлигига бўлинади. Улардан ҳар бири хўжалик юритиш ти-зимида ўз ўрнини топади.

Тадбиркорлик фаолиятининг **мазмуни, характери, такрор ишлаб чиқариш жараёни, унинг асосий босқичларининг фарқланишига** кўра тадбиркорлик қуйидаги турларга бўлинади: **ишлаб чиқариш, тижорат, молиявий, суғурта, воситачилик** ва бошқалар.

Мамлакатда амал қилинаётган қонунлар асосида иш олиб бори-ши ёки йўқлигига қараб, тадбиркорлик легал-расмий очиқ ҳамда яширин (жиноий) — хуфий тадбиркорликка бўлинади. Тадбиркор-ликни иш кўлами, ишлаб чиқарган маҳсулотни ҳажмига қараб иқти-содчилар кичик, ўрта, йирик бизнесга бўлишади.

Республикамизда қабул қилинган «Тадбиркорлик тўғрисида»ги қонунга кўра тадбиркорликни қуйидаги турлари эътироф қилинади:

- якка тартибдаги меҳнат фаолияти асосидаги тадбиркорлик;
- айрим фуқаро томонидан ёлланма меҳнатни жалб этиш асо-сида амалга ошириладиган хусусий тадбиркорлик;
- бир гуруҳ фуқаролар томонидан амалга ошириладиган жамоа тадбиркорлиги;
- оилавий тадбиркорлик;
- юридик шахслар ва фуқаролар, ўз мулклари ва мулкрий ҳуқуқларини бирлаштириш асосида амалга ошириладиган тадбиркор-лик.

Тадбиркорлик фаолиятини бошлашда энг қийини — аниқ мақ-садни танлаш, уни амалга оширишдир. У қуйидаги босқичлардан таркиб топади.

Биринчи босқич, гоյ қидириш ва уни баҳолаш босқичи. У ўз ичига:

а) янги гојани, ўйлаб қўйилган фикрни амалга оширишни ташкил этиш;

б) гојани бевосита ва потенциал кадр-қимматини аниқлаш;

в) таваккалчилик хатарини ҳамда олиниши мумкин бўлган фойдани аниқлаш;

г) рақобатдошларнинг маҳсулоти ёки бажараётган ишлари билан таққослаш;

д) корхонанинг мулк шаклини белгилаш.

Иккинчи босқич. Бизнес-режа тузиш:

а) бозорни ўрганиш, бозор сегментини қайси бўғинини эгаллаш режасини, маркетинг режасини тузиш;

б) ишлаб чиқариш режаси;

в) молия режаси ва молиявий таъминот;

г) бозорга кириб бориш стратегиясини ишлаб чиқиш.

Учинчи босқич. Шартномалар тузиш:

а) бизнес-операция иштирокчилари ўртасида шартномалар миқёсини аниқлаш;

б) потенциал харидорлар билан шартномалар;

в) меҳнат шартномалари;

г) ресурс эгалари билан шартномалар тузиш.

Тўртинчи босқич. Зарур ресурслар таъминоти:

а) мавжуд ресурсларни аниқлаш;

б) этишмовчи ресурслар ва уларни потенциал етказиб берувчиларни аниқлаш;

в) зарур ресурсларни жалб қилиш усулини белгилаш.

Бешинчи босқич. Фирмани бошқариш.

а) раҳбарлик структураси ва стили;

б) муваффақиятнинг асосий омиллари;

в) заиф томонлар ва уларни бартараф этиш йўллари аниқлаш.

Иқтисодий фаолият фақат ўзи ҳамда оиласи учунгина даромад топиш мақсадида эмас, бошқалар учун олиб ҳам борилар экан, у қабул қилинган қонунлар бўйича аниқ белгиланган шакл, ташкилий ва бошқариш таркибига мувофиқ бўлиши зарур.

Фирмаларнинг асосий мақсади максимал даражада фойда олиш, лекин бу ҳамманинг қўлидан келавермайди. Фирма ўз мақсадини амалга ошириш учун узоқ муддатли стратегия белгилайди. Бу стратегия 2 турга бўлинади:

1. Мудофаага асосланган стратегия.

2. Хужумкорликка асосланган стратегия.

Мудофаага асосланган стратегия иккита йўналишда олиб борилади:

Имитацион стратегия — янгиликларни қўллашдан келадиган

хатарнинг кам бўлиши учун рақиблари фан-техника ютуқларидан фойдаланиб, эришган ютуғига қараб, ўз фаолиятида қўллайди.

Кутуш позициясига асосланган стратегия. Бунда фирма бир неча турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш хизмат кўрсатишга ихтисослашади. Шулардан қайси бирида рақиблари муваффақиятга эришса ёки мағлуб бўлса, шунга қараб иш юритади.

Хужумкор стратегия 4 йўналишда олиб борилади:

1. Рационализация стратегияси. Янгиликларни жорий қилишга, янги технологияни синаб кўришга ҳаракат қилади. Бунда уларни кўпинча венчур¹ компаниялар молиявий қўллаб-қувватлайди.

2. Квота (маҳсулот улуши)ни табақалаштириш стратегияси. Бунда фирма максимал фойда олиш мақсадида инвестиция қилиб, маҳсулот сотиш бўйича бозорда товар сотишдаги улушини кўпайтиришга ҳаракат қилади. Товари нархини тушириб, талабни кўпайтиришни кўзда тутади.

3. Инновацион стратегия. Бунда фирма маҳсулот ва хизматларни янгилашни кўзда тутади. **У маҳсулотни янгилаш ёки технологияни янгилаш** бўлиши мумкин. Маҳсулот янгиланганда харажатларни пайсайтириш орқали фойда олиш кўпаяди.

4. Бозорни бошқалар эгалламаган сегментини тўлдириш. Бу йўналишда илмий изланишлар олиб бориб, унинг асосида ишлаб чиқаришни ташкил этиш. Масалан, доривор ўсимликлардан (бошқа ерда ўсмайдиган) турли дорилар тайёрлашни йўлга қўйиш. Бу анчагина хатар билан боғлиқ. (Хатар — бу кўзлаган даромадини ола билмаслик ёки зарар кўриш эҳтимоли.)

Бозор иқтисодиётида индивидуал тадбиркорлик ўзига хос ўрин тутади, лекин иқтисодий фаолиятга нисбатан обрўли, барқарор, узоқ муддатли вақтга мўлжалланган, ташкил этиш кўлами жиҳатидан салмоқли шакли — корхонадир. Айнан у хўжалик фаолиятининг энг кўп тарқалган типик шаклидир. Корхона қайси мулкка тааллуқли бўлмасин фирма, завод, фабрика номлари билан аталади. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнида мулкчиликнинг барча шаклларига мансуб корхоналарни барпо этиш, улар фаолиятини ташкил этиш ва тугатишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва ижтимоий асослари, Ўзбекистон Республикасида корхоналар тўғрисидаги қонунида белгилаб берилган.

Корхона хўжалик юритувчи субъект сифатида мулкчиликнинг бирон шаклига асосланган ҳолда иқтисодий жиҳатдан алоҳидалашган хўжалик юритувчи субъект сифатида майдонга чиқади. Корхона бозор муносабатларининг субъекти сифатида қатнашибгина қолмай, унинг объекти ҳамдир. Корхона мулкчиликнинг муайян объекти бўлиб, унинг қўлида ресурслар ва яратилган маҳсулот мавжуд. Корхона иқтисодий фаолият жараёнида муносабатларнинг субъекти сифатида майдонга чиқади.

¹ Венчур (инглизча Venture — хатар, таваккал).

Ҳар қандай иқтисодиёт каби бозор иқтисодиёти ҳам мураккаб тизим сифатида ички таркибга эга. Ундаги турли бўғинларнинг ҳар бири маълум вазифани бажаради. Корхона ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг бирламчи, асосий бўғинидир. Бозор иқтисодиётида асосий таркибий бирлик, хўжалик юритувчи бўғин корхона (фирма) ҳисобланади.

Корхона (фирма) ишлаб чиқариш ресурсларини режали асосда, маълум нисбатда, комбинацияда бирикишини таъминлаб, ўз манфаатини маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш йўли билан амалга оширувчи, хўжалик юритувчи бўғин «звено»ни ифодалайди.

Фирма ҳам, корхона ҳам хўжалик юритувчи ҳуқуқий шахс бўлгани учун хўжалик фаолиятининг объекти бўлади. Шу билан бирга иқтисодий фаолиятни амалга оширувчи хўжалик юритиш субъекти ҳамдир. Иқтисодиётда, одатда **фирма кўпроқ умумлаштирувчи** тушунча сифатида ишлатилади. **Фирма ўз ичига битта ёки бир неча корхона, ишлаб чиқариш турини** олиши мумкин. **Корхона эса одатда бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришга**, бир хил нарса ишлаб чиқаришга ихтисослашади.

Барча корхоналар фаолиятининг мажмуи иқтисодиётни ташкил этади. Ишлаб чиқариш омиллари корхонада бирикиб, бу ерда меҳнат юз беради, Жамиятнинг талаб-эҳтиёжини қондиришга қаратилган моддий маҳсулотлар яратилади ва ҳар хил хизматлар кўрсатилади.

Фирмаларни таснифлаш (классификация қилиш) учун иқтисодий адабиётда турли мезонлар олинади. Улардан энг асосийси 2 та: мулкчилик шакли, фирманинг катта-кичиклиги.

Мулкчилик бўйича қарасак, улар 3 хил:

- а) индивидуал ёки хусусий фирма;
- б) шерикчилик асосида ташкил топган фирма;
- в) корпорация (акционерлик жамияти).

Корхона ўз мулкига ўзи эгалик қилиши уни эркин бўлиши гаровидир. Корхона хўжалик юритувчи субъект сифатида иқтисодий мустақилликка эга. Нимани қанча, қандай усуллар билан ишлаб чиқариш, уни кимга, қаерда қанчадан сотишни, тушган пулни қайси мақсадда ишлатишни корхонанинг ўзи ҳал қилади.

Барча муаммоларни ечишда корхона бозорга қараб иш тутади. У бозордаги ресурслар нархи, ўзининг товарлари нархи, қилган харажатларию оладиган фойдаси миқдорига қараб иш тутади. Нархнаво ва харажатлар миқдори корхонага эл қатори фойда олиш имконини бергандагина у фаол ишлайди. Бозордаги рақобат корхонани иқтисодий шароитга тез мослашиб доимо манёвр қилиши — товарларни янгилаш сифатини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириши, инвестиция ва инновация билан шуғулланиш, фаол реклама сиёсатини олиб бориш кабиларга ундайди. Корхоналар мулк-

кий мақоми, ташкилий-ҳуқуқий асослари, ҳўжалик юритиш услуб-ларига кўра хилма-хил бўлиб, асосийлари:

— хусусий фирма, ширкат фирмалари, масъулияти чекланган фирма, давлат корхонаси, аралаш фирмалар. Ҳозирги пайтда корхоналарнинг кенг тарқалган шакли — акционер жамиятлари ёки корпорациялардир.

Хусусий фирма — айрим шахсларга ёки оилаларга қарашли корхона. Улар асосан ўта кичик ва кичик бизнес доирасида фаолият кўрсатадилар. Ўрта ва йирик бизнесда ҳозирги пайтда ниҳоятда кам учрайдилар. XIX асрда эса улар корхоналарнинг асосий тури ҳисобланган.

Ширкат фирмалари мулк эгаларини ўз мулкини бирлаштириш ва тадбиркорликдан олинган фойдани кўшган ҳиссасига кўра баҳам кўришга асосланган корхона.

Масъулияти чекланмаган фирма. Унинг мол-мулки шерикчилик асосида юзага келади. Уларнинг дастлабки кўйган капитали Низом капитали бўлиб, унинг фаолияти учун тўла ҳуқуқли шериклар биргаликда жавоб берадилар. Агарда фирма синиб, қарзларни тўлаш учун активлари етарли бўлмаса, қолган қарзни тўла ҳуқуққа эга бўлган таъсисчилар ўз зиммасига олади. Бунда унинг ҳажми қанчагача бўлиши мумкинлиги устав капиталидаги бадалига нисбатан неча марта кўплиги (фирма низомида белгиланади) шартномада кўрсатилади.

Франчайзинг (franchise — имтиёзли) фирмалар — бу майда хусусий фирмалар тизими бўлиб, у йирик фирмалар қанотида иш юритиб, унинг товар маркасида маълум ҳудуд ва муҳитда фойдаланади. Нархларга чегирма олиш ва бошқа имтиёзга эга. Товарларни ташишда, ускуналар сотиб олиш, кредит олишда ёрдам беради. Бу майда фирмалар йирик компанияларнинг чакана сотувчиси бўлиб қолади.

Венчур (venture — хатарли) фирмалари — бу илмий изланишлар билан шуғулланиб, уларни ишлаб чиқаришга жорий қилиш билан шуғулланади. Улар ишининг хатари юқори. Сабаби яратган янгиликлари, ихтиролари бозор талабига мос келмаслиги мумкин. Бу турдаги фирмалар дастлаб АҚШ да вужудга келган, ҳозирги пайтда бошқа мамлакатларда ҳам мавжуд.

Масъулияти чекланган фирма. Унинг капитали ҳам шерикчилик асосида ташкил этилади. Унинг номи кўрсатиб турибди — масъулияти, яъни мажбурияти чекланган. Бу чекланиш низом капитали доирасида бўлиб, борди-ю фирма синса, ундан фақат низом капиталига тенг бўлган миқдордагина пулни ундириш мумкин. Тўлов мажбуриятидан ортиқча қарзни ҳеч қандай йўл билан ундириб бўлмайди. Бундай фирмалар номига одатда «**лимитед**» сўзи қўшилади. У инглизча «**чекланган**» дегани.

Агар фирмада мулк эгаси сифатида шериклар миқдори ортиб кетса, у акционерлик жамияти сифатида рўйхатдан ўтиши керак.

Ҳозирги пайтда фирмаларнинг кенг тарқалган шакли **акциядорлик жамиятлари** ёки корпорациялардир. Бу акциядорларнинг уюшмаси бўлиб, унинг аъзолари бизнес иши йўлида жамиятга бирлашадилар. Жамиятга қўйилган капиталга қараб, махсус қимматбаҳо қўғоз — акция чиқарадилар. Акцияни сотиб олганлар ҳиссадорларга айланади ва фойдадан ўз ҳиссасига мувофиқ — *дивиденд* олади. Акционер жамиятларининг ёпиқ ва очиқ турлари бўлади.

Ёпиқ жамият акциялари фақат маълум гуруҳ кишилари, масалан, корхона ишчи-хизматчилари ўртасида тарқатилади. Очиқ жамиятда эса унинг акцияси барча хоҳловчиларга сотилади.

Давлат корхоналари давлат мулки бўлган ва унинг назорати остида ишловчи корхонадир. Бозор иқтисодиётида давлат тадбиркорлиги мавжуд бўлганидан давлат корхоналари ҳам мавжуддир. Бу корхоналар марказий ва маҳаллий ҳокимиятга қарашли бўлади. Улар биргаликда давлат секторини ташкил этадилар ва иқтисодий-ижтимоий ҳаётда ишлаб чиқаришнинг энг муҳим ва масъулиятли вазифаларини бажаради (мудофаа, алоқа, транспорт ва бошқалар).

Аралаш фирмаларга икки нуқтаи назардан қараш мумкин:

а) турли мулк шаклига асосланган миллий корхона;

б) миллий ва хорижий капитал асосида вужудга келтирилган қўшма корхона. Уларнинг капитали ҳиссадорлик қоида­сига биноан ташкил топади, фойдаси ҳам шунга қараб тақсимланади. Ўзбекистонда ҳозирги пайтда хориж капитали иштирокида тузилган 1000 дан ортиқ қўшма корхона, 400 атрофида аралаш мулкка асосланган миллий корхоналар фаолият кўрсатмоқда.

Фирмалар шохобчаси (филиали) йирик фирмаларнинг таркибий қисми бўлиб, турли жойларда иш юритади. У мустақил эмас, бош фирманинг бир қисми. Иш кўлами ҳудудий жиҳатдан кенгайган шароитда фирма бўлимлари ташкил этилади. Бу айниқса, халқаро корпорацияларга хос бўлиб, улар турли мамлакатларда ўз бўлимларини очадилар.

Корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулоти, иш кўламига қараб: кичик корхона (бизнес), ўрта корхона (бизнес) ва йирик корпорация (бизнес)га ажратилади. Бунинг учун мезон қилиб фирмада ишловчилар сони ёки фирманинг ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ ҳажми қабул қилинган.

АҚШда ишловчилар сони неча кишидан иборатлигига қараб, корхоналар 5 тоифага бўлинади:

- 1) ўта кичик корхона (10 киши),
- 2) жуда кичик корхона (20 киши),
- 3) кичик корхона (99 кишигача),
- 4) ўрта корхона (500 кишигача),
- 5) йирик корхона (500 дан зиёд киши).

Республикамизда саноат ва қурилишда 50 кишигача, бошқа ишлаб чиқаришда 25 кишигача, фан ва илмий хизмат кўрсатиш

соҳасида 10 кишигача, чакана савдода 5 кишигача бўлган корхоналар кичик корхоналар ҳисобланади. Кичик корхоналар йирик корхоналарга нисбатан қатор афзалликларга эга. Улар қуйидагилар:

- а) тез муддатда қурилиши;
- б) капитал айланиш тезлигининг юқорилиги;
- в) талабнинг ўзгаришига қараб ишлаб чиқарилаётган маҳсулот турини тезда ўзгартириш имконияти;
- г) мабодо, корхона бозор иқтисодиёти шароитида синса ҳам мулк эгаси кўрадиган зарар йирик корхонага қараганда камлиги ва бошқалар.

Шунинг учун ҳам халқ истеъмол моллари ишлаб чиқаришда кичик корхоналар шубҳасиз устунликка эга.

Ҳозирги пайтда АҚШ да истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган умумий саноат ишлаб чиқаришнинг 48%, Японияда 51%, Францияда 45%, Германияда 25% и кичик корхоналар ҳиссасига тўғри келади. АҚШда 18 миллион атрофида кичик корхона мавжуд.

Республикамызда ҳам уларнинг афзаллигини ҳисобга олиб, кичик корхоналар барпо этишга катта аҳамият берилляпти. Мамлакатимизда ҳозир 500 мингдан ортиқ кичик корхона фаолият кўрсатмоқда.

Маълумки, Осиёда, жумладан республикамыз аҳолисига майда товар ишлаб чиқариш, хунармандчилик анъаналари хос. Бу хусусият республикамызда хусусий мулкчиликка асосланган индивидуал, оилавий ишлаб чиқариш кичик бизнесни ривожлантириш имконини беради. Уларнинг асосий камчилиги молиявий ресурсларнинг етишмаслиги.

Турли-туман мулкчилик шароитида қайси мулк турига асосланган, қандай иқтисодий фаолият юритиш афзал эканлиги аниқ шарг-шароитдан келиб чиқиб аниқланади. Уни қуйидаги мезонлар асосида солиштириш мумкин:

1. Хўжалик юритиш турини ташкил этиш осонми ёки қийинлиги.
2. Мулккий масъулият ва бошқаришни амалга ошириш даражаси.
3. Бозордаги талабни ўзгаришига мослашиш даражаси.
4. Фан-техника тараққиётини таъминлай олиш, ишлаб чиқариш сифатини яхшилаш имконияти.
5. Ижтимоий эҳтиёжларни қондириш даражаси.

Хусусий мулкчиликка асосланган хусусий-оилавий фермер хўжалиги кўпчиликни диққатини шуниси билан жалб этадики, уни ташкил этиш осон, кўп маблағ талаб этмайди. Мулк эгаси энг аввало ўз билими, тажрибасига таянади. Бозордаги талабга тезда мослаша олади. Ўзи хоҳлаганча хўжалигида ўзгаришлар қила олади. Даромад унинг ўзига тегишли. Қонун бўйича чеклашлар минимал даражада.

Бизнеснинг ташкилий шакллари афзаллиги ва камчилиги

Бизнеснинг ташкилий шакли	Афзаллиги	Камчилиги
Индивидуал хусусий корхона	Тез ташкил этиш, нисбатан эркин фаолият юритиш, назоратнинг оддий, осонлиги	Молия ресурсларининг чекланганлиги барқарорликнинг етарли эмаслиги, тўла молиявий жавобгарлиги, назорат ва бошқаришни қўшиб олиб боришнинг қийинлиги
Шерикчилик	Тез ташкил этиш, индивидуал корхонага қараганда бошқаришда нисбатан ихтисослашув ҳамда молиявий имкониятга эга бўлиш (пул маблағлари бирлаштирилади). Давлат томонидан таъсир кўрсатиш чекланган	Бошқаришда манфаатлар ажралишининг вужудга келиш эҳтимоли, фаолият юритишда келишмовчиликлар келиб чиқиши, шериклардан биронтасининг кетиши билан фирманинг тугатилиши мумкинлиги, молиявий ресурслар чекланганлиги, тўла молиявий жавобгарлиги
Корпорация	Капитални жалб қилишда кенг имкониятлар мавжудлиги, масъулиятнинг чекланганлиги (акция эгаларининг жавобгарлиги акция қиммати доирасида чекланган), капиталлар бирлашуви имконияти, юридик шахс сифатида барқарорлиги, махсус бошқарувчиларни ёллаш имконияти мавжудлиги	Ташкил этишнинг ташкилий-молиявий мураккабликлари, ташкил этиш ва бошқариш харажатларининг кўплиги, икки томонлама солиққа тортиш субъекти эканлиги: корпоратив даромад ва дивиденддан солиқ тўлаш, мулк ва назоратни ажралиши (раҳбар — ижро этувчи муаммоси)

Бу ҳужалик юритишнинг энг катта камчилиги мулкий масъулият мулк эгасининг бўйнида бўлгани учун, барча фаолиятга ўзи жавоб беради. Борди-ю синса — банкрот бўлса, қарзларни ўзи тўлайди. Буни натижасида айрим пайтларда уй-рўзгор буюмларини ҳам сотишга тўғри келади. Иккинчидан, ҳужалик юритиш учун зарур бўлган даромад ва пул маблағларини камлиги, чекланганлигидир.

Ширкат, кооператив, кичик жамоа хўжаликларини юқоридаги хўжалик шаклларида афзаллиги шундаки, бир неча мулк эгаларининг қўшилиши омилларни кўпайтиради. Бозорга тез мослаша олади. Бу хўжалик турида ҳам кўпинча даромад, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, кенгайтириш учун маблағ етишмайди.

Хусусий — корпоратив мулкка асосланган акционерлик жамиятлари бу камчиликдан холи. Фан-техника тараққиётига катта таъсир ўтказиши. Пай мулкдан умумий мақсадда ягона бошқарув орқали фойдаланилади. Шу билан бирга ҳар бир пайчини ўз мулки бошқаришда қатнашишини таъминлайди. Корхона хўжалик фаолиятининг пировард натижасига қараб, ҳар бир мулк эгаси ўз улушини олади. Акция эгаларининг жавобгарлиги чекланган. Агар корхона банкрот бўлса, у ўз акцияси миқдоридан мулкни йўқотади, холос. Хоҳлаганда акция сотиб олиб мулк эгаси бўлади ёки аксинча, сотиб мулк эгалари сафидан чиқади. Бундай хусусийлик билан умумийликнинг афзалликлари қўшилиши хусусий ва умумий ўзлаштиришнинг асосий тамойилларини бир бутун қилиб бириктиради.

Корпорациялар катта миқдорда пул сарфлаб бирон маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашгач, янги маҳсулот ишлаб чиқаришга тезда мослашиши қийин.

Бизнеснинг корпоратив шаклида баъзи бир суиистеъмол қилиш учун имконият мавжуд. У ҳеч қандай қийматга эга бўлмаган қимматбаҳо қоғозларни сотиши ва сотиб олиш учун база бўлиши мумкин. Ундан ташқари, типик акция эгаси корхона фаолиятига таъсир кўрсата олмайди. Кўпчилик ўзининг овоз бериш ҳуқуқидан фойдаланмайди. Ундан ташқари, солиқ икки марта: фойдадан ҳамда дивиденддан олинади.

Мулк ва хўжалик юритиш шакллари қиёслар эканмиз, ҳеч қайси шаклини ҳар тарафлама афзал дея олмаймиз. Биридаги афзаллик иккинчисида йўқ. Бири иккинчисининг ўрнини боса олмайди.

Миллий иқтисодиётда ҳар бирининг ўз ўрни, аҳамияти борки, ундан келиб чиқиб давлат ҳар бир мулк ва хўжалик шаклини ривожланиши учун шароит яратиши лозим.

Ҳозирги шароитда иқтисодий фаолият юритиш учун турли корхоналарни иттифоқ (ассоциация)ларга бирлашуви жараёни юз бермоқда.

Ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган, бизда ҳам ҳозирги пайтда вужудга келаётган ассоциация шаклларида бири *консорциумдир*.

Консорциум корхоналарнинг махсус ташкил этилган бирлашмаси бўлиб, унинг иштирокчилари ўз мустақиллигини сақлаб қолади, аммо муайян мақсад йўлида бирлашадилар. Одатда, консорциум молиявий ишлар юзасидан тузилиб, унга давлат, банклар, молия, инвестиция компаниялари, йирик фирмалар, ҳар хил пул фонди ташкилотчилари уюшади. У катта маблағ талаб этадиган

ишларни амалга ошириш мақсадида тузилади. **Консорциум одатда холдинг компания** шаклида тузилади. Уни таркибида бош — она корхона, атрофида тармоқ корхоналар маълум мақсад йўлида ҳамжиҳатлик билан иш олиб борадилар.

Концерн корхоналарнинг шундай бирлашмасики, у ишлаб чиқариш, инвестиция — молия, техника ва ташқи иқтисодий алоқалар соҳасида биргаликда иш юритишни кўзлайди. Концерн бир тармоқ доирасида ёки тармоқлараро (конгломерат) бирлашмалар шаклида ташкил этилади.

Концерн монопол турдаги бирлашма бўлиб, инвестицияларни самарали жойлаштириш, бозордаги ўзгаришларга қараб диверсификацияни амалга оширишга ёрдам беради.

Корхона биргина концернга аъзо бўлиши мумкин, ваҳоланки, консорциумда ундай эмас.

Қандай мулкчиликка асосланишидан қатъи назар, корхонани корпоратив гуруҳий манфаатлари мавжуд. Корхона мулк шаклидан мустасно ҳолда, ишлаб чиқариш жамоаси уюшмасини ташкил этади. Бу жамоа аъзоларини бирлаштирув манфаати бўлиб, фақат корхона доирасидагина, корхона нормал ишлагандагина юзага чиқади. Корхона жамоаси уч тоифа кишилардан ташкил топади. Корхона эгалари, менежерлар (бошқарувчилар), ёлланиб ишловчилар. Улар турлича мулккий мавқега эга. Корхона эгалари мулкдорлар, корхонадаги моддий ресурслар, яратилган товарлар ва пул маблағлари уларга тегишли. Аммо корхона мақомига қараб мулкдорлар таркиби турлича бўлади. Корхона эгаси — тадбиркорлардан ташқари уларнинг шериклари бўлган менежерлар, оддий ишчи-хизматчилар ҳам бўлиши мумкин. Улар корхона ишида нафақат маблағи, меҳнати ва тадбиркорлик истеъдоди, бошқариш маҳорати билан қатнашадилар. Корхона ишида капиталдан ташқари меҳнат ҳам қатнашар экан, олинган фойда омиллар улушига қараб тақсимланиши амалга оширилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир корхона худди шундай товар чиқарувчи хизмат кўрсатувчилар ёки шу товарни ўрнини боса оладиган товар ишлаб чиқарувчилар билан уларга қараганда қулайроқ шароитга эга бўлиш ҳамда юқорироқ даромад олиш учун курашади. Рақобатда ғолиб чиқишда инсоний омил муҳим роль ўйнайди. Корхонанинг рақобат кураши натижасида табақаланиши кучаяди. У ниҳоятда катта даромадга эга бўлиши ёки синиши мумкин. Рақобат курашида ютиб чиқишда тижорат сири муҳим. **Корхонанинг тижорат сири** деганда корхонанинг ишлаб чиқариш, технология ахбороти, бошқаруви, режалаштириш, молияси ва бошқа фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳамда эълон қилиниши, унинг манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган, давлат сири бўлмаган маълумотлар тушунилади. Тижорат сирини ташкил этувчи маълумотлар таркиби ва ҳажми, уларни ҳимоя қилиш тартиби корхона раҳбари томони-

дан белгиланади. Ҳар бир корхона уни маҳкам тутишга ҳаракат қилади. Қайси корхонада унинг жамоасида «фирма — меники» деган ҳиссиёти пайдо бўлиши учун иқтисодий шароит яратилар экан, у ерда тижорат сирини сотишга интилиш, меҳнат интизомини бузиш, мулкни ўғирлаш, фирма обрўсини тўкиш ишловчиларнинг хаёлига ҳам келмайди. Чунки, ҳар бир киши фирма эришган ютуқдан манфаатдор. Фирма корпоратив манфаатини амалга оширишнинг муҳим омили — фирма ишини яхши бошқариш ҳисобланади. Корхона ўз фаолияти давомида кўплаб иқтисодий фаолият субъектлари билан алоқа боғлайди. Фирма ичида унинг ички тузилишига мувофиқ турли бўлинмалари ўргасида алоқа мавжуд. Бу ўз навбатида корхона бўлинмалари ишини бир-бирига мослаш, корхона фаолиятини бозорга, бозордаги вазиятга, бошқалар фаолиятига мувофиқлаштириш талаб қилинади. **Ана шу фаолиятлари** мослаштириш **бошқариш, яъни менежмент** деб юритилади. Ҳозирги пайтда **менежмент** ўта мураккаб ва масъул иш бўлганидан, уни бажариш махсус билим ва маҳорат, тажрибани талаб қилувчи касбга айланди. Шу касб эгалари **менежер** дейилади. Фан-техника революцияси бошқаришда революция ясади. «Ҳокимият» мулк эгаларидан менежерлар қўлига ўтди. Бошқарувчилик — менежмент фанининг асосчиси деб ҳақли равишда америкалик инженер ва тадқиқотчи Ф. Тейлор ҳисобланади. У бошқаришни, нима қилишни аниқ билиш, энг арзон, энг аъло даражада бажаришни билиш санъати деб атаган. Корхонанинг муваффақияти янги техника-технология ва иш кучи сифатидан ташқари унинг яхши бошқарилишига ҳам боғлиқ эканлигини кўрсатиб, таниқли иқтисодчилардан А. Маршалл уни ишлаб чиқаришнинг алоҳида омили деб кўрсатган. Бошқаришнинг ҳозирда ҳам аҳамиятини йўқотмаган принципларини Тейлорнинг замондоши француз Файоль ишлаб чиққан. Ишлаб чиқаришни ташкил этишни Форд системаси ҳам ҳали-ҳануз қадр-қимматини йўқотгани йўқ.

Иқтисодий алоқалар мураккаблашган сари бошқариш хизматига талаб ошади. Ўз ишининг устаси фаранг менежерлар тоифаси пайдо бўлади. Улар ғоят мураккаб, ўта масъулиятли иш бошқариш билан шуғулланишади. Менежерлар ғояни топиб тайёр маҳсулот ишлаб чиқариб, уни истеъмолга топшириб, қайта пул шаклига келтиргунча бўлган фаолият давомида баён қилинган 5 босқичдан иборат мақсадни амалга оширади.

Фирма фаолиятининг муваффақияти уни бозор талабига мослаштиришга боғлиқ. Ана шу мослаштириш **маркетинг** деб аталади.

«**Маркетинг**» сўзи инглизча *Market* — бозор деган сўздан олинган бўлиб, товарларни сотиш сферасидаги фаолиятини англатади. Лекин маркетинг ҳозирги пайтда иқтисодий фаолият тизими сифатида фақат олди-сотдини ифодаламайди.

Маркетинг бир томондан, бозорни ҳар томонлама ўрганиш (та-

бизнес, тадбиркорлик билан шуғулланувчи шахслар учун солиқ тизимига сезиларли даражада энгиллик киритилди. Кредит бериш тизими яхшиланди. Тадбиркорлар эҳтиёжи учун зарур бўлган ўз пул маблағларини тижорат банкларидан нақд пул ҳолида олиш имконияти яратилди.

4- §. Тадбиркорлик капитали ва унинг айланиши

Капитал ҳаракати. Маълумки, тадбиркорлик фаолияти капитал сарфини талаб қилади. Капитал лотинча сўз бўлиб, катта маблағ, кўп пул, бойлик деган маънони англатади. Бу сўз иқтисодий тизимда унинг ўзи яратган ишлаб чиқариш омилини ифодалаш учун ишлатилади. Капитални ишлаб чиқариш омили сифатида иқтисодчилар ишлаб чиқариш воситалари деб қарашади. Бундай ёндашув классик сиёсий иқтисоддан бошланади. А. Смит капитални жамғарилган меҳнат маҳсули, Д. Рикардо ишлаб чиқариш воситалари деб ҳисоблашган.

Ҳозирги пайтда жаҳон миқёсида иқтисодий фанларда капитални талқин этишда ягона фикр йўқ. И. Фишер капитални натурал ва қиймат шаклидан қатъи назар бойлик захирасидан иборат, у ўз эгасига хизмат кўрсатиб даромад олиб келади, деган.

Таниқли иқтисодчилардан Ж. Хикс, А. Маршалл, Е. Бембаверк фикрларни давом эттириб, ишлаб чиқариш учун ажратилган товарлар йиғиндисини капитал деб аташган.

Ж. Робинсон капитал, ҳали инвестицияга айланмаган маълум миқдордаги пул, деган фикрни билдирган. П. Хейне фикрига кўра капитал бу — келажакда неъматлар ишлаб чиқариш учун фойдаланса бўладиган ишлаб чиқариш воситаларидан иборат.

Нисбатан тор бухгалтерия ҳисоби бўйича ёндашилса фирманинг барча активлари (маблағлари) капитал деб юритилади.

Капитал тушунчасини қандай талқин қилинишидан қатъи назар, ҳамма қарашларда умумий бўлган бир нарсани илғаш мумкин. Бу даромад келтиришдир. Шундай қилиб даромад топиш мақсадида ишлаб чиқариш ресурслари ва уларга сарфланган пул капитал бўлади.

Бизнес билан шуғулланишдан мақсад ҳам даромад топиш. Бизнеснинг моҳиятини қуйидаги формулада ифодалаш мумкин:

$$П - Т - П^1$$

П — иқтисодий фаолиятни амалга ошириш учун дастлаб сарфланган пул маблағлари.

Т — сотиб олинган товар (ишлаб чиқариш ресурслари).

П¹ — товарни соғилгандан сўнг олинган, яъни авансланган пулни кўпайиб қайтиши, $П^1 = П + \Delta n$. Δn — авансланган пулнинг кўпайган қисми, яъни фойда.

Бизнес формуласи тадбиркорнинг фаолиятини кўрсатиб турибди.

Бизнес қандай шаклда бўлмасин даромад олиш умумий тарзда ана шундай амалга ошади. Тадбиркор ўз пулини сарфлаб ишлаб чиқариш воситалари сотиб олади ҳамда ишчи ёллайди. Агарда якка тартибда ишловчи ёки оилавий тадбиркорлик бўлса, фақат ишлаб чиқариш воситалари сотиб олади. Ишлаб чиқариш жараёнида янги товарлар яратилиб, бозорга чиқарилади. Уларни сотиб аванслаган пулини фойдаси билан қайтариб олади. Ишлаб чиқариш бизнеси формуласи умумий бизнес формуласидан фарқ қилади. У қуйидагича:

$$\begin{array}{l}
 \text{П} - \text{T} \left\{ \begin{array}{l}
 \text{ишчи кучи (меҳнат омили)} \\
 \dots \text{У} \dots \text{T}^1 - \text{П}^1 \\
 \text{ишлаб чиқариш} \\
 \text{воситалари (реал капитал)}
 \end{array} \right.
 \end{array}$$

У — янги товарлар ишлаб чиқариш жараёни
 T¹ — ишлаб чиқарилган янги товар
 ... белгиси муомала тўхтаб ишлаб чиқариш бошланганини ресурслар унумли капитал (ишлаб чиқариш омили)га айланганини кўрсатади.

Янгидан яратилган товар қиймати аввалгисидан кўп. Уни бозорда сотиб олинган пул П, аввалги авансланган пулдан кўп, яъни тадбиркор олган фойда миқдориди пул кўп бўлади. Эски қиймат устига янги қиймат кўшилади. Уни бизни мамлакатимизда ва Европада қўшилган қиймат дейилади (ХП боб).

Ишлаб чиқаришни амалга ошиши учун иқтисодий шарт-шароит бўлиши керак. Ҳар қандай товар ишлаб чиқарувчи фирма учун ишлаб чиқариш омиллари зарур. Товар ишлаб чиқариш учун энг аввало, табиий ресурслар зарур (минераллар, ўрмон ва бошқа табиий бойликлар, уларни қисқача ер деб аталади). Бошқа бировни еридан фойдаланилганлик учун ҳақ тўланади. Бу ҳақ рента бўлиб, у ер эгасининг даромадини ташкил этади.

Кишиларнинг истеъмолини қондирадиган товарлар ишлаб чиқариш учун инсонларнинг меҳнати талаб этилади.

Тадбиркор томонидан ёлланган ишловчилар меҳнат шартномаси асосида ўз меҳнати учун иш ҳақи оладилар. Бизнес учун капитал — пул талаб этиладики, у машина, хом ашё ва ҳоказолар сотиб олиш учун ишлатилади. Агар тадбиркорнинг ўзидаги маблағи етмаса, қарз олиб ишлатади. Ана шу қарз олиб фойдаланган пулга ҳам ҳақ тўлаш зарур. Бу ҳақ процент бўлиб, уни қарзга пул берган олади.

Охир-оқибат маълум хатар асосида ўз мақсадини, янги ғоясини амалга оширувчи ҳамма омилларни тўплаб ишга соладиган тад-

биркорнинг ҳаракати керак. Агар унинг ҳаракати муваффақиятли якунланса, унга мукофот фойданинг бир қисми тегади (йўқса зарар кўриши мумкин).

Тадбиркор капиталини узлуксиз тарзда ишга солишга ҳаракат қилади. Капитал ҳаракати дастлаб пулга зарур ресурслар сотиб олишдан бошланади, иккинчи босқичда, ресурсларни унумли истеъмол қилинади, яъни товар яратилади. Бу товарнинг янги қиймати эски қиймат ҳамда қўшилган қийматдан иборат бўлади.

Учинчи босқич, охириги босқичда, бу ишлаб чиқарилган янги товар реализация қилинади. Товар пулга айланади.

Шундай қилиб, бу ҳаракат бозор билан бошланиб, бозор билан тугалланади.

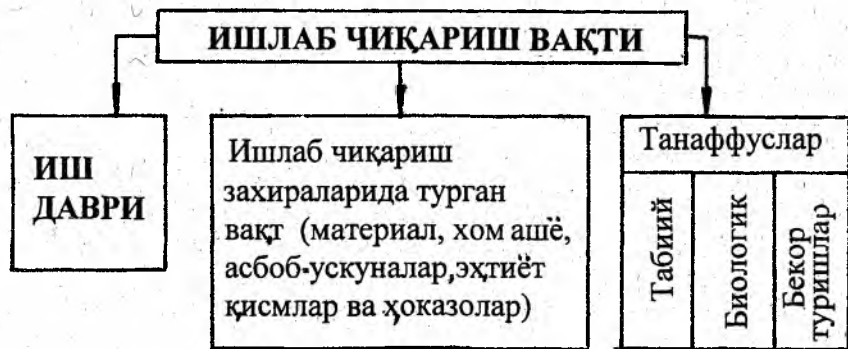
Капитал ўз ҳаракатини қайси шаклда бошлаган бўлса, яна қайтиб шу шаклга келиши капиталнинг доиравий айланиши бўлади. Доиравий айланишда капиталнинг ҳаракати уч босқичдан иборат: биринчи босқич муомала, иккинчи босқич ишлаб чиқариш, учинчи босқич яна муомаладан иборат. Бошқача айтганда бозор, ишлаб чиқариш, бозор тарзида юз беради.

Капитал ўз доиравий ҳаракати жараёнида уч шакл: пул, унумли капитал, товар шаклини олади.

Фирманинг капитали доимо маълум нисбатда, ҳар учала шаклда мавжуд бўлади.

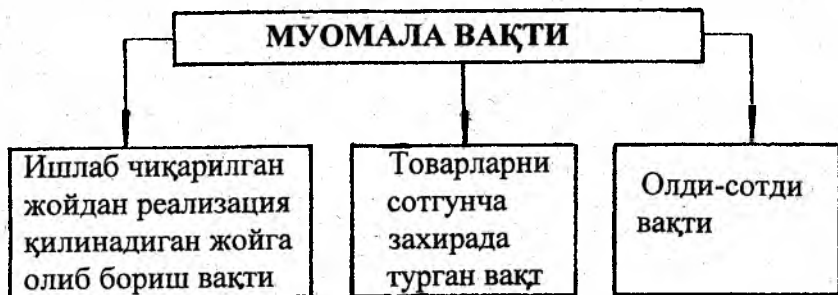
Капиталнинг ҳаракати бир доиравий айланиш билан тўхтаб қолмайди. У қайта-қайта такрорланади (фирма микёсида у банкрот бўлгандагина тўхташи мумкин). Айнан шу капиталнинг доиравий айланишини тўхтовсиз давом этиши капиталнинг айланиши деб аталади.

Ана шу ҳаракат маълум бир вақтда юз беради, у ишлаб чиқариш ва муомала вақтидан иборат бўлади.

Ишлаб чиқариш вақти таркибининг нисбати турли тармоқларда турлича бўлиб, улар объектив зарурият туфайли таркиб топади. Айрим тармоқларда кимё саноати, қишлоқ хўжалиги, ўрмончиликда табиий танаффуслар муҳим роль ўйнаб, узоқ муддатни ўз ичига олади.

Муомала вақти эса қуйидаги таркибга эга:

Асосий ва айланма капитал.

А. Смит ва Ж. С. Милл, С. Маршалл ва бошқа иқтисодчилар капиталнинг бино, иншоот, станок, асбоб-ускуналар сифатида моддийлашган, бир неча ишлаб чиқариш циклида қатнашадиган ва бир неча йил хизмат қиладиган қисмини алоҳида ажратиб кўрсатишган. Капитални ана шу қисмини **асосий капитал** деб аталади. Капиталнинг бундай бўлинишининг моддий асоси меҳнат воситалари билан меҳнат ашёлари ўртасидаги фарқдир. Ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисми, яъни асосий капитал ишлаб чиқариш жараёнида қатнашиб, хоссасини ўзгартирмайди. Капиталнинг иккинчи қисми хом ашё, материал, энергия ресурслари ва бошқа шунга ўхшашлар, бир ишлаб чиқариш циклида қатнашиб тўла сарфланади ҳамда ўз хоссасини ўзгартириб, янги товарда мужассамлашади. Уни *айланма капитал* деб аталади. Иш кучига сарфланадиган маблағ, яъни иш ҳақи ҳам айланма капиталга кўшилади.

Айланма капиталга сарфланган пул, маҳсулотни реализация қилинганч, тадбиркор қўлига тўла қайтиб келади. Асосий капиталга сарфланган харажат эса тез қопланмайди. Бизни ҳисоботимизда, одатда капитал ўрнига фондлар ибораси қўлланилади. Фондлар мазмуни жиҳатидан фарқ қилиб:

1. Аниқ мақсадга мўлжалланган, қаратилган бўлади. Уни бошқа мақсадларда ишлатиш мумкин эмас.

2. Миқдори жиҳатдан чекланган фондларга маблағ тўплаш ва ишлатиш ҳажми белгиланган нормативлардан ошмаслиги керак.

Фирма, корхона фондлари ҳаракати белгиланган нормативлар бўйича назорат қилинади.

Асосий капитал иккига бўлинади. Бир қисми актив капитал бўлиб, унга машина, станок, асбоб-ускуна каби ишлаб чиқариш жараёнида фаол қатнашадиган меҳнат воситалари киради.

Иккинчи қисми пассив капитал бўлиб, унга бино, иншоот, йўллар, кўприк ва шунга ўхшашлар кириб, улар хизмат бўйича анча узоқ ҳамда ишлаб чиқаришда пассив тарзда қатнашади. Улар иқтисодий фаолият учун шароит яратади. Одатда, айланма капитал

бир йил давомида бир неча марта айланади. Асосий капитал эса аксинча, бир неча йил давомида бир марта айланади. Ишлаб чиқариш жараёнида асосий капитал эскиради. Ўзининг техник характеристикасини аста-секинлик билан йўқотиб боради. Машина, асбоб-ускуна ва бошқалар ейилади, эскиради, арзонлашади. Асосий капиталнинг маҳсулотга кўчган қиймати келажакда уни янгилаш мақсадида жамғарилади. Ана шу жамғарма, **амортизация фондини** ташкил этади.

Амортизация фонди маблағларини маълум бир қисми эскирган фондларни қисман истеъмол хоссасини тиклаш, яъни уларни капитал (ремонт) таъмирлаш учун ишлатилади. Бунда унинг йўқотган қийматини тиклаш амалга ошади. Асосий капитални ишлатиш муддати тугагач, ҳисобдан чиқарилади. Жамғарилган амортизация фонди янги воситаларни сотиб олиш имконини беради. Асосий капитални жисмоний эскириши икки хил бўлади:

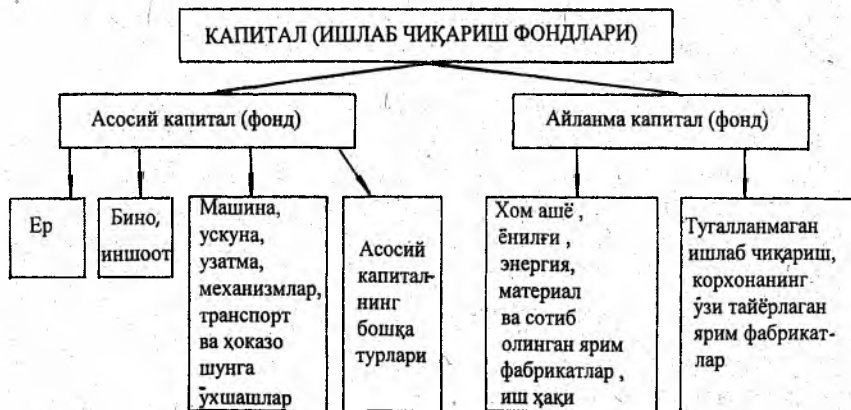
1. Табиат таъсирида эскириш.
2. Ишлатилиб эскириш, унда инсоннинг ёши ўтган сари ўз жисмоний бақувватлигини йўқотиб боргани каби асосий капитал ҳам ўз иқтисодий қийматини йўқотиб боради.

Асосий капитал (фондлар) фақат жисмоний эмас, маънавий ҳам эскиради. Маънавий эскириш ҳам икки хил бўлади.

1. Ишлаб чиқаришни самарадорлиги ошиши натижасида у ёки бу турдаги меҳнат воситаларининг ишлаб чиқариш харажатлари камаяди, натижада асосий капитал (фондлар) арзонлашади. Машина, станок, ускуна ва ҳоказоларни нархи аввалги худди шундайларидан арзон бўлади.

2. Янги, сифати жиҳатидан такомиллашган, илгаригига нисбатан самарали меҳнат воситалари яратилиши билан боғлиқ. Улардан фойдаланиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулот арзонлашади ҳамда кўплаб ишлаб чиқариш имконияти яратилади.

ТАДБИРКОРЛИК КАПИТАЛИ (ФОНДЛАРИ)НИНГ ТАРКИБИ

Ишлатиладиган асосий капитал жисмоний эскирмаган бўлса-да, кўпинча жамият, социал нуқтаи назардан улар истёъмол қийматини йўқотади. Бу — дунёдаги ҳамма нарсани тўлови бўлганидек фан-техника тараққиёти учун тўловдир. Маънавий эскиришнинг оқибати қарама-қарши: бир томондан жамият иқтисодий жиҳатдан ютқазади, иккинчи томондан ютади. Сабаби эскирган воситалар қийматини янгиларини ишлатилишидан олинган фойда билан тезда қопланади. Амалиётда асосий капиталнинг нархи асоссиз равишда қиммат белгиланса, маънавий эскириш эмас, балки аксинча, техникани қимматлашуви тарзида намоён бўлади. Бу, албатта, асосий капитал (фондлар)ни янгилашга тўсиқ бўлади. Фан-техника тараққиётига ров бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида бу муаммони ечишда талаб ва таклиф асосий роль ўйнайди.

Асосий капитални қийматининг ишлаб чиқарилган товарга қўшиш амортизация нормаси орқали амалга ошади. Амортизация нормаси асосий капиталнинг қиймати ва уни хизмат қилиш муддати билан боғлиқ. Амортизация нормаси қанча юқори бўлса, асосий капитал (фондлар) ўз қийматини шунчалик тез муддатда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга ўтказиб бўлади. Акси бўлса, узоқ муддат ўтказиши лотинча — *сўндириши* сўзидан олинган бўлиб, асосий капитал қийматини тайёрланаётган маҳсулотга асталлик билан хизмат муддати давомида кўчиришдир. Амортизация фонди асосий капитал (фондлар)ни тўла тиклаш учун амортизация нормасига кўра белгиланади. У асосий капиталнинг хизмат муддатига нисбатан фоизда ифодаланади.

$$\text{Амортизация нормаси} = \frac{100\%}{\text{хизмат муддати}}$$

Масалан, кўп қаватли темир-бетон уйларнинг хизмат муддати 100 йил. У ҳолда амортизация нормаси $100:100=1\%$ га тенг. Ёки тракторнинг хизмат муддати 16 йил. Амортизация нормаси $100:16=6,25\%$. Яъни ҳар йили трактор баҳосининг 6,25%и ишлаб чиқарилган маҳсулотга кўчади. Агар тракторимиз 3 млн сўм туради десак, ҳар йили 187500 сўмлик эскирар экан, шу миқдордаги пулни амортизация фондига ўтказамиз.

Амортизация нормаси шундай белгиланиши керакки, у ҳам жисмоний, ҳам маънавий эскиришни ҳисобга олган бўлиши керак.

Кўпгина ривожланган мамлакатларда амортизация нормаси юқори белгиланган. Масалан, АҚШда қишлоқ хўжалиқда ишлатиладиган тракторларнинг хизмат муддати 10—12 йил, Фарбий Европада 15—20 йил қилиб белгиланган. Ҳақиқий хизмат муддати 15—25 йилни ташкил этади. Бунга техникани асраб-авайлаб ишлатиш орқали эришилади. Чунки, унинг эгалари бундан манфаатдор. Бизда ҳам 1991 йилдан бошлаб амортизация нормасини белгилаш тартиби ўзгартирилди.

1. Асосий капитални амортизация нормаси ўзгартирилди.

2. Таъмирлаш учун амортизация тўловлари бекор қилинди. Энди корхоналар ҳамма ремонт турларини маҳсулот таннархига ўтказадиган бўлди. Зарур бўлса, ремонт учун алоҳида фонд ташкил этиш мумкин (тузатиш, таъмирлаш фонди).

3. Машиналар, ускуналар ва транспорт воситалари нормативдаги хизмат муддати тугагач, амортизация тўловлари тўхтатилади.

4. Корхоналарнинг асосий капитали (фондлар)ни янгилашни тезлаштириш мақсадида актив фондларга тезлаштирилган амортизация нормалари белгилаш рухсат этилади. Ваҳоланки, чет мамлакатларда бу анчадан бери қўлланилади, кичик корхоналарга хизмат муддати уч йилдан ошадиган капитални 20% гача қийматини эксплуатация қилишнинг биринчи йилдан ишлаб чиқариш харажатларига қўшишга рухсат берилди. Буларнинг ҳаммаси асосий капиталдан фойдаланишни яхшилашга қаратилган.

Ишлаб чиқаришда асосий капиталдан ташқари айланма капитал ҳам муҳим ўрин тутди.

Айланма капитал таркибига меҳнат ашёлари, захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, жумладан яримфабрикатлар, иш ҳақи киради.

Бир вақтнинг ўзида ҳар бир корхонада **муомалада капитал** мавжуд бўлиб, улар **тайёр маҳсулот** ва корхона **пул маблағларини** ташкил этади.

Айланма капитал билан **муомаладаги** капитал ўртасида чамбарчас алоқа мавжуд бўлиб, улар доимо бирдан иккинчисига айланиб, ҳар бир доиравий айланишда тўла янгиланади. Шунинг учун улар **биргаликда оборот маблағлари** деб аталади.

Асосий капитал самарадорлиги капитал сифими, капитал қайтими каби кўрсаткичлар орқали аниқланса, оборот маблағларидан фойдаланиш самарадорлиги айланиш тезлиги билан аниқланади.

Қанча ишлаб чиқариш вақти ва муомала вақти қисқарса, капитал шунча тез айланади ва ишлаб чиқариш самарадорлиги ошади. Айланиш қанча секинлашса, аксинча. Шунинг учун айланиш вақтини билиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, шунга қараб, қайси вақтни қисқартириш мумкин, уни қандай амалга оширса бўлади, йўллари ва усуллари ахтарилади, мақбуллари танлаб олиб амалга оширилади.

Оборот маблағларидан қандай фойдаланилаётганини йил давомида айланиш сони билан ўлчанади. Бу кўрсаткич йил давомида реализация қилинган товар ҳажмини ўртача йиллик оборот маблағлари қолдигига нисбати топилади. Айтайлик, реализация ҳажми 120 млн сўм, ўртача оборот маблағлари қолдиги 40 млн сўмлик бўлсин, бу $120:40=3$. Демак, йил давомида тўла уч марта айланишини билдиради. Бундан ташқари, айланма маблағларининг айланиш муддатидан фойдаланиш мумкин. У йил давомида кунларни айланиш

сонига бўлиш билан топилади. Мисолимиз бўйича $355:3=118$ кун атрофида бўлади. Айланма капиталдан фойдаланиш даражасига материал сифими, энергия сифими, меҳнат сифими каби кўрсаткичлар орқали ҳам баҳо бериш мумкин.

Шундай қилиб, тадбиркорнинг ресурсларга сарфлаган капитали ишлаб чиқариш жараёнида унумли капиталга, яъни ишлаб чиқариш омилларига айланади. Ишлаб чиқарилган товар ва хизматларда харажатлар тарзида гавдаланади.

5- §. Ишлаб чиқариш харажатлари ва фойда назариялари

Бозор иқтисодиёти эркин рақобатга асосланган иқтисодиёт бўлиб, у ўз навбатида тўкинчиликни юзага келтиради. Тўкинчилик туфайли ишлаб чиқариш харидорнинг измига бўйсунди. Харидор эса ўз манфаатидан келиб чиқиб, товарлар ва хизмат кўрсатишни яхши сифатли бўлишини ҳамда уларни нархи уни қониқтирадиган даражада бўлишини истайди.

Нарх бозор иқтисодиёти шароитида талаб ва таклиф даражасига қараб шаклланади. Таклифни қандай ҳажмда, миқдор ва таркибда бўлиши ишлаб чиқаришга боғлиқ. У ёки бу турдаги товарни ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатишга ундайдиган, унинг ҳажмини белгилайдиган омил бир томондан бозордаги нарх бўлса, иккинчи томондан шу товарни ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишга кетган харажатлардир. Чунки, улар асосида ана шу товарни ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишдан қўйилган мақсад, фойда олиш амалга ошади.

Товар ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) маълум иқтисодий ресурслар харажатини талаб этади. Иқтисодий харажатлар тушунчаси энг аввало ресурслар чекланганлиги ҳамда уларни муқобил (альтернатив) ишлатиш имкони билан боғлиқ. Масалан, ер ресурс сифатида чекланган. Ундан турли мақсадда фойдаланиш мумкин. Уй қуриш, корхона қуриш, пахта, буғдой экиш ва ҳоказолар каби. Агарда пахта экилса, буғдой экиб бўлмайди. Яъни бир мақсадда фойдаланилаётган ердан, худди шу вақтда бошқа мақсадда фойдаланиб бўлмайди.

Ҳар бир корхона, фирма, тадбиркор у ёки бу ресурсни сотиб олиб ишлатар экан, демак, бу ресурсни бошқалар ишлата олмайди. Ресурсларни сотиб олгач, уни самарали ишлатиш учун ҳаракат қиладилар.

Танланган ресурсларни энг мақбул ишлатиш, ўзгалар ишлатишига йўл бермай, ўзига жалб этиш учун қилган сарф, ресурслар эгасига тўланган пул иқтисодий харажат ёки зиммадаги харажатлар деб аталади.

Иқтисодий харажатлар микроиқтисод даражадаги иқтисодий кўрсаткичлар бўлиб, фирма, корхона миқёсида бирон турдаги товар ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишни қанчалик самарали эканлигини

кўрсатади. Харажатлар корхона, фирма фаолиятига баҳо беришда асосий, етакчи кўрсаткич ҳисобланади. Харажатлар турли-туман. Одатда, харажатлар таркибига қай жиҳатдан ёндашишга қараб, турли гуруҳларга бўлинади.

Ишлаб чиқариш ҳажми билан боғлиқ ва унинг қай даражада оптимал эканлигини аниқлашда доимий ва ўзгарувчан харажатлар, яъни, ўрғача харажатлар; кўшимча харажатлар самарасини аниқлашда меъёрий харажатлар; реал имкониятлардан қай даражада фойдаланганликни аниқлашда ҳақиқий ва зиммадаги харажатлар; иқтисодий ресурсларни жалб этилишига кўра ички ва ташқи харажатлар; ишлаб чиқаришнинг қуввати, миқёс ўзгариши нуқтаи назаридан қисқа муддатли ва узоқ муддатли харажатлар каби гуруҳларга бўлинади.

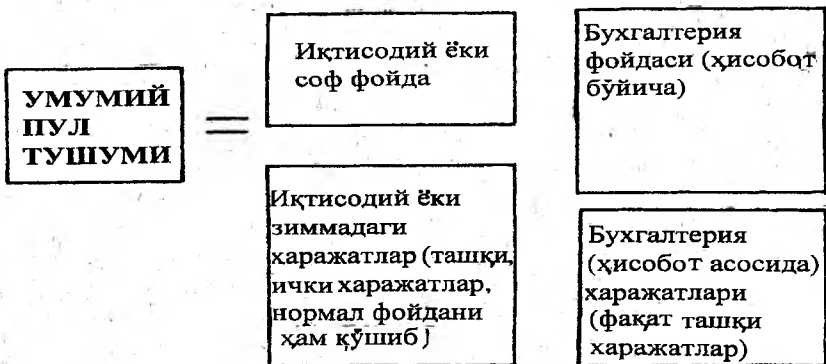
Иқтисодий харажатлар биринчидан, энг аввало фирма, корхона нуқтаи назаридан ички ва ташқи харажатлардан иборат. Ташқи харажатлар бу — четдан сотиб олинган меҳнат ресурслари, хом ашё, ёнилғи, транспорт хизматлари, энергия ва бошқалар. Бошқача айтганда, ўзига тегишли бўлмаган ресурслар учун тўловлардан иборат.

Ички харажатлар бу — фирма, корхонанинг ўз ихтиёридаги ресурслар қийматининг пулдаги ифодаси ёки бошқача айтганда, бу ресурсларни четдан олганда тўланиши мумкин бўлган пул миқдоридир. Бу харажатлар фирманинг ўзини бино, иншоот, машина, ускуна, ишлатиш учун қарзга олинган маблағ, унга тўланадиган фоиз бўлиши мумкин. Бундан ташқари, ички харажатларга нормал фойда ҳам киради.

Бу — бино, иншоотлар, машина-ускуналарни ўзи ишлатмай ижарага бериб, ижара ҳақи олиш. Нормал фойда бу — тадбиркорлик омилига тегишли. Бу тадбиркорлик талантини сақлаб, тадбир-

ХАРАЖАТЛАР ТАРКИБИ

корлик фаолияти билан шуғулланишга имконият яратади, бўлма-са тадбиркор даромад олиб келадиган бошқа фаолият билан шуғулланиши, масалан, иш ҳақи ёки маош олиб ишлаши мумкин.

Иқтисодий харажатлар ёки зиммадаги харажатлар, иккинчи томондан бухгалтерия ҳисобида акс этган ҳақиқий харажатлар ҳамда бой берилган имконият харажатларидан иборат.

Бой берилган имконият харажатлари ўз ресурсларини муқобил ишлатиш йўли билан олиш мумкин бўлган даромадлардир. Масалан, капиталига фоиз, бинони ижарага бериб, ижара ҳақи олиши, тадбиркор менежерлик қилиб иш ҳақи олиши мумкин.

Шундай қилиб, иқтисодий харажатлар бухгалтерия калькуляциясида акс этган харажатлардан ташқари, уларда акс этмаган ўз ресурслари ва имконияти муқобил вариантларидан фойдаланиб олиши мумкин бўлган самара ёки бой берилган имконият харажатлари (бошқача айтганда, олиш мумкин бўлган даромадлар)дан иборат.

Харажатларни ана шу икки гуруҳга бўлишга қараб, фойдага ҳам икки хил ёндашилади.

Корхона, фирма ўзи сотган товари, кўрсатган хизматига тушган пул кирими унга харажатларни қоплаш ҳамда фойда олиш имконини беради.

Иқтисодий нуқтаи назардан корхона ўз харажатларини зўрға қоплагани бу — ишлаб чиқаришни ва ташқи харажатларни қоплаб, тадбиркорни шу иш билан шуғулланиши учун зўрға тутиб турадиган даражада (фойда) даромад олаётганини билдиради.

Бошқача айтганда, агарда ишбилармон менежер сифатида ойига 10 минг сўм иш ҳақи олади десак, унинг тадбиркор сифатидаги фаолиятдан оладиган даромади ҳам шу миқдордан кам бўлмаслиги керак, ана шундагина у тадбиркорлик билан шуғулланади.

Агарда фирма, корхонанинг пул тушуми иқтисодий харажатлардан кўп бўлса, у соф фойда олади, бу пул тадбиркор қўлида йиғилиб маълум мақсадлар учун ишлатилади.

Агар (бухгалтерия) ҳақиқий харажатлар асосида давлат ва бошқа ташкилот, муассасалар билан ҳисоб-китоб олиб борилса, иқтисодий харажатлар асосида корхона фаолияти таҳлил этилиб, келгусидаги мақсадлар белгиланади, режалаштирилади.

Белгиланган миқдорда, ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурсларнинг маълум бир қисмини жуда тез ва осон ўзлаштириш, иккинчи бир қисми учун эса узоқ муддат талаб этилади. Шунга кўра харажатларни қисқа муддатли харажатлар ҳамда узоқ муддатли даврий харажатларга бўлинади.

Узоқ муддатли даврий харажатлар ўзгарувчи қувватга хос.

Амал қилаётган фирма-корхоналар учун мавжуд ресурслар ишлаб чиқариш қувватини ҳам ўзгартириш учун етарли бўлади. Узоқ муддатли даврий харажатлар ишлаб чиқариш омилларини янгилаш, ўзгартириш харажатларини ўз ичига олади. Булар фирмага бино қуриш, янги ускуналар олиш, ишчи-хизматчиларни ўқитиш, малякасини ошириш ва бошқа шунга ўхшаш харажатлардан иборат.

Узоқ муддатли даврда харажатлар доимий ва ўзгарувчи харажатларга ажратилган ҳолда таҳлил, асосан, ўртача умумий харажатларга қаратилади. Сабаби узоқ муддатли даврда барча ресурслар, демак, барча харажатлар ўзгарувчан бўлади.

Узоқ муддатли давр ўз навбатида тармоқларда маълум бир фирмаларнинг ташкил бўлишига, бошқа бирларининг эса синиб, ўз фаолиятини тўхташига олиб келишини ҳам кўрсатади. Иқтисодий фаолият юритаётган фирма, корхона учун биринчи навбатдаги масала мавжуд қуввати бўйича ишлаб банкрот бўлмаслик.

Бундай қараганда унинг ечими оддийгина фойдага ишлаш, ҳеч бўлмаганда зарар қилмаслик. Мабодо зарар кўрилса, уни қоплаш чора-тадбирларини тезда топиш. Лекин эркин рақобат кураши шароитида фойда олиб ишлаш анчагина мураккаб.

Маълумки, харидорни товарнинг нафлилиги қизиқтирса, ишлаб чиқарувчини эса унга кетадиган сарф-харажатлар қизиқтиради. Ҳар иккисининг ҳам диққат марказида эса уларнинг нархи туради.

Агар нарх ўртача иқтисодий харажатларнигина қопласа, бунда иқтисодий (соф) фойда 0 га тенг бўлади. У ҳолда ишлаб чиқаришни кенгайтириб бўлмайди. Демак, даврий харажатлар учун маблағ сарфлаш имкони йўқ.

Агар ўртача иқтисодий харажатлар нархдан паст бўлса, фирма иқтисодий (соф) фойда олади. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш, яъни даврий харажатлар учун имконият мавжуд бўлади.

Борди-ю, нарх ўртача иқтисодий харажатларни қопламаса фирма зарар кўради, банкрот бўлиб тарқаб кетиши мумкин.

Шунинг учун ҳар бир тадбиркор, менежер доимо харажатларни нархларга нисбатан паст бўлишига эришиш йўллари қидиради.

Ўртача иқтисодий харажатларни пасайтиришга энг аввало, қисқа муддатли ташқи харажатларни пасайтириш орқали эришилади.

Ҳозирги пайтда маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларнинг асосий қисмини хом ашё материаллари сарфи эгаллайди. 100 долларлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган ҳамма сарф-харажатларни АҚШда 60%, Японияда 57%, Германия, Англияда 54%, Францияда 52%, Италияда 49%, Россияда 50% дан ортигини хом ашё ташкил этса, қолганини меҳнат, электр энергия ва ёнилғи, амортизация ташкил этган. Бизни республикамизда ҳам харажатлар таркиби шу кўрсаткичлардан унчалик катта фарқ қилмайди. Лекин бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган хом ашё, меҳнат ва бошқалар сарфи ривожланган мамлакатларга қараганда бир неча марта кўп.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, маҳсулот бирлигига сарфланган харажатларни, энг аввало хом ашё харажатларини пайсантириш зарур.

Харажатлар корхонага боғлиқ бўлмаган омилларга қараб ҳам ўзгаради. Масалан, ресурслар нархи, хизматлар ҳақининг ўзгариши. Ташқи таъсирни кесиш учун ҳам корхона, фирмага боғлиқ омиллар ҳаракатга келиши керак. Бу омилларга биринчи навбатда исрофгарчиликни камайтириш, ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланиш киради. Ҳар бир тadbиркор, менежер ўз билганича ҳамда бошқаларни тажрибасидан келиб чиқиб уларни йўлларини қидиради. Маҳсулот ишлаб чиқариш учун кетадиган хом ашё, материаллар ва бошқа сарфларни математик услублардан фойдаланиб, минимал даражага келтириш имкониятлари катта.

Жаҳон бозорига чиқиш учун яхши сифатли маҳсулот ишлаб чиқишнинг ўзи камлик қилади. Унга сарфланадиган харажатларни камайтириш керак.

Харажатсиз ҳеч бир иқтисодий фаолият юз бермайди. Сарф-харажатлар фойда олишнинг шартли, чунки бусиз ишлаб чиқаришнинг ўзи бўлмайди. Аммо нарх-наво ўзгармаса, фойда харажатларга нисбатан тескари мутаносибликда ўзгаради. Корхонанинг харажатлари товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган сарфлар, яъни иқтисодий ресурсларни топиш, харид этиш ва улардан самарали фойдаланиш сарфларидир. Харажатлар моддийлашган ва жонли меҳнат сарфини билдиради, улар товарлар корхонага қанчага тушганлигини кўрсатади.

Харажатлар қуйидагиларга боғлиқ:

1. Ресурсларни харид этиш нархи.
2. Ресурсларни тежаб, нес-нобуд қилмай ишлатишга, яъни кам ресурс сарфлаб кўпроқ маҳсулот олишга.

Харажатлар моддий ва меҳнат сарфидан иборат. Моддий сарфлар бозор нархида харид этилган машина-механизмлар, асбоб-ускуналар, шунингдек энергия, хом ашё ва материаллар сарфидан иборат бўлиб, муайян нархларда ҳисоб-китоб қилинади.

Меҳнат сарфлари иш ҳақи, социал суғурта харажатлари, тadbиркорни қониқтирадиган нормал фойдадан иборат.

Харажатлар ишлаб чиқаришнинг ҳажми ўзгариши билан ўзгариши ёки ўзгармаган ҳолда қолиши мумкин. Шу нуқтаи назардан харажатлар иккига бўлинади:

1. Доимий харажатлар.
2. Ўзгарувчан харажатлар.

Доимий деб, шундай харажатларга айтиладики, уларни миқдори ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ўзгармайди. Улар ҳатто ишлаб чиқариш бўлмаганда ҳам қопланиши шарт. Улар жумласига қарз юзасидан мажбуриятлар, рента тўловлари, амортизация, ижара ҳақи, суғурта пули, бошқарув ходимлари ва мутахассисларга олдиндан белгиланган маошлар кириди. Бу харажатлар доимий бўлгани учун ишлаб чиқариш қанчалик ўзгармасин, улар илгари белгиланган миқдорда қолади.

Миқдори ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ўзгариб борувчи харажатлар ўзгарувчан харажатлар дейилади. Уларга хом ашё, ёнилғи, энергия, материаллар, транспорт хизмати сарфлари, иш ҳақи кириди. Ишлаб чиқариш ҳажми ортиши билан маълум чегарагача улар пасаяди, сўнгра бир ҳолатда сақланади ва ниҳоят ўса бошлайди. Бундай ҳодиса сарфлар қайтишининг маълум чегарада боришини билдиради. Ишлаб чиқариш маълум даражага етгач, меҳнат унумдорлиги пасая бошлайди. Натижада қўшимча равишда маҳсулот олиш учун олдингидан кўпроқ харажат қилишга тўғри келади. Бундай аҳвол янги технология жорий этилгунга қадар давом этади. Шундан сўнг ресурслар тежалди, харажатлар пасаяди, чунки янги технология меҳнат унумдорлигини оширади.

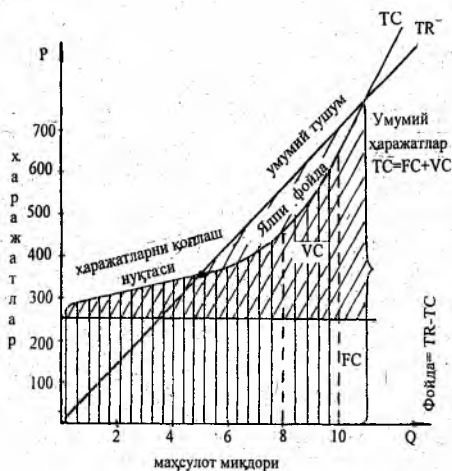
Муайян ишлаб чиқариш ҳажми сақланган шароитда доимий ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндиси ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари деб аталади.

FC — доимий (fixed costs), VC — ўзгарувчан (variable costs), TC — умумий ёки ялпи харажатлар (total costs)

$$FC + VC = TC$$

Умумий харажатлар муайян ишлаб чиқариш доирасида умумий сарфлар бўлиб, ҳамма маҳсулот қанчага тушганини билдиради. Корхона учун маҳсулот бирлигига кетган сарф муҳимдирки, уни *ўртача харажат* деб аталади. Ўртача харажатни AC (average costs) миқдорини топиш учун умумий харажат TC маҳсулот миқдори Q га бўлинади:

$$AC = TC / Q$$

Графикдан фойдаланиб, ўртача харажатларни ҳисобласак, маҳсулот кам ишлаб чиқарилган пайтда ўртача харажатлар, айниқса доимий харажатлар юқори бўлади. Масалан, доимий харажатлар 256 минг сўм дейлик, 64 минг сўм ўзгарувчи харажат қилиб, 4 минг дона маҳсулот ишлаб чиқардик. Унда умумий харажатлар $256 + 64 = 320$ минг сўм бўлиб, ўртача харажатлар 80 минг сўмга тенг бўлади. Агарда 5 дона ишлаб чиқармоқчи бўлсак, ўзгарувчи харажатларни 93 минг сўмга етказиш керак. Бунда умумий харажатлар $256 + 93 = 349$ минг сўм бўлиб, ўртача харажатлар 69,8 минг сўмга пасаяди.

Шундай тарзда маҳсулот миқдорини кўпайтириб, 8 тага етказилсин. У ҳолда ўзгарувчи харажатлар 224 минг сўм бўлиши керак. Умумий харажатларимиз $256 + 224 = 480$ сўм, ўртача харажатлар эса $480 : 8 = 60$ минг сўм, 9 минг дона учун 297 минг сўмлик ўзгарувчи харажат қилишимиз керак. Унда умумий харажатларимиз $256 + 297 = 553$ минг сўм, ўртача харажатлар эса 61,4 минг сўм бўлади. Маҳсулотни кўпайтириб, 10 донага етказиш учун ўзгарувчан харажатларни 400 минг сўмга етказиш керак. У ҳолда умумий харажатлар $256 + 400 = 656$ минг сўмга етади. Ўртача харажатлар эса 65,6 минг сўм бўлади.

Бир қараганда, қанча кўп маҳсулот ишлаб чиқарсак, шунча кўп фойда оладигандек кўринади. Маълум бир даражадаги техника-технология имконияти доирасида ишлаб чиқарилган маҳсулотларга сарфланадиган ўртача харажатларни ўзгартириши бу фикрни тўғри эмаслигини кўрсатади. Рақобатда мағлуб бўлмаслик ҳамда имкони қадар кўпроқ фойда олиш учун ўртача харажатларни минимал даражада бўлишига эришиш керак.

Ўртача харажатлар маълум чегарагача, бизни мисолимизда 8- маҳсулотгача камайиб, сўнгра ортиб кетади.

Тадбиркор харажатларни минимал бўлишини ўйлар экан, демак, энг минимал харажат 8 дона маҳсулот ишлаб чиқарганда бўлади. Унда умумий харажатлар 480 минг сўмга тенг.

Ишлаб чиқаришни кенгайтириш ўртача харажатларни ошириб юборар экан, унинг энг оптимал миқдори 8 та га тенг. Демак, тадбиркор мавжуд техника-технология доирасида 8 дона маҳсулот ишлаб чиқарса, энг кам харажат қилади. Шу миқдордаги маҳсулот мазкур корхона учун оптимал вариант ҳисобланади.

Тадбиркорни фақат харажатларни минималлаштириш эмас, фойдани максималлаштириш масаласи ҳам ташвишга солади. Кам харажат қилиб турли миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш мумкин бўлгани учун, қанча маҳсулот ишлаб чиқарилса максимал даражада фойда олиш таъминланади? Ишлаб чиқариш омиллари қандай таркибда бирлашуви максимал фойда олишни таъминлаш имконини беради? Тадбиркор ҳисоб-китоб қилиши керак. Бу меъёрий харажатлар ёрдамида топилади.

Чекланган ресурслар доирасида ишлаб чиқариш имкони чекланган. Шунга боғлиқ равишда меъёрий харажатлар деган тушунча бор. Меъёрий харажатлар МС қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот учун сарфланган харажатлардир. Уни қуйидагича ҳисобланади:

$$МС = TC_n - TC_{(n-1)}$$

Харажатлар унумдорлик ўсишига қараб пасаяди. Бироқ унумдорликни ўстиришни имкони тугаб, ўз чегарасига етгач, харажатларнинг ўсиши юзага келади.

Мисолимизга қайтсак, 5 дона маҳсулот учун меъёрий харажатлар $349 - 320 = 29$ минг сўмни ташкил этса, 9- маҳсулот учун 73 минг сўм ($553 - 480$), 10- маҳсулот учун 103 минг сўм ($656 - 553$) га етган. Кўришиб турибдики, меъёрий харажатлар ортиб борапти, ўз навбатида ўртача харажатларни ҳам ортишига олиб келади.

Бу ерда тадбиркор олдида маҳсулот миқдорини қай даражага етказганда максимал фойда олишни аниқлаш турибди.

Иқтисодчилар бу масалани тадқиқ этиб шундай хулосага келишган. Қўшимча жалб этилган омил олиб келган даромад, уни олиш учун қилинган харажатдан ошиб кетмаслиги керак. Бошқача айтганимизда шу омиллар келтирган даромад уларнинг бозор нархига тенг бўлиши керак. Қўшимча жалб этилган ишчиларни келтирган даромади уларга тўланган иш ҳақи, қўшимча жалб этилган капитал уни ишлатиш эвазига олинган даромаднинг шу капитал харажати, яъни сотиб олиш нархига тенг бўлиши керак.

Бу фикрларимизни ҳаммасини қуйидаги тенгликда ифодалаш мумкин.

QL (қўшимча жалб этилган меҳнат эвазига яратилган маҳсулот ёки даромад)

QK (қўшимча жалб этилган капитал эвазига яратилган маҳсулот ёки олинган даромад)

L (қўшимча жалб этилган меҳнатнинг сотиб олиш нархи, яъни иш ҳақи)

K (қўшимча жалб этилган капитал харажатлари, сотиб олиш нархи)

бошқача айтганда: $\frac{\text{меъёрий даромад}}{\text{меъёрий харажат}} = 1$

Бу тенгликда қуйидаги қонуният ифодаланади: максимал даражада фойда олиш учун қўшимча қилинган харажатлар, яъни меъёрий харажатлар эвазига олинган қўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулотдан олинган даромад, яъни меъёрий даромад шу омилнинг бозор нархига тенг бўлиши керак. Демак, тадбиркор кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқариш учун қўшимча ер, меҳнат, машина, ускуна, хом ашё ва бошқаларни жалб қилар экан, харажатларни кўпайти-

риш эвазига олган кўшимча даромади, шу омилларни сотиб олишга қилган харажатига тенг бўлиши керак (XI боб).

Бу қоидага амал қилиш ишлаб чиқаришни самарали ташкил этилишини, ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланишда исрофгарчиликларга, йўқотишларга йўл қўймаётганини кўрсатади. Шунга боғлиқ ҳолда позитив иқтисодий назарияда меҳнатни эксплуатация қилиш деган тушунча йўқ, сабаби меҳнат баҳоси унинг эвазига яратилган меъёрий маҳсулотдан олинган даромадга тенг. Эксплуатация ҳақида меҳнат бозорида ишга ёлловчи маълум даражада монопол мавқега эга бўлганда гапириш мумкин.

Охир-оқибат меъёрий унумдорлик назарияси билан боғлиқ икки ҳолатнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Биринчидан, ишлаб чиқариш омиллари бир-бирини ўрнини босиши шароитидагина қўлланилади. Агарда ундай имконият бўлмаса, ишлаб чиқариш омилларининг биронтасига кўшимча қилинган харажат ҳеч қандай натижа бермай, беҳудага исроф бўлишига олиб келади.

Амалда бир омилнинг ўрнини иккинчиси боса олмайдиган ҳоллар камдан-кам учрайди. Иккинчидан, бир омилни иккинчиси билан алмаштириш принципи, омилларни мослашган ҳолда ўзгартириш имкони бўлса, бу принцип, энг аввало айланма капитал (хом ашё, материал кабилар)га тааллуқли, сабаби уларни сотиб олиш мунтазам равишда кўриб чиқилади. Меҳнатга бу принципни маълум шарт билан қўллаш мумкин. Сабаби тадбиркор жамоа шартномаси билан ҳисоблашишга мажбур. Ерга ҳамда асосий капиталга нисбатан ижаранинг минимал муддатини ҳисобга олган ҳолдагина қўллаш мумкин.

Фирма яратган товарлар ва хизматларни сотишдан тушган пул унинг пул тушуми (кирими) бўлиб, кетган харажатларни қоплайди ва фойда олиш имконини беради.

Корхонанинг корпоратив манфаати кўпроқ фойда олишдан иборат.

Фойдани икки йўл билан кўпайтириш мумкин:

1. Нархларни ошириш.
2. Харажатларни пасайтириш.

Фирма учун камроқ ресурслар сарфлаб, кўпроқ фойда олиш ўта муҳимдир.

Фирма олган даромадидан харажатларни чиқариб ташланса, қолган қисми фойдани ташкил қилади.

$$\text{Фойда} = \begin{array}{l} \text{пул тушуми} \\ \text{(даромад)} \end{array} \text{ ишлаб чиқариш} \\ \text{— харажатлари}$$

Фойда олиш фирма, корхонанинг корпоратив мақсади бўлиб, уни иқтисодий фаолиятининг умумлашган кўрсаткичи ҳисобланади.

Фирма учун фойданинг икки жиҳати бор.

Биринчиси, фойда массаси, яъни унинг умумий миқдори, иккинчиси фойда нормаси, яъни унинг нима эвазига олингани. Фой-

дани максималлаштириш унинг ҳам нормасини, ҳам массасини оширишдир. Аммо фирма учун фойда нормаси муҳимроқ, чунки бу фирма фаолиятининг самарадорлигини таъминлайди. Фойда нормаси жами фойданинг (нормал фойда ва иқтисодий фойда) уни топиш учун қилинган умумий харажатларга бўлган нисбатидир:

$$P^1 = \frac{P}{TC} \cdot 100\%.$$

Бунда P^1 — фойда нормаси, P фойда миқдори, TC — умумий харажат. Уни ҳисоблаш учун харажатлардан нормал фойда чиқариб олинади ва иқтисодий фойдага қўшилади ва қолган харажатларга бўлинади. Масалан, фирма 105 минг сўм харажат қилиб, 10 минг сўм фойда кўрган. Харажатлар таркибига 5 минг сўм нормал фойда кирган. У ҳолда фойда нормасини куйидагича ҳисоблаймиз:

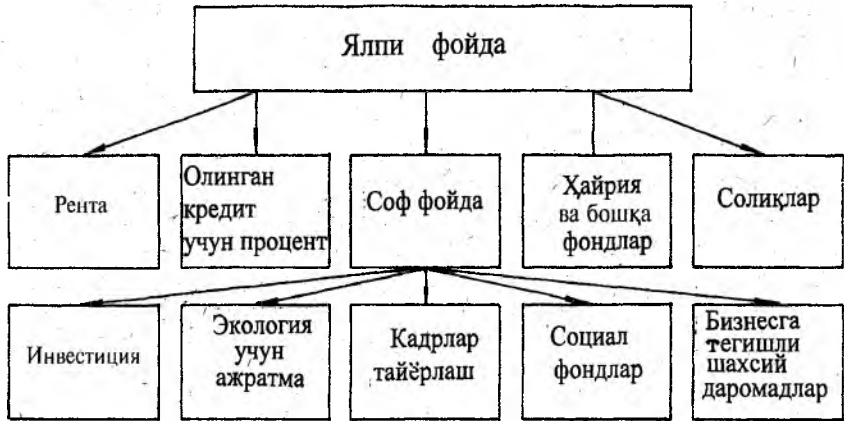
$$P = \frac{10+5}{105-5} = \frac{15}{100} \cdot 100 = 15\%.$$

Фойда нормаси юқори бўлгани ҳолда унинг массаси кичик бўлиши ва, аксинча, у паст бўлгани ҳолда, массаси катта бўлиши ҳам мумкин. У катта капитал сарфлаб ишлаб чиқаришга кўп ресурслар жалб этса ва товарларни кўплаб чиқарилса, фойда нормаси паст бўлса-да, унинг массаси кўп бўлади. Масалан, бир фирма 100 минг сўм сарфлаб мингта товар чиқаради ва 15 минг сўм фойда олади. Демак, фойда нормаси 15% ($15:100 \times 100$) бўла туриб, атиги 15 минг сўм фойда кўрган. Бошқа фирма 1 млн сўм сарфлаб 100 минг товар ишлаб чиқарди ва 120 минг фойда кўради. Иккинчи фирмада фойда нормаси 12% га тенг. Иккинчи фирмада фойда нормаси биринчи фирмага қараганда кам, чунки $12\% < 15\%$, аммо массаси кўп, чунки 120 минг > 15 минг сўм. Фойда нормаси фирманинг жорий сарф-харажатлари нақадар самарали натижа берганлигини кўрсатади. Бу норма қанчалик юқори бўлса, фирма ихтиёридаги ресурслар муқобил тарзда шунчалик яхши ишлатилган бўлади.

Олинган фойда аввал тақсимланиб, сўнгра ишлатилади. Фойданинг қандай мақсадларда ишлатилишини юқоридаги чизма орқали кўриш мумкин. Кўпчилик ҳолларда бир қисми солиқ сифатида давлат бюджетига ўтказилади, унинг яна бир қисми ишчилар ўртасида уларнинг фойдадаги иштироки сифатида ва ҳар хил мукофотлар шаклида тақсимланади. Ниҳоят, фойда инвестиция, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун кетади. Фойданинг шахсий даромад сифатида корхона эгалари ва ишчиларига теккан қисмини улар ўз ихтиёри билан ишлатадилар.

Фойда олиш юзаки қараганда осонга ўхшайди. Лекин фирма ҳар қандай товар ишлаб чиқарар экан, уни сотиш билан фойда олишни бошламайди. У энг аввало, сарфлаган харажатларини доимий, сўнгра ўзгарувчи харажатларини қоплайди. Сотилган маҳсулотларни қиймати умумий харажатлар билан тенглашади, яъни харажат-

Ялпи фойданинг тақсимланиши

ларни қоплаш нуқтасига етади. Ана шу нуқтадан ўтгандан кейин товарлар ишлаб чиқаришни кўпайтириш натижасида фойда олиш бошланади. Уни массаси сотилган товар миқдори ўсган сари кўпайиб боради. Маълум чегарагача, юқорида кўрганимиздек меъёрий харажатларга олинган меъёрий даромад нисбати тенглашгунча давом этади, сўнгра фойда камайиб боради. Ишлаб чиқариш ҳажмини оширар экан, корхона бир вақтни ўзида қисқа муддатли ишлаб чиқариш масалаларининг ечимларига ҳамда узоқ даврга мўлжалланган ишлаб чиқариш омилларини ўзгартириш режаларини, ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этишни нисбатан самарали вариантини танлаши керак.

Қисқа муддатли даврда ишлаб чиқариш омиллари нисбатан ўзгармайди, асосий диққат харажатларни тежаб-тергаб сарфлашга қаратилади.

Узоқ муддатли давр вақтининг шундай бўлаги, қисмики, бунда ишлаб чиқариш омилларини барчасини ўзгартириш учун вақт этади. Бунда диққат омиллар нисбатини ўзгартириб, уларни энг оптимал вариантини топишга қаратилади.

Маълумки, бозор иқтисодиёти рақобатчиликка асосланган бўлиб, унинг шафқатсиз шарт-шароитларига ҳамма тадбиркорлар ҳам дош бера олмайди. Кўпинча корхоналар банкрот бўлиб кетади.

Банкротликнинг асосий сабаби харажатларнинг ҳаддан ташқари кўпайиб кетишидир. Айрим пайтларда корхонанинг қайтариб бўлмайдиган харажатлари, яъни чиқимлари ҳам кўпайиб кетади. У харажатлар шамолга совурилган маблағ бўлади. Масалан, маҳсулотни чириб кетиши, сотилмай қолиб кетиши.

Корхонани банкрот деб эълон қилиш, унинг тўловга ноқобиллигини аниқлаш қийин, чунки банкротликнинг аниқ мезонларини белгиламай бир фикрга келиш жуда қийин.

Буни ҳисобга олган ҳолда республикамызда банкротликнинг ҳуқуқий асосларини яратишга диққат-эътибор қаратилди. 1994 йили «Банкротлик тўғрисида» қонун қабул қилинди.

Бу қонунда корхонанинг тўловга ноқобиллиги белгилари аниқ берилган бўлиб, улар мавжуд бўлса, корхонага нисбатан тегишли суд расмиятчилигини бошлаб юбориш мумкин.

Банкротлик тўғрисидаги қонунга кўра корхона 90 кун мобайнида олган қарзини тўлай олмаса кредитор хўжалик судига бу корхонани банкрот қилиш тўғрисида мурожаат қилиши мумкин.

Корхона вақтинча тўловга лаёқатсиз бўлса, ўзини банкрот деб тан олмайди. Ўз фаолиятини давлат бюджети маблағлари ҳисобидан амалга оширувчи корхона ҳам банкрот деб тан олиниши мумкин эмас.

Умуман олганда, иқтисодчиларнинг банкротликка қарашларини 2 гуруҳга бўлиш мумкин.

Биринчи гуруҳ иқтисодчилар корхоналар иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлиб, ишни эплай олмаса, ёпилиб тугаши керак, деган фикрни илгари сурсалар, иккинчи гуруҳ иқтисодчилар улар учун маълум муддат шароит яратиб сақлаб қолишга ҳаракат қилиш керак, деган фикрдалар. Албатта, шундай корхоналар борки, уларни сақлаб қолиш миллий иқтисодиётимиз равнақи учун зарур. Шунини ҳисобга олган ҳолда банкротлик аломатларига эга иқтисодий ночор корхоналарни санациялаш мақсадга мувофиқ деб топилса, уларга тўлов қобилиятини тиклаб олиши учун фурсат берилади ҳамда четдан бошқарувчи тайинланади. Санация (лотинча, соғломлаштириш деган маънони англатади) муддати 18 ойгача белгиланиб, шу вақт мобайнида корхона ўз тўлов қобилиятини тиклаши, бунинг учун зарур чора-тадбирларни ишлаб чиқиши ва амалга ошириши зарур.

6- §. Ишлаб чиқариш омилларининг нисбати. Харажатларни минималлаштириш, меъёрий унумдорлик назарияси

Тадбиркор ишлаб чиқариш билан шуғулланар экан, унинг олдида ишлаб чиқариш билан боғлиқ муаммолар мавжуд бўлади. Бу муаммоларни уч даражада кўриш мумкин.

1. Тадбиркорнинг олдида белгиланган миқдордаги маҳсулотни қандай ишлаб чиқариш мумкинлиги масаласи туради. Бу муаммо ишлаб чиқариш харажатларини қисқа муддатда минималлаштириш масаласига киради.

2. Тадбиркорнинг олдида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни оптимал, яъни энг кўп фойда келтирадиган вариантини аниқлаш туради. Бу — қисқа муддатда фойдани максималлаштириш масаласига киради.

3. Тадбиркорнинг олдида корхонанинг энг оптимал қувватини, ҳажмини, яъни катта-кичиклигини аниқлаш муаммоси туради. Бу, узоқ муддатда фойдани максималлаштириш масаласига киради.

Бирон турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқариш омилларининг ҳаммаси керак, улардан биронтаси билан алоҳида тарзда бирон нарса ишлаб чиқариб бўлмайди. Шу билан бирга, шу омиллардан қайси бири — меҳнатми, капиталми, ерми ёки тадбиркорликми асосий ўрин тутади, маҳсулот айнан шу омил бўлгани туфайли ишлаб чиқарилади, деб ҳам айта олмаймиз. Ишлаб чиқариш жараёнида бу омиллар узлуксиз равишда бир-бири билан боғлиқ ҳолдагина амал қилади, бир-бирини тўлдиради, гоҳида бир-бирини ўрнини қоплайди.

Бирон аниқ ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш омилларининг белгиланган маълум бир миқдори нисбати талаб қилинади. Бунда тадбиркорни чиқадиган маҳсулот миқдори қизиқтиради. Техника-технологияни маълум тараққиёт даражаси, унга мувофиқ меҳнат унумдорлигини ишлаб чиқариш омилларининг маълум комбинацияси шароитида шу омиллар миқдори учун маҳсулотнинг оптимал миқдорига эришиш мумкин.

Буни энг оддий омил мисолида кўриш мумкин.

Максимал миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариш учун ер ва меҳнат турли комбинацияларда бирлашсин дейлик.

Айтайлик, 1 га ерда 10 киши меҳнат қилиб 700 кг, 20 киши 1000 кг, 30 киши 1230 кг, 40 киши 1410 кг ҳосил олиши мумкин. Бунда омилларнинг турли нисбатлари, турлича натижага олиб келади. Уни математик кўринишда қуйидагича ифодаланади:

$$Y=f(a_1, a_2, a_3, \dots, a_n)$$

Бунда: Y — ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори;

$a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ — ишлаб чиқариш омиллари.

Бу ишлаб чиқариш ҳажмини ифодалайдиган функция ишлаб чиқариш омилларига умумий харажатлар билан уларнинг нисбати ўртасидаги боғланишни кўрсатади.

Бу функциянинг аҳамияти шундаки, у имкониятларнинг муқобил вариантлари борлигини кўрсатади. Ишлаб чиқариш омилларининг турлича нисбатларда бирлашуви бир натижани, айнан бир ҳажмдаги маҳсулот чиқаришни таъминлашини кўрсатади. Агарда, ишлаб чиқариш омилларининг турлича комбинациялари бўлиши мумкин экан, демак, омилларнинг бирлашувини энг оптимал вариантти мавжуд. Ишлаб чиқариш функцияси омилларини бир-бирини

Ер миқдори, бирлиги(га)	Меҳнат миқдори, бирлик (киши)			
	10	20	30	40
1	700	1000	1230	1410
3	1000	1410	1730	2000
6	1200	1720	2120	2450
9	1400	2000	2450	2820

алмаштириши мумкин. Ишлаб чиқариш омилларини ўзаро бир-бирини алмаштириши неоклассик таҳлилнинг фундаментал концепцияси ҳисобланади.

Классик мактаб намояндалари эса товар ишлаб чиқариш учун фақат бир технология бўлиши мумкин, омилларни ўзаро бир-бирини ўрнини босиши, алмашишини батамом имкони йўқ, деб ҳисоблашган.

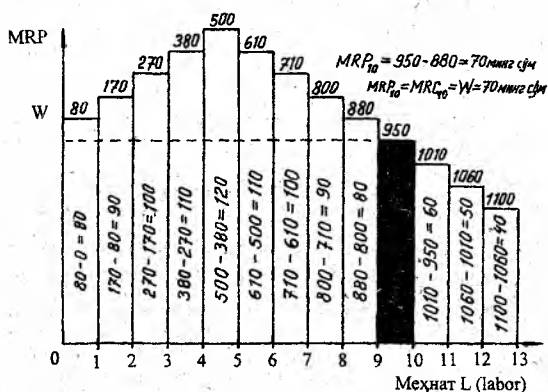
Ишлаб чиқариш омилига талаб шу омил туфайли олинган меъёрий маҳсулотга боғлиқ. Масалан, тўқимачилик цехи бўлиб, маълум технология бўйича бир тўқувчи ўнта тўқув дастгоҳини бошқаради дейлик, биз тўқувчилар сонини ўзгартирмай дастгоҳлар сонини кўпайтиришимиз мумкин. Албатта, дастгоҳларни кўпайиши маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайишига олиб келади. Лекин тўқувчи 12 дастгоҳни 10 та дастгоҳга ўхшаб яхши бошқара олмайди. 15 тасини 12 тага ўхшаб. Бунинг натижасида маҳсулотнинг миқдори умуман ўсишига қарамай, ҳар бир кўшимча станокда чиқарилган маҳсулот аввалгисига қараганда кам бўлади. Бу мисолимиз бўйича тескари вазиятни ҳам кўришимиз мумкин. Дастгоҳларни кўпайтирмай, тўқувчилар сонини кўпайтирайлик. У ҳолда ҳар бир тўқувчи камроқ дастгоҳни бошқаради. У албатта 9 дастгоҳни 10 тага қараганда яхши, 8 тасини ундан ҳам яхшироқ бошқаради. Лекин дастгоҳларни унумдорлиги чекланган, шунинг учун ҳар бир тўқувчи ишлаб чиқарган маҳсулот миқдори камайиб боради.

Бу мисол бизни муҳим хулосага олиб келади: **билим ва техниканинг маълум бир эришилган даражасида ишлаб чиқаришнинг бош омиллари ўзгармагани ҳолда бир омилни ўсиб бориши шу омил олиб келадиган унумнинг маълум бир меъёридан сўнг пасайиб боришни кўрсатади.** Ана шу боғланиш меъёрий унумдорликни (даромадни) пасайиши қонунини ифодалайди.

Бир омилнинг ўзгариши ва қолганларини ўзгармагани ҳолда маълум чегарадан сўнг ҳар бир кўшимча сарфланган омил аввалгисига нисбатан камроқ унум (даромад) олиб келиши меъёрий унумдорликни (даромадни) пасайиш қонуни деб аталади.

Уни чизмада тасвирласак, қуйидагича ифодалаш мумкин:

Чизма бир омил ўзгарувчи (мисолимизда меҳнат), иккинчиси — ўзгармас (капитал мисолимизда станок) вазиятда қандай ҳол рўй бериши мумкинлигини кўрсатади. Аввалги меъ-

ёрий (қўшимча) маҳсулот бирмунча кўпаяди. Лекин тўқувчилар сони ортиб бориши билан (станоклар сони ўзгармаган ҳолда) меъёрий маҳсулот камайишни бошлайди, чунки тўқувчини кўпайиши улар хизмат қилаётган станокларни сонини камайишига олиб келади. Тўқувчиларни ёллаш маълум чегарагача давом этади. Бу чегара қаерда? Бу чегара меҳнатнинг бозор баҳоси, яъни иш ҳақиға тенг бўлади. Ана шу иш ҳақи даражаси тадбиркорға кўшимча иш кучи ёллаш керакми ёки йўқлигини кўрсатади. Бу иш ҳақи меъёрий маҳсулотнинг пулдаги ифодасига тенг бўлади.

Агарда тўқувчининг ойлик иш ҳақи 70 минг сўм десак, мисолимиз бўйича 10- тўқувчи яратган меъёрий маҳсулот иш ҳақиға тенг. Уни чизмада ажратиб кўрсатилган. 11- тўқувчидан бошлаб меъёрий маҳсулот иш ҳақидан камайиб 60 минг, 50 минг сўм ва ҳоказони ташкил этади. Натижада маҳсулот ишлаб чиқаришни 950 минг сўмдан кўпайтирадиган бўлсак, борган сари фойда камайиб, охир-оқибат зарар келтириши мумкин. Ваҳоланки юзаки қарасак, қанча кўп маҳсулот ишлаб чиқарсак, шунча кўп фойда оладиган-дек эдик. Сабаби кўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш учун меъёрий харажатларнинг ўсиши ўртача харажатларни ҳам ўсишиға олиб келади (343- бетға қаранг).

Бизни мисолимизда меъёрий харажат тўқувчига берилаётган иш ҳақи, меъёрий даромад бу кўшимча меҳнат бирлиги эвазига яратилган пул шаклидаги меъёрий маҳсулот. Мувозанат пул шаклидаги меъёрий маҳсулотни иш ҳақиға тенг бўлганида рўй беради. Мукамал рақобат кураши шароитида ёлланган ишчиға тўланадиган иш ҳақи сотиб олинган ресурслар учун қилинган меъёрий харажатларға тенг. Шунинг учун уни $MRC=MRP$ тарзида ёзишимиз мумкин.

Бу ерда: MRC — ресурслар учун меъёрий харажатлар (marginal resource costs);

MRP — меъёрий маҳсулот пул шаклида (marginal rutnie product).

Корхона (фирма) фаолияти натижасида ишлаб чиқаришға жалб қилинган омиллар билан ишлаб чиқарилган маҳсулот ўртасида боғланиш ўрнатилади, у ишлаб чиқариш функцияси тарзида ифодаланади.

$$Q=F(L \cdot K \cdot N)$$

Q — маҳсулот чиқиши.

L, K, N — ишлаб чиқариш омиллари меҳнат, капитал, ернинг турли хилдаги бирлашуви.

Бу тенглик маълум бир технологияға нисбатан олинади. Технологияни такомиллашуви қайд қилинган, маълум нисбатдаги омиллар йиғиндисида ишлаб чиқариш ҳажмини ошишиға олиб келади.

(Техника, техник воситалар деганда иқтисодиётдаги машина, ускуна ва ҳоказолар тушунилса, ишлаб чиқариш технологияси —

Меҳнат миқдори	Маҳсулот ҳажми	Натура шаклида меъёрий маҳсулот, МР
0	0	
1	2000	2000 (2000—0)
2	3000	1000 (3000—2000)
3	3500	500 (3500—3000)
4	3800	300 (3800—3500)
5	3900	100 (3900—3800)

бу материал, яримфабрикатларга ишлов бериш усули, яъни механик, техник, химик, электрохимик, биологик, универсал усуллардан иборат.)

Маҳсулот ишлаб чиқариш учун маълум миқдорда омилар билан талаб этилади.

Меъёрий кўрсаткичларни чуқурроқ тушуниш учун натура шаклидаги меъёрий маҳсулот ва маҳсулот ҳажми динамикасини кўрсатувчи шартли мисолни кўриб чиқайлик.

Жадвалдан кўриниб турибдики, ишчиларни сони ортган сари қўшимча маҳсулотнинг ҳажми камайиб боради. Бир омил ўзгариб, бошқа омилар ўзгармаганда олинган қўшимча маҳсулот шу ишлаб чиқариш омили учун меъёрий маҳсулот (marginal product МР) бўлади.

Агар ишлаб чиқарилаётган маҳсулот бирлигининг нархи 2 доллар, шу тармоқдаги иш ҳақи даражаси 600 доллар бўлса, бу 4- ишчини ишга ёллаганимизда юқоридаги қоида бажарилади. Бизни мисолимизда ($W=MPL$) 600 доллар (300×2).

Меъёрий маҳсулот концепцияси икки омил — меҳнат ва капитал омили ўзгарувчи бўлган шароитда ишлаб чиқариш харажатларини минималлаштириш муаммосини ечишга ёрдам беради. Бизни мисолимизда қандай қилиб станоклар сони билан ишловчилар сонининг оптимал миқдорини аниқласа бўлади? Бунинг учун омил эвазига олинган меъёрий маҳсулот ҳажми билан меҳнат баҳосини таққослаймиз. Станок меъёрий маҳсулоти ҳажми билан станокнинг нархини таққослаймиз. Бир меҳнат омилини иккинчиси билан алмаштириш уларнинг меъёрий маҳсулот ҳажми ва харажатлари тенг

$$\frac{A_1}{A_2} = \frac{B_1}{B_2} \text{ бўлгунча давом этади:}$$

A_1 — омил эвазига меъёрий маҳсулот;

B_1 — омил эвазига меъёрий маҳсулот;

A_2 — омилнинг нархи;

B_2 — омилнинг нархи.

Тадбиркор ишлаб чиқаришнинг «қиммат» омилини «арзон» омил билан алмаштиради. Бу алмаштириш юқорида кўрсатилгандек

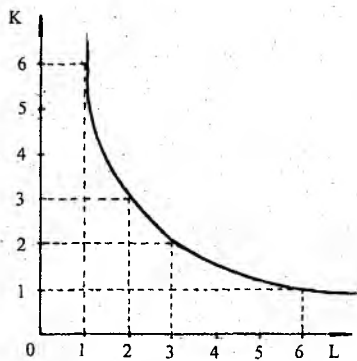
шу омишлар ҳисобига олинган меъёрий маҳсулот ва унга кетган харажатлар тенглашгунча давом этади.

Мисолимизни чизма тарзда тасвирлайлик. Айтайлик, бирон турдаги 100 дона маҳсулот ишлаб чиқариш учун капитал ва меҳнатнинг турли комбинациялари (нисбат)дан фойдаланиш мумкин. Бир ишчи иш ҳақи 2 доллар, капитал бирлигининг қиймати 3 доллар бўлсин. У ҳолда мисолимиз жадвал шаклида қуйидагича бўлади. (Мисолимиз П. Самуэльсоннинг «Экономика» китоби бўйича.)

Омишларнинг бирлашуви асосида ишлаб чиқариш

Ишлаб чиқариш воситалари миқдори, К (капитал)	Ишчилар сони, L (меҳнати)	Капитал харажатлари, доллар	Меҳнат харажатлари, доллар
6	1	18(6•3) 3•6	2(2•1)
3	2	9(3•3) 3•3	4(2•2)
2	3	6(2•3) 3•2	6(2•3)
1	6	3(1•3) 3•1	12(2•6)

Ишлаб чиқариш омишларининг ҳар қандай бирлашуви, яъни 6К ва 1L ёки 3К ва 2L, 2К ва 3L ёки 1К ва 6L бир хилда маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини таъминлайди. Лекин шулардан қайси бири тадбиркор учун энг арзон тушади? Жадвалнинг маълумотлари асосида тенг маҳсулот эгри чизигини топамиз ёки ишлаб чиқаришнинг бефарқлик эгри чизиги (изокванта)-ни аниқлаймиз.

а)

К	6	3	2	1
L	1	2	3	6

Изокванта (Isoquant) — бир хил ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш омишларининг турли вариантларда бирлашувини ифодаловчи нуқталарнинг геометрик ўрнини ифодаловчи эгри чизиқдир.

Мисолимиз асосида, жадвал бўйича нуқталарни аниқласак, у қуйидаги кўринишда бўлар экан.

Турли изокванталар мажмуи тасвирланган график, *изоквант картаси* деб аталади (б расм).

Энди тенг харажатлар, яъни

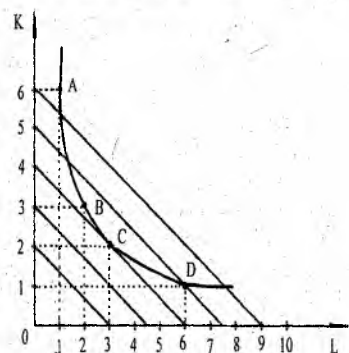
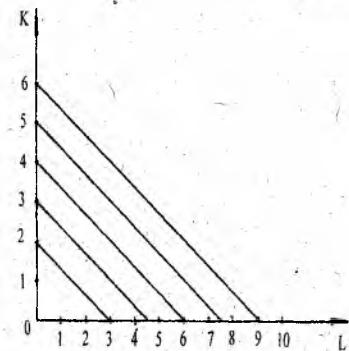
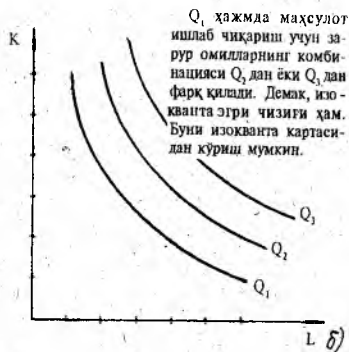
абсцисса ва ордината ўқлари бўйича ишлаб чиқариш омилларига қилинган харажатлар тенг нуқталарини аниқлаймиз ва тўғри чизиқ ўтказамиз. Бу чизиклар изокостлар (isokost curve) деб аталади. У тадбиркорнинг бюджети чекланганлиги чизигини кўрсатади.

Аввал кўрсатганимиздек, капитал бирлигининг нархи 3 доллар, меҳнат 2 доллар бўлсин. Агар тадбиркорнинг пули атиги 6 доллар бўлса, у шу пулига 2 бирлик капитал сотиб олиши мумкин. Ёки фақат меҳнатга сарфласа, 3 кишини ишга ёллаши мумкин. У ҳолда ордината ўқига капитал, абсцисса ўқига меҳнатни жойлаштириб графикда тасвирласак, қуйидаги кўринишда бўлади.

Тадбиркор маблағини фақат капитал ёки фақат меҳнатга сарфланиши мумкин бўлган нуқталарни бирлаштирсак, 6 долларлик изокостнинг тўғри чизиги келиб чиқади. Шу тўғри чизикдаги ҳар бир нуқта К ва L нинг турли нисбатдаги бирлашувини, лекин умумий харажатлар 6 доллардан ошмаслигини кўрсатади. Энди тадбиркорнинг пули 9 доллар, 12 доллар ва ҳоказо деб, яна аввалгича нуқталарни топиб тўғри чизиқ ўтказиб, ҳар бири учун алоҳида изокост чизигини топамиз.

Биз алоҳида-алоҳида бир хил ҳажмдаги маҳсулот ишлаб чиқариш учун омилларнинг турлича бирлашувини ҳамда тенг харажатлар асосида омиллар миқдорини ўзгаришини кўриб чиқдик. Энди ана шу ҳар икки графикни битта қилиб тасвирлаймиз.

Ҳамма нуқталарни, яъни тенг маҳсулот миқдори билан тенг харажатлар чизикларини қараб чиқсак, улар С нуқтада бир-бирига уришиб ўтар экан (лекин кесишмайди). Айнан ана шу тенг харажатлар чизигига, тенг маҳсулот эгри чизиги уришиб ўтган нуқта ишлаб чиқариш харажатларининг минимал даражасини кўрсатади. Бизни мисолимизда капитал 2 доллар, меҳнат 3 доллар. Тадбиркор маблағини 2 бирлик капитал ва 3 бирлик меҳнатга сарфласа, омиллар-

нинг энг оптимал даражада бирлашувини таъминлаган бўлар экан. Бефарқлик эгри чизиғи билан изокост — харажатлар тенглиги тўғри чизиғи C нуқтада уринди. $У (3 \cdot 2K \text{ долл}) + (2 \cdot 3L) = 12$ долларни ташкил этади. Демак, тадбиркор 12 доллар маблағ сарфлаб, уни 2 бирлик капиталга сарфлаб 3 кишини ишга ёлласа, энг мақбул даражада омиллари бирлашувини таъминлаб, минимал даражада харажат қилишга эришар экан. Омиллarning бундан бошқа ҳар қандай нисбатда бирлашуви унга қимматга тушади.

Масалан, $3K$ ва $2L$ ёки $6K$ ва $1L$.

Бефарқлик эгри чизиғи концепцияси италиялик олим В. Парето томонидан XX аср бошларида ишлаб чиқилиб, кейинчалик 1930 йили инглиз олими Д. Р. Хикс томонидан чуқурлаштирилган.

Иқтисодий фаолиятни таҳлил қилишда вақт муҳим роль ўйнайди. Одатда, қисқа муддатли давр (бунда ишлаб чиқариш қуввати ўзгармай қолади) ва узоқ муддатли давр (бунда ишлаб чиқаришнинг барча омиллари ўзгариши учун етарли бўлган вақт) назарда тутилади.

Америкалик иқтисодчилар Дуглас ва Солоу 20- йиллар (XX аср) дан ишлаб чиқаришни статистик жиҳатдан тадқиқ қилиб, 100 йил давомида қандай ўзгаришларни ўрганиб, ишлаб чиқариш капитал ва меҳнат омиллари маҳсулот ишлаб чиқарилишининг ўсишига қандай таъсир кўрсатишини аниқлашди.

Улар меҳнатни 1% ўсиши маҳсулотни умумий ўсишини $3/4$ қисмини ташкил этса, капиталнинг ўсиши $1/4$ қисмини ташкил этишини аниқлашди.

Бу хулоса бутун жамиятга тааллуқли бўлгани учун, бу индексларни ($3/4$ ва $1/4$) агрегат индекслари деб аталди. Маҳсулот ишлаб чиқариш билан ишлаб чиқариш омиллари ўртасидаги боғланиш Дуглас ва Солоунинг ишлаб чиқариш агрегат функцияси деб аталадиган бўлди. Шундай қилиб, Дуглас ва Солоу хулосалари асосида иқтисодий ривожлантиришнинг рецепти таклиф этилди: «инсоний капиталга» кўпроқ маблағ сарфлаш керак, чунки меҳнат ишлаб чиқариш ҳажми кўпайтириш, ўстиришда ишлаб чиқариш воситалари (капитал)ни ўстиришга қараганда кўпроқ самара беради.

Шунинг учун иқтисодий фанлар соҳасининг олимлари меҳнат унумини оширишнинг янги йўллари қидиришга киришиб кетдилар. (Маълумки, меҳнат унумдорлиги вақт бирлигида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори билан ўлчанади.) Шундай қилиб, инсоний муносабатлар, социал шерикчилик назарияси ва ҳоказолар вужудга келдики, бу назариялар, энг аввало ҳар бир инсонни ишлаб чиқариш натижалари қандай бўлишига қизиқишини, диққат-эътиборини қаратишни таъминлашга қаратилган. Бу дегани ишлаб чиқариш фақат меҳнатдан яхши фойдаланиш эъзига кўпаяди дегани эмас. Дуглас ва Солоу фикрича ҳозирги замонда меҳнат ишлаб чиқаришнинг асосий омили экан, сабаби маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ўсишини бошқа омиллarga қараганда кўпроқ таъминлайди.

Ишлаб чиқаришнинг турли хил омиллари нисбати ҳам ҳар хил бўлса-да, уларнинг ҳаммаси умумий хусусиятларга эга.

1. Бошқа шароитлар тенг бўлганда бир ресурсни кўпайтиши ҳисобига маҳсулот ҳажмини ўстиришнинг чегараси мавжуд. Мисолимизда тўқув дастгоҳлари ўзгармагани ҳолда ишчилар сонини ўсиб бориши маълум чегарадан кейин маҳсулот ҳажмини ўсиши нолга яқинлашади.

2. Ишлаб чиқариш ҳажми маълум даражада ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро ўрин босиши туфайли нисбатини ўзгартириши мумкин. Ишловчиларнинг меҳнати зарур унумли асбоб-ускуналар билан таъминлангандагина самарали бўлади. Бундай асбоб-ускуна бўлмаса ишлаб чиқариш ҳажми пасайиши ёки ишчилар сонини кўпайтириш мумкин. Бунда бир ресурс бошқаси билан алмашади.

Шу билан бирга юқорида айтганимиздек, бирини иккинчиси билан алмаштиришнинг ҳам чегараси бор.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Тадбиркорлик.

Бизнес.

Тадбиркорлик объекти.

Тадбиркорлик субъекти.

Тадбиркорлик фаолияти босқичлари.

Мудофаага асосланган стратегия.

Ҳужумкорликка асосланган стратегия.

Хусусий фирма.

Ширкат фирмалари.

Масъулияти чекланган фирма.

Оборот маблағ.

Иқтисодий харажатлар.

Ички ва ташқи харажатлар.

Доимий ва ўзгарувчи харажатлар.

Меъёрий харажатлар.

Ўртача харажатлар.

Умумий харажатлар.

Ялпи фойда.

Банкрот корхона.

Меъёрий унумдорлик.

Изокванта.

Агрегат индекслар.

Масъулияти чекланмаган фирма.

Акциядорлик жамияти.

Давлат корхоналари.

Франчайзинг фирмалари.

Вентур фирмалари.

Аралаш фирмалар.

Концерн.

Менежмент.

Маркетинг.

Ишлаб чиқариш вақти.

Муомала вақти.

Бизнес формуласи.

Асосий капитал.

Айланма капитал.

Амортизация фонди.

Қисқа муддатли, узоқ муд-

датли даврий харажатлар.

Шамолга совурилган хара-

жатлар ёки чиқимлар.

Иқтисодий ёки соф фойда.

Бухгалтерия фойдаси.

Меъёрий даромад.

Санация.

Меъёрий маҳсулот.

Изокост.

Такрорлаш учун саволлар

1. Тадбиркорлик деганда нима тушунилади? Уни таниқли иқтисодчи-лар қандай таърифлашган?

2. Тадбиркорликни: а) иқтисодий категория; б) ҳўжалик юритиш

услуги; в) иқтисодий фикр юритишнинг ўзига хос типи сифатида таърифлаб беринг.

3. Тадбиркорлик фаолиятининг асосий турларини кўрсатинг.
4. Тадбиркор нима?, қанча?, қандай?, кимга? муаммоларини қандай ҳал этади?
5. Ўзбекистонда нима сабабдан тадбиркорликни қўллаб-қувватлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда?
6. Тадбиркорлик капитали айланишини тушунтириб беринг.
7. Ишлаб чиқариш харажатлари таркибини қайси жиҳатлардан таснифлаш мумкин? Бундай таснифлашдан мақсад нима?
8. Нормал фойда ва иқтисодий фойда қандай фарқланади? Фойда нормаси қандай ҳисобланади?
9. Бизнеснинг ташкилий шакллари афзаллиги ва камчиликларини кўрсатинг.
10. Капиталнинг доиравий айланиши ва одатий айланишини изоҳланг.
11. Тадбиркор олдидан турган ишлаб чиқаришдаги уч даражадаги муаммо нима ва уни қандай ечиш мумкин?
12. Изоқванта деганда нимани тушунаси? Изоқост-чи?
13. Меъёрий унумдорлик (даромад)ни пасайишини тушунтириб беринг.

IX БОБ. ИШ ҲАҚИ ВА МЕҲНАТ НАЗАРИЯЛАРИ

1- §. Меҳнат муносабатлари

Меҳнат деган сўзни, унинг маъносини, меҳнат қилмаса ҳеч нарса яратиб бўлмаслигини яхши биламиз.

Табиат яратган ажойиб мўъжизалардан бири инсондир. Жамият инсонлардан таркиб топар экан, уларнинг ҳар бирини ўз шахсий ҳаёти, яшашдан мақсади, орзуси мавжуд. Ҳар бир инсон жамиятда яшаганлиги туфайли бу орзу-мақсадларини амалга ошириш жамият орқали содир бўлади. Пировард натижада ҳар бир кишининг тақдири жамият тақдири билан боғлиқ.

Инсон яшар экан унинг тириклигини ифодаси ҳаракатдир. Шу ҳаракатнинг асосини меҳнат ташкил этади. Инсон ҳаёт кечериши учун узлуксиз равишда турли-туман неъматларни ишлаб чиқариши зарур. Чунки уларнинг яшashi, камол топиши яратилган неъматларнинг миқдори ва сифатига боғлиқ. Ишлаб чиқаришнинг асосини ҳам меҳнат ташкил этади.

Инсоннинг шахсий бойлиги, аввало меҳнат фаолияти натижасида рўёбга чиқади. Инсон фаолиятигина меҳнат деб аталади.

Умуман олганда, жамиятда, унинг ривожланишида меҳнат доимо асосий роль ўйнайди. Социал-иқтисодий тизим қандай шаклда бўлишидан қатъи назар, меҳнатсиз ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Буюк иқтисодчи У. Петти айтганидек, бойликнинг онаси ер бўлса, отаси — меҳнат. Мавжуд меҳнат муносабатларигина ўзгариши мумкин.

Меҳнат муносабатлари иш кучи — меҳнат омилидан фойдаланиш жараёнида юзага чиқадиган муносабатлардир. У ўз ичига меҳнатдан фойдаланиш, унга ҳақ тўлаш, меҳнатни ташкил этиш, бошқариш муносабатларини олади. Бунда энг асосий диққат-этиборни талаб этадиган масала меҳнатга ҳақ тўлашдир.

Яратилган маҳсулот тўрт омил — ер, капитал, меҳнат, тадбиркорлик омилларининг натижаси экан, ана шу натижадан ҳар бир омилнинг ҳиссасини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, меҳнат омилнинг ҳиссасини адолатли аниқлаш алоҳида ўрин тутади. Сабаби, меҳнат натижаси инсоннинг фаоллигига боғлиқ. У ўз навбатида меҳнат мотивацияси, меҳнатга интилишдан келиб чиқади. Меҳнатга иштиёқ (меҳнат мотивацияси) инсоннинг ўз манфаати йўлида меҳнат қилишга бўлган ички интилишдир.

Меҳнат инсоннинг (жисмоний ва ақлий энергияси) кучи, энергиясини сарфлаб, жамият томонидан тан олинган натижага эришишга қаратилган мақсадли фаолиятдир.

Демак, меҳнат, биринчидан, кишининг ақлини ишлатиб, натижасини қандай бўлишини кўз ўнгига келтириб, сўнгра қилинадиган ҳаракат, фаолият. Иккинчидан, инсон энергиясини сарфланиши. Инсон меҳнат қилиш учун қўшимча жисмоний ва ақлий энергияси, қувватини сарфлайди. Бу ҳаётда организмнинг физиологик жараён сарфлаган энергиясидан фарқ қилади. Учинчидан, меҳнат натижаси билан характерланади. Меҳнат фаолияти, албатта маълум бир натижага эга. Бажарилган меҳнатни натижасини ким истеймол қилишига кўра уни иккига бўлиш мумкин:

1) ўзи учун меҳнат; бунда яратилган маҳсулотни ўзи истеймол қилади. Масалан, уй хўжалигида бажарилган меҳнат;

2) бошқалар учун меҳнат. Бунда меҳнат маҳсули бозорга чиқарилади.

Бошқалар учун бажарилган меҳнат жамият томонидан тақдирланиши керак. Фақат қандай меҳнат тан олиниб, тақдирланиш мезонини белгилаш мураккаб. Чунки, айнан бир натижа жамият томонидан зарур деб топилгани ёки аксинча бўлиши мумкин. Буни ҳал этишда бозор муҳим роль ўйнайди. Бозор иқтисодиётининг энг буюк кучи шундаки, у инсоннинг меҳнат фаолиятини жамият талабига қараб мослаштиришга, доимо активлаштиришга ундайди.

Меҳнат фаоллигини юзага чиқариш, меҳнат қилишга ундаш учун уни тақдирлаш, яъни меҳнат стимули бўлиши керак. Инсонни меҳнат қилишга ундайдиган куч, яъни меҳнат стимули бу меҳнат қилиш билан ҳаёт кечирини учун зарур бўлган ноз-неъматларга эга бўлишдир. Товар ишлаб чиқаришни вужудга келиши билан бу мақсад пул топиш учун ҳаракатга айланди. Чунки товар ишлаб чиқаришда меҳнат ўзи учунгина эмас, ўзини ўйлаган ҳолда бошқалар учун меҳнатга айланади. Бошқалар учун қилинган меҳнат маҳсули товарни сотиб, олган пулини ўзини зарур эҳтиёжларини

қондириш йўлида сарфлайди. Хуллас, инсон яшаш учун доимо меҳнат қилиши зарур. Меҳнатга бўлган фаоллик даражаси эса ана шу меҳнат натижасидан баҳраманд бўлишига боғлиқ.

Инсон онгида ҳар доим ўз меҳнат фаолиятини баҳоловчи психологик жараён рўй бериб туради. Ўз ишини натижасини баҳоланишидан, тақдирланишидан кўнгли тўлмаса фаоллиги сусаяди, охири оқибат «ҳафсаласи пир» бўлиши мумкин. Меҳнатга жалб этиш меҳнатни рағбатлантириш орқали амалга оширилади. Меҳнатни рағбатлантириш иқтисодий ва маънавий йўл билан олиб борилади. Иқтисодий стимул иш ҳақи орқали, маънавий стимул эса эл орасида обрў-эътиборга эга бўлиш орқали юзага чиқади.

Меҳнатнинг иқтисодий стимули етакчи ўрин тутади, сабаби инсонларнинг аксарияти, энг аввало фаровон яшашни хоҳлайди. Иқтисодий стимул бу меҳнатнинг натижасида даромад олишдир.

2- §. Иш ҳақи даражаси ва унга таъсир этувчи омиллар

Меҳнат омили ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари каби даромад келтиради. Бу даромад *иш ҳақи* деб аталади ва меҳнат омилининг ялпи ички маҳсулотдаги ҳиссасини ифодалайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида иш ҳақи оддий — тушунарли нарсага ўхшайди. Шартнома бўйича ишга ёлланувчи ишлайди. Ишга ёлловчи унинг меҳнатига келишилган миқдорда ҳақ тўлайди. Асосий муаммо ана шу тўланадиган ҳақ миқдори қанча бўлиши кераклигида. Меҳнат ҳақи миқдори нимага боғлиқ деган саволга жавоб бериш қийин. Классик сиёсий иқтисод йўналиши намояндalarидан Ж. Б. Сэй бу саволга жавоб бериш учун малакасиз (XX аср бошларида асосан шундай ишчилар устун даражада бўлган) ишчиларнинг меҳнат ҳақини объектив мезонларини белгилашга ҳаракат қилган. Энг оддий жисмоний меҳнатга тўланадиган иш ҳақининг ўлчови бўлиб, бу ўлчов ишчига яшаш учун нима зарур бўлса, шу харажатлар, яна оиласини боқиши, болаларини билим олиши учун харажатларни ҳам қоплаши керак.

Ҳозирги замон иқтисодиёт назарияси иш ҳақига меҳнат баҳоси сифатида қарайди. Ана шу меҳнат баҳосини шаклланишига турли омиллар таъсир қилади. Бу омиллارни иш ҳақининг шаклланишига қай йўсинда таъсир қилишига кўра икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Иш кучини такрор ишлаб чиқаришнинг социал омиллари.
2. Бозор омиллари.

Биринчи гуруҳ омилларига, **энг аввало** ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган неъматларнинг нархи таъсир қилади.

Маълумки, ишчининг ишлашдан мақсади — ҳаёт кечириш учун зарур бўлган неъматларни сотиб олиш.

Ишчи ўз кучини такрор ишлаб чиқариши учун ана шу неъматларни истъомол қилиши керак. Ундан ташқари, инсоннинг ҳаёти чекланган, яшашнинг олий мақсадларидан бири ўз ўрнини босувчи зурриёт қолдириш. Демак, у фақат ўзининг яшаши эмас, фарзандларининг камол топишини ҳам таъминлаши керак.

Кўриниб турибдики, иш ҳақининг энг кам даражаси ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган неъматларнинг энг кам миқдорига тенг бўлиши керак.

Капитализмнинг дастлабки босқичида ишчи кучи олди-сотдиси микромиқёс даражасида ишчи ва ишга ёлловчилар ўртасида амалга оширилиб, давлат аралашувисиз юз берган.

Ишчиларнинг иш ҳақини белгилаш, иш ҳақини ошириш, меҳнат шароитларини яхшилаш учун курашлари, охир-оқибат ишчи ва ишга ёлловчилар ўртасида меҳнат шартномаларида давлат аралашувига олиб келди. Бу жараённинг бошланиши XIX аср охирларида тарихда «темир канцлер» деб ном қолдирган Германия канцлери Отто Бисмарк номи билан боғлиқ.

XX асрнинг 30—50- йилларидан бошлаб Фарбий Европадаги ва бошқа тараққий этган мамлакатларда давлат қонуний равишда энг кам иш ҳақини белгилайдиган бўлди.

АҚШда 1938 йилда биринчи марта қонуний равишда иш ҳақининг энг кам чегараси соатига 25 цент қилиб белгиланди. 1993 йили иш ҳақининг энг кам даражаси 7,5 доллар миқдорига 40 соатли иш ҳафтаси белгиланди. Бу ойига 1200 долларни ташкил этади.

Жамият тараққиётининг дастлабки босқичларида оддий малакасиз меҳнат асосий ўрин эгаллаган бўлса, жамият тараққиёти билан меҳнат мураккаблашиб боради. Борган сари малакали меҳнат, иш кучига эҳтиёж ортади, айниқса ФТР бу жараённи тезлаштиради. Ишчи кучига катта талаблар қўяди.

Демак, иш ҳақида ишчини билим олиши, малака эгаллаши зарурлигини ҳам инобатга олиш талаб этилади.

Иш кучини такрор ишлаб чиқаришга мамлакатнинг иқтисодий-социал даражаси ҳам катта таъсир кўрсатади. Турли мамлакатларнинг иқтисодий-социал ривожланиш даражаси турлича. Иш ҳақидаги бу фарқлар охир-оқибат иш кучи меҳнатининг самарадорлиги, ижтимоий ҳаёт кечиришнинг эришилган даражаси ва бошқаларга боғлиқ. Иш ҳақининг ўртача даражаси бўйича АҚШ узоқ йиллар дунёда «етакчи» бўлган. Янги техника-технологиянинг кириб келиши, иқтисодий ривожланишнинг ўсиш суръатлари, кўпгина мамлакатларда иш ҳақини тенглашиш тенденциясини кучайтирди. 50—80- йилларда Фарбда реал иш ҳақи даражаси анча ўсди. Буюк Британия, Франция, ГФР, Италияда икки-уч марта, Японияда тўрт марта ўсиб, АҚШ даражасига яқинлашди. Япония ўзиб кетди.

Республикамизда ҳам иш ҳақини ўсиб, келажакда жаҳондаги етакчи мамлакатлар даражасига етиши учун ҳаракат қилинмоқда.

Шунинг учун ҳам Президентимиз «..мамлакатимизда вужудга келаётган макроиқтисодий вазиятга ҳамда иқтисодиётнинг амалда юксалишига асосланиб, биз, энг аввало, ҳозир яқин беш йил ичида иш ҳақининг энг кам миқдорини 3,5 баравар оширишни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйишга ҳақлимиз»¹, — деб юксак вазифа қўйди.

Иш ҳақи даражасига таъсир кўрсатувчи иккинчи гуруҳ омиллар — бозор омиллари бўлиб, унга биринчи навбатда меҳнат бозоридagi талаб, таклиф ва улар ўртасидаги нисбат киради.

Меҳнат бозоридagi талабнинг субъектлари корхона, фирма, ташкилот, муассасалар бўлса, таклифнинг субъектлари уй хўжалигидир.

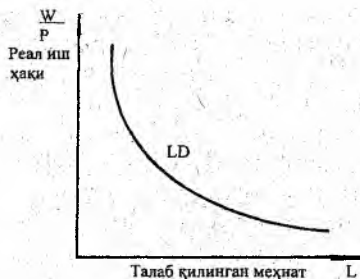
Мукамал рақобатга асосланган бозорда тадбиркорлар томонидан ёлланган ишчилар сони икки кўрсаткичга — реал иш ҳақи ва меҳнат эвазига олинган меъёрий маҳсулотнинг қийматига қараб белгиланади. Ишчилар сони ўсиб бориши билан меъёрий маҳсулот миқдори камайиб боради (меъёрий унумдорликни, даромадни пайсийини эслайлик, VIII боб), меъёрий унумдорлик кўшимча жалб этилган меҳнат келтирган унумдорлик эканини кўрган эдик. Масалан, фирма 20 та ишчини ишга олмақчи. Агар охириги 20- ишчи яратган кўшимча меъёрий маҳсулоти олган иш ҳақидан кўп бўлса, ишга қабул қилади. Лекин фирмани кўшимча олинган маҳсулот эмас, даромад қизиқтиради. Шунинг учун кўшимча меҳнат яхши даромад олиб келмаса, ишловчилар сони кўпайтирилмайди.

Айтайлик, корхонада 19 ишчи ишлаб чиқарган маҳсулот 1000 та бўлиб, ҳар бири 40 сўмдан сотилсин. Иш ҳақи кунига 10000 сўм бўлсин. У ҳолда умумий тушум $40 \times 1000 = 40000$ сўм бўлади. 20- ишчи қўшилгач маҳсулот миқдори 1030 тага етди. У ҳолда умумий тушум $40 \times 1030 = 41200$ сўм бўлади. Умумий тушум ўртасидаги фарқ $41200 - 40000 = 1200$. Иш ҳақи 1000 сўм эди. Демак, корхонада ишлаш учун 20 ишчи қабул қилинади. 21- ишчи қўшилгач маҳсулот миқдори 1040 тага етсин. У ҳолда умумий тушум $40 \times 1040 = 41600$ сўм. Умумий тушум фарқи $41600 - 41200 = 400$ сўм. Лекин ишчига 1000 сўм тўлаш керак. 21- ишчи ишга қабул қилинса, кўшимча ишлаб чиқаришдан олинadиган даромад 400 сўмни ташкил этапти. У тўланадиган иш ҳақидан кам. Демак, 21- ишчи ишга қабул қилинмайди. Яъни кўшимча ишчини ёллаш чегараси аввал кўрганимиздек меъёрий маҳсулотнинг қиймати ва иш ҳақи миқдори билан белгиланади.

Меҳнатга талаб иш ҳақи миқдорига тескари пропорционал боғ-

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмақда. «Ўзбекистон», 1999 й., 39- бет.

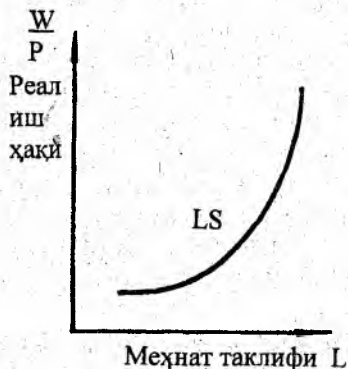
ланишда бўлади. Иш ҳақи ортганда бошқа омиллар тенг бўлган шароитда, талбиркор мувозанатни сақлаш мақсадида меҳнатга талабни қисқартириши керак, иш ҳақи паст бўлса, аксинча меҳнатга талаб ўсади. Иш ҳақи билан меҳнатга талаб ўртасидаги функционал боғланиш меҳнатга талаб эгри чизигида ифодаланади.

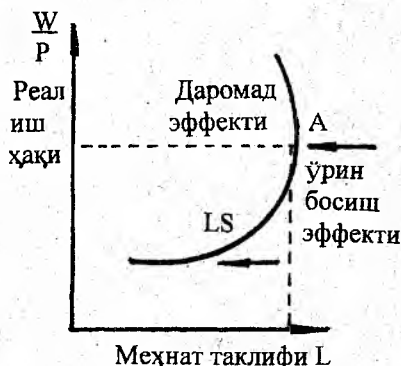
Ана шу эгри чизиқнинг ҳар бир нуқтаси маълум иш ҳақи миқдорига меҳнатга талаб қанча бўлишини кўрсатиб турибди. Паст иш ҳақида талаб кўп ва аксинча. Ҳозир юқори малакали ишчи кучига талаб катта, малака талаб қилмайдиган меҳнатга эса аксинча талаб кам. Натижада малакали ишчиларга тўланадиган иш ҳақи юқори, малакасиз меҳнатга эса паст. Масалан, АҚШда 1994 йили юристнинг ҳафталик маоши 990 доллар, инженер-химикники 807, инженер-механикники 776, доришуносники 748, коллеж ўқитувчисиники 711, иқтисодчиники 704, меъморники 667, ЭҲМ программачисиники 606 доллар эди. Интеллектуал меҳнат билан шуғулланувчи илмий унвонлилар ўрта мактабни битирмаганларга нисбатан 5 баробар кўп иш ҳақи олишади.

Меҳнатга таклиф функцияси бошқачароқ. Меҳнатга таклиф ҳам иш ҳақига боғлиқ, лекин энди иш ҳақи ортган сари меҳнат таклифи ҳам кўпаяди (*a* расм).

Бу ерда яна шунга ҳам эътибор бериш керакки, меҳнатга таклиф ҳафта, ой, йил давомида бажарган ўртача иш соати, ишчиларнинг меҳнат сифати, миқдори ва ишчи малакасига ҳам боғлиқ. Меҳнат таклифида икки эффект: ўрин босиш ва даромад эффектлари диққатдан четда қолдирмаслик керак. Бу эффектлар иш ҳақининг ўсиши алоҳида киши ёки гуруҳлар меҳнатига қандай таъсир қилиши, белгиланган иш ҳақи миқдори бўйича маълум кате-

a)

б)

гориядаги ишчилар ёки гуруҳлар ишлаб бериши мумкин бўлган иш соатларига боғлиқ (6 расм).

А нуқтагача иш ҳақи ўсганда меҳнат таклифи ҳам ўсиб борапти. Лекин А нуқтага етгандан сўнг аксинча эгри чизигимиз, ордината ўқи томонга бурилди, демак А нуқтадан сўнг меҳнат таклифи камайяпти. Шундай қилиб, иш ҳақининг ўсиши маълум миқдорига етгунча меҳнат таклифини кўпайтиришга, максимал даражага етгач, иш ҳақининг ўсиши таклифни пасайтиришга олиб келар экан. Иш ҳақининг ўсиши меҳнат таклифини ҳам кўпайтиришга, ҳам қисқартиришга олиб келяпти. Сабаби нима, нега шундай бўляпти? Иш ҳақини ўсиши билан ишловчи ҳар бир соат вақтига кўпроқ ҳақ олади. Натижада ишловчи бўш вақтнинг ҳар соатини бой берилган даромад сифатида кўриши мумкин. Бу манфаат бўш вақт ҳисобига қўшимча иш билан шуғулланишга интилишга олиб келади, бўш вақт иш вақтига айланади. Мувофиқ равишда бўш вақт ўсган иш ҳақи эвазига олинган товарлар ва хизматларга алмаштирилади. Бунда меҳнат таклифи миқдори, яъни ишчи сони кўпаймайди, лекин ишловчиларнинг иш вақти бўш вақт эвазига кўпаяди. Масалан, ишчи ҳафтасига 4200 сўмдан ҳақ олиб 42 соат ишлайди, дейлик. Корхонада кўшимча (ўзи ишлаётган ёки бошқа) ҳафтасига 10 соатдан ишлаганига 1500 сўм иш ҳақи олиши мумкин. У ҳолда ишчи учун шу маблағ зарур экан, бўш вақти эвазига ҳафтасига кўшимча 10 соатдан ишлайди. Агар 10 та шундай ишчи бор десак, ҳафтасига ишчилар сони ўзгармагани ҳолда иш вақти 100 (10x10) соатга кўпайди. Бу иккитадан орғиқ ишчи кучи дегани. Мана шу жараён иқтисодий назарияда **ўринбосиш эффекти** деб аталади. Бу 6 расмда кўрсатилган эгри чизикда ифодаланади. У А нуқтага етгунча намоён бўлади.

Даромад эффекти эса ўринбосиш эффектига қарама-қарши, у ишловчининг моддий жиҳатдан етарли даражада таъминланиши билан боғлиқ.

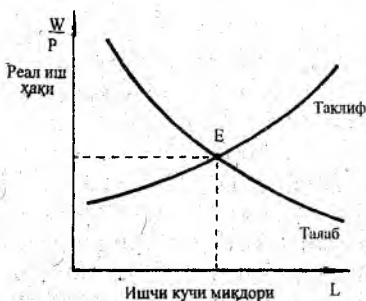
Агар моддий жиҳатдан таъминланганлик даражаси ишловчини қониқтирса, унинг бўш вақтга муносабати ўзгаради. Унинг учун бўш вақт ҳисобига ишлаб олинадиган даромадни йўқоғиш вақти эмас, аксинча дам олиш, ҳаёт қувончларидан лаззатланиш, роҳатланиш вақти қизиқарли. Айниқса, инсонга ҳаёт бир марта берилиши, бу дунё ўтар дунё эканлигини ҳисобга олинса. Шунинг учун у товарлар ва хизматларни кўпроқ сотиб олишига эмас, балки кўпроқ бўш вақтга эга бўлишга интилади. Бу эса меҳнат таклифини камайтиради. Бунда эгри чизик А нуқтадан ўтгандан сўнг даромад эффекти устун даражада ифодаланади. У ишловчини қисқартирилган иш куни, кўшимча дам олиш кунлари ва ўз ҳисобига таътил (отпуск) олишга интилишини кўрсатади.

Иш ҳақининг маълум белгиланган даражасида қайси бир эффект устунлик қилади, айтиш қийин, чунки у кишиларни айтиш пайтда нимани танлашларига боғлиқ.

Булардан ташқари, таклифга мамлакатдаги ишга яроқли аҳолининг сони, унинг билими, малакаси, касбий тайёргарлиги ҳам таъсир қилади.

Умуман олганда, иш ҳақи ва унга боғлиқ равишда таклифни ўзгаришини бир графикда кўрсатсак, у куйидагича бўлади.

Е нуқтада талаб ва таклиф эгри чизиқлари кесишиди. Бу меҳнат бозорида талаб ва таклиф мувозанатига эришилганини кўрсатади. Ана шу нуқтадан ташқарида мувозанат бузилади. Шу иш ҳақи миқдорида ишлашни хоҳлаганлар иш билан таъминланади. Шунинг учун Е нуқтаси тўла бандликни кўрсатади.

Талаб ва таклиф мувозанатидан келиб чиқиб, иш ҳақига таъриф берсак, у шундай ифодаланади. **Иш ҳақи — бу меҳнат бозоридаги иш кучига талаб ва таклифнинг мувозанат баҳосидир.** Меҳнат бозоридаги рақобат табиий иш ҳақини тенглаштиришга таъсир қилади. Миллий миқёсда малака, билим жиҳатидан тенг бўлган маълум касбга деярли бир хил меҳнат ҳақи белгиланади. Оддий қилиб айтганда, меҳнат бозорида унга хос бўлган **рақобат кураши туфайли тенг меҳнатга тенг иш ҳақи** принципи амалга ошади.

Меҳнат бозорида монополия ҳам ўз кучини кўрсатади. Меҳнатга монополия ишга ёлловчиларни ишчиларга ўз шартларини, айниқса меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ўз амрини ўтказишга уринишда намён бўлади. Улар ишсизликдан манфаатдор. Ишчилар ўз навбатида турли йўллар билан иш ҳақини кўпайтиришга, энг аввало касба уюшмалари ёрдамида ҳаракат қиладилар.

Бозор иқтисодиёти шароитида ана шу манфаатлар тўқнашуви иш ҳақи даражасини ўзгариб туришига олиб келади. Шундай қилиб, иш ҳақи биринчидан, иш кучини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган неъматлар миқдори ва нархига, иккинчидан, меҳнат бозоридаги вазиятга боғлиқ.

3- §. Иш ҳақи ва уни ташкил этиш шакллари

Бозор иқтисодиёти ҳар бир иқтисодий субъектнинг даромад топишга интилиши учун қулай имконият яратади.

Ҳар бир даромад шакли фақатгина ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш билангина эмас, балки ишлаб чиқариш омиллари олдидан олди-сотдисини амалга оширадиган ўз бозори мавжудлигига ҳам боғлиқ. Ишлаб чиқариш омили бўлган меҳнат эса меҳнат бозорида олди-сотди қилинади. Меҳнат омили эгаси бўлган ишчи кучининг даромади иш ҳақи тарзида юзага чиқади. Иш ҳақи эса меҳ-

нат бозоридаги талаб ва таклиф асосида шаклланади. Бозор бир томонда ўз товари — ишчи кучи билан сотувчи, иккинчи томонда — уни олувчи, ишга ёлловчи. Улар ўртасидаги келишилган нарх бу — иш ҳақидир. Иш ҳақи иқтисодий назарияда тор ва кенг маънода талқин қилинади.

У меҳнат тушунчасига ёндашиш билан боғлиқ. Кенг маънода иш ҳақи бу — атама: а) турли касб эгалари; б) билим олиш учун катта харажатлар талаб қиладиган малакали мутахассислар; в) аҳолига турли маиший хизмат кўрсатадиган (сартарош, узоқ муддат фойдаланиладиган маиший асбоблар, техника таъмири ва бошқалар) кичик корхона эгалари кабиларни меҳнатига тўланадиган ҳақ тушунилади. Бунда иш ҳақиға гонорар, мукофот ва меҳнатнинг бошқа турдаги тақдирлашлари ҳам киради.

Тор маънода эса, иш ҳақи ставкаси (даражаси), яъни меҳнатга маълум вақт, соат, кун, ҳафта ва ҳоказо мобайнида тўланган ҳақ тушунилади. Иш ҳақиға бундай ёндашиш умумий ишлаб топилган даромад билан иш ҳақини фарқлаш имконини беради. Иш ҳақининг умумий ҳажми иш ҳақи ставкаси ва ишланган вақт миқдорига боғлиқ. Шу билан бирга, пул шаклидаги ёки номинал иш ҳақи билан реал иш ҳақи ўртасидаги фарқни аниқлаш ҳам зарур. **Номинал иш ҳақи** — пул шаклида олинган иш ҳақидир (соат, кун, ҳафта, ой давомида). **Реал иш ҳақи** — бу пул шаклида олинган номинал иш ҳақининг сотиб олиш мумкин бўлган товарлар ва хизматлар миқдорига ифодаланишидир. Бошқача айтганимизда, реал иш ҳақи номинал иш ҳақининг харид қувватини кўрсатади. Реал иш ҳақиға **номинал иш ҳақи** даражаси, **солиқлар** ҳамда **нархнинг** ўзгариши таъсир қилади.

Бозор иқтисодиёти меҳнат омили ва бошқа омил эгалари учун стимул яратади. (Стимул деб қадимги Римда чорва ҳайвонларини ҳайдаш учун ишлатиладиган учли таёқни айтишган. Кейинчалик, стимул инсонни ишлашга ундашини назарда тутадиган бўлди.) Меҳнат омили учун стимул иш ҳақининг турли шакллари ва системаларини қўллаш орқали эришилади. Энг аввало, иш ҳақининг икки шакли: вақтбай ва ишбай шакли қўлланилади.

Вақтбай иш ҳақида меҳнатга ҳақ ишлаган вақтига қараб тўланади. Бир соат иш вақти белгиланган ҳақ бўйича, кунлик, ҳафталик, ойлик иш ҳақи ҳисоблаб чиқилади. Вақтбай иш ҳақи одатда технологик тартибнинг вақт соати қатъий белгиланган корхоналарда қўлланилади. Айниқса, ялпи автоматлашган ишлаб чиқаришда ишчиларнинг меҳнати узлуксизлиги конвейернинг ҳаракат тезлигига боғлиқ соҳаларда қўлланилади. Бизнесменларни вақтбай иш ҳақини қўллашларидан манфаатдорлиги иш ҳақини кўтармай меҳнат интенсивлигини ўстириш имконига эга эканлигидир.

Кейинги 20—30 йил мобайнида вақтбай иш ҳақи меҳнатга ҳақ тўлашнинг устун шаклига айланди. Ҳозирги пайтда АҚШ ва Фран-

цияда қайта ишловчи саноатда банд бўлганларнинг 70%, Буюк Британия ва Германия саноат ишчиларининг 60% ига вақтбай иш ҳақи тўланади.

Инженер-техник илмий иш билан шуғулланувчилар, хизматчилар ва бошқа бир қанча категориядаги ишловчиларга лавозими бўйича ойлик маош белгиланади. Агарда хўжалик конъюнктураси ёмонлашса тadbиркор иш вақтини камайтириши мумкин.

Ишбай иш ҳақи — вақтбай иш ҳақининг ўзгарган шакли. У ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига қараб ҳисобланади. Иш ҳақи тайёрланган маҳсулотнинг миқдорига пропорционал равишда ўзгаради. Бу боғланиш донабай (баҳо) белгилаш орқали амалга ошади. Ишбай иш ҳақи тўланганда маҳсулот ишлаб чиқариш миқдори белгиланади. У бир соат/вақт давомида нормал интенсив шароитда ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдоридир.

$$\text{Донабай ёки ишбай иш ҳақи} = \frac{1 \text{ соатга тўланадиган иш ҳақи}}{1 \text{ соатда ишлаб чиқарилиши керак бўлган маҳсулот миқдори}}$$

Ишбай иш ҳақи кўпроқ қўл меҳнати устун бўлган ишлаб чиқаришда маҳсулот миқдорини кўпайтириш зарур бўлган корхоналарда қўлланилади.

Ҳозирги пайтда вақтбай иш ҳақини ҳам, ишбай иш ҳақини ҳам меҳнат унумини, сифатини оширишга, хом ашёларни тежашга ва бошқа натижаларни яхшилашга қаратилган турли-туман иш ҳақи тўлаш тизими қўлланилади.

Ҳозирги пайтда турли кўринишларда оддий вақтбай, оддий ишбай, вақтбай мукофотли, ишбай мукофотли, нисбий ўсувчан, кўп факторли аккورد ва бошқа хил иш ҳақи тўлаш тизимидан фойдаланилади. Иш берувчилар билан ишга ёлланувчилар ўртасидаги муносабатлар иқтисодий муносабатлар бўлиб, товар ишлаб чиқариш ва бозор қонунилари асосида юз беради.

Маълумки, ҳаётда иш ҳақи даражаси турли-туман бўлиб, бундай табақалашувнинг қатор сабаблари бор:

1. Ишчилар бир хил эмас, улар қобилияти, маҳорати, маълумоти, тажрибаси билан фарқланади. Бу ўз навбатида меҳнат унумдорлигида ўз ифодасини топади.

2. Иш турлари ўзига жалб қилиши билан фарқ қилади.

3. Меҳнат бозори одатда номукамал рақобат билан характерланади.

4. Меҳнат шароити турлича бўлиб, айрим ишлар соғлиқ учун зарарли, қўшимча ҳақ тўлашни талаб этади.

Иш ҳақи даражаси тариф системаси орқали тартибга солинади. **Тариф системаси тариф ставкаси** (ишловчиларни соат ёки кун давомида меҳнат ҳақи миқдорини), **тариф сеткасини** (малакасига қараб, биринчи разрядга нисбатан тариф коэффициент шкаласини) ҳамда **тариф малака маълумотнома** — ишларни тарификация қилиш

ва малака разрядларини бериш бўйича нормали ҳужжатни ўз ичига олади. Ҳозирги пайтда, иш ҳақини белгилашда асосий эътибор пировард натижага қаратилган бўлиб, у миқдор жиҳатидан чегараланмаган. Мамлакатимизда ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи тариф сеткаси дастлаб Республика Вазирлар Маҳкамаси томонидан қабул қилинган қарор асосида 1993 йил 1 январдан бошлаб қўлланила бошлади. У бюджет томонидан молиялаштириладиган ҳамма ташкилот, муассаса корхоналари учун бажарилиши шарт.

Мулк шаклидан қатъи назар бошқа корхона, ташкилот, бирлашмалар учун тавсия характериға эға. Яъни бу турдаги корхоналар ягона тариф сеткасиға тайёргарлиги ва зарур молиявий маблағларини жамғаришиға қараб ўтиши мумкин.

Ягона тариф сеткасини қўллашнинг зарурати меҳнатға ҳақ тўлаш тизимидаги қатор камчиликлардан келиб чиқади. Уларға куйидагиларни киритиши мумкин:

1. Иш ҳақи тариф қисмининг пастлиги, турли-туман қўшимчаларнинг эса борган сари кўпайиб бориши.

2. Иш ҳақида меҳнатға жалб этиш ва меҳнатға рағбатлантириш принципларининг йўқлиги.

3. Меҳнатни нормадаштириш принципидан узоқлашиб кетиши.

4. Ишчи, мутахассис ва раҳбарлар меҳнат ҳақи ўртасидаги фарқни катталашиб кетиши.

5. Айрим соҳаларда иш ҳақини асоссиз равишда ошиб бориши ва уни харажатларни кўпайишиға олиб келиши ва бошқалар.

Меҳнат ҳақи бўйича ягона тариф сеткаси (ЯТС) энг аввало, белгиланган тариф коэффициентларини ўз ичига олади.

Меҳнат ҳақи бўйича халқ хўжалиги тармоқларида банд бўлганларни ягона тариф сеткаси (ЯТС) белгиланган тариф коэффициентларини ўз ичига олади. У 28 разряддан иборат бўлиб, ҳеч қандай махсус тайёргарлик талаб қилмайдиган оддий ишдан тортиб, мутахассис ва раҳбарларнинг ҳар қандай даражасиға қадар қамраб олинган, ҳамда 0- разрядға иш ҳақининг энг кам даражаси белгиланган. 0- разрядға махсус тайёргарлик талаб этилмайдиган ишларни бажарадиганлар — қоровул, фаррош ва бошқалар киради. 1- разряддан 8- разрядгача халқ хўжалигининг ҳамма тармоқларидаги ишчилар, айрим ўрта махсус таълим ва техник иш бажарувчилар киритилган.

Олий маълумотға эға бўлган турли мутахассислар 5—13 разрядгача, 10—18 разрядгача ўрта бошқариш бўғини раҳбарлари, бўлим, цех бошлиқлари, бош ва етакчи мутахассислар, корхона хизмат бўлими раҳбарлари, маслаҳатчилар киритилган.

Вазирликлар, ташкилотлар, концерн, ассоциация, бирлашма, трест ва корхона раҳбарлари 16—24 разрядгача, ундан юқорисиға юқори раҳбар лавозимдагилар киритилган. Ҳозирги пайтда бу разрядлар миқдори йириклаштирилиб 24 таға туширилди.

Ҳар бир юқоридаги гуруҳ бўйича яна 5 та горизонтал разряд бўлиши кўзда тутилган бўлиб, унинг ёрдамида аниқ маош миқдори маълумоти, бажарган ишига қараб белгиланади. ЯТС бўйича ишчиларни тариф разряди ягона тариф маълумотномаси асосида белгиланади. Яна шуни ёдда тутиш керакки, бу белгиланган ҳақ ишловчиларни энг кам социал кафолатланган иш ҳақидир.

ЯТС нинг асосий мақсади иш ҳақини ошириш эмас, балки иш ҳақи тўлашдаги номутаносибликларни тўғрилашдир. Корхона муассаса ишчи-хизматчилари бюджетдан молиялаштириладиган меҳнат ҳақи фондида ажратилган маблағ бўйича ҳақ тўлайдиганлар учун риюя қилиниши шарт, бошқа турли мулкчиликка асосланган корхоналарда эса корхона эришган натижага кўра иш ҳақи тўлашни ташкил этишда тавсиянома тарзида қўлланилади.

4- §. Ишга ёлланниш ва меҳнат шартномалари

Меҳнат бозори классик капитализм шароитида шаклланган. У ёлланма ишчини вужудга келиши, унинг ҳаёт кечириши учун даромад топиш-манбаи сифатида ўз ишчи кучини сотиш билан боғлиқ. Меҳнат бозорида иш кучига талаб билан ишга ёлловчилар бир томонда турса, иккинчи томонда ишлаш-ишламаслик ихтиёри ўзида, хоҳлаган ерида ишлаши мумкин бўлган эркин шахс — ишга ёлланувчилар туради. Уларнинг ҳар иккиси ҳам ўз манфаатларини кўзлаб бозорга чиқади. Сотиб олувчи бозордан олган ишчи кучи эвазига наф кўришни кутади, ишчи кучи эса меҳнати эвазига ҳақ олишни кўзлайди. Иш кучи олди-сотдисида меҳнат биржалари воситачилик қиладилар.

Бу олди-сотди одатда меҳнат шартномалари орқали амалга оширилади. Бу битим ҳар икки томоннинг бир-бирларига қўядиган талабларини ўзида мужассамлаштиради. Ана шу келишув, битим 3 турга бўлинади:

1. Меҳнат контрактлари — ишга кирувчилар ва ишга олувчилар ўртасида яқка тартибда битим тузилиши мумкин. Бунда ишнинг мазмуни, иш шароити, иш ҳақи миқдори, иш ҳақи тўлаш тартиби, ишловчининг ва иш берувчининг мажбуриятлари аниқ кўрсатилади.

2. Жамоа битими. Бу битим ишчи-хизматчилар жамоаси билан фирмалар ўртасида тузилган шартнома. Бу шартномада ҳар икки томоннинг мажбурияти кўрсатилади. Ишга ёлловчи томонидан иш вақти меҳнат хавфсизлигини таъминлаш, иш ҳақи миқдори, иш ҳақини индексациялаш, яъни нархни ортишини ҳисобга олган ҳолда иш ҳақини ошириш кабилар.

Ёлланувчи томонидан сифатли ва унумли ишлаш, малакасини ошириш кабилар.

3. Бонн битим. Бу битим иш берувчилар ва ишчи-хизматчиларнинг қасаба уюшмаси ва, шунингдек ҳукумат ўртасида тузилган

битим. Унга меҳнат муносабатларининг асосий томонлари умуммамлакат доирасида белгиланади. Мамлакатимизда меҳнат муносабатлари Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодексига биноан тартибга солинади. Ана шу кодексга биноан иш берувчилар ва ишловчилар меҳнат муносабатларининг субъектлари ҳисобланади.

Меҳнат битимлари асосида меҳнат муносабатларини тартибга солиш тизими бир неча ўн йиллар мобайнида юзага келган. Саноат революцияси даврида иш ҳақини кўтариш учун ҳаракат бошланиб, бу ҳаракат XIX аср давомида қасаба уюшмаларини кучсизлиги туфайли унча сезиларли роль ўйнамаган. Кейинги йилларда борган сари қасаба уюшмаларининг роли орта борди. Улар жамоа битими тузишда муҳим ўрин тута бошлади. Жамоа шартномаси тузиш тизимига Халқаро Меҳнат ташкилоти томонидан 1949 йилда «Конвенция —98» ҳамда 1951 йилда «Тавсиянома —91» деб номланган ҳужжатларни қабул қилиниши ва уни жаҳон миқёсида эътироф этилиши билан асос солинди.

Уларда меҳнат муносабатларини тартибга солиш, жамоа музокараларини олиб бориш ва меҳнатни ташкил этишни муҳим принциплари (ишлаб чиқилган) кўрсатилган. Чунончи:

— тарафлар томонидан олинган мажбуриятларни бажариш, келишув шартларига қаттиқ риоя қилиш;

— жамоа битимига зид бўлган меҳнат шартномаларини бекор қилиш;

— жамоа (коллектив) битимлари шартлари барча корхоналарнинг барча категорияларига тегишли. 1981 йили ХМТнинг бош конференцияси жамоа музокаралари бўйича яна бир тавсиянома қабул қилди. Жамоа битими ҳозирги пайтда жамоани гуруҳий манфаатларини ҳимоя қилувчи дастак сифатида амал қилади.

Шуни эътироф этиш керакки, ишга ёлловчилар билан ёлланувчиларнинг манфаатлари доимо мос тушавермайди. Натижада умуммиллий манфаатлар билан гуруҳий манфаатлар ўртасида қарама-қаршиликлар бўлиб туради. Улар турли йўллар билан ечилади:

1) ҳар икки томонни музокара олиб бориб, иш ҳақи, иш вақти, меҳнат шароити, отпускарлари ва ҳ.к.лар бўйича келишиши, бир гуруҳ иккинчисига ён бериши ёки ҳар иккиси ҳам ўз талабларини айримларини чеклашга келишиб олишлари мумкин;

2) давлат ўз социал-иқтисодий сиёсатини жамоа шартномасида ифодаланишига эришиш. Бу йўл ҳеч бўлмаганда давлат томонидан қонуний равишда иш ҳақининг энг кам даражасини белгилаш, нарх ва даромадларнинг ўзгариши бўйича қатъий сиёсат юритиш демакдир;

3) меҳнат муносабатлари субъектлари — иш берувчилар, ёлланувчилар, давлат ўртасида манфаатларни мослаштириш мақсадида уч томонлама шартномалар тузиш. Бундай шартномалар инфляцияни жиловлаш, бандликни таъминлаш, социал муносабатларни миллий даражада ҳал қилиш имконини беради.

5- §. Инсоний капиталга инвестиция

Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, жамиятдаги туб ўзгаришлар инсон капитали тўғрисидаги назариянинг вужудга келишига сабаб бўлди. Фан-техника ва ахборотдаги революция инсон, унинг илмий-маърифий потенциалини ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг ҳал қилувчи омилига айлантиради.

Кейинги пайтларда иқтисод фанида инсон капитали тушунчаси кенг қўлланила бошлади.

Ҳозирги замон инсон капитали ҳақидаги назариялар 60- йиллардан бошлаб шаклланди. Жуда кўп иқтисодчилар бу ҳақда ўз фикрларини билдиришди. Чунончи Г. Беккер, У Боуэн, М. Блауг, В. Вейсброд, Э. Денисон, М. Фишер, Т. Шульц ва бошқалар шулар жумласига киради. Америкалик иқтисодчи Г. Беккер «Инсон капитали» фундаментал тадқиқоти, инсон капитали назариясига оид ишлари учун 1992 йили иқтисод соҳасида Нобель мукофотини олишга сазовор бўлди.

Инсон капитали деганда одатда инсондаги саломатлик билан малака, салоҳият, меҳнатга иштиёқ тушунилади. Булар ўз навбатида меҳнат унумдорлиги ҳамда даромадлар ўсишига таъсир этади.

Ҳар бир инсон фаровон яшаш мақсадида кўпроқ даромад олиш учун ҳаракат қилади. Бу ҳаракат қатор харажатларни талаб қилади. Келажакдаги даромадни кўпайтириш учун қаратилган барча харажатлар инсон капиталига инвестиция ҳисобланади. Буларга соғлиқни сақлаш, билим олиш, иш ўрнини қидириш, профессионал тайёргарлик, фарзанд туғиш ва тарбиялаш каби харажатлар киради.

Ҳар бир киши ўз билимини оширишга, соғлиги учун, касбунара эгаллаши учун инвестиция сарфлашга қарор қилар экан, келажакда олиши мумкин бўлган даромади билан таққослайди. У кўпроқ иш ҳақи ёки пул даромади шаклида обрўли иш ёки бирон нуфузга эришиши шаклида бўлиши мумкин.

Инсоний капитал одамлар йиллар давомида тўплаган билим, малака, тажриба тарзида бўлиб, уни эгасидан ажратиб бўлмайди. Макроиқтисодий миқёсда инсоний капитал иқтисодий ўсишнинг бош омили ҳисобланади. Инсоний капиталга инвестиция қилиш узоқ муддатли интеграл характерга эга. Самараси эса ҳам иқтисодий, ҳам ижтимоий аҳамиятга эга. Билим олиш муддати 12—18 йилгача чўзилиши мумкин. Инсоний капитални ишга солиниши, уни қўллашдан олинадиган самара ҳар бир кишининг ўзига, унинг қизиқиши, нимани афзал кўриши, жавобгарлиги, умумий маданияти, маънавиятига боғлиқ бўлиб, у хоҳаганини танлайди. Инсоний капитални шакллантиришнинг бир қанча моделлари мавжуд. Шулардан бири Туроу модели. У Кобб — Дуглас функциясидан фойдаланиб, шу моделни ишлаб чиққан.

$$ИК = f(K \cdot ИК_x \cdot P \cdot ИА).$$

ИК — яратилган инсоний капитал.

К — жисмоний капитал.

$ИК_x$ — инсоний капиталга инвестиция (қуйилмалар).

P — табиий ресурслар.

ИА — турли индивидларнинг (кишилар) иқтисодий қобилияти.

Шунга ўхшаш, ундан фарқ қилувчи бошқа моделлар ҳам бор. Лекин реал ҳаётда кенг равишда инсоний капиталга қўйилган инвестиция миқдори билан кейинги оладиган даромадни таққослаш услублари қўлланилади.

Инсоний капиталга қўйилган инвестиция самараси ундан фойдаланишдан олдинги самара, яъни ялпи даромад билан аниқланади. Келажакдаги даромаднинг дисконтланган миқдорига тенг бўлади. Ҳозирги кундаги ҳар қандай сумма миқдори билан келажакда олиниши мумкин бўлган миқдорни ҳисоблаб чиқиш *дисконтлаш* дейилади. Умумий тарзда дисконтлаш қуйидаги формула билан ҳисобланади.

$$D_i = \frac{D_0}{(1+i)^t}$$

D_i — даромаднинг келажакдаги миқдори,

D_0 — даромаднинг бугунги миқдори,

i — жорий процент ставкаси,

t — йил (вақт).

Бу маълум миқдордаги i процент нормаси бўйича t вақтга қўйилган пул бўлиб, у шу вақт ичида, олинган процент билан D_i — миқдоригача ўсади.

Инсоний капитал назариясида маориф, билим олишнинг иқтисодий аспектига катта аҳамият берилади. Чунки ФТТ ва иқтисодий ўсишнинг бош омили инсон бўлиб, таълим-тарбияга сарфланган капиталга қараб шаклланади.

Капитал сарфи ҳар бир кишининг даромадини кўпайишига қандай таъсир қилишини қуйидагича аниқлаш мумкин. Маълум таълим даражаси бўйича олинадиган иш ҳақи икки қисмдан иборат. Биринчи қисм ҳеч қандай билим олмай олиш мумкин бўлган иш ҳақи, иккинчи қисми инсоний капиталга қўйилма натижасида ўсган капитал, яъни инсоний капиталга инвестиция туфайли олинмаётган даромад.

$$V_n = X_0 + R \cdot C_n.$$

Бу ерда V_n — W йил маълумоти бўлган кишининг иш ҳақи (даромади).

X_0 — ҳеч қандай маълумоти бўлмаган кишининг иш ҳақи (даромади).

R — маълумот олиш учун сарфланган маблағнинг жорий капитал қайтими нормаси.

$C_n - W_n$ йил давомида ўқиш, маълумот олиш учун сарфланган инвестиция.

Инсоний капитал назарияси доирасида иш ҳақи таркибига қават-қават тарзда қаралади. Ҳар бир қатламга ўзига хос маълумот даражаси ҳамда пул даромади тўғри келади. Масалан, олий маълумот самараси олий мактабни тугатганлар билан ўрта маълумотлилар ўртасидаги умр бўйи оладиган даромадларини фарқи тарзида юзага чиқади. Маълумот даражаси қанча юқори бўлса, унинг самараси ҳам шунча юқори бўлади. Юқори маълумот олиш учун сарфланган маблағ юқори даражада иш ҳақи олишни таъминлаши реал ҳаётда амалиётда тасдиқланиб турибди. Кўпгина мамлакатларда олий маълумотли дипломга эга бўлганлар ўрта маълумотлиларга қараганда ўртача 1,5—2 баравар, ўқийётган лекин ҳали ўрта махсус таълим олгани ҳақида диплом олмаганларникидан 3—4 марта юқори иш ҳақи оладилар.

Шундай қонуният амал қилади: маълумоти ва ишга қараб иш ҳақи ўсиши одатда пенсияга (55—60 ёш) чиққанига қадар, маълум чегарагача давом этади, сўнгра эса пасайиш тенденцияси амал қилади.

Инсоний капитални пулда ифодалаш унинг абсолют миқдори-ни аниқлаш имконини беради. Инсоний капиталнинг абсолют миқдори (таълим олиш фонди) қатор кўрсаткичларни ҳисоблаш имконини беради. Шундай кўрсаткичлардан бири ишлаб чиқаришнинг интеллектуаллик сифимидир. Бу кўрсаткич фонд сифимига ўхшаш кўрсаткич.

Ишлаб чиқаришнинг интеллектуаллик сифими маълумот, таълим бериш фонди ЯММ (ялпи миллий маҳсулот)га нисбати тарзида ҳисобланади. У ҳар бир маҳсулот ишлаб чиқариш учун таълим-тарбия ишларига қанча пул сарфланганлигини кўрсатади.

$$I_c = \frac{\text{МОФ}}{\text{ЯММ}}$$

Бу ерда: МОФ — таълим-тарбия ишларига (маориф ва олий таълимга) ажратилган фонднинг маблағлари (пул миқдорида).

ЯММ — ялпи миллий маҳсулотнинг пул миқдори.

Олинган маълумотни иқтисодий самарасини аниқлаш учун ички қайтим нормаси кўрсаткичидан фойдаланилади. У қуйидагича ҳисобланади:

$$\sum_{t=0}^n \frac{B_t}{(1+r)^t} = \sum_{t=0}^n \frac{C_t}{(1+r)^t}$$

B_{t-t} — вақтда маълумотига қараб олган даромади.

C_{t-t} — вақтда маълумот олиш учун харажатлар.

n — вақт даврлари сони (йил).

r — қайтим нормаси.

r — қанча юқори бўлса, таълим олиш учун қуйилган инвестиция шунча кўп фойда келтиради.

Одатда, кўпроқ қуйидаги кўрсаткич асосида ҳисобланади:

$$r = \frac{D_0 - D_f}{C_0}$$

D_0 — олий маълумотли кишилар иш ҳақининг (даромадининг) ўзгариши.

D_f — ўрта маълумот билан умр бўйи оладиган иш ҳақи (даромади).

C_0 — олий ва ўрта маълумот олиш учун харажатлар фарқи.

Инсоний капитал назариясида қайтим нормаси кўрсаткичи марказий ўрин тутади. У фойда нормаси кўрсаткичига ўхшаш. У инсоний капиталга ва моддий капиталга сарфланган (қўйилмаларни) харажатларни таққослаш имконини беради. Моддий капиталга сарф-харажатларни қайтимини фойда нормаси орқали аниқласак, инсоний капиталга қўйилган инвестицияни қоплаш фойдалилиги даражасини ана шу кўрсаткич орқали аниқлаймиз.

Маълум вақт мобайнида жорий самарани аниқлашдан ички қайтим нормаси шуниси билан фарқ қиладики, у маълумот туфайли умр бўйи оладиган самарани кўрсатади. Америкалик мутахассислар иқтисодиётни таълим соҳасини тадқиқ қилиб, хусусий шахслар томонидан маълумот олиш учун сарфланган капиталлари шу орада қопланиши ва фойда келтиришини аниқлашди. Уларнинг ҳисобига кўра хусусий тарзда сарфланган капиталларини қоплаш коэффициенти бакалавр даражасини олиш учун 11,8 дан 13,4% гача, бир йиллик дипломдан кейинги даража учун 8%, магистрники 7,2%, фалсафа докториники 6,6%ни ташкил этган.

Яна шуни таъкидлаш керакки, олинган маълумотнинг самарасини фақат пул шаклидаги даромад билан ўлчаш етарли эмас. Сабаби олий маълумотли киши қатор қўшимча (манфаат) имтиёзларга ҳам эга бўлади. Булар қарор қабул қилишда катта эркинлик, меҳнатнинг ижодий характери юқорилиги, иш шароитининг яхшилиги, имкониятлар доираси кенглиги, социал нуфузи юқори бўлиши ва бошқалар.

Буни шартли мисолда кўриб чиқайлик. Айтайлик 4 йил давомида нархлар ўзгармасин. Фоииз ставкаси ҳам шу давр ичида ўзгармаган ҳолда бўлиб 10% ни ташкил қилсин. Маълумот олишга қилинган инвестиция ва ундан келадиган даромадни шу вақт ичида дисконтлаш асосида бир кўрсаткичга келтирамиз.

Таълим олиш учун қилинган харажатларни ўқиш учун сарфлар ва иш ҳақида йўқотишни қўшиб ҳисоблаб, йўқотилган (манфий) даромад тарзида ифодалаймиз. Уни ўтгандан, малака оширгандан кейин олинадиган иш ҳақи, даромад билан таққослаймиз.

Олимжоннинг олдида, яқин келажагида иккита муқобил йўл, бошқача қилиб айтганда лойиҳа турибди. Биринчи йўл, тўрт йил давомида банкда оддий хизматчи бўлиб ишлаб, йилига 60 минг сўм даромад топиш.

Иккинчиси — банкда бир йиллик маркетинг курсида ўқиб, малакани ошириш. Малака ошириш учун 100 минг сўм тўланади. Курсни тугатгач унга уч йил мобайнида тижорат банкида маркетинг бўлимига мутахассис ўрнини ваъда қилишяпти. Бу уч йил давомида унинг маоши ҳар йили 10 минг сўмдан ортиқ 70000, 80000, 90000 бўлиши мумкин. Олимжон учун қайси йўлни танлаган маъқул?

Бунинг учун, яъни қайси йўл маъқул эканлигини аниқлаш учун малака ошириш (билим олиши)га сарфланган харажатлар билан малака оширишдан кейин олинadиган даромадни таққослаш керак.

Агар Олимжон малакасини оширишни танласа 100000 сўм малака ошириш учун харажатлар ҳамда 60000 сўм бой берилган имконият (яъни шунча маош олган бўлур эди, йил давомида) харажатлар ҳаммаси 160000 сўм бўлади. Шу миқдорни ўқигандан сўнг оладиган дисконтланган даромади билан солиштирамиз. Агарда у мусбат, яъни сарфланган харажатлардан кўп бўлса, ўқиб малакасини оширган маъқул бўлади. Уни қуйидагича ҳисоблаб чиқамиз.

Инвестиция натижасида олинган қўшимча соф даромад (ҚСД)ни қуйидагича ҳисоблаймиз:

$$\text{ҚСД} = \frac{70000}{(1+0,1)} + \frac{80000}{(1+0,1)^2} + \frac{90000}{(1+0,1)^3} = 197369$$

$$197369 - 160000 = 37369 \text{ сўм.}$$

Кўриниб турибдики, ўқиш самаралироқ экан, демак иккинчи йўлни танлаган маъқул, агарда натижа манфий бўлганда биринчи йўл, ишлаш маъқул бўларди. Бу ерда яна шунини ёддан чиқармаслик керакки, билим олишга қилинган харажатлар қопланмаслиги ҳам мумкин. Лекин уни фақатгина пул миқдори билан ўлчамаслик керак, чунки илгаригига нисбатан обрўли, келажаги истиқболлироқ ишга жойлашиши мумкин.

Қайтим нормаси кўрсаткичидан меҳнат бозорида узоқ муддатли тенденцияни таҳлил қилишда фойдаланилади. Чунки, унга қараб қайси касб, ихтисослик иш ҳақини ўзгариши, уни асосида таклиф қандай ўзгариши мумкинлиги ҳисоблаб чиқилади.

Меҳнат бозоридаги номутаносиблик, малака айрим касб кишиларига бўлган талаб билан таклиф нисбатининг мос келмаслиги бартараф этилади.

Шуни эслатиш керакки, инсон учун қилинган ҳар қандай харажат инсоний капиталга инвестиция ҳисобланмайди. У цивилизациялашган жамият нуқтаи назаридан мақсадга мувофиқ деб топилган харажатнигина айтиш мумкин.

Жамият тараққий қилиши билан юксак малакали мутахассисларга талаб ўсишини ҳисобга олган ҳолда республикамызда «Кадрлар тайёрлашнинг Миллий дастури» ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда.

Инсоний капиталга инвестиция давлат, корхона (фирма) аҳолининг ўзи томонидан қўйилади. Аҳоли учун ўз маблағи етмаган тақдирда Президент фармони билан имтиёзли кредит билан таъминланиши республикамызда замона талабларига мувофиқ равишда мутахассис кадрлар тайёрлашни янада янги босқичга кўтаради.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Меҳнат муносабатлари.
Стимул.
Иш ҳақи.
Вақтбай иш ҳақи.
Ишбай иш ҳақи.
Тариф системаси.
Тариф ставкаси.
Тариф сеткаси.
Ягона тариф сеткаси.

Номинал иш ҳақи.
Реал иш ҳақи.
Меҳнат шартномалари.
Жамоа битими.
Бош битим.
Конвенция — 98.
Инсоний капитал.
Инсоний капиталга инвестиция.

Такрорлаш учун саволлар

1. Меҳнат муносабатлари деганда қандай муносабатларни тушунасиш?
2. Иш ҳақи даражасига қандай омиллар таъсир қилади?
3. Меҳнат таклифида ўрин босиш эффекти ва даромад эффекти қандай роль ўйнайди?
4. Иш ҳақи ва уни ташкил этиш шаклларини изоҳланг.
5. Меҳнат шартномалари меҳнат муносабатларини тартибга солишда қандай роль ўйнайди?
6. Инсоний капиталга инвестиция деганда нимани тушунасиш? Нима сабабдан ҳозирги пайтда унга алоҳида эътибор қаратилмоқда?

Х БОБ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ШАРОИТИДА РАҚОБАТ

Изм 8

1-§. Рақобат ва унинг шакллари

✓ Бозор иқтисодиётининг муҳим афзалликларидан бири унинг рақоботга асосланганлигидир.

Рақобот бўлмаса иқтисодиёт ривожланмайди. Рақобот кишилик жамиятининг барча жабҳаларига хос. Рақобот қайси жабҳада олиб борилишидан қатъи назар унинг марказида инсон манфаатлари туради. Инсон табиатан ўзини, ўз манфаатларини ўйлайдиган қилиб яратилган. Ҳар бир инсон ўз имкониятларини намоён қилиш, фаровон ҳаёт кечириш, кишилар ўртасида обрў-эътибор қозониш (кабилар) учун ҳаракат қилади. Кишилик жамияти ҳаётининг асосини, иқтисодий фаолият ташкил этар экан, демак жамият ҳаётида иқтисодий соҳалардаги рақобат асосий роль ўйнайди.

Маълумки, тирик табиатда ҳам яшаш учун кураш узлуксиз да-

вом этади. Ҳар қандай тизим: биологик, физик, кимёвий, иқтисодий ҳаммаси мутаносибликка интилади. Рақобат ана шу мутаносибликнинг оптимал даражада бўлишини таъминлайди.

Рақобат (конкуренция) лотинча — *concurro* деган сўздан олинган бўлиб, тўқнашув деган маънони билдиради. Ўзбек тилида рақобат ким ўзди, басма-басликка беллашув маъносини англатади. Басма-басликка ким билан беллашилади? Рақиб билан. Рақиблар — бир-бирига қарама-қарши турувчилар бўлиб, бирор нарсани талашувчилар маъносини ифодалайди. Демак, рақиб сўзи билан конкуренциянинг маънолари яқин.

Иқтисодиётнинг барча иштирокчилари бир-бири билан рақобатлашади. Ижтимоий фаолият жараёнида манфаатлар тўқнашуви юз беради. Ана шу тўқнашувда кучлилар ютиб чиқади, заифлар мағлуб бўлади ёки ҳар икки томон мавжуд шарт-шароитлардан келиб чиқиб ўзаро манфаатли битим тузади.

Табиий савол туғилиши мумкин, нима сабабдан рақобат юз беради?

Рақобатнинг асосий сабаби, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, манфаатларнинг мавжудлигидир. Ҳар бир кишининг манфаати эса унинг мулки доирасида алоҳидалашган. Ҳар бир киши ўз манфаати йўлида ҳаракат қилади.

Рақобатни иқтисодий нуқтаи назардан қисқа қилиб таърифлайдиган бўлсак, қуйидагича ифодалаш мумкин. **Рақобат иқтисодий фаолият иштирокчиларининг ўз манфаатларидан келиб чиқиб, юқори даромад олиш имкониятига, нуфузли мавқеига эга бўлиш учун бошқалар билан беллашуви, курашидир.**

Ана шу беллашув, кураш турли тарзда намоён бўлади. Бозорда фирмалар ресурсларни арзон олиш, ўз товарларини қимматроққа сотиш, шуни асосида кўпроқ фойда олишга интилсалар, ишчи ва хизматчилар яхшироқ иш ҳақи олиш учун ҳаракат қиладилар. Харидор бозорда товарни арзонроқ сотиб олишга интилади. Сотувчи эса қимматроққа сотиш дардида ёнади. Ижарага мулкни берувчи кўпроқ ижара ҳақи олишга ҳаракат қилса, аксинча ижарага олувчи уни пасайтиришга интилади.

Рақобат иштирокчиларининг ижтимоий-иқтисодий мақоми бир хил эмас. Шу сабабдан уларнинг бевосита мақсади ҳам фарқланади.

Мулкни иқтисодий жиҳатдан алоҳидалашувига кўра, рақобат фақат индивидуал манфаатни эмас, балки жамоа, оиланинг манфаатларини ҳам кўзлайди. Чунки, айрим кишининг манфаати бир томондан алоҳидалашган, иккинчи томондан жамоа манфаатларига бирлашган. Бу манфаатлар бирлашуви ҳам мулк доирасида амалга ошади. Масалан, ишловчиларнинг ҳар бири яхши иш жойи учун курашса, улар жамоа доирасида биргаликда, унинг манфаати йўлида бошқа жамоалар билан, вилоят миқёсида бошқа вилоятлар билан, оила миқёсида бошқа оилалар билан, давлат миқёсида бошқа

давлатлар билан рақобатлашади. Рақобат ҳўжаликнинг ҳамма соҳасида, иқтисодий фаолиятнинг ҳамма турларида боради, унда иқтисодий фаол аҳоли қатнашади.

Бозор иқтисодиётида рақобат ким билан бўлишидан қатъи назар яхши ишлаганларнинг, ишнинг ўзини эмас, балки кўзини билганларнинг ютиб чиқишини билдиради. Рақобат иқтисодий ресурсларни тежамли ишлатиш, товар ва хизматларни кўплаб, сифатли ишлаб чиқаришга ундайди. У ҳўжалик юртишнинг энг самарали усулларини юзага келтиради, иқтисодий алоқаларнинг энг маъқулини топишга ундайди. Фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий қилишни тезлаштиради. У фақат ишлаб чиқаришнинг ўзинигина ўсишга ундаб қолмай, иқтисодий муносабатларни ҳам такомиллаштиришга олиб келади. Рақобат иқтисодий ўсишни таъминлайди. У ўз навбатида рақобат доирасини кенгайтиради. Ана шу жиҳатдан қарасак, **рақобат бозор иқтисодиётини ҳаракатлантирувчи** куч ҳисобланади.

Бозор ва рақобат бир-бири билан чамбарчас боғлиқ. Рақобат бўлмаса бозор, бозор бўлмаса рақобат йўқ.

Бозор иқтисодиётининг илк белгилари пайдо бўлиши билан унга хос рақобат ҳам юзага келади. Иқтисодиёт ривожланишига қараб, рақобатчилик муносабатлари ҳам такомиллашиб боради.

Рақобат бозор ҳолатига кўра *мукамал* ва *нотукамал* рақобатга ажратилади (3- §). У рақобат курашини юз беришида тўсқинлик қилиш мавжудлиги ёки йўқлиги, унинг даражасига кўра баҳоланади.

Рақобатнинг юз бериши, характериға кўра тартибсиз — стихияли, ҳамда цивилизациялашган, яъни тартибга солинадиган рақобатдан иборат бўлади. Фақат улар ўртасидаги нисбат ўзгаради. Жамият ривожлангани сари цивилизациялашган рақобат асосий ўринга чиқа боради.

РАҚОБАТ ШАКЛЛАРИ

Рақобат кураши жамият тараққийетининг натижаси. У миллий хўжалик доирасидан чиқиб, халқаро миқёсда юз беради. Рақобат, энг аввало бир тармоққа қарайдиган фирмалар ўртасида юз беради. Ҳар бир фирманинг имконият даражаси, меҳнат унуми турлича бўлиши, улардаги ўртача харажатларнинг ҳар хил бўлишига олиб келади. Натижада бозордаги мувозанат нархига кўра айримлар харажатларини қоплаб фойда олишлари, айримлари аксинча зарар кўришлари мумкин.

Тармоқ ичидаги рақобат кураши фан-техника тараққийетини рағбатлантирувчи куч ҳисобланади.

Капитал доимо ҳаракатда бўлар экан, унинг эгалари ўз капиталларини мўмай даромад келтирадиган соҳаларга қўйишга ҳаракат қиладилар. Турли тармоқ фирмалари юқори фойда олиш учун рақобатлашар экан, ҳар бири ўзи ишлаб чиқараётган маҳсулот, хизмат кўрсатишдан ташқари бошқа рақиблари ишлаб чиқараётган маҳсулот ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатишга ҳам кўпроқ фойда олиб келадиган бўлса, капитал қўядилар. Капитални фойда кам тармоқдан кўп тармоққа кўчириш ишлаб чиқаришнинг таркибини ўзгаришига олиб келади. Яъни диверсификациялаш амалга оширилади. Рақобатни ҳамма турларида кураш кескин боради. Айниқса, жаҳон бозоридаги рақобат жуда шиддатли юз беради.

Рақобат кураши усулига кўра: нарх воситаси ва нархдан фойдаланмай олиб бориладиган рақобат курашига ажратилади.

Рақобат курашининг барча турларида ёзилган, ёзилмаган қонун-қондаларга озми-кўпми риоя қилинади.

Рақобатни иқтисодийдаги аҳамияти беқиёс.

Биринчидан, рақобат мавжудлиги сабабли ишлаб чиқариш ва муомалада ижтимоий нормал шарт-шароитлар вужудга келтирилади.

Иккинчидан, рақобат доимо янгиликка, илғорликка йўл очади.

Учинчидан, бозор саҳнасини самарасиз, қолоқ хўжаликлар тарқатиши таъминланади. Нобель мукофоти лауреати иқтисодчи Ф. Хайек таъбирига кўра «рақобат самарали ишлаб чиқаришни ўргатади».

2- §. Мукамал ва номукамал рақобат

Иқтисодийда фаолият юритувчи фирмалар, соҳалар, тармоқлар жуда кўп. Ҳар бир фирма, соҳа, тармоқни ўрганиш ниҳоятда қийин. Шунинг учун бозор таркибини нарх ва ишлаб чиқариш ҳажмининг шаклланишига кўра ўрганиш реалроқ.

Иқтисодчилар нисбатан бир-биридан фарқ қилувчи бозордаги вазиятга кўра уни тўрт моделга ажратишади. Бу моделлар бир-биридан фирмалар сони, маҳсулотлар тури, нархлар устидан назорат, турли соҳаларни монополашиш даражаси, нархнинг шаклланиши, ахборот олиш имкониятлари ва бошқалар билан фарқ қилади. Бу тўрт модел: а) эркин рақобатга асосланган бозор; б) монополистик рақобатга асосланган бозор; в) олигополия; г) соф монополиядан иборат.

Бозор таркибини рақобат эркинлиги ёки чекланишига кўра иқтисодчилар икки турга: мукамал ва номукамал (такомиллашган, такомиллашмаган) рақобатга ажратишади.

Мукамал рақобат юқоридаги тўрт моделнинг эркин рақобатга асосланган моделини ўз ичига олади. Номукамал рақобатга эса монополистик рақобат, олигополия ва соф монополия моделлари киради.

Эркин рақобатга асосланган моделда у ёки бу товарни ишлаб чиқаришда асосий ўрин тутадиган бир ёки бир неча фирманинг йўқлиги алоҳида аҳамиятга эга, чунки ана шундай фирманинг пайдо бўлиши бозорни назорат қилишни бошланишига қадам бўлади.

Эркин рақобат курашига асосланган моделнинг асосий ажралиб турувчи томони:

1. Мустақил ҳаракат қилувчи ишлаб чиқарувчи, сотувчилар ва харидорларнинг чекланмаганлигидир. Масалан: қишлоқ хўжалиги товарлари билан савдо қилувчи деҳқон бозори, фонд биржалари.

2. Стандартлашган маҳсулот ёки бир турдаги, бир хилдаги маҳсулот ишлаб чиқариш. Бунда харидор учун қайси сотувчидан мол олиш барибир. Чунки А фирманинг маҳсулоти Б, В, С ва ҳоказо фирмалар маҳсулотининг худди ўзи.

Стандартлашган маҳсулот белгиланган стандарт бўйича ишлаб чиқарилгани учун маҳсулотлар сифат жиҳатдан фарқ қилмайди.

3. Тармоққа кириб келиш эркинлиги билан характерланади. Янги фирмалар тармоққа эркин кириб келиш, эскидан ишлаётган фирмалар хоҳлаган пайтда чиқиб кетиш имкониятига эга.

4. Соф эркин рақобат реал ҳаётда кам, шунинг учун эркин рақобат ҳақида мантиқий фикр юритиш ўринсиз эмас. Чунки:

а) бир неча тармоқлар борки, улар бошқа бозор моделлари (структураси)дан кўра кўпроқ эркин рақобат моделига тўғри келади;

б) эркин рақобат энг оддий тушунарли вазиятни ифода қилади: Даромад ва харажатларни таққослаш асосида нарх ва ишлаб чиқариш ҳажми бўйича ҳар қандай мунозаранинг бошланғич нуқтаси ҳисобланади;

в) эркин рақобат курашига асосланган иқтисодиёт намунаси реал иқтисодиётни самарадорлигини баҳолаш, таққослаш имкони беради.

Хуллас, эркин рақобат — бу ўрганилиши ҳам назарий, ҳам маълум амалий аҳамиятга эга бозор моделидир. Эркин рақобат курашини таҳлил қилиш, биринчидан, сотувчилар нуқтаи назаридан талабни ўрганиш, иккинчидан, қисқа муддатли даврда бозор нархига ишлаб чиқарувчи қандай мослашувини тушунтириш, учинчидан, тармоқда узоқ муддат талаб этиладиган ўзгаришларни қай тарзда юз беришини, тўртинчидан бутун жамият миқёсида рақобатчи тармоқларнинг самарадорлигини баҳолаш учун зарур.

Номукамал рақобатга асосланган бозорнинг биринчи модели.

монополистик рақобатга асосланган бозордир. Монополистик рақобат деганда қуйидаги бозор ҳолати тушунилади: 1) кўп сонли унча йирик бўлмаган, лекин ўхшаш товарларни харидорларга таклиф этадилар. Уни эркин рақобатдан фарқи шундаки, бу ерда ишлаб чиқарувчилар унчалик кўп бўлмайди, лекин улар ўзаро тил бириктира олмайдилар. Ҳар бир фирманинг бозор нархига таъсири чекланган бўлади. Улар бир-биридан мустақил ҳаракат қиладилар, айрим рақобатчининг қўллаган чора-тадбирлари бозор аҳволига унчалик таъсир қилмайди; 2) фирмалар бозорга бир хил маҳсулотнинг турли кўринишларини олиб чиқадиладар. Товарларнинг сифати, шакли, ўралиши, қадокланиши, сотиш шароити табақалашади.

Иккинчи томондан, бир турдаги товарлар, масалан, дорихона, ресторан, ошхоналар каби ўз маҳсулотларини табақалаштирувчи турли рақиблар кўпчиликини ташкил этади. Харидорнинг танлаш имкони бор. Сотувчилар ўртасида шунинг учун харидорни ўзига жалб қилиш мақсадида рақобат кураши кетади.

Номукамал рақобатнинг яна бир тури **олигополиядир.** Унда рақобат билан монополия ўзига хос тарзда бирлашиб, қўшилиб кетади. Олигополия (юнонча — озчилик, сотаман) ишлаб чиқариш ва бозорда унча кўп бўлмаган, санокли фирмалар ҳукмронлигидир. Унинг энг муҳим томони рақобат курашида озчилик қатнашиб, нарх устидан назорат ўрната олади. У озчилик ҳукмронлиги ёки гуруҳий монополиядан иборатлиги туфайли корпорациялар раҳбарлари ўзаро музокаралар, телефон кўнғироқлари, биргаликдаги зиёратлар орқали нархни келишиб оладилар ва уни ўзгаришини назорат қиладилар.

Эркин рақобат ташаббускори Адам Смит икки аср аввал «Ишбилармонларни истисно тарзида жамиятга қарши битим тузиш учун тил бириктириш мақсадида тўпланишларини ҳисобга олмаганда, биргаликда жуда кам йиғилишади» деб билдирган фикрини эсласак, унинг нақадар ҳақлигини ҳис этамиз. Олигополистлар ўртасида битим тузиш осонгина кечмайди.

Чунки бозорда олиш мумкин бўлган фойдани, таъсир доирасини бўлишиш керак.

Олигополия шароитида ҳукмрон тармоқларда бир хил ёки ўрин босувчи стандартлашган ва табақалашган маҳсулот ишлаб чиқарилади. Стандартлашган маҳсулотларга пўлат, рух, мис, алюминий, цемент ва ҳоказолар, табақалашган маҳсулотларга эса турли русумдаги автомобиллар, кир ювиш машиналари, аппаратлар, маиший электр асбоблари ва бошқаларни киритиш мумкин.

Олигополия тармоқларида йирик уч-тўрт фирма маҳсулот ишлаб чиқаришнинг асосий қисмини назорат қилади. Масалан, АҚШ да автомобилсозликда катта учлик: «Дженерал Моторз», «Форд», «Крайслер», Японияда «Тойота», «Хонда», «Ниссан» компаниялари мавжуд бўлиб, ишлаб чиқарилган автомобилларнинг 90% и улар ҳиссасига тўғри келади.

Олигополия ҳозирги пайтда кенг тарқалган, номукаммал рақобатнинг реал ҳаётдаги ифодасидир.

Олигополия тармоқларига янги фирмаларнинг кириб келиши қийин, чунки мавжуд фирмалар билан рақобатга кириш катта куч, маблағ, вақтни талаб қилади. Буни уддасидан чиқиш жуда қийин. Рақиб қўйган тўсиқларни енгиб ўта олган кучли фирмаларгина тармоққа кириб келиши мумкин.

Номукаммал рақобатнинг яна бир тури **соф монополиядир**. Соф монополияда маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқда битта фирма ҳукмронлик қилади.

Фирманинг ишлаб чиқарадиган маҳсулотини бошқалар ишлаб чиқара олмайдилар. Соф монополияда бу тармоққа бошқаларни кириб келишига тўсиқ кучли, нархни тўла назорат қилади.

Истеъмолчининг соф монополияси тарзида монополия намоён бўлади. Бунда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг истеъмолчиси битта бўлади. Соф монополист миллий бозорда ҳукмрон фирма жаҳон миқёсида шундай мавқега эга бўлмаслиги мумкин. Масалан, **Тошкент авиация бирлашмаси**, **«Ўзбекистон ҳаво йўллари»** ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Айрим фирмалар эса жаҳон миқёсида ҳам шундай мавқени эгаллаши мумкин. Масалан, машҳур «Де Бирс» фирмаси, жаҳон миқёсида олмоғи ишлов бериб, сотишда ҳукмрон мавқега эга. Умуман олганда бозор таркиби ва рақобат турларини аниқ чегаралаш жуда қийин. XIX асрнинг 70-йилларидан XX асрнинг 30-йилларигача иқтисодий назарияда неоклассик йўналиш ҳукмрон мавқега эга бўлиб, улар мукаммал рақобат тўғрисидаги эскирган догмани ҳимоя қилишарди. Уларнинг фикрича, майда мустақил товар ишлаб чиқарувчилар асосий ўрин тутуди, унга мувофиқ равишда иқтисодиётда мукаммал рақобат кураши мавжуд.

Ваҳоланки бозорда монополлашув жараёни жадал кечиб рақобатчилик асослари емириляётган эди.

30-йилларнинг бошларида иқтисодий назарияда айрим олимларнинг фикрича революция юз бердики, унинг натижасида мукаммал рақобат тўғрисидаги догмага барҳам берилди. Кембридж университетининг профессори Жоан Робинсон ўзининг 1933 йили чоп этилган **«Номукаммал рақобатнинг иқтисодий назарияси»** китобида рақобат тўғрисидаги неоконсерватив кенцепцияни қаттиқ танқид қилади. Унинг фикрича, иқтисодий назарияда турли қонуниятларни ўрганиш, тадқиқ қилишни одат тусига кирган мукаммал рақобат шароитларини кўриб чиқиб, монополияни алоҳида ҳодиса сифатида қараш эмас, балки тадқиқотни монополиялардан бошлаб мукаммал рақобатни алоҳида ҳодиса сифатида қараш тўғрироқ бўларди, дейди.

Номукаммал рақобат тушунчасига америкалик иқтисодчи Эдуард Чемберлин катта ҳисса қўшган, у **«Монополистик рақобат назарияси»** (1933) китобида бозордаги реал нархлар соф рақобатга ҳам,

соф монополияга ҳам ён босмайди, аксинча улар ўртасидаги ҳар икки ҳолатнинг нисбатига кўра шаклланади деб кўрсатади. Рақобат билан монополиянинг бирлашуви монополистик рақобат тарзида юз беради. У маҳсулотни табақаланишини вужудга келтиради. Табақаланиш маҳсулотнинг маълум бир хусусиятларига кўра амалга ошади. Масалан, товар маркаси, фирма номи, товарларни ўзига хос, диққатни жалб этадиган қилиб ўраш ёки бўлмаса товарнинг индивидуал хусусиятлари: сифати, ранги, шакли — стили ва ҳоказоларга қараб табақаланиши мумкин. Чакана савдода бу — сотувчининг жойлашган ўрни, яратилган умумий муҳит, сотувчининг иш олиб бориш манераси, ўзини тутиши, ҳалол, ишбилармон сифатида эришган обрў-эътибори, шахсий алоқалари кабиларни ўз ичига олади.

Монополия ва конкуренцияни ҳозирги замондаги нисбатини реал тушуниш соф монополия ҳам, мукаммал рақобат ҳам йўқ экан, унда бозор қандай ҳолатда деган саволга жавоб беришни зарур қилиб қўяди.

Ғарбда ҳозирги замон бозори ҳолатини «**Экономикс**» дарслигининг муаллифлари «*номукаммал рақобат*» деб аташади. Уларнинг ҳаммаси «*мукаммал рақобатдан*» ҳозирги пайтда из ҳам қолмади, унинг ўрнига ўзига хос тарзда монополия билан рақобатнинг бирга қўшилиб кетган шакллари келди деб эътироф этишади. Эркин рақобат классик капитализмга хос. У мукаммал рақобат тарзида XIX асрда фақат Англияда мавжуд бўлган ҳолос, ҳозирги пайтда эркин рақобат кам учрайдиган ҳолат. Ғарб мамлакатларида эркин рақобатни қимматбаҳо қоғозлар бозорида ва фермерлар фаолиятида кўриш мумкин. Индустириал ишлаб чиқариш босқичида молия капитали вужудга келиши билан эркин рақобат ўрнига монополиялар кириб келади. Иқтисодий монопольлашуви фан-техника тараққиётининг таъсири натижасида ишлаб чиқаришнинг концентрацияси кучайшининг қонуний оқибати бўлиб майдонга чиқади. Самуэльсон бу ҳолатга баҳо бериб, йирик ишлаб чиқариш бизнесни монопольлашувига олиб келишини кўрсатади. Монополиялар вужудга келиши, рақобатни чекласа-да, лекин у албатта қолади. Ҳатто ўз бозорларида етакчи роль ўйнайдиган фирмаларнинг ҳам доимо бир-икки кичик бўлса ҳам рақобатчиси бўлади. Ҳозирги вақтда соф монополия тизимига тўғри келадиган бозорни ҳам топиш қийин. Соф монополия кўпинча ноёб маҳсулотга эга бўлиш билан боғлиқ. Аммо, ноёбликнинг ўзи абадий эмас. Ноёб маҳсулотнинг ўринбосари ёки ундан ҳам яхшироғи яратиладики, бу монополияни зил кетишига олиб келади. 80- йилларнинг бошларида АҚШда узоқ масофали телефон алоқаси соф монополия тизимига кирган. «**Америкен телефоун энд телеграф**» компанияси ўз активларининг миқдори жиҳатидан дунёда биринчи ўринда турган. Рақобат кураши натижасида бу тармоққа бошқа компанияларнинг кириб келиши экспресс поч-

та ва сунъий йўлдош алоқаларидан фойдаланишни йўлга қўйилиши бу бозорни олигополияга айлантирди.

П. Самуэльсон ҳозирги замон иқтисодий ҳаётида рақобат билан монополияларнинг қўшилиб кетиши характерли эканини кўрсатиб, рақобат мукамал эмас, балки устун даражада номукамал монополистик характерга эга, дейди.

Реал ва идеал бозор назарияда фарқланади. Назарий жиҳатдан рақобат турлари мукамал рақобат, номукамал чекланган рақобат, олигополия, соф монополия алоҳида ажратиб таҳлил қилинса, реал ҳаётда эса улар кўпинча чирмашиб, туташиб кетган тарзда учрайди.

3- §. Монополия. Бозорда унинг роли ва ўрни

Монополия сўзи юнунча «моно» — битта, «полис» — сотаман сўзларидан таркиб топиб, иқтисодий фаолиятнинг бирор (ишлаб чиқариш, савдо ва ҳоказолар) соҳасида шахс ёки кишилар гуруҳи, давлатнинг якка ҳукмронлигини ифодалайди. Бу ўз табиатига кўра монополиянинг рақобат билан тўғридан-тўғри қарама-қаршилигини билдиради.

Реал ҳаётда бозорда ягона фирма фаолият кўрсатадиган вазиятни топиш қийин. Монополия термини айниқса «соф» монополия дони-мо шартли равишда қўлланилади.

Мукамал рақобат ва «соф» абсолют монополия — бу бозордаги икки кутб, икки мангикий чегарани ифодаловчи назарий абстракция. Уни қуйидаги кўринишда ифодалаш мумкин.

Мукамал рақобат ва монополия

Бозор ҳолати (вазияти)	Мукамал рақобат	Монополия
Сотувчилар сони	Кўп	Битта
Бозорга кириш ва чиқишдаги тўсиқлар мавжудлиги	Йўқ	Бор (бозорга киришга)
Маҳсулот турлари	Маҳсулот бир турда, стандартлашган	Бир маҳсулот
Нарх устидан назорат	Йўқ	Назорат ўрнатилади

Ишлаб чиқаришни индустрлашуви капитални концентрацияси ва марказлашувини талаб этади. Чунки янги техника-технология учун катта капитал керак. Капиталнинг концентрацияси ҳамда

марказлашуви, яъни рақобатчиларнинг бирлашуви кўшилиши эса монополияга олиб келади. Таниқли иқтисодчи М. Фридменнинг фикрига кўра, монополиянинг вужудга келиш манбаи учта: а) техник зарурият; б) ҳукуматнинг бевосита ёки билвосита қўллаб-қувватлаши; в) хусусий келишув.

Монополистик иттифоқларнинг қай тарзда вужудга келишини қуйидаги схема орқали кўриш мумкин.

Иқтисодиётда рақобат кураши икки ёқлама тенденцияда намоён бўлади. Рақобат курашининг ўзи бир томондан монополияга олиб келса, иккинчи томондан монополияларни зил кетишига олиб келади.

Монополиялар ташкил топиши, иқтисодиётдаги қамрови ва бошқа жиҳатлари билан бир-биридан фарқ қилади.

Монополиялар ҳақида фикр юритганда, улар фаолиятини таҳлил этганда унга турли жиҳатдан ёндашиш мумкин.

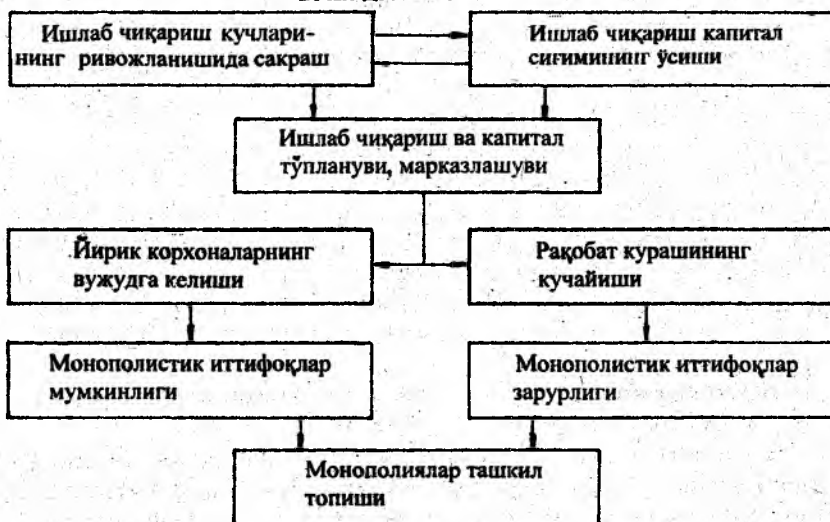
Иқтисодий адабиётларда монополия турлари қуйидагича таснифланади:

Иқтисодиётни қамраб олиш даражасига кўра — маълум тармоқ миқёсида **соф монополия**. Бунда сотувчи битта, бозор бошқа сотувчилар учун ёпиқ. У сотиш учун товарлар миқдори ва нарх устидан тўла назорат ўрнатади.

Миллий хўжалик миқёсида — **абсолют монополия**. Бу давлат ёки унинг хўжалик идоралари томонидан ўрнатилган монополия. Масалан, ташқи савдо бўйича давлат монополияси.

Монопсония (соф ва абсолют) — бунда ресурс ва товарларни сотиб олувчи битта бўлади.

МОНОПОЛИСТИК ИТТИФОҚЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ

Келиб чиқиш сабаблари ва характериға кўра монополиянинг қуйидаги турлари мавжуд:

Монополиянинг келиб чиқиш сабаблари ва унинг турлари

Келиб чиқиш сабаблари	Монополия турлари
Ишлаб чиқаришдаги объектив технологик зарурият, ишлаб чиқаришнинг концентрация (тўпланувчи) даражаси юқори бўлиши зарурлиги	Табийий монополия
Бир марказдан амал қилиш зарурлиги, қонуний асосда вужудга келиши	Легал монополиялар
Рақибларни енгиш мақсадида келишиш	Сунъий монополия
Бозорда бошқалар эгалламаган жой, ишлаб чиқармаган товар, хизматларни қидириш, топиш. Таклиф кўп ёки камлигини ўрганиш	Тасодифий монополия

Табийий монополиялар. Булар ишлаб чиқаришдаги объектив технологик жараёнларнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, ҳамда камёб, эркин тарзда такрор ишлаб чиқариб бўлмайдиган (масалан, металлар, ер участкалари) ресурсларга эга бўлган мулкдорлар ва хўжалик юритувчи корхона-инфраструктуранинг жамият учун алоҳида стратегик аҳамиятга эга тармоқлари киради. Масалан, темир йўл транспорти, энергетика, ҳарбий-саноат комплекси ва ҳоказолар. Табийий монополиялар кўпинча ишлаб чиқаришнинг катта миқёси билан иқтисодий афзалликка, ютуққа эга бўлишлари билан ўзини оқлайди. Бунда товарлар энг кам харажат қилиб ишлаб чиқарилиши билан характерланади. Бошқа шу турдаги фаолият кўрсатадиган кўпгина фирмалар бўлганда бундай натижага эришиб бўлмасди. Одатда, жамият аъзоларининг манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида табиий монополияларга давлат эгалик қилади ёки тартибга солиб туради.

Легал монополиялар. Улар қонуний асосда вужудга келган монополиялар бўлиб, қуйидаги шаклларни ўз ичига олади:

а) патент тизими. Патент ҳукумат томонидан қилинган ихтиро учун фақат ихтирочига бериладиган гувоҳнома, ҳужжат бўлиб, ундан ихтирочи ўз ихтиёрига кўра фойдаланади. Патент деб, овчи-

лик, савдо билан шуғулланиш ҳуқуқини берадиган ҳужжатга ҳам айтилади;

б) муаллифлик ҳуқуқи, унга мувофиқ фақат муаллифлар ўз асарларини маълум бир давр ёки бир умрга сотиш, кўпайтириш ҳуқуқини олишади;

в) савдо белгилари, нишонлари, махсус расмлари, номи, символ-белгилар бўлиб, улар товар, хизмат ёки фирманинг бошқалардан ажратиб туришини таъминлайди. Рўйхатдан ўтказилган савдо нишонларидан рақибларнинг фойдаланиши тақиқланади.

Сунъий монополиялар. Шартли равишда табиий монополиядан ажратиш учун шундай номланади. Бу монополистик манфаатни кўзлаб, корхоналарнинг бирлашувидан иборат. Бу монополиялар бозор таркибини атайлаб ўзгартирадилар:

— янги фирмаларнинг бозорга киришига тўсқинлик қиладилар;

— аутсайдер (монополистик бирлашмага кирмаган корхона)лар учун арзон хом ашё, энергия манбаларидан фойдаланишни чеклайдилар;

— юқори даражадаги (янги фирмаларга нисбатан) технология яратадилар;

— катта капитал сарфлаб, ишлаб чиқариш миқёсини кўпайтириш имконига эга бўладилар;

— яхши йўлга қўйилган рекламалар ёрдамида янги фирмаларни молини касодга учратадилар.

Сунъий монополияларнинг қатор шакллари мавжуд бўлиб, XIX аср охири ва XX аср бошларида уларнинг кенг тарқалган шакллари *картел*, *синдикат*, *трест* ва *концернлар* бўлган.

Картел — бир тармоқдаги бир неча корхоналарнинг иттифоқи бўлиб, унинг қатнашчилари ўз ишлаб чиқариш воситалари ва маҳсулотларига эгалик қилишни тўла сақлаб қолади, маҳсулотларни ўзлари реализация қилишади. Битим, квота-умумий ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуш, сотиш баҳоси, бозорларни бўлиб олиш юзасидан тузилади. Картел тарихан Германияда кенг тарқалган. Ҳозирги замон картелига мисол сифатида «ОПЕК» ташкилотини кўрсатиш мумкин.

Синдикат — бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар бирлашмаси бўлиб, ишлаб чиқариш алоҳида юритилиб, маҳсулот эса ўзаро ташкил этилган идора орқали сотилади. Монополиянинг бу шакли асримиз бошида Россияда тарқалган.

Трест — маълум тадбиркорлар гуруҳининг ишлаб чиқариш воситалари ва маҳсулотта биргаликдаги эгалик қилиши бўлиб, фойда ҳар бирининг қўшган капиталига қараб тақсимланади. Монополиянинг бу шакли АҚШда кенг тарқалган. Трестлар ватани АҚШ ҳисобланади.

Трестлар дастлаб радикал тарзда технологик янгиланиш, эски, қолоқ ишлаб чиқаришни янгилашга олиб келди. Бу ўз навбатида харажатларни пасайтириш ва ишлаб чиқариш масштабини кенгай-

тиришга олиб келди. Трест шаклидаги монополиялар XIX аср охири ва XX аср бошларида электротехника ва автомобилсозликни, кимё, металлургияни ривожлантиришга олиб келди.

Концернлар монополиянинг энг юқори ва мураккаб шакли бўлиб, турли соҳалардаги расман мустақил компаниялардан ташкил топиб, бош компания улар устидан молиявий назорат ўрнатади (VIII боб).

Концернларнинг бошқа монополия шаклиларидан афзаллиги шундаки, биринчидан, расман мустақил, бу озми-кўпми уларга фаолият эркинлигини беради.

Иккинчидан, қайси тармоқ маҳсулоти — хизматларига талаб юқори бўлса, айнан шу соҳага тезда капитал қўйиш имконини беради. Концернлар универсалликнинг афзаллиги билан ихтисослашнининг устунликларини ўзида мужассамлаштиради.

Монополиянинг концернлар шакли тарихан Японияда кенг тарқалган.

Булардан ташқари, монополияларнинг бошқа турлари ҳам бор, лекин улар унчалик кўп тарқалмаган.

Умуман олганда, монополиялар ҳам иқтисодийнинг ривожланишида ўзига хос ўрин тутиб, ўзига хос ижобий роль ўйнайди. Маълум чегарадан ўтгач эса тараққиётга тўсқинлик қилиб, жамият ҳаётига салбий таъсир ўтказиши мумкин.

Лекин бу монополияларнинг вужудга келиши билан рақобат кураши барҳам топади дегани эмас. Рақобат кураши монополия ҳукмронлиги шароитида ҳам муқаррар ва кескинроқ юз беради.

4-§. Рақобат усуллари

Иқтисодий фаолият юритувчи субъектлар ўзаро рақобатга киришар экан рақобатда ютиб чиқиш учун турли-туман услублардан фойдаланишади, «теша тегмаган» янги йўллارни ўйлаб топишади. Уларнинг хилма-хиллигидан қатъи назар умумий томони бор. У нархга келиб тақалади ёки бўлмаса нарх ишгирок этмайди.

Шунга кўра рақобатнинг икки усули бор: нарх воситасида рақобатлашув, нархдан фойдаланмай рақобатлашув.

Уларни қай биридан кўпроқ фойдаланиш иқтисодийда бозорда мавжуд шарт-шароитдан келиб чиқади.

Рақобатнинг дастлабки босқичларида асосий ўринда нарх воситасида рақобат турган. Эркин рақобат даврида рақобат курашининг бош усули товарларни рақибникидан кўра пастроқ нархда сотиш бўлган.

Иқтисодий монополиялашув рақобат кураши усуллари ҳам ўзгартиради.

Нарх воситасида рақобат кураши олиб боришга нисбатан нархдан фойдаланмай рақобат кураши олиб бориш усуллари кенгроқ қўлланила бошлайди.

Рақобат курашида товар сифати, уни сотиш шарт-шароитлари, реклама қилишнинг аҳамияти ортиб боради. Кўп фирмалар ўз маҳсулотларини рақиблариникидан яхшилигини кўрсатиш мақсадида ўзларининг товар белгилари, фирма муҳрлари орқали кўрсатишга ҳаракат қилишади. Савдо билан шуғулланадиган кишиларни махсус кўрик, тестлардан ўтказиб, уларни ширинсухан, жозибали, «истараси иссиқ» бўлишига аҳамият берилади.

Кўпгина товарлар сотилганда кўшимча имтиёзлар, бепул хизматлар жорий этиладики, улар ҳам кўшимча харидорни жалб этади.

Масалан, АҚШ да икки авиакомпания «**Пан Америкэн**» билан «**Дельта**» ўртасидаги рақобат кураши «Дельта» компанияси ғалабаси билан якунланди. Сабаби, бу компания ўз хизматидан 30 марта фойдаланганларга ер шарининг хоҳлаган жойига бепул учишни ташкил этди.

Ёки «**Кока-Кола**» корпорацияси ўз маҳсулотларига кўпроқ потенциал харидорларни жалб этиш учун турли қимматбаҳо ютуқлар жорий қилади.

Нархдан фойдаланмай, рақобатлашув усулларининг ўзгариши жараёнини кузатиб, уни куйидаги босқичларга бўлиш мумкин:

1. 1860 — 1930 йиллар «**Товар сифатини мўлжалга олиш даври**». Бу даврда истеъмолчилар эҳтиёжини ҳисобга олмай, соҳибкор ўз нуқтани назаридан товар сифатини яхшилашга ҳаракат қилган. Бу даврда талаб таклифга нисбатан юқори, рақобат нисбатан кучсиз бўлган.

2. 1930 — 1950 йиллар «**Сотишни мўлжалга олиш даври**». Бунда харидорга реклама ва бошқа услублар ёрдамида таъсир қилиб, юқори даражада товарларни сотишга эришишни таъминлаш кўзда тутилган. Рақобат кураши кучайган. Сотишнинг янги услублари: насияга сотиш, почта орқали сотиш ва бошқалар ёрдамида потенциал харидорларни қондирилмаган эҳтиёжларини қондиришга эришилган.

3. 1950 — 1960 йиллар «**Бозорни мўлжалга олиш**», яъни ниҳоятда юқори сифатли (юқори истеъмол нафлиликка эга) алоҳида талабга эга товарлар гуруҳини ажратиш ҳамда максимум даражада ана шундай товарларни сотишни таъминлаш. Лекин бундай товарларни ажратиш олдиндан режалаштирилган бўлмай, кўпинча тасодиф ва сотувчининг сезгирлиги туфайли амалга оширилган.

4. 60- йиллардан ҳозирга қадар «**Маркетингга асосланиб иш юритиш даври**». У куйидагиларда ифодаланади:

— фирма, корхона фаолиятини узоқ муддат (10—15 йил) га мўлжаллаб бизнес режа тузиш;

— аниқ мақсадга йўналтирилган ҳолда бозор, товар ва харидорларни ўрганиш, тадқиқ қилиш;

— синчковлик билан «ҳисоблаб чиқилган» потенциал харидорларни эҳтиёжларини қондирадиган товарларни, «бозор янгиликлари» бўлган товарларни ишлаб чиқариш;

— талабни шаклланиши ва сотишни рағбатлантиришни комплекс методларидан фойдаланиш;

— мавжуд ахборотлардан тезда хабардор бўлиш, ахборот тўплаш. Бозорларни товарлар билан тўлиб-тошгани кескин рақобат кураши, ФТР натижасида товарлар ассортиментини тезда янгилаш, нозик таъбли турли-туман харидорларнинг талаби ҳозирги пайтда бозорнинг талабини синчковлик билан ўрганишни зарур қилиб қўяди.

Ишлаб чиқарувчилар ўртасида харидорнинг пули учун рақобат курашининг нақадар кескинлигини куйидаги мисолда кўришимиз мумкин. Иккинчи жаҳон урушининг 1 минути АҚШ га 9000 долларга, Вьетнам уруши 22000 долларга тушган бўлса, умуммиллий телеканалда 1 минутлик реклама кўрсатуви 1000000 доллар туради. Уруш қиммат, лекин маркетинг уруши ниҳоятда қиммат.

Рақобатда маҳсулотнинг сифатини ошириш, истеъмолчиларга қанолатли ва қўшимча хизматлар кўрсатиш, кенг реклама ва бошқаларнинг ролини ортиши объектив равишда, аввало фан-техника тараққиётига боғлиқ. Қолаверса, кишиларнинг дунёқараши, руҳиятидаги ўзгаришларга боғлиқ. Бунинг натижаси ўлароқ истеъмолчиларнинг маҳсулот сифатига, кўрсатиладиган «сервиз» хизматларига талаблари орта боради. Нарх билан боғлиқ бўлмаган рақобат усуллариининг кенг қўлланиши нарх воситасида рақобат умуман қўлланилмайди, дегани эмас. Нарх воситасида рақобат кураши мавжуд, келгусида ҳам бўлади. Фақат уни қўллаш усуллари ўзгариб бормоқда. Айтишлик, нархни арзонлаштиришнинг яширин йўлларида фойдаланиш. Нарх воситасида рақобат кейинги пайтларда жаҳон бозорида қўлланиляпти. Рақобат кураши «ҳалол» ёки «фирром» лик билан амалга оширилиши мумкин.

Иқтисодий соҳадаги рақобатда ғолиб чиқиш учун: а) мавжуд қонунларни бузмаслик; б) ички ишларга аралашмаслик; в) жисмоний куч ишлатмаслик ва бошқалар талаб этилади. Шунга қарамай, реал ҳаётда «фирром» усуллар ҳам қўлланиб турилади. Унга саноат жосуслиги (рақибнинг молия режалари, янгилик «*ноу хау*» лари, бошқа сирларини ўғирлаш), рақибини хом ашё, транспортдан маҳрум қилиш, террорчилик уюштириш, оммавий ахборот воситаларида рақибнинг обрўсини тушириш ва бошқалар киради.

Ҳар бир мамлакатда бундай усуллардан фойдаланганлар қонун йўли билан жазоланади.

5- §. Рақобат чекланишидан йўқотишлар

Муккамал рақобатга асосланган бозор модели жамиятнинг ресурслардан рационал фойдаланишини, маҳсулот ишлаб чиқариш учун ижтимоий сарфларни минималлаштиришни ифодалайди.

Номукамал рақобат эса эркин рақобатда эришилган мувозанатдан четга чиқишни билдиради. Рақобат чекланиши, хўжалик ҳаётини монополлашуви жамиятда маълум миқдорда йўқотишларга олиб

келади. Маълумки, монополия энг аввал нархлар устидан назорат ўрнатиши билан ажралиб туради.

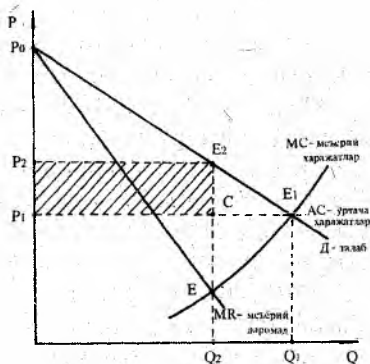
Нарх устидан ҳукмронлик (у доимо нисбатан бўлади) ишлаб чиқариш харажатларини пасайтириш, фан-техника тараққиёти ривожланиши, бозорни стандартлашган товарлар билан тўлдириш, уларнинг нархи кўпчилик сотиб олиши мумкин бўлган даражада бўлиши билан бирга юз берса жамият ютади.

Нарх устидан ҳукмронликни инсонни табиат устидан ҳукмронлик ўрнагишга уринишига қиёс қилиш мумкин. Масалан, ер унумсиз бўлса, унга ўғит солиш ва мелиоратив ишларни бажариш орқали ўзимиз учун табиатдан кўпроқ инъом олишимиз мумкин. Лекин таъсиримиз маълум чегарадан ўтиб кетса, атроф муҳитта салбий таъсир кўрсатамиз, мувозанатни бузамиз. Бу эса яхшилик билан тугамайди.

Монополизация ҳам худди шундай. Маълум чегарадан ўтгач, у жамият учун салбий оқибатлар олиб келади. Айниқса, монополияларни келишиб, сунъий тақчиллик ҳосил этиши энг хавfli саналади. Бунда атайлаб корхона тўла қувват билан ишлатилмайди. Чунки, фойда олишни кўпайтиришга харажатларни пасайтиришдан кўра нархни кўтаришдан ёки, аксинча, рақобат курашини чеклаб, нархни арзонлашувига йўл кўймаслик билан эришиш осонроқ. Шунинг учун талабни таклифга нисбатан устун бўлишини сунъий равишда сақлаб турилади.

Бунинг натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш суръати пасаяди. Харажатларни пасайтиришга интилиш сусаяди. Рақобатни чеклаш туфайли жамият учун бўладиган йўқотишларни фарб иқтисодчиларни чизма ёрдамида қуйидагича ифодалайдилар.

Бирор фирманинг маҳсулот ишлаб чиқариш учун меъёрий харажатлари MC эгри чизигида, меъёрий даромадлари эса MR эгри чизигида ифодаланади. У ҳолда меъёрий даромад билан меъёрий харажатларнинг кесишган нуқтаси E бўлиб, бунда нарх ўртача харажатларга тенг $P = MC = AC$ бўлади (XI боб). Шу маҳсулотга талаб эса D чизигида ифодаланади. Бунда нарх E_1 нуқтаси бўйича ўрнатилади. Бу нуқта MC — меъёрий харажатлар билан талаб эгри чизигининг кесишган нуқтаси. Бунда нарх P_1 даражасида бўлади, таклиф Q_1 бўлади. Нархнинг бундай белгиланиши мукамал рақобат кураши шароитига тўғри келади. Нарх меъёрий харажатларга тенг бўлади. У ҳолда истеъмол тўкинлиги P_1, E_1, P_0 учбурчак майдонига тенг бўлади. Энди рақобат курашини чеклаш натижасида таклиф камайрилиб Q_2 га кўчди, дейлик.

Сабаби шу ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқарганимизда меъёрий харажатлар меъёрий даромадга тенг бўлади. Максимал даражада фойда олинади (VIII боб, 6- §). У ҳолда нарх E_2 нуқтаси даражасида (талаб билан таклиф келишган нуқта) белгиланади, яъни P_2 га тенг бўлади. E_2 нуқтаси E нуқтаси билан бир вертикалда жойлашган $Q_2 < Q_1$ бўлгани учун истеъмол тўқинлиги ҳам камайиб, унинг майдони $P_2 E_2 P_0$ учбурчаги майдонига тенг бўлади. Таклиф миқдори камайтирилиб, нарх ўсиши ҳисобига олинаниган монопол фойда миқдори штрихланган тўртбурчак $P_1 C E_2 P_2$ га тенг бўлади. Лекин асосийси графикда жамият учун соф зарар (соф йўқотишлар) кўриниб турибди. Бу $E E_1 E_2$ учбурчак майдони. Шундай қилиб, монополия гўё «истеъмол тўқинлиги»ни иккига бўлади. Унинг бир қисми ишлаб чиқарувчига, яъни монополияга монопол фойдаси (штрихланган майдон) шаклида тегади. Иккинчи, истеъмолчига тегишли қисми $C E_1 E_2$ ишлаб чиқарувчига тегишли $E C E_1$ ҳеч кимга тегмайди. У жамият учун умуман йўқотилади.

П. Самуэльсон ҳисобларига кўра ана шу монополистик асосида ресурсларни тақсимланиши туфайли жамият томонидан кўрилган зарар АҚШда ялпи миллий маҳсулотнинг 0,5—2% ига тенг экан. Шунинг учун ҳам давлат монополияга қарши, рақобат учун зарур муҳит яратиш учун чора-тадбирлар белгилайди.

6- §. Рақобат муҳити ва уни вужудга келтиришда давлатнинг роли

Бозор иқтисодиётида рақобат кураши бўлиши учун зарур муҳит яратилади. Бу муҳит, энг аввало мулкчиликнинг ва ҳўжалик юриштишнинг турли-туман шаклининг мавжудлиги ва уларнинг ўзаро тенг мавқега асосланишида ифодаланади. Қолаверса, фаолият эркинлиги, ҳар бир кишини танлаш имкониятига эга бўлиши ҳам рақобат учун кенг йўл очади.

Ғарб мамлакатларида бу муҳит узоқ йиллар давомида шаклланган.

Мукамал рақобатнинг сўзсиз афзаллиги билан бир қаторда камчилиги ҳам борки, у ҳам бўлса бозорнинг ривожланиш жараёнида ҳўжалик ҳаётининг у ёки бу соҳасида, монополияларнинг вужудга келишининг осонлиги. Мукамал рақобат тезда номукамал рақобатга айланиб кетиши мумкин. Бу эса иқтисодий плюрализм, иқтисодий демократияни барҳам топишига олиб келади. Иқтисодий демократия эса сиёсий демократиянинг асосидир. Шунинг учун XIX асрнинг охирида саноати ривожланган Ғарб мамлакатлари, энг аввало АҚШ да монополияларни вужудга келишига тўсқинлик қилиш зарурлигини тушуниб етишди. Иқтисодиётда монополияшув тенденциясини пайдо бўлиши билан эркин рақобат чекланади. Соғлом рақобат муҳитини яратишда давлат қатнашиши заруратга айланади. Бу давлатнинг антимонопол сиёсати орқали амалга оширилади. Бу

сиёсат энг аввало, қабул қилинган антимонопол қонунларда ифодаланadi. Дунёда антимонопол қонунчилик нисбатан мукамал тарзда АҚШда олиб борилиши эътироф этилган. Бу соҳада АҚШда катта тажриба тўпланган. АҚШ нинг антимонопол қонунчилиги бу борада қабул қилинган учта асосий қонунга таянади:

1. Шерман қонуни (1890). Қонуннинг асосий маъноси икки пунктда ифодаланган, унда ишлаб чиқариш ва савдони чеклаш мақсадида тузилган битимлар ноқонуний деб эълон қилинади. Монополлаштиришга эришган шахс жиноят қилган ҳисобланади.

2. Клейтон қонуни (1914). Нархлар билан харажатлар ўртасида катта фарқ бўлиб, истеъмолчиларни нарх орқали дискриминация қилиш, мажбурий шартномалар тузиш, рақобатчи корпорациянинг заифлашувига олиб келадиган акцияларни сотиб олишни тақиқлайди. Ундан ташқари директоратларни чирмашиб кетиши, бир фирмани раҳбари бошқа фирмага аъзо бўлишини тақиқлайди.

3. Селлер-Кефвер қонуни (1950). Бу қонунда Клейтон қонунига ўзгартиришлар киритилди. Бунда рақобатчи корпорациянинг заифлашувига олиб келувчи акцияларгина эмас, ишлаб чиқариш фондлари (асбоб-ускуна, бошқа моддий нарсалар)ни сотиб олиш ҳам тақиқланди.

Антитрест қонунчилигини назорат қилиш учун 1914 йилда Федерал савдо комиссияси ҳақида қонун қабул қилиниб, махсус комиссия тузилиб, унинг зиммасига фирром, нопок рақобатчиларни аниқлаш ва уларни танобини тортиб қўйиш юклатилди.

Кейинчалик (1938 йил), Уклер-Ли қонунига мувофиқ истеъмолчиларни алдайдиган, чалғитадиган реклама, ногўғри ахборотларни ҳам назорат қилиш топширилди.

Антимонопол қонунни ҳаётга тадбиқ этишда давлат идораларининг олдида турган энг мураккаб вазифа монополия ўрнатилиши фактини исбот қилиш. Масалан, қандай нархларни юқори ёки атайин пасайтирилган деб айтиш мумкин? Ишлаб чиқаришни қанча улуши монополияни билдиради. Маҳсулотни ишлаб чиқаришни чегаралашнинг қандай даражаси сунъий равишда тақчиллик яратиш деб қаралади.

Булар ҳаммаси ҳар қандай ҳолатларда ҳам бир хилда жавоб берадиган оддий саволлар эмас. Агар йирик корпорация товар (хизмат) нархини пасайтиришга, харажатларни пасайтириш, юқори даражадаги технологияни қўллаш, хўжалик юритиш самарадорлигини кўтариши эвазига эришган бўлса-чи?

Шуни эсда тутиш керакки, давлат сиёсатига истеъмолчилар эмас, ишлаб чиқарувчилар кўпроқ самарали босим кўрсатишади.

Давлат хизматчилари антимонопол қонунни амалга оширар эканлар, икки принцип:

- а) қонунга қаттиқ риоя қилиш;
- б) оқилона иш юритиш принципига асосланади.

Монополлаштириш фактини аниқлаш мақсадида математик услублардан фойдаланиб, Э. Чемберлин, Ж. Робинсон, В. Парето ва бошқа иқтисодчиларнинг назарий концепцияларидан келиб чиқиб, монополистик чеклашларни олди олинади. Масалан, Адлия вазирлиги томонидан белгиланган қарорларни ижро этувчи идоралар фақат жазолаш эмас, профилактика ишларини ҳам олиб боради. Антитрест қонуни компанияларни қўшилиши, бир-бирини ютиши, катталари кичикларини домига тортиши бўйича тузиладиган битимларни қайси бирларини монополияга киритишни кўрсатувчи қўлианма нашр қилинади. Монополия мезонлари бўйича маҳсулотнинг 33% и бир қорхона учун, 50% и иккита қорхона, 66,6% и бештагача қорхона ташкил қилиш учун мўлжалланган. Антитрест қонунлари йирик корпорацияларга қарши қаратилган эмас, чунки унинг катталиги ҳали монополия дегани эмас. Антимонopol тартибга солиш самарали рақобатни амалиётда қўллаб-қувватлашни кўзда тутади.

Тартибга солиш 4 йўналишда олиб борилади:

1. Бозорни монополлаштириш чекланади. Бунда монополлаштириш ишлаб чиқаришни йириклаштириш эмас, савдони жиддий чеклаш нуқтаи назаридан қаралади. Бозорда 60 ва ундан ортиқ улущага эга бўлса, монополлашган деб ҳисобланади. Штатлар ўртасида чет эл билан қилинадиган савдони чеклаш ноқонуний ҳисобланади.

2. Рақобатчи компанияларнинг қўшилиши, бирлашуви тақиқланади. Клейтон қонунини шундай бирлашув монополлаштиришни кучайтириш деб қаралади. Шу асосда бир қанча монополистик бирлашмалар бекор қилинган. Лекин Клейтон қонуни билан иқтисоддаги марказлашув жараёни тўхтатилгани йўқ, АҚШ да ҳар йили 2 минггача фирмалар бирлашуви юз беради. Уларнинг кам қисмини давлат назорат қилади.

3. Монопол нархларни белгилаш тақиқланади. Буни 1914 йилда ташкил этилган Федерал савдо комиссияси назорат қилади.

4. Рақобатни цивилизациялашган ҳолда олиб борилишини қўллаб-қувватлаш. Бундай ҳуқуқий тадбирларни қўллаш зарурлиги фирмом рақобат усулларидан фойдаланишни кучайтиришдан келиб чиқди. Бунга рақибларнинг маҳсулотларига ўхшатиб қалбаки маҳсулотлар тайёрлаш, обрўли товар ва фирма белгиларининг нусхасини тайёрлаб истеъмолчиларни алдаш, рақибларни сирларини хоинлик билан қўлга киритиш ва бошқа шунга ўхшашлар киради.

Айрим рақиблар эса жиноий ишлардан ҳам қайтмайдилар. Бунга ўт қўйиш, террорчилик қилиш, рақибни жисмонан йўқ қилиш ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

АҚШ антимонopol қонунини рақибни енгиш учун рақобатда фирмомлик қилиш, алдаш йўллари билан иш олиб бориш қонунга ҳилоф эканлиги кўрсатилган. Бунда рақибни енгиш учун нархларни пасайтириш (демпинг нархларни қўллаш), озиқ-овқат товар-

ларига, дори, хушрўйлик, тиббиёт ускуналарига қалбаки рекламани ноқонуний деб кўрсатилган.

Ғарбда антимонопол қонунчилик икки мақсадни кўзлайди. Биринчидан, бозорни монополлашувини чеклаш, иккинчидан, рақобатни ҳимоя қилиб, маданий — цивилизациялашган қонун-қоидалар асосида иш олиб боришни йўлга қўйиш. Бу ХХ асрда, айниқса унинг иккинчи ярмида бозор тубдан ўзгарган шароитда, ундаги асосий рақиблар майда товар ишлаб чиқарувчилар эмас, балки йирик монополиялар бозорни эгаллаган шароитда, айниқса зарур бўлиб қолди.

Бозордаги вазият тез ўзгариб туради. Уни ҳисобга олиш қийин, шу боисдан антимонопол қонулар ўзининг ноаниқлиги билан ажралиб туради. Рақобатни чеклаш борасида аниқ аҳвол шундайки, бу қонуларни кенг талқин қилишга тўғри келади. Бу, айниқса, антитрест, антикартел қонунларига тааллуқдир. Бу ерда қонун ва давлат қарорларининг талаби уларни тақиқлаб қўйишдан бошлаб, то маълум муддатга (бир йилгача) уларга рухсат беришгача бўлган талабни ўз ичига олади. Антимонопол қонунларнинг роли уларнинг ўзларида эмас, балки уларни амалга оширишга қодир бўлган махсус маъмуриятнинг ишчанлигидадир, чунки у корхоналар таркиби ва акцияларни тақсимлаш масалаларига аралашади ва баъзи ҳолларда бажарилиши мажбурий бўлмаган тавсиялар беради.

Европа Иттифоқи тўшлаган тажриба ҳам катта аҳамиятга эга. 1957 йил Европа Иқтисодий Уюшмаси ташкил топди. Рим шартномасида уюшманинг барча ҳудудида тўғридан-тўғри ёки эгри (бошқача) йўллар билан монопол нархлар ўрнатиш, ишлаб чиқариш, сотиш, технологик ривожланишни чеклаш, шерикларни камситиш ёки қўшимча шартлар қўйиш ноқонунийлиги белгиланган.

Эркин рақобат қонунлари назоратини Европа уюшмаси комиссияси олиб боради. Бу ижро этувчи идора жарима солиш, битимни қонуний бекор қилиш ҳуқуқига эга. Ҳар йили комиссия 25—30 ҳодисани аниқлайди.

Европа ҳамкорлиги ҳужжатларида кичик ва ўрта корхоналарни — соғлом рақобатлашувчилар, янгиликка интилувчилар сифатида уларга ғамхўрлик қилиш таъкидланган.

Японияда иккинчи жаҳон урушидан кейин антимонопол қонунларни амал қилишини назорат қилувчи адолатли битимлар қўмитаси тузилган бўлиб, у кенг ваколатга ва мустақилликка эга. Бу қўмита томонидан қайд қилинган ва суд томонидан тасдиқланган қонунбузарчилик қаттиқ жазоланади, бундан қонунбузар корпорациялар катта зиён кўриши мумкин.

Давлатнинг антимонопол сиёсати ҳар бир мамлакатда ўзига хос хусусиятга эга, лекин умумий тарзда миллий иқтисодиётда рақобат кураши аллақачон шаклланиб бўлган мамлакатларда рақобат муҳитини сақлаш рақобатни такомиллаштиришга қаратилган бўлса, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда рақобатни янгидан шакллантиришдан иборат.

Антимонопол қонунлар қабул қилиш ва ҳаётга татбиқ қилиш бозор муносабатларига ўтаётган ҳар бир мамлакат учун ҳаётгий заруратдир, чунки эркин рақобатга йўл бермай туриб, бозорни шакллантириб бўлмайди.

Республикамызда рақобат муҳитини яратиш давлатнинг фаолиятисиз ўз-ўзидан амалга ошмаслигини анлаган ҳолда зарур чора-тадбирлар ишлаб чиқилиб, улар амалиётга жорий этилмоқда.

Бу, энг аввало, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, турли мулк шакллари вужудга келтиришни жадаллаштиришда ўз ифодасини топади.

Иккинчидан, рақобатни ўзи тақозо этадиган иқтисодий вазият нархларни эркинлаштиришни амалга оширишда ифодаланади.

Учинчидан, бозор иқтисодиётига ўтиш, албатта цивилизациялашган рақобатни вужудга келтиришни талаб қилади. У давлатнинг иқтисодий монополизмни чеклаш, умуман олганда антимонопол йўл тутишини зарур қилиб қўяди. Шунинг назарда тутиб, Ўзбекистонда монополияга қарши меъёрий-ҳуқуқий асос яратилди. 1992 йили Ўзбекистон Республикасининг «Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида» қонуни қабул қилинди. Қонунга қўшимча равишда уни амалга оширишни таъминлайдиган бир қатор меъёрий-услубий ҳужжатлар ҳам қабул қилинди. Монополияга қарши сиёсат ўтказиш Молия вазирлигига юкланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1996 йил 15 майдаги фармони билан Молия вазирлиги ҳузурида Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш қўмитаси ташкил этилди. Шу қўмита негизида Президент фармони билан 2 август 2000 йилда Ўзбекистон Республикаси Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш давлат қўмитаси ташкил этилди.

Ўзбекистон монополистик бирлашма (корхона)ларни Давлат рестрига киритиш учун мезонлар белгилашда жаҳон тажрибаси ҳамда ўтиш даврининг ўзига хос томонлари ҳисобга олинди.

Сабаби республика иқтисодиётида монопол тармоқлар сони ҳали кўп. Агар корхоналар ишлаб чиқарган маҳсулотни ҳиссаси умумреспублика ёки маҳаллий вилоят миқёсида, товар бозорида, маълум бир турдаги товарлар гуруҳида, ўзаро ўринбосар товарлар ёки бир технологик мақсадлардаги маҳсулотлар орасида 35%дан ортиқ бўлса, бу корхона монополистик бирлашма (корхона)лар Давлат рўйхати-га киритилади. Озиқ-овқат товарлари гуруҳи учун бундай мезон даражаси 20% белгиланган.

Қабул қилинган қонунга кўра бозорда атайлаб тақчиллик ҳосил қилиш, нархларни монополаштириш, рақобатга тўсқинлик қилиш, рақобатнинг фирром усуллари қўллаш ман қилинган. Қонунни бузганлар жавобгарликка тортиладилар.

Шундай қилиб, ҳозирги вақтда республикамызда монополияга қарши тартибга солишнинг қонуний асослари, меъёрий ҳужжатлари яратилди ва давлатнинг монополияга қарши органлари тизими

-ташкил этилди. Бу мамлакатимизда рақобат муҳитини сақлашга хизмат қилади.

Маданийлашган рақобат курашига асосланган бозорни вужудга келтириш учун ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан қатор муаммоларни ҳал этиш керак:

- а) инфляцияни жиловлаш;
- б) бозорни демонополлашувини амалга ошириш;
- в) бозор муносабатлари субъектларини критик массасини, яъни миқдорини яратиш;
- г) бозорни барча турларини ривожлантириш;
- д) бозор типини тўғри танлаш. Ана шу муаммоларни ижобий ҳал этиш мамлакатимиз келажагини қўп жиҳатдан белгилаб беради.

«Иқтисодиётни эркинлаштириш ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантириш билан узвий боғлиқдир. Рақобат бўлмаса бозор иқтисодиётини барпо этиб бўлмайди. Рақобат бозорнинг асосий шартги, айтиш мумкинки, унинг қонунидир»¹.

Шунинг учун ҳам республикада соғлом рақобат муҳитини яратиш, фирром рақобатчиларни бозорда, биринчи навбатда истеъмол товарлари бозорида якка ҳукмрон бўлиб олишга қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракатларга чек қўйишга алоҳида эътибор берилмоқда.

Таниқли иқтисодчи Нобель мукофоти номзоди Василий Леонтьев студентларга бозор иқтисодиёти механизмини тушунтирар экан уни очик денгизда сузиб юрган яхта мисолида кўрсатади.

Яхта сузиб кегиши учун парусни тўлдириб, яхтани ҳаракатга келтирадиган шамол керак, лекин уни ҳаракатини коррективровка қилиш, бошқариш учун рул керак. Иқтисодиётга қиёсласак шамол — бу ишлаб чиқарувчининг моддий манфаатдорлиги. Айнан ана шу манфаатдорлик рақобатга олиб келадики, у ўз навбатида бутун иқтисодиётни ҳаракатга келтиради. Рул эса давлат. Давлат рақобат муҳитини яратиш учун зарур ҳуқуқий база яратиб, уни амалга оширишни назорат қилади.

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Рақобат.	Антимонополия қонунчилиги.
Эркин (такомиллашган) мукам-мал рақобат.	Легал монополия.
Номукаммал (такомиллашмаган) рақобат.	Сунъий монополия.
Олигополия.	Тасодифий монополия.
Монополия.	Картел.
Монопсония.	Синдикат.
Табийий монополия.	Трестр.
Шерман қонуни.	Концерн.
Клейтон қонуни.	Монопол фойда.
Селлер-Кефовар қонуни.	Рақоботни чеклашдаги йўқотишлар.
	Рақобат муҳити.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999 й., 34-бет.

Такрорлаш учун саволлар

1. Рақобат нима? Унинг қандай шакллари биласиз?
2. Рақобат иқтисодиётда қандай аҳамиятга эга?
3. Олигополия ва соф монополия бир-биридан қандай фарқланади?
4. Монополиянинг келиб чиқиш сабабларини кўрсатинг.
5. Рақобат қандай усуллар билан олиб борилади?
6. Рақобат чекланишидан истеъмолчи учун, ишлаб чиқарувчи ва жамият учун йўқотишларни кўрсатинг.
7. Республикамизда рақобат муҳитини яратиш учун қандай чора-тадбирлар қўлланилмоқда?

XI БОБ. РАҚОБАТ ВА БОЗОР НАРХЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1- §. Нарх ва унинг иқтисодиётдаги аҳамияти

Социологларнинг ҳисоб-китобига қараганда инсонларни энг кўп қизиқтирадиган нарса об-ҳаво ва нарх-наво экан.

Нархнинг аҳамиятини тушунтиришнинг ҳожати йўқ. Чунки у ҳар биримизнинг манфаатимизга тааллуқли. Ақлимизни таниб бирон нарсани сотиб олган кунимиздан ёки оила аъзоларимизни қилган харидларидан маиший даражада нарх нима, у кишиларнинг ҳаётида қандай роль ўйнашини ҳис қила бошлаймиз. Нарх қанча юқори бўлса, демак буюм қиммат, уни сотиб олиш учун кўп пул талаб этилади, нарх арзон бўлса, аксинча нисбатан кам пул керак. Лекин нарх, тўғрироғи нархлар фақат шахсий тушунчанигина эмас, балки ижтимоий категорияни ҳам ифодалайди. Нархлар ҳар бир кишининг товар харид қилиши ёки сотишига таъсир қилибгина қолмай, барча иқтисодий жараёнларни ҳам тартибга солади.

Нарх бир томондан нозик, мослашувчан восита бўлса, иккинчи томондан иқтисодиётни бошқаришнинг, бозор механизмининг қудратли қуроли. Нарх тарихий категория бўлиб, унинг вужудга келиши пулнинг вужудга келиши билан боғлиқ. Дастлаб, натурал айирбошлашдаёқ айирбошлаш нисбатлари тарзида намоён бўлган.

Товар шаклидаги, сўнгра металл ва қоғоз пулларнинг вужудга келиши билан нарх товарга тўлаш лозим бўлган пул миқдорини билдирган.

Бу ерда шундай савол туғилади: «У ёки бу товар учун неча пул тўлаш керак?», бошқача айтганимизда, нарх қандай шаклланади, яъни нарх механизми қандай ишлайди? Нарх деганда ўзи нимани тушунамиз?

Нархни ташкил топишига иқтисодий назарияда икки хил ёндашув мавжуд: **классик** ва **неоклассик**. Ана шу икки хил ёндашувдан келиб чиқиб, нархларга икки хил таъриф берилади.

Биринчиси, классик ёндашув, яъни ишлаб чиқариш нуқтаи

назаридан ёндашиш. Бунда нархлар ишлаб чиқариш омиллари, энг аввало меҳнат омили билан боғлиқлиги асосланади. Бунда нарх қуйидагича таърифланади: «Нарх — товар қийматининг пулдаги ифодасидир». Нархни бундай таърифлаганда асосий диққат қийматга қаратилади.

А. Смит ва Д. Рикардо томонидан асос солиниб, кейинчалик Ж. С. Милл томонидан ривожлантирилган меҳнат назариясига кўра, товарнинг қиймати унга сарфланган меҳнат харажатлари билан ўлчанади. Лекин аввал таъкидлаганимиздек у назарий категориялигича қола берди. Чунки амалда товар ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнатни ўлчашнинг иложи йўқ.

Амалда қиймат билан нарх ўртасидаги боғланиш харажатлар принципини қўллаш орқали татбиқ этилди. Унга кўра нарх миқдори товар бирлигини ишлаб чиқариш учун барча омилларга қилинган харажатлар билан ўлчанади, яъни нарх харажатлар асосида шаклланади. Харажатларга маълум миқдорда олинадиган фойданинг қўшилиши натижасида нарх ташкил топади.

Нархни шундай тарзда таърифланиши: а) товар ва хизматларни баҳолашни фақат меҳнат маҳсули бўлган товарлар билан чеклашга; б) харажатлар кўпайган сари нархни қимматлашувини ўринли деб эътироф этишга олиб келади.

Иккинчи, неоклассик нуқтаи назарга кўра «Нарх товарлар ва хизматларнинг нафлиликни баҳолаш воситаси бўлиб, унга тўланадиган пул миқдорини ифодалайди». Нархни бундай таърифлашда икки нарсага: а) нархни товар ва хизматларнинг нафлилик, фойдалилиги билан бевосита боғлиқ эканлигига эътибор қаратилади; б) товар ва хизмат нархи айирбошлаш жараёнидагина юзга чиқиши таъкидланади. Демак, бозорсиз, бозорда юз берадиган олди-сотдисиз нарх ҳақида бир нима дейиш қийин. Фақат бозордагина нарх ўрнатилиши мумкин.

Ҳозирги замон иқтисодий назариясида иқтисодчилар томонидан энг кўп қўллаб-қувватланган неоклассик назария Маршаллнинг баҳо¹ концепциясидир. У қийматни инкор қилиб, фақат аямашув қиймати, яъни баҳо мавжудлигини тан олади. У баҳонинг шаклланишида метёрий нафлилик, ишлаб чиқариш харажатлари, талаб ва таклиф концепцияларини бирлаштириб, ягона концепция тарзида илгари суради: қисқа муддатли мувозанатда нархга нафлилик кўпроқ таъсир кўрсатса, узоқ муддатли даврда ишлаб чиқариш харажатлари муҳим роль ўйнашини кўрсатиб беради.

Ҳар иккисини солиштириб кўриб, нархни таърифлашга бозор механизми нуқтаи назаридан ёндашув нисбатан универсал ҳамда амалий эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

¹ Баҳо ўзбек тилида нарх, ундан ташқари кадр-қиммат, аҳамият маъносига ҳам ишлатилади. Товарлар олди-сотдисига кўпроқ нарх сўзи қўлланилади.

Нарх ва унинг ўсиш даражасига қараб наинки бозордаги вазиятга, конъюнктурага, балки мамлакатдаги иқтисодий ҳолатга ҳам баҳо бериш мумкин. Нархнинг иқтисодий мазмуни, аҳамиятини унинг функциялари тўлароқ кўрсатиб беради. Нарх асосан қуйидаги функция ва вазифаларни бажаради.

1. Ўлчов, ҳисоб-китоб қилиш. Нарх воситасида товарнинг нафлигини таққослаш имкониятига эга бўламиз. Нархлар орқали қилинган сарфлар ва олинган натижани, ишлаб чиқариш ва истеъмол ҳажмини ўлчаш мумкин бўлади. Маълумки, ҳамма нарса ҳам моддий ўлчамли бўлавермайди.

Масалан, созанда ижро этган мусиқа, хонанда ижро этган кўшиқ, шифокор, ўқитувчи меҳнати ва бошқа шунга ўхшаш ишларнинг моддий ўлчами йўқ. Уларни фақат хизматнинг нархига қараб пулда ўлчаш мумкин. Қолаверса моддий ўлчамга эга бўлган тақдирда ҳам ҳамма маҳсулотларни фақат нарх орқалигина умумий кўрсаткичда ифодалаш мумкин. Чунки моддий ўлчамлар турлича ҳисобланиб, уларни бир бутун қилиб қўшиб бўлмайди. Масалан, газ ишлаб чиқариш кубометрда ифодаланса, нефт тоннада, газлама метрда ўлчанади ва ҳоказо.

ЯИМ миқдори бозор нархи асосида ҳисобланиб, аввалги йиллар билан таққосланади. Умуман олганда, ҳар бир оиладан, фирмадан бошлаб то бутун мамлакат миқёсигача нархлар ёрдамида фаолият натижалари ўлчанади, таҳлил қилинади, режалаштирилади ҳамда келгусидаги ўзгаришлар тахмин қилинади, истиқбол белгиланади.

2. Иқтисодийни тартибга солиш. Бозор нархи ва унинг ўзгариш туриши орқали қандай товарлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш зарурлиги аниқланади. Бозор иқтисодиёти товар ишлаб чиқаришга асосланади. Бозор ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчини бир-бири билан боғлайди. Ана шу боғланиш нарх-наво орқали юз беради. Нархдаги ўзгариш бозор ҳолатини белгилайди. У талаб ва таклиф нисбатидан келиб чиқади.

Қандай турдаги товарга талаб юқори бўлса, нархи баланд бўлади, аксинча бўлса нархи паст бўлади. Натижада талабнинг кўпчилиги ишлаб чиқаришнинг ҳажмини кўпайтириш, аксинча таклифнинг кўпчилиги ишлаб чиқариш ҳажмини қисқартириш зарурлигини кўрсатади. Бу ерда нарх ишлаб чиқарувчи фаолиятига ўз-ўзидан эмас, балки унинг оладиган даромади орқали таъсир қилади. Муайян ишлаб чиқариш харажатлари сақланган ҳолда нарх юқори бўлса, фойда кўп бўлади, нарх пасайса фойда камаяди. Агарда нарх қилган харажатларни қопламаса зарар кўрилади. Фойда олган корхона ривож топади, кенгаяди, зарар кўргани банкрот бўлиб ёпилиб кетади. Бунда талаб катта бўлган товарлар ишлаб чиқариш учун кўшимча ресурслар жалб қилинади, зарар келтирган товарлар ишлаб чиқариш тўхтатилади. Шундай қилиб, ресурслар фойда келтирадиган соҳа, тармоқларига оқиб ўтади. Натижада зарур товарлар

таклифи кўпаяди, нархлар тушади. Ўз навбатида ресурслар энди нархи юқори товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш соҳасига кўчади. Шундай қилиб, нархларнинг тебраниб туриши ресурсларни керакли соҳаларга оқиб ўтишини таъминлайди. Нарх фирмаларни керакли маҳсулот ишлаб чиқаришга мажбур қилади. Нарх ана шу йўсинда иқтисодий тартибга солади.

3. Тақсимлаш. Нархнинг бу вазифаси аввалги тартибга солиш функцияси билан боғлиқ. Бозор иқтисодиёти шароитида талаб таклифга қараганда юқори бўлса, юқори нарх орқали харидорнинг пули сотувчи, ишлаб чиқарувчининг чўнтагига ўтиб, уни ана шу харидоргир маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтиришга ундайди, рағбатлантиради. Аксинча, таклиф кўп бўлиб, нархнинг паст бўлиши ишлаб чиқарувчининг, сотувчининг кўзлаган даромадини ололмай, харидорнинг қўшимча наф кўришига олиб келади. Айтайлик, бир ҳафта аввал кўйлак 1000 сўм бўлсин. Харидор келаси ҳафта кўйлак олиш мақсадида бозорга чиққанда кўрдик нарх тушиб 500 сўм бўлибди. Энди у хоҳласа 2 та кўйлак олиши ёки бир кўйлактан ортган пулига бошқа зарур товарни сотиб олиши мумкин. Нарх орқали даромад тақсимланади. У ўз навбатида корхона, соҳа, тarmoқлар ўртасида ресурсларни тақсимланишига олиб келади.

4. Ижтимоий ҳимоя вазифаси. Аҳолининг истеъмол бюджети яшаш минимуми, турли неъматларни истеъмол қилиши, харажатлари ҳажми, таркиби, қолаверса турмуш даражаси, нархлар ва уларнинг ўзгаришига боғлиқ. Нархларнинг ўзгариши кишиларнинг реакцияси, муносабатида жуда сезгирлик билан акс этади. Кишилар нархларнинг ўсиши турмуш даражасини пасайтиради деб қарашади. Одатда, даромадларнинг ортиши, бозордаги товарлар таклифи миқдори, истеъмол таркиби ўзгаришига бунчалик аҳамият берилмайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолининг ночор ва камбағал қатламларига товарлар арзонлаштирилган нархда сотилади. Булар ижтимоий дотациялашган нархлар бўлиб, улар молиявий жиҳатдан давлат бюджети ёки турли хайрия маблағлари орқали таъминланади. Масалан, ғарб мамлакатларида аҳоли камбағал қатламлари учун алоҳида дўконлар мавжуд. Республикамизда нон, шакар каби озик-овқат маҳсулотларига дотацион нарх белгиланади.

Бу нарх ижтимоий ҳимояни таъминласа-да, иқтисодий ўсишни рағбатлантирмайди. Чунки нарх ҳамма учун бир хил бўлади. Улар маълум вақтгача қўлланиб, сўнгра эркин бозор нархларига алмаштирилади. Булардан ташқари, нарх бозор иқтисодиётининг муҳим воситаси сифатида ўзаро боғланган бошқа қатор вазифаларни ҳам бажаради.

2-§. Нарх турлари

Бозор иқтисодиёти шароитида бир-бирини тақозо этувчи, ҳар хил мақсадларда қўлланувчи, турли вазифаларни бажарувчи нарх-

лар мажмуи амал қилади. Нархларга қайси нуқтаи назардан ёндашишга ҳамда иқтисодийда қандай амал қилишига қараб, уларни турли гуруҳларга ажратиш мумкин.

1. Сотиш усули, операцияси, миқёси, соҳаси жиҳатидан нархлар улгуржи, чакана, харид нархлари, хизмат кўрсатиш тарифларидан иборат.

Маҳсулотларни кўтарасига, яъни катта миқдорда сотиш нархлари **улгуржи нархлар** дейилади. Фирмалар, корхоналар, махсус дўконлар, товар биржалари томонидан улгуржи нархлар бўйича сотилади. Одатда, улгуржи нархларда ишлаб чиқарувчилар бир-бирларига ёки воситачиларга маҳсулотларини сотадилар. Улгуржи нархлар ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига, фан ва техника тараққиётининг ривожланишига таъсир қилади. Улгуржи нархлар кўпинча шартнома—контракт нархлари тарзида қўлланилади. Бу нархлар ишлаб чиқарувчиларнинг харажатларини қоплаш ва маълум миқдорда фойда олишини таъминлаш керак. Улгуржи нарх одатда чакана нархнинг 60—80% ини ташкил этади. Товарнинг истеъмолчига чакана савдо тармоқлари орқали доналаб ёки кичик миқдорларда сотилганда кўйиладиган нарх **чакана нарх** дейилади. Чакана нархларда асосан истеъмол товарлари аҳолига, нисбатан камроқ — фирма, ташкилот, тадбиркорларга сотилади.

Чакана савдо орқали, чакана нархларда товарлар пировард истеъмолчига сотилади. Чакана нархларнинг улгуржи нархларга қараганда савдо устамаси миқдори кўп. Савдо устамаси чакана савдо харажатларини қоплаш ва фойда олиш имкониятини беради. Республикамизда савдо устамаси улгуржи нархга нисбатан 20% миқдорда белгиланган. Чакана нарх талаб ва таклифга қараб ўзгариб туради.

Харид нархлари — бу давлат томонидан корхона, ташкилот, аҳолидан сотиб олинadиган маҳсулотларга белгиланади. Харид нархлари бўйича амалиётимизда давлат корхоналардан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари чунончи буғдой, пахта, пилла сотиб олади. Бу нархлар харажатларни қоплаш билан биргаликда ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун зарур жамғаришни таъминлашни ҳам кўзда тутади. Бу нархларнинг алоҳида хусусияти шундаки, маълум ҳолларда харид нархларига устамалар, имтиёзлар кўзда тутилади.

Ўзига хос нарх турларидан бири **тарифлар**дир. Тарифлар хизмат кўрсатиш соҳаларида қўлланилади. Хизмат кўрсатиш жараёнида янги маҳсулот яратилмайди, балки мавжуд маҳсулотнинг сифати ўзгарилади.

Кўпинча, хизмат жараёни уни истеъмол қилиш билан бирга бошланади. Хизмат кўрсатишни иқтисодий фаолият тури сифатида ўзига хос хусусиятга эга эканлиги уларга нарх белгилашда ҳам намён бўлади. Уни **тариф** деб юритилади. Хизматларга тариф белгилаганда фақатгина иш ҳажми эмас, балки вақти, сифати ҳам муҳим роль ўйнайди. Тарифларнинг типик шакли сифатида мисол

қилиб маиший хизматлар — телефон, коммунал хизмат тарифларини кўрсатиш мумкин.

2. Тартибга солиш даражаси ва услубига кўра нархлар қатъий белгиланган, тартибга солинадиган, шартнома ва эркин нархларга бўлинади.

Қатъий нархлар давлат ташкилотлари томонидан белгиланади ва унинг даражаси расмий ҳужжатларда акс эттирилади.

Бу турдаги нархлар асосан давлат иқтисодиётида монопол мавқега эга бўлган мамлакатларда мавжуд.

Бозор иқтисодиётига ўтиш билан қатъий белгиланган нархлардан эркин бозор нархига ўтиб борилади. Бу жараёни либераллаштириш ёки эркин нархларга ўтиш деб юритилади.

Тартибга солинадиган нархлар — бу давлат идоралари томонидан тартибга солинадиган нархлардир. Давлат солиқ имтиёзлари бериб, нархни туширишни рағбатлантириши мумкин. Ёки айрим товарларга нарх миқдорини чеклаши мумкин. Бу албатта нархларнинг ўсиб кетишининг олдини олади. Лекин, унинг қатор камчиликлари бор. Нархни юқори чегарасини давлат томонидан белгилаб қўйиши ишлаб чиқариш ҳажмини камайтиришга олиб келиши мумкин. Сабаби нарх кетган харажатларни қоплаб ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкони даражасида фойда олиш имконини бермайди. Натижада товар тақчиллиги вужудга келади. Бу ўз навбатида қатъий белгиланган нархлар каби, нолегал — чайқов бозорини вужудга келишига сабаб бўлади.

Бозор иқтисодиёти шароитида тартибга солинадиган нархлар давлат томонидан мамлакатдаги шарт-шароитга кўра татбиқ этилади. Бунда давлат нархнинг юқори чегарасини белгилаб қўяди. Айтайлик, рентабеллик даражаси, фойда нормаси 50% дан ошмаслиги кераклиги кўрсатилган бўлса, демак маҳсулотга сарфланган харажатлар 800 сўм бўлса, унинг нархи 1200 сўмдан ошмаслиги керак. Одатда, кўпинча бундай нархлар жамият ҳаётида муҳим ўрин тутадиган товар ва хизматларга нисбатан қўлланилади. Ҳозирги пайтда жуда кўп мамлакатларда ана шундай товарлар 15—20% ни ташкил этади.

Шартнома нархлари — олди-сотди қилиш юзасидан шартнома асосида келишилган нарх бўлиб, у шартнома ҳужжатларида расмийлаштирилади. Ҳозирги пайтда шартномаларда алоҳида бўлим нарх масаласига бағишланади. Унда кўпинча нархнинг абсолют миқдори эмас, балки нархнинг диапазони (*дан* бошлаб *гача*, чегараси) ёки бу нархларни давлат, бозор, жаҳон нархлари билан алоқаси кўрсатилади. Шунингдек, шартномада кўрсатилган нархларни ўзгартириш мумкин бўлган ҳолатлар, айтайлик инфляция, янги қонунларни қабул қилиш кабилар изоҳланади.

Эркин нархлар. Номининг ўзи кўрсатиб турибдики, бу нархлар бозордаги талаб ва таклиф асосида белгиланади. У бозордаги мувоzanат нархи бўлади.

Бу баҳолар халқ истеъмол молларининг барча турлари ёки аҳолига кўрсатиладиган хизмат тарифларида намоён бўлади. Савдо ташкилотларининг турли дўконларида, деҳқон бозорида, истеъмол бозорида ё бошқа турдаги бозорларда ҳар куни биз чакана нархларни кўрамыз.

Юқоридаги санаб ўтилган нархлар турли меъёрий ҳужжатларда ўз ифодасини топади. Улғуржи ва чакана нарх прейскурантлари, нарх каталоглари, смета-нормалар, нарх китоблари каби ҳужжатлар шулар жумласидандир. Аҳолига ҳужжатлар ёки биржа эълонлари орқали маълум қилинадиган баҳолар — номинал нархлар деб аталади. Бундай ҳужжатлар нархлар ҳақида ахборот банкини тузиб нарх сиёсатини юритишда замонавий компьютерлардан фойдаланиш имкониятини беради.

Маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналар билан савдо ташкилотлари ўртасида олдиндан келишиб олинган ва белгиланган баҳо келишилган нарх дейилади. Бу нархлар давлат белгилаган қатъий нархдан ҳам, эркин бозор нархларидан ҳам фарқ қилиши мумкин, ammo фақат келишилган муддат давомида амал қилиши билан бошқа нархлардан ажралиб туради. Бундай нархларни қўллашда тегишли назорат жорий этилиши керак. Чунки монополия товарлар тақчиллигидан фойдаланиб, келишилган ҳолда нархни сунъий ошириб, халқ ҳисобидан фойда кўриши ёки чайқовчилик воситасига айланиши мумкин.

Товарларни ишлаб чиқарувчи (сотувчи) билан уни истеъмол этувчи (харидор) ўртасида битимга биноан ҳар икки томонни розилигига қараб белгиланган нархлар шартнома нархлари дейилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган нархлардан ташқари турли жиҳатларига кўра гуруҳларга ажратилган нарх турлари хилма-хил.

Иқтисодий таҳлил қилиш статистикада иқтисодий тараққиёт даражаси, эришилган натижаларни таққослаш учун ўзгармас ёки қиёсий нархлардан фойдаланилади. Чунки реал ҳаётда нархларга инфляция таъсир этади. Буни ҳисобга олинмаса ногўри хулоса чиқариш мумкин.

Янги турдаги товар ишлаб чиқариш йўлга қўйилаётганда, янги ўзлаштириладиган товар, хизмат, материал, ярим фабрикалар, энергия, ишлаб чиқариш учун объектлар қуришда лойиҳа баҳолари қўлланилади. Янги товар хизматлари сифатини аниқлаш учун қўлланиладиган баҳолар базис нархлари бўлади. У намунавий нарх сифатида хизмат қилади. Халқаро савдода ҳам базис нархлар ишлатилади. Агарда товарнинг сифати келишилгандан фарқ қилса, базис нарх бошланғич нарх сифатида хизмат қилади.

Монополиялар томонидан маҳсулотларни ишлаб чиқариш баҳосидан баланд ёки паст қилиб белгиланган нарх — монополия нархи деб аталади. Одатда, монополиялар сотадиган товарларнинг нархини юқори, бошқа фирмалардан оладиган маҳсулотлар нархини эса паст қилиб белгилашади.

Максимал ва минимал чегаралари белгиланган баҳолар *лимит нархлари* деб аталади. Бу нархлардан янги товарни бозорда қайси нархда ўтишини синаб кўриш ва янгиликларни рағбатлантириш учун фойдаланилади.

Ернинг, сувнинг, ҳар хил ер ости қазилмаларидан олинадиган хом ашёларнинг ва ҳайвонот дунёсининг ўз нархлари бор.

Қонун билан тақиқланган фаолият учун яширин нархлар мавжуд.

Жаҳон бозорида товар ва хизматлар жаҳон нархлари асосида олди-сотди қилинади. Бозорларни эгаллаш мақсадида демпинг нархлари белгиланиши мумкин. Бу нархлар бозордаги мавжуд нархлардан паст даражада белгиланади. Уни хусусий фирмалар қўллаши ёки давлатнинг ўзи белгилаши мумкин.

Умуман, нархлар хилма-хил бўлиб, у иқтисодий тизимда ўзига хос мустақил йўналишни ташкил этади. Нархлар оламини яхши бириш, тушуниш бозор иқтисодиёти шароитида ниҳоятда катга аҳамиятга эга.

3- §. Нархлар шаклланишининг харажатлар механизми

Нарх механизми ўз ичига нархлар ва нархларни ташкил топишини олади. Нарх уни ташкил этувчи, унинг миқдорини белгиловчи омилларга боғлиқ.

Нарх товар ва хизматларга тўланадиган пул бирлиги миқдорини ифодаласа, нархни ташкил этиш эса шу пул миқдорини аниқлашнинг, белгилашнинг қоидалари, усулини ифодалайди.

Нархни ташкил этиш механизми **бир томондан**, нарх ва нархни ташкил топиши омиллари ўртасидаги алоқа, иккинчи томондан нархни ташкил топиш усули, уни вужудга келиш технологияси, амал қилиши ва вақт мобайнида ўзгаришини ифодалайди.

Нархни ташкил топишида икки усул мавжуд:

1. Харажатлар механизми.
2. Бозор механизми.

Харажатлар механизми асосида нарх бевосита ташкил топади. У ишлаб чиқариш ва муомала харажатларига боғлиқ. Бунда асосан ўртача харажатлар олинади. Иқтисодиётда ишлаб чиқариш харажатлари таркибида меҳнат харажатлари бошқа харажатларга нисбатан кўп. Одатда, меҳнат харажатлари сарфланган вақт ҳамда соатбай иш ҳақи миқдоридан келиб чиқиб, бошқа харажатларга қўшилади. Шунинг учун меҳнат харажатлари икки омил — меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақи даражасига боғлиқ. Товар ишлаб чиқарувчи ва сотувчи нарх орқали ўз харажатларини қоплабгина қолмай, маълум миқдорда фойда, даромад ҳам олиши керак. У ҳолда нархни ташкил топиши формуласини қуйидагича ифодаласа бўлади:

$$P = AC + p_{\phi}$$

Бу ерда АС — товар бирлиги учун қилинган ўртача ишлаб чиқариш ва муомала харажатлари; ρ_{ϕ} — ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) томонидан товарларни ишлаб чиқариш ва сотишдан олинган фойда.

Фойдани назарий жиҳатдан турлича талқин этилиши, қонунийлиги ҳақидаги фикрларни бир четга йиғиштириб, харажатлар устига кўшилган кўшимча ҳақ тарзида қарасак, у харидор учун ўзига хос солиқ. Уни давлат эмас, балки сотувчи қўяди. Фойда олиш имконияти ишлаб чиқарувчини у ёки бу турдаги товар ишлаб чиқариш ва сотиш учун ўз маблағини қўйишга ундайди.

Нарх ташкил топишининг харажатлар механизми том маъноси билан марказлашган режали бошқариш асосида белгилаб қўйиладиган нархларга тўғри келади. Шу билан бирга, бозор иқтисодийти шароитида ҳам харажатлар механизми элементларидан фойдаланилади. Нархларга устама кўпинча акцизлар ёки бошқа солиқлар солишдан солиқ тарзида кўшилади. Нархлардан чегирма эса, бу давлат дотациялари бўлиб, у товарни харажатларидан паст нархда сотиш имконини беради.

Агарда давлат у ёки бу турдаги товарни сотиш ва истеъмол қилинишини кенгайтиришдан манфаатдор бўлмаса, ҳамда шу товар ва хизматлар ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаса, яъни кундалик эҳтиёж учун зарур бўлмаса, у ҳолда кўшимча акциз ва бошқа эгри солиқлар киритиб давлат бюджети фойдасига даромадлар кўпайишига эришади. Масалан, спиртли ичимликлар, тамаки маҳсулотлари, қимматбаҳо металллардан тайёрланган буюмлар, тақинчоқлар ва ҳоказо.

Агарда кундалик эҳтиёж учун зарур молларнинг нархлари истеъмолчиларнинг кенг қатлами учун қимматли қилса, унда давлат идоралари скидка жорий этади. Бу скидка давлат ёки маҳаллий бюджетлардан пул дотациялари билан қопланади. Бунда товар истеъмолчига скидка миқдорича харажатлар механизми асосида белгиланган нархдан арзон сотилади, лекин ишлаб чиқарувчилар зарар кўришмайди, чунки у бюджетдан қопланади.

Шундай қилиб, марказлашган режали иқтисодийтда бозор мувозанатига эришишнинг ўзига хос йўлидан фойдаланилган.

Иқтисодийтда харажатлар механизми, энг аввало таклиф нархига таъбир кўрсатади. Сотувчи ишлаб чиқариш ва муомала харажатларини қоплаш ҳамда маълум миқдорда фойда олишни кўзлайди. Бозор қонунилари амал қилган ҳолатда эса улар фақат ўз харажатларини қоплаш эмас, харидорнинг нархга муносабатига қарашга мажбур. Бунда сотувчилар гоҳ ўртача харажатлардан паст (ликвидацион нарх) нархда ёки харажатларига тенг (зарар келтирмайдиган даражада) нархда сотишга мажбур бўлади.

4-§. Нархлар шаклланишининг бозор механизми

Мукамал рақобат шароитида нархнинг ташкил топиши. Маълумки, иқтисодийтдаги бош муаммо бу алоҳида истеъмол ва ишлаб

чиқаришдан бошлаб, то макроиқтисодиёт даражасигача мувозанатга эришишдир.

Бозор иқтисодиёти мувозанатга эришишда уч нарсага таянади: *нарх, талаб ва таклиф, рақобат*. Бунда талаб ва таклиф нисбати, рақобат ҳам охир-оқибат нарх орқали ифодаланади.

Бозор унинг аниқ шаклидан қатъи назар товарлар — хизматлар бозорими, молия бозори ёки меҳнат бозорими нарх орқали талаб ва таклифни мувозанатга келтиради.

1. *Нархларни ўзгариши* ишлаб чиқарувчилар учун ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгартиришни мўлжалга олишга хизмат қилади. Нарх техника-технологияни ўзгартиришга таъсир қилади. Охир-оқибат мавжуд шаклланган даромадлар даражасида маҳсулотнинг ким томонидан истеъмол қилинишини ҳам белгилайди.

2. *Талаб ва таклиф*. Уларнинг нисбатини ўзгариши. Нархни тебраниши, ўзгариши туфайли охир-оқибат шундай нарх белгиланадики, унинг натижасида талаб ва таклиф мувозанатга келади, ўз навбатида ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасида ҳам мувозанат ўрнатилади.

3. *Рақобат*. Ҳар бир ишлаб чиқарувчининг мақсади максимал даражада фойда олиш, демак ўз фаолиятини кенгайтириш. Бу сўзсиз рақобатга олиб келади. Агарда у ёки бу турдаги товарнинг таклифи кўп бўлса, сотувчилар ўртасида рақобат кураши кучаяди. Ҳар бири ўз товарини сотиш учун нархини туширишга мажбур бўлади. Бу ишлаб чиқаришни қисқартиришга олиб келади. Агарда талаб таклифга қараганда кўп бўлса, харидорлар ўртасида рақобат кураши кучаяди. Ҳар бири тақчил бўлган товарни қўлга киритиш учун бандроқ (нарх) ҳақ тўлашга рози бўлади. Бу шундай турдаги товар чиқаришни рағбатлантиради.

Рақобат бозор механизмининг зарур элементи. Лекин рақобат характери турлича, у бозор мувозанатига эришишга катта таъсир кўрсатади. Нарх ташкил топишининг харажатлар механизмига классик сиёсий иқтисод назарияси асос бўлган бўлса, бозор механизмига неоклассик иқтисод назарияси асос бўлади.

Эркин рақобат курашига асосланган шароитда нархнинг қандай ташкил топишини Маршалл шундай тушунтиради.

Маршаллнинг фикрича, олди-сотди қилгунга қадар товарнинг гўёки икки нархи мавжуд бўлади. *Сотувчи нархи* ва *харидор нархи*. Бир томондан, ҳар бир сотувчи ўз товарини қимматга сотишни ўйлайди, лекин бу нарх харидорни қаноатлантирмаса сотувчи ўз товарини сота олмай қолиш хавфи бор. Иккинчи томондан, харидор иложи борича товарни арзонроққа сотиб олишга ҳаракат қилади, лекин сотувчини бу нарх қаноатлантирмаса, у товарсиз қолиши мумкин. Сотувчининг нархини энг паст даражаси шу товарни ишлаб чиқариш учун кетган харажатларни қоплаши керак. Харидор берган нархнинг юқори даражаси эса меъёрий нафлиликка тенг бўли-

ши керак. Улар ўртасидаги савдо то харидор билан сотувчи нархи мос келгунча давом этади. Ҳамда ана шу мувофиқ келган нарх бозор нархи ҳисобланади. Шундай қилиб, сотувчининг нархи классик қоида бўйича шаклланади. Харидорнинг нархи эса маржинал қоида бўйича шаклланади. Реал нарх эса ана шу ҳар иккисини нисбати асосида шаклланган ўртача даража бўлади. Кўриниб турибдики, неоклассик назарияда ўзига хос икки ёндашувни синтези юз бериб, янгича нуқтаи назар вужудга келди. Бу янгилик нарх бозорда талаб билан таклиф ўртасидаги нисбат асосида ўрнатилишида ифодалангани.

Бунда нарх қанча юқори бўлса таклиф шунча кўпаяди. Талаб камаяди ёки аксинча. Бозорда нарх талаб ва таклифнинг мувозанатга келиши томон ўзгаради. Нарх талаб билан таклиф мувозанатини тиклайди. Шундай қилиб, бозор механизми, бошқача айтганимизда нарх давлат аралашмай талаб ва таклифни тартибга солади. Маршаллнинг фикрича, бу нозик механизмга давлат аралашуви керак эмас. Ҳар қандай аралашув, ҳаттоки яхши ниятда қилинган бўлса ҳам кучлар балансини бузади. Охир-оқибат чекланган камёб ресурслардан самарасиз фойдаланишга олиб келади. Маршалл талаб ва таклиф асосида нархнинг шаклланишини тушунтирар экан, уларга таъсир этувчи омилларга ҳам эътибор беради. Ундан ташқари, талаб ва таклиф эластиклиги тушунчасига асос солади.

Нарх ташкил топишининг бозор механизми деб, бу бозордаги вазиятга кўра нархнинг шаклланишига айтилади. Маълумки, бозор турлари ниҳоятда кўп, агар шу нуқтаи назардан қарасак, нархни ташкил топишини бозор механизми деганда жуда кўп механизмларни тушунамиз. Бозор механизми яна шундай хусусиятга эгаки, бу механизмни «пружина, винтлар» ҳаракатини кўра олмаймиз. Шунинг учун ҳам Адам Смит «кўзга кўринмас қўл» иборасини ишлатган. Ҳатто аукционда ўзаро савдолашишда шундоққина ҳаммасини сотувчини ҳам, харидорни ҳам ҳис қилиб билиб тургандайсиз, лекин айнан нима уларни у ёки бу қарорга келишга мажбур қилди («Худо билади») билолмаймиз. Фақат тахмин қилишимиз мумкин. Айнан ана шу жараён, куч нархни ташкил топиш механизми бўлади. Нарх тўғрисида турли назарийчилар ўз фикрларини асослашга қанчалик уринмасинлар, бир нарса аниқ, яъни товарнинг ҳақиқий қиммати бозорда юзага чиқади. **Эркин бозор буюк ва гениал баҳоловчи.** Бошқа ҳеч нима уни ўрнини боса олмайди. Бозор йўқми, демак объектив нарх ҳам йўқ. Лекин бу қоида эркин рақобат кураши чекланмаган бозорга тегишли. Мукамал эркин рақобат кураши шароитида бозорда қандай мувозанат ўрнатилади ва нарх белгиланади? (Бу масала VII бобда кўриб чиқилган.)

Рақобат курашининг чекланиши, яъни номукамал рақобат кураши шароитида нархнинг шаклланиши мукамал рақобат курашидагидан фарқланади.

Ишлаб чиқарувчини мақсади юқори даражада фойда олиш

экан, бу мақсад номукаммал рақобат шароитида қандай юз беришини таҳлил қиламиз.

Бунинг учун икки фирмани олайлик. Бири мукаммал рақобат кураши шароитида, иккинчиси номукаммал рақобат кураши шароитида иш олиб борсин.

Биринчи фирма хоҳлаганча товар сотиши мумкин, лекин у нархга таъсир кўрсата олмайди. Чунки худди шундай товар ишлаб чиқарувчи бошқа фирмалар кўп. Буни чизмада куйидагича кўриш мумкин (а расм).

Ундан шундай муҳим хулоса чиқиши мумкин. Фирма бозорга қанча кўпроқ товар чиқармасин, у нархга таъсир кўрсата олмайди. Фойдани кўпайтиришнинг асосий йўли харажатларни пасайтириш.

Номукаммал рақобат шароитида талаб камайиб борувчи эгри чизиқ тарзида бўлади. Фирма қанча кўп (Q) товар чиқарса шунча

нархини тушириш мумкин. Чунки шундай товар ишлаб чиқарувчиларнинг сони чекланган. Монополист фирма бозорга катта ҳажмда товар чиқарса, унинг нархи камаяди.

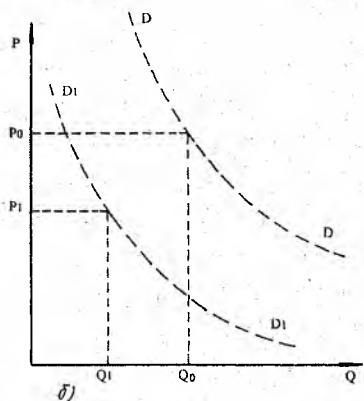
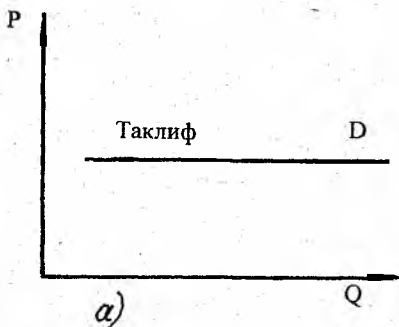
Агар фирма соф тўла монополист бўлмаса нарх P ни арзонлашуви DD эгри чизиқни чапга D_1D_1 га кўчишига олиб келади. Рақобатдош фирма туфайли нарх тушган тақдирда ҳам камроқ миқдорда товар сотилади.

Бу чизмадан куйидаги муҳим хулосани чиқариш мумкин: талаб эгри чизигига қараб фирма мукаммал ёки номукаммал рақобат кураши шароитида эканлигини аниқлай оламиз. Номукаммал рақобат шароитида қандай қилиб максимал фойда олиш мумкин? Буни икки усул билан таҳлил қилиш мумкин:

1. Ялпи даромад ва ялпи харажатларни таққослаш.

2. Меъёрий даромад билан меъёрий харажатларни таққослаш орқали. Буни куйидаги жадвал ёрдамида таҳлил қиламиз. (Жадвал А. Пезентининг «Очерки политической экономии капитализма» китобидан олинган.)

Ҳар бир кўшимча миқдордаги товарни сотиш учун нархини пасайтириш кераклигини назарда тутиб товар миқдори кўпайтирилади.

1	2	3	4	5	6	7
Ишлаб чиқарилган товар миқдори	Ўртача харажатлар	Умумий харажатлар	Меъёрий харажатлар	Нарх	Ялпи даромад	Меъёрий даромад
1	24	24	24	41	41	41
2	21,75	43,5	19,5	39	78	37
3	19,75	59,25	15,75	37	111	33
4	18	72	12,75	35	140	29
5	16,5	82,5	10,5	33	165	25
6	15,25	91,5	9	31	186	21
7	14,25	99,75	8,25	29	203	17
8	13,5	108	8,25	27	216	13
9	13	117	9	25	225	9
10	12,75	127,5	10,5	23	230	5
11	12,75	140,25	12,75	21	231	1
12	13	156	16,25	19	228	-3
13	13,5	175,5	19,5	17	221	-7
14	14,25	199,5	24	15	210	-11
15	15,25	228,25	29,25	13	195	-15
16	16,5	264	36,75	11	176	-19
17	18	306	42	9	153	-23
Q	AC	TC	MC	P	TR	MR

Ишлаб чиқарилган товар миқдори (1- устун) кўпайиши билан умумий харажатлар TC (3- устун) ортиб боради. Ўртача харажатлар AC (2- устун) эса маълум миқдоргача, мисолимизда 9- маҳсулотгача камайиб, сўнгра кўпайиб боради. Сабаби меъёрий харажатлар MC (4- устун) маълум чегарагача пасайиб, сўнгра ортишни бошлайди (VIII боб).

Таклиф кўпайган сари нарх P (5- устун) тушиб боради. Ялпи даромад ёки тушум TR (6- устун) ҳам маълум чегарагача ўсиб, сўнгра пасайишни бошлайди. Чунки маълум чегарагача, мисолимизда 11- маҳсулотгача нархни пасайиши ишлаб чиқариб сотилган товар миқдорини кўпайиши билан миқдор эффекти устунлиги туфайли ялпи даромадни ўсишига олиб келади. 12- маҳсулотдан бошлаб эса нархнинг пасайиши эвазига сотиш миқдорини кўпайтириш орқали компенсация қилиш мумкин бўлмай қолади, ялпи даромад қисқара бошлайди. Натижада ҳар бир кейинги маҳсулот 11- сига қадар аввалгисига нисбатан меъёрий даромад MR (7- устун) олиб келган бўлса, 12- маҳсулотдан бошлаб зарар келтиради.

Фирманинг ялпи даромад чизмаси номукамал рақобат шарои-

тида тепалик шаклида бўлади. Бундан кўриниб турибдики, ялпи даромад билан ялпи харажат ўртасидаги фарқ 9-маҳсулотда максимум даражада бўляпти.

Максимум даражадаги ялпи даромад 11- маҳсулотда, лекин кўп фойда 9- маҳсулотга тўғри келяпти.

Фойдани аниқлашнинг юқори кўрсатилганидек **иккинчи йўли** меъёрий даромад билан меъёрий харажатларни таққослаш.

Меъёрий даромад — бу қўшимча сотилган товардан олинадиган даромад. У TR_n дан TR_{n-1} ни айириб, яъни кейинги товарни сотиб, олинган даромаддан аввалгисини айириб топамиз.

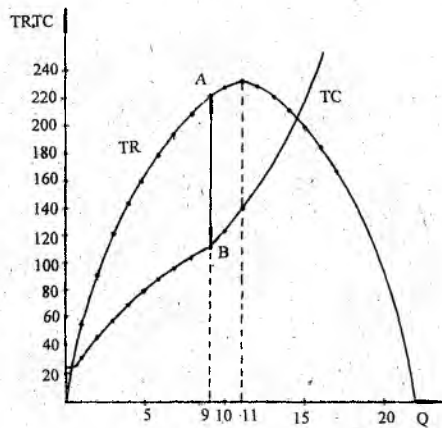
Эркин рақобат курашида фирма нархга ҳеч қандай таъсир кўрсата олмас эди. У ҳолда фирма 1 донга товарни 41 бирликка сотса, 2 донасини 82 бирликка сотади, меъёрий даромад 41 га тенг, 3 донаси $3 \times 41 = 123$ га тенг, меъёрий даромад яна $123 - 82 = 41$ га тенг. Демак, эркин рақобат шароитида меъёрий даромад унинг нархига $MR = P$ тенг. Номукамал рақобат шароитида қандай бўлишини кўриб чиқайлик.

Номукамал рақобат шароитида аввалгисига нисбатан кўпроқ сотиш учун товар нархи пасайтирилади. Бу тадбиркорга бир томондан ютуқ. Кўпроқ ялпи даромад олиш имкониятини берса, иккинчи томондан маълум йўқотиш. Сабаби нархни тушириш ҳар бир навбатдаги товарни сотиб олинадиган даромад, яъни меъёрий даромадни камайишига олиб келади.

Масалан, 3 та товарни 37 бирликдан сотилса, бу билан 41 га ёки 39 га сотиб олиши мумкин бўлганларга ҳам 37 дан сотилади. Зарар $2 + 2 = 4$. Бу зарарни 37 дан айирилса $37 - 4 = 33$ меъёрий даромад бўлади. Лекин ишлаб чиқарувчини, сотувчини фақатгина олинадиган даромад эмас, олинадиган фойда қизиқтиради. Бунинг учун олинган даромадни қилинган харажатлар билан таққослаш керак.

Маълумки, ўртача харажатлар ёй шаклида бўлиб, маълум миқдор товар ишлаб чиқаргунча пасайиб, сўнгга ўсишни бошлар эди. Мисолимизга қайтиб, абстракт рақамлар асосида уни кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Ёдга солайлик $TC = Q \times AC$, яъни умумий харажатлар ўртача харажатларни товар миқдорига кўпайтмасига тенг: $21,75 \times 2 = 43,50$; $MC = TC_n - TC_{n-1}$, яъни меъёрий харажатлар n миқдор товар ишлаб чиқариш учун сарфланган умумий харажатлардан $n-1$ товар учун

сарфланган умумий харажатларнинг фарқига тенг: $43,5 - 24 = 19,5$;
 $TR = Q \times P$, яъни ялпи даромад ишлаб чиқарилган товар ва унинг
нархини кўпайтмасига тенг: $39 \times 2 = 78$.

$MR = TR_n - TR_{n-1}$, яъни меъёрий даромад n та товар сотишдан
олинган ялпи даромад билан $n-1$ та товарни сотишдан олинган ялпи
даромад фарқи $78 - 41 = 37$.

2, 3, 4 устунлардаги рақамлар, фирма монополистни ишлаб
чиқариш харажатларини кўрсатса, 5, 6, 7 устунлар сотиш шароити
тини кўрсатади.

Мукамал рақобатда мувозанат $MC = P$, яъни нарх меъёрий да-
ромад билан тенг бўларди. Демак, $MC = MR = P$.

Фирманинг тўла мувозанатга эришуви Жоан Робинсон таъкид-
лаганидек икки шароитни бажаришни талаб этади:

1. Меъёрий даромад харажатларга тенг бўлиши керак.

2. Нарх ўртача харажатларга тенг бўлиши керак (ўртача харажат-
лар нормал фойдани ҳам ўз ичига олади):

$$MC = MR = P = AC.$$

Монополист фирманинг бозорда ўзини тутиши ҳам ана шу меъ-
ёрий даромад ва меъёрий харажатларга боғлиқ. Сабаби, ҳар бир
кўшимча ишлаб чиқарилган маҳсулот маълум миқдорда ялпи даро-
мад, кўшимча даромад олиб келади, шу билан бирга умумий ха-
ражатларни ҳам кўпайтиради. Фирма доимо ана шу икки кўрсаткич:
меъёрий даромад билан меъёрий харажатни таққослаши керак. Меъ-
ёрий даромад билан меъёрий харажат ўртасидаги фарқ мусбат бўлса,
фирма ишлаб чиқаришни кенгайтиради. Меъёрий харажат билан
меъёрий даромад тенг бўлганда мувозанатга эришилади. Лекин унда
нарх даражаси қандай бўлади, $MC = MR = P = AC$ формуласи сақлана-
дими?

Жадвал рақамларига мурожаат қиламиз. Монополист юқори нарх
белгилашга ҳаракат қилади. Лекин у 41 белгиласа битта товар со-
тади, ялпи даромад 41 бўлиб, фойдаси $(41 - 24) = 17$ ни ташкил этади.

Фойда — бу ялпи даромад билан умумий харажатлар фарқига
тенг. Агар монополист нархни тушириб 35 га келтирса, у ҳолда у
4 та товар сотади, умумий даромади $140(34 \times 4)$, фойдаси $68(140 - 72)$
бўлади. Ана шундай тарзда нархни тушириш туфайли умумий
фойда олишни кўпайтириш мумкин. Лекин уни қайси чегарага ту-
шириш мумкин. Бу меъёрий даромад билан меъёрий харажатлар тенг-
лашгунча давом этади, жадвалдаги рақамларга қарасак бу 9- товарни
сотишимизда юз берар экан.

Айнан ана шу ҳажмда товар ишлаб чиқаришимиз энг кўп фой-
да келтирар экан. Яъни $225 - 117 = 108$. Агар нархни 25 дан пастга ту-
ширсак мисолимизда 23 га, 10 та товар сотилар экан. Лекин меъ-
ёрий харажатлар 10,5 га, аввалписидан $10,5 - 9 = 1,5$ га кўтарилар экан.
Бу умумий фойдани $(230 - 127,5) = 102,5$, $108 - 102,5 = 5,5$ га камайиши-
га олиб келади.

Номукаммал рақобат шароитида **фирма мувозанатига**, яъни меъёрий харажатлар билан меъёрий даромадлар $MC=MR$ мувозанатига ўртача харажатларнинг минимал даражасига етмай эришилади. Бунда нарх ўртача харажатлардан юқори бўлади.

Мукаммал рақобатда $MC=MR=P=AC$.

Номукаммал рақобатда эса $(MC=MR) < AC < P$.

Шундай қилиб, максимум фойдани ва ялпи даромад билан умумий харажатларни маҳсулот ишлаб чиқаришнинг турли ҳажмларида таққослаб ёки меъёрий даромад билан меъёрий харажатларни таққослаб топиш мумкин. Максимум даражада фойда ялпи даромад билан умумий харажатларни фарқи максимал бўлганда ёки меъёрий даромад билан меъёрий харажат тенг ($MC=MR$) бўлганда олинар экан. Ҳар икки усул ҳам бир хил натижа беради. Бунда нарх мисолимизда 25 га тенг. Буни 340 ва 341- бетдаги расмларда кўриш мумкин.

Жамият учун кўпроқ маҳсулотни камроқ харажатлар билан ишлаб чиқарган афзал, лекин бу монополист фирмани табиатига тўғри келмайди. У нархни тушириб фойдани камайтиришни истамайди. Фойдани максималлаштириш учун маълум даражада сунъий тақчиллик яратади, яъни нисбатан чекланган миқдорда товар таклиф қилади. Бунинг натижасида мисолимизда айтайлик, энг кам ўртача харажатлар 12,75, энг юқори ялпи даромад 231 бўлганда, нарх 21 бўларди. Нархни 25 даражасида ушлаб туриш учун 11 та эмас, 9 та таклиф қилади. Бу қачонгача давом этиши мумкин? Бу ҳол шу тармоққа янги фирмалар кириб келишига боғлиқ. Агарда бошқаларни шу тармоққа кириб келиши учун тўсиқлар нисбатан юқори бўлса, монопол фойда олиш барқарор характерга эга бўлади.

Иқтисодий назарияда монопол ҳукмронлиги даражасини ўлчаш учун Лернер индекси қўлланилади. (А. Лернер инглиз иқтисодчиси бўлиб, бу кўрсаткични XX асрнинг 30- йилларида таклиф қилган.)

$L=P-MC$. Бунда P билан MC , яъни нарх билан меъёрий харажатлар ўртача фарқ қанча катта бўлса, монополиялар ҳукмронлиги шунча юқорилигини кўрсатади. L катталиги 0 билан 1 орасида бўлиб, мукаммал рақобат шароитида Лернер индекси табиий нолга тенг бўлади.

Мукаммал рақобат ишлаб чиқариш омилиларини бир тармоқдан иккинчисига эркин оқиб ўтишини таъминлайди. Шунинг учун мукаммал рақобатда неоклассик мактаб вакиллари таъкидлаганидек фойданинг нолга томон яқинлашуви, интилиш тенденцияси аниқ намоён бўлади (нолга интилиш деганда — нормал фойдага тенглашуви тушунилади).

Агарда ресурсларни эркин оқиб ўтишида тўсиқлар пайдо бўлса, бу монопол фойдани ҳосил бўлишига олиб келади.

Олигополия шароитида нархнинг ташкил топиши

Юқоридаги мисолимиз «соф монополия»га тегишли. Ҳаётда бундай вариант нисбатан кам. Ҳозирги замон бозор таркибини «олигополия» билан характерлаш тўғрироқ бўлади.

Бунда бир неча йирик фирмалар ишлаб чиқариш ва сотишни асосий қисмини ўз қўлларида сақлайдилар.

Бозорнинг олигополия шароитида ҳолатини Херфиндал (Н) индекси билан ифодалаш мумкин. Бу индекс бозорда фирманинг улушини олдиндан баҳолаш имконини беради. Ҳар бир фирманинг улушини S ҳарфи билан белгилаб, ҳар бир фирманинг улушини квадратга кўтариб, ҳаммаси қўшилади. Масалан, бирон фирма бозорга ҳамма тармоқ ишлаб чиқаришининг 50% ини чиқарса, у ҳолда $S=50\%$ бўлади. Энди фирмаларни сонини ҳам аниқлашимиз керак.

Херфиндал индекси

$$H = S_1^2 + S_2^2 + S_3^2 + \dots + S_n^2 = \sum_{i=1}^n S_i^2$$

Агарда соф монополия бўлса, яъни тармоқ ягона фирма ($n=1$) дан иборат бўлса, Херфиндал индекси 10000 га тенг, яъни $S=100\%$; $H=S^2=100^2=10000$. Агарда тармоқда улушлари тенг иккита фирма бўлса $H=50^2+50^2=5000$. Мукамал рақобатга яқинлашган сари бу индекс пасайиб боради. Айтайлик, тармоқда улуши бир хил 100 та фирма бор дейлик, у ҳолда $H=1+1+1+\dots+1+100$.

Херфиндал индекси ҳар бир фирманинг бозор улуши ва тармоқдаги фирмалар сонига ҳам боғлиқ. Айтайлик, тармоқлардаги фирмалар сонига қараб 5 та фирма, 6 та фирма бор тармоққа қараганда юқорироқ даражада концентрацияга эга деган хулосага келиш мумкин. Лекин бу ерда уларнинг улушига эътибор берилмаяпти. Уларни улушини ҳисобга олсак, тамомила бошқача хулосага келиш мумкин. Масалан, 6 та фирманинг биттасини улуши 50%, қолганлари 10% дан, у ҳолда $H=50^2+(10^2 \times 5)=7500$. Агарда тармоқда 5 фирма бўлиб, уларнинг улуши тенг 20% дан бўлса, унда индекс $H=20^2 \times 5=400 \times 5=2000$. Демак, 6 та фирмага эга бўлган тармоқда концентрация даражаси 5 та фирма бор тармоққа қараганда юқори.

Герфиндал индексини ҳисоблашдан мақсад бозор ҳолатини аниқлаш. Унга қараб тармоқдаги бирон фирма бозор нархига таъсир қила оладими, йўқми аниқланади.

Бу ерда алоҳида кўрсатиб ўтиш керакки, **олигополия шароитида рақобат устун даражада нархдан фойдаланмай (нархсиз) олиб борилади.**

Маълумки, бу усулдаги рақобат кураши кўшимча харидорларни товар сифатини ошириш, реклама, сотишдан кейин кўрсатилган хизматлар ва бошқалар эвазига жалб қилади.

Ҳар бир олигополия нархни тушириши ёки кўтариши бошқаларни ҳам худди шундай қилишга ундашени ҳисобга олади. Ёки бўлмаса рақиблари нархни кўтармасликлари мумкин. У ҳолда нархни кўтарган фирма махсулотига талаб қисқаради. Бу қисқариш нархни кўтарганга қараганда кўпроқ бўлади.

Шунинг учун олигополистларга нарх воситасида рақобат кураши олиб боргандан нархдан фойдаланмай рақобат қилиш афзалроқ бўлиб қолади. Ҳар бир фирма «нарх уруши» натижасида юз бериши мумкин бўлган катта йўқотишлардан ўзини муҳофаза қилади. Олигополистлар рақиблар, лекин гўё бир қайиқда сузаётган «кишилар»га ўжшашади. Улар ҳаддан ташқари йирик бўлгани учун биронтасининг ноҳўя ҳаракати қайиқни ағдариб юбориши мумкин, яъни кўпроқ даромад оламан деб қилган ҳаракати, аксинча фақат ўзи учун эмас, бошқалар учун ҳам зарар билан якунланиши мумкин. Чунки, у белгилайдиган нарх ва ишлаб чиқариш миқдори бошқа олигополистлар қўйган нарх ва ишлаб чиқариш ҳажми билан боғлиқ. Шунинг учун у ўзича нарх кўтара ёки тушира олмайди. Бошқалар билан бир битимга келиши учун антимонопол қонун йўл қўймайди. Яширин келиши ҳам хатарли. Чунки, рақибни келишилгани бўйича фаолият юритишига тузилган иттифоққа ишонмайди. Қандай йўл тутиш, нима қилиш керак? Ана шу вазият иқтисодий назарияда «ҳибсга олинганлар дилеммаси»¹ деб аталувчи «назарий ўйин» ёрдамида таҳлил қилинади.

Айталик, икки ҳибсга олинган шахс жиноят қилишда айбланыпти. Бу жиноятни улардан бири бўйнига олиб, айбни шеригига юкласа, уни 3 ой, шеригини 10 йил қамоқ жазосига ҳукм қилиш мумкин. Агар ҳар иккиси бўйнига олса, 5 йилдан жазо олади. Агарда ҳар иккаласи ҳам бўйнига олмаса, улар қўйиб юборилади. Уларни келишиш учун иложи йўқ, чунки турли камераларда сақланади. Ҳар бири қандай қарорга келиши номаълум. Албатта, ҳар иккиси ҳам озодликка чиқишни хоҳлайди. Бунинг учун нима қилиш керак, айбни бўйнига олиш керакми ёки йўқ. Ҳамма гап ана шунда. Бунда агарда шериги айбни бўйнига олса энг маъқули иккинчиси ҳам айбни бўйнига олиши керак. Унда ҳар иккиси 5 йилдан ўтиради.

Иқтисодиётда шундай вазият учун тенг кучли икки хил ечим мавжуд. Биринчиси Парето ечими бўйича қарор қабул қилиш (ҳар иккисини ҳам қўйиб юборилади). Ҳар иккиси учун ҳам энг маъқул қарорга келинади. Бу бозор қатнашчиларининг биронтаси бошқаларига зарар етказмай аҳволини яхшилашга олмайдиган вазиятга хос.

Иккинчиси Нэш ечими бўйича қарор қабул қилиш (ҳар иккиси ҳам бўйнига олади). У рақиблардан ҳеч қайсисини ўзича қарорини ўзгартириши билан ютуғини кўпайтира олмайдиган вазиятга хос.

¹ Дилемма (юнон *olis* — икки ва *lemma* — тахминан) — бир-бирига зид бўлган икки имкониятдан бирини танлаб олишга мажбур бўлиш.

Шундай қилиб, ҳар бир олигополист ўз стратегиясини рақибини қандай чора қўллаши мумкинлигини ҳисобга олиб ишлаб чиқади ва ана шу икки вазиятдан келиб чиқиб қарор қабул қилишади.

Шунинг учун **Олигополия шароитида нарх ўзини маълум даражада стабиллиги билан фарқ қилади.**

Эркин рақобат кураши ва соф монополия шароитида ишлаб чиқарувчилар тўла автоном бўлиб, уларни биргаликда келишишлари учун зарурият ҳам, имконият ҳам бўлмаган. Бу зарурият монополистик рақобат шароитида табақалашган маҳсулот ишлаб чиқарувчиларда ҳам йўқ.

Олигополия шароитида фирмаларда **қўшимча мақсад — олигополия миқёсида ялпи фойдани максималлаштириш мақсади юзага келади.** Чунки, биргаликда, келишилган ҳолда иш юритиш туфайли ҳар бири алоҳида фаолият кўрсатганига қараганда кўпроқ фойда келтиради. Ҳар бир олигополист ўзи учун хатарли очиқ нарх рақобатини ҳам ҳисобга олган ҳолда рақобат курашини нисбатан чеклайдилар.

Олигополияларни ўз маҳсулотлари нархини, бозор нархини келишишлари **нархда лидерлик** номини олган. Бу нарх рақобатдан воз кечишни ифодалайди. Унинг маъноси шуки тармоқнинг олигополист фирмалари ўз маҳсулотларига нархни шакллантириш ва уни ўзгартиришда шу тармоқдаги лидер компанияга мослашадилар. Одатда, лидер компания шу тармоқдаги энг йирик фирма бўлиб, унинг нархларини ўзгариши бошқаларга мўлжал бўлади.

Яна шунини эслатиш керакки, лидер компания иқтисодий жиҳатдан бошқалардан анча юқори турса-да, у фақат ўз сўзини ўтказиш — диктат қилишга асосланмайди. У нархни шакллантиришда бошқа унга «эргашадиган» компаниялар манфаатларини ҳам ҳисобга олади. Шу фирмаларнинг харажатларини қоплаш билан бирга фойда олиш, ўз товарларини сотиш имконини беришни ҳам эътибордан четда қолдирмайдилар. Масалан, АҚШ да автомобилсозликда «Женерал моторз», Швейцарияда озиқ-овқат саноатида «Нестле» ва ҳоказо. Нархдаги лидер ўз вақтида талабни ўзгаришига қараб ёки харажатларини ўзгаришига қараб ўзининг нархини ўзгартириши керак.

П. Самуэльсон ва Нордхаус олигополиянинг уч типини кўрсатишади:

1) яширин олигополия; 2) ҳукмронликка асосланган олигополия; 3) монополистик рақобатга асосланган олигополия. (Экономические науки, 1990, 7- сон, 114- бет.)

Биринчи ҳолда деб кўрсатишади муаллифлар, олигополистлар тўла, ҳар томонлама келишиб олишлари мумкин. Унда бозор нархи бозорда ягона монополист ҳукмронлик қилган вазиятдагидек ўрнатилади.

Иккинчи ҳолда тармоқнинг энг йирик фирмаси 60—80% тармоқ маҳсулотини ишлаб чиқаради. Ўзини қандай тутиш шу фирманинг ўзига боғлиқ. У қисман майда фирмаларга бозорни бир қис-

мини кечиши мумкин, лекин у бозорда соф монополист сифатида иш юритиши мумкин.

Учинчи ҳолда кўпгина сотувчи ва олувчилар бўлиб, ҳар бирининг бозорга кириши ва бозордан кетиши эркин ҳамда бир фирманинг бозорга кириши ёки кетиши бошқа фирмалар нархига таъсир этмайди. Бу жиҳати билан у мукамал рақобатга асосланган бозорга ўхшайди. Фарқи шундаки, бунда товарларни табақалашуви (айнан бир хил эмас, нимаси биландир фарқ қилувчи) мавжуд бўлиб, ҳар бир сотувчининг товарига талаб пасайиб боради, уни графикда тасвирласак пасайиб борувчи эгри чизик тарзида намоён бўлади.

Бунда рақобат курашида кўпроқ рекламадан фойдаланилади.

МОНОПСОНИЯ ШАРОИТИДА НАРХЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Аввалги таҳлилимиз монополияларни нархга таъсир қилишига қарагилган эди. Лекин нарх фақат сотувчилар томонидан эмас, олувчилар томонидан ҳам назорат қилиниши мумкин. Бунда асосий ролни монопсония ўйнайди. Агар *монополия* «битта сотувчи»ни билдирса, *монопсония* битта харидор-истеъмолчини ифодалайди.

Монопсония шароитида бозорда битта истеъмолчи мавжуд, унга товарларини сотмоқчи бўлганлар кўпчиликни ташкил қилади.

Унга ўз маҳсулотини таклиф қилган фирмалар ўз технологияси имкониятлари, қолаверса харажатлари жиҳатидан ҳар хил. Монопсонист ўз эҳтиёжини қондирар экан, товар сотиб олиш ҳажмини кенгайтиришдан наф олишни ўйлайди, бунинг учун ўз шартини кўяди. Кўриниб турибдики, олувчи битта, сотувчилар кўп бўлса, рақобат энг аввало сотувчилар ўртасида кетади. Бунда улардан ҳар бири ўз товарини сотиш мақсадида нархини пасайтиради.

Маълумки, монополист нарх устидан ҳукмронлигини ўтказиб, ишлаб чиқариш ҳажмини эркин рақобат шароитидаги ишлаб чиқариш ҳажмидан паст миқдорда ушлаб туради. Монопсонист қанча миқдорда сотиб олиши мумкин? Мукамал рақобат даражасидан кўпми ёки кам? Бу саволга жавоб бир хил эмас, ҳаммаси тармоқнинг таклиф шартлари ҳамда мувофиқ равишда таклиф нархлари даражасига боғлиқ. Лекин уни ўрганишдан олдин монопсонист сотиб олаётган товарини хусусиятларига таклиф шартлари боғлиқ бўладими деган саволга жавоб беришимиз керак. Чунки, бу саволга жавобнинг ижобий ёки салбийлигига кўп муаммолар боғлиқ. Таҳлил қилиб қараб албатта деб жавоб берамиз. Сабаби монопсонистнинг шартлари ўзларига тўғри келмаса бошқа харидорни фақат узок муддат бузилмай, товар кўринишини йўқотмай ва ҳоказо жиҳатлари билан талабга жавоб берадиган товар ишлаб чиқарувчиларгина излашлари мумкин. Бунда монопсонист шартига иложсиз бўйсунадиган, тез бузиладиган маҳсулот эгалари бўлади. Бу ерда, энг аввало қишлоқ ҳўжалиги ишлаб чиқарувчиларини кўрсатиш мумкин.

Монополия кўпинча меҳнат бозорларида ўрнатилди. Лекин узоқ вақт бузилмайдиган товар эгаларига ҳам ягона сотиб олувчи ўз шартини ўтказиши мумкин. Сабаби, бошқа сотиб олувчи бўлмаса, иложсиз сотувчилар бу шартга кўнишга мажбур бўлади. Масалан, монополист «Де Бирс» олмослар сотиб олишда турли мамлакатлардаги олмос чиқарувчиларга ўз сўзини ўтказди.

Монополист ўзи сотиб оладиган товар ҳажмини ўзгартириш орқали нархга таъсир кўрсатади. Шунинг учун (монополист нуқтаи назаридан) бозорда таклиф нархи бутун тармоқнинг ўртача харажатлари динамикасини ифодалайди. Тармоқнинг ялпи таклифини шу тармоқдаги турли фирмаларнинг ўртача харажатларини ифодаловчи эгри чизиқ характерлайди.

Монополист учун таклиф эгри чизиғи тармоқнинг ўртача харажатлари эгри чизиғидир. АС — эгри чизигининг ҳар қандай нуқтаси монополистнинг маълум миқдорда товар сотиб олиши учун таклиф этилган нарх даражасига тўғри келади.

Монополист учун таклиф нархи:

а) камайиб борувчи; в) ўсиб борувчи бўлиши мумкин.

Мукамал рақобатдан номукамал рақобатга (харидор томонидан) ўтилиш билан таклиф эгри чизиғи горизонтал ҳолатини ўзгартириб, шакли тармоқнинг ўртача харажатлари (АС) эгри чизиғи шаклини олади.

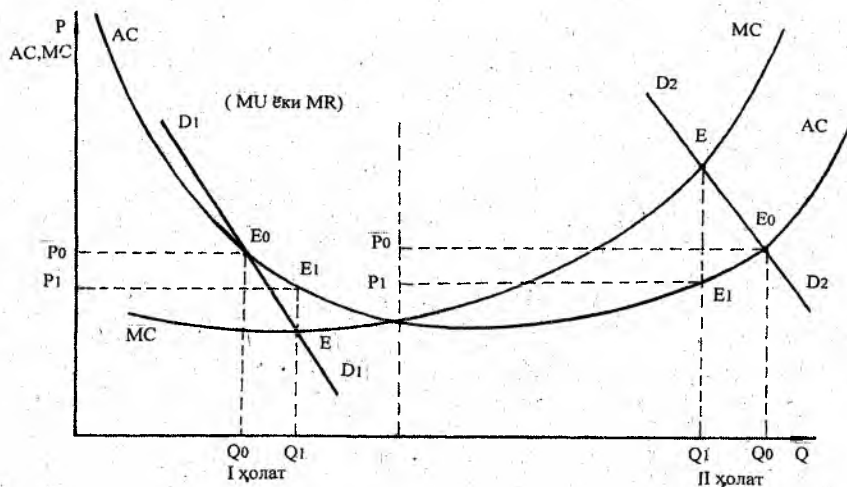
Биринчи ҳолда монополист технологик даражаси нисбатан юқори, унинг харажатлари камайиб борувчи тенденцияга эга фирмалар билан иш юритади. Иккинчи ҳолда монополист ўртача харажатлари ўсиб бораётган фирмаларнинг маҳсулотларини сотиб олишни ифодалайди.

Шундай қилиб, монополист сотиб олаётган маҳсулотта таклиф нархи пасайиб борувчи ёки ўсиб борувчи бўлиши мумкин. Шунга қараб монополистнинг сотиб олиш нархи ҳам ўзгаради. МС—монополистнинг меъерий харажатлари (яъни, сотиб олиш нархи), АС — ишлаб чиқарувчиларнинг ўртача харажатлари (яъни, сотиш нархи), ДД — талаб (олинган товар) миқдори.

Биринчи ҳолда ҳар бир қўшимча birlik маҳсулотни сотиб олиш учун монополист олиш нархини пасайтиради, унинг маҳсулот сотиб олиш учун меъерий харажатлари пасайиб боради. Монополист томонидан сотиб олинаётган товарга тўланган пул, унинг харажатлари ҳисобланади. У ҳолда МС эгри чизиқ АС эгри чизиғига нисбатан пастроқда жойлашади.

Нима сабабдан шундай бўлади? Монополист товарларни сотиб олар экан, ишлаб чиқарувчилар ўртасида ўз товарини сотиш учун рақобатдан фойдаланиб товарни сотиб олишим мумкин, лекин арзонроқ деб ўз шартини кўяди.

Бунда Е нуқта МС (меъерий харажатлар) билан Д₁ Д₁ монополист харидорнинг талаби (меъерий даромади MR ёки меъерий нафдлиги) кесишган нуқта. Шу миқдордаги таклиф бўйича нархни топиш учун таклиф эгри чизиғи АС (ўртача харажатлар)га верти-

кал ўтказамиз. АС таклиф билан шу вертикал бўйича учрашган таклиф E_1 нуқта бўлиб, унга Q_1 миқдор ва P_1 нарх тўғри келади. Бу нарх аввалги P_0 нархдан арзон. Сотиб олинган товар ҳажми аввалгисидан кўп.

$$Q_1 > Q_0; \quad P_1 < P_0.$$

Иккинчи ҳолда монополист ўсиб борувчи таклиф нархи билан, яъни товар сотиб олиш учун меъерий харажатларни ўсиб бориши билан тўқнашади. Бунда ҳам биринчи ҳолда кўрганимиздек MC билан D_2 , E нуқтада кесишади. Лекин бу ерда MC (меъерий харажатлар) AC ўртача харажатлардан юқори, E нуқта бўйича AC га вертикал чизиқ ўтказсак, талаб бўйича E_1 нуқтани топамиз, у Q_0 миқдорга ва P_1 нархга тўғри келади. Бунда $Q_1 < Q_0$; $P_1 < P_0$.

Монополист харажатлари юқори бўлган фирмалардан товар сотиб олганда, ҳар бир қўшимча сотиб олинган товарга ошиб бораётган нарх бўйича пул тўлаши мумкин, лекин у кам миқдорда сотиб оламан деган шарт кўяди. Натижада товарга белгиланган P_1 нарх мукаммал рақобат шароитида сотиш мумкин бўлган P_0 нархдан паст. Бунга у мукаммал рақобат шароитида сотиш мумкин бўлган миқдорни камайтириш орқали эришади. Харид ҳажмини монополист ўзининг харажатларидан келиб чиқиб белгилайди ва ҳар икки ҳолатда ҳам нархни мукаммал рақобат шароитига қараганда паст белгиланишига эришади.

5- §. Фойдани максималлаштириш ва нарх дискриминацияси

Мукаммал рақобат шароитида монополистнинг нарх устидан ҳукмронлиги талабнинг эластиклиги билан чамбарчас боғлиқ. Тенг шароитда харидорлар талабининг эластиклик даражаси қанча қатъий

бўлса, монополист фирманинг юқори нархлар белгилаш учун имконияти шунча юқори бўлади. Бу билан шундай вазият вужудга келиши мумкинки, монополист фирма ва харидорлар учун, ўз бозорини ажратиши афзалроқ.

Фирма бир товарини турли истеъмолчилар гуруҳига турли нархларда сотиши мумкин. Лекин нархлардаги фарқ бу ишлаб чиқариш харажатларидаги фарқдан келиб чиқмаган. Харажатлар тенг, бир хил. Ана шу тарзда сотиш амалиётда нарх дискриминацияси дейилади. Бу ерда *дискриминация* сўзи бирон-бир кишини ҳуқуқини чеклашни эмас, балки бўлинишни, ажратишни ифодалайди. *Нарх дискриминацияси* деб, бир хил товарни турли истеъмолчилар қатламига табақалаштирилган ҳолда сотишга айтилади.

Нима сабабдан фирма маълум ҳолларда нарх дискриминациясидан фойдаланади. Бунда нархни тушириш билан қўшимча харидорларни жалб қилиш кўзда тутилади. Бир табақа харидорлар юқори нарх билан бу товарларни сотиб олмайдилар, хизматлардан фойдаланмайдилар. Лекин нархни шундай тушириш керакки, қолган юқори нарх бўйича сотиб олиш имкониятига эга харидорлар юқори нархда, айрим пайтда нарх дискриминациясини амалга оширгунча бўлган даражадан ҳам юқори нархда сотиб олсин. Нисбатан «арзон» бозорга ўтишмасин.

Фирма бозорни ажратиб бой, зодагонлар табақаси учун товарларга мувозанат нархдан юқори, камбағалларга эса паст нарх бўйича сотса кўпроқ фойда олади.

Нарх дискриминацияси муаммоларига А. Пигу, Ж. Робинсон ва бошқаларнинг илмий ишларида катга аҳамият берилган.

Ж. Робинсон ягона бозорнинг ажратилиши фойдали эканини таъкидлайди. Агарда монополист ҳамма бозорда ягона нарх белгиласа унинг қўшимча товар сотишдан олган меъёрий даромади ажратилган бозорга сотганига қараганда кам бўлади. Чунки, у турли бозорда шу товарга талабнинг эластиклиги даражасидан келиб чиқади. Фирма-монополист ажратган бозорлардан бири зодагон табақалар учун мўлжалланган. Бу ерда эластиклик даражаси паст, нархни кўтарса ҳам улар шу миқдорда сотиб олиша беради. Иккинчи бозорда эластиклик юқори, харидорлар нарх тушишига қараб олади-ган товарлар миқдори кўпаяди.

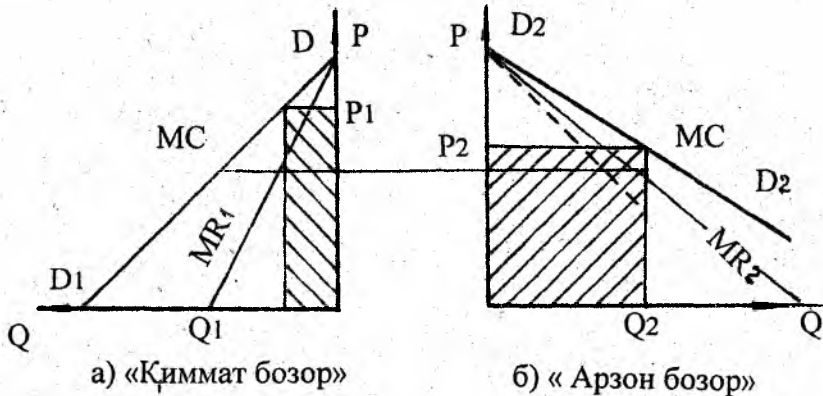
Нарх дискриминациясида энг қийин муаммо бир бозорни («арзон» бозорни «қимматидан») иккинчисидан ажратиш. Агарда буни бажарилмаса фойдани максималлаштириш ғояси реализация қилинмай қолади. Харидорлар «арзон» бозордан сотиб олиб, қиммат бозорда сотишлари мумкин.

Масалан, темир йўл компанияси кўмир ташиш учун нисбатан арзон, пахта учун қиммат тариф белгилаши мумкин. Бунда у ишондики пахта тойига кўмир деб ёзиб таший олмайдилар. Бошқа мисол, музейга кириш ўқувчилар учун икки баробар арзон. Музей

кассасида чиптани маълум ҳужжат асосида ҳамда билет олаётганининг кўринишига қараб сотилади. Агарда «ёш бизнесмен» чиптани арзон олиб, катталарга қимматга сотган тақдирда киришда назоратчи бу чиптани олган кишини фақат билетига эмас, кўринишига ҳам қарайди. Ёки шаҳар транспортда юриш учун сотиладиган ойлик чипталарни кўрсатиш мумкин.

Шундай қилиб, фирма-монополист ўз бозорини турли истеъмолчилар бозорини эластиклик даражасига қараб моҳирлик билан ажратишни билиши керак. Бунда «арзон» бозор билан «қиммат» бозорни тўғри ажратиш муҳим ўрин тутати. Уни чизмада тасвирласак куйидагича бўлади.

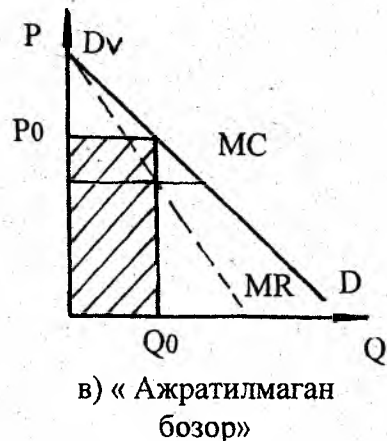
а ва б чизма бир-бирига «орқасига ўтириб» турган тарзда тасвирланган. Мақсад уларни боғлиқлигини кўрсатиш. MC чизиги нархларни даражасидан қатъи назар харажатлар тенглигини кўрсатади. Монополия томонидан товарларга нарх меъёрий даромад (MR) билан меъёрий харажат (MC) кесишган нуқта даражасида белгилана-

ди, нарх дискриминациясини амалга оширар экан монополия турлича нарх (P_1 ва P_2) белгилайди.

а чизмада тасвирланганидек фирма эластик даражаси паст бозорда P_1 даражасида нарх белгилаб Q_1 миқдорида товар сотади. Бу қиммат бозор, фирманинг ялпи даромади штрихланган майдонга тенг.

Иккинчи б ҳолатда фирма талаб эластиклиги юқори бозор учун нисбатан паст P_2 даражада нарх белгилаб Q_2 миқдорида товар сотади. Бу арзон бозор. Фирманинг бу

бозордан олган ялпи даромади штрихланган иккинчи тўртбурчакка тенг. Фирманинг умумий ялпи даромади ҳар икки ялпи даромад йиғиндисига тенг.

Бозорни ажратилиши натижасида олинган даромад ажратилмагандагига қараганда кўп эканлиги кўриниб турибди.

Учинчи v чизмада ана шу ажратилмаган бозорда P_0 даражасида нарх белгилаб Q_0 миқдорида товар сотилгани кўрсатилган. Бу бозорда олинган ялпи даромад, яъни штрихланган майдон ажратилган бозордаги ҳар икки бозорда олинган ялпи даромаддан камлиги кўриниб турибди.

Шунинг учун ривожланган мамлакатларда бу масалага алоҳида эътибор берилади. Ҳатто супермаркетлар ҳам алоҳида табақалашган тарзда хизмат кўрсатадики, «қиммат бозор»га нуфузи баланд зодагонларгина ташриф буюриб, улар «арзон бозор» хизматидан фойдаланишга «ор қиладилар».

АСОСИЙ ТАЯНЧ ТУШУНЧАЛАР

Нарх.	Ҳуқмронликка асосланган олигополия
Нарх ташкил топишининг	Монополистик рақобатга асосланган олигополия
а) харажатлар механизми,	Монопсония
б) бозор механизми.	Нарх дискриминацияси
Нарх функцияси,	Арзон бозор
Нарх турлари,	Қиммат бозор
Лернер индекси,	
Герфиндал индекси	
Яширин олигополия	

Такрорлаш учун саволлар

1. Нарх ташкил топишининг, харажатлар ва бозор механизмининг фарқини тушунтиринг.
2. Нарх қандай функцияларни бажаради?
3. Қандай нархларни биласиз?
4. Монополия шароитида нархнинг ташкил топиши қандай юз беради?
5. Герфиндал индекси нимани кўрсатади?
6. Монопсония шароитида нархнинг шаклланишини тушунтириб беринг.
7. Нарх дискриминацияси нима?

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1- китоб, Тошкент, «Ўзбекистон», 1996.

Каримов И. А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устувор йўналишлари. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши XIII сессиясида сўзланган нутқ, 1993 йил 2 сентябрь (2- китоб, 3—39- бет).

Каримов И. А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маъруза. 1993 йил 23 февраль (3- китоб).

Каримов И. А. Ўзбекистон: иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995 (3- китоб, 135—366- бетлар).

Каримов И. А. Мулкдорлар синфини шакллантириш ислохотларнинг бош мезони. 1997 (5- китоб).

Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 1997 (6- китоб, 31—261-бет).

Каримов И. А. Иқтисодиёт ва маънавият ажралмасдир (6- китоб, 314—318- бетлар).

Бартенев С. А. Экономические теории и школы. М.: «Бек», 1996.

Бизнес. Оксфордский толковый словарь. Англо-русский. Прогресс-Академия, М., 1995.

Букина М. К., Семёнов В. А. Макроэкономика, М., 1996.

Борисов Е. Ф. Экономическая теория. Курс лекций для студентов высших учебных заведений. М., 1996.

Введение в рыночную экономику. Под редакцией А. Я. Лившица, И. Н. Никулиной. М., Высшая школа, 1994.

Гукасян. Экономическая теория: ключевые вопросы. М., Инфра — М., 2000.

Казаков А. П., Минаева Н. В. Экономика (Микро, макро- и прикладная экономика), М., 1996.

Курс экономики. Под ред. Райзберга Б. А. М., Инфра, М., 1997.

Курс экономической теории. Под общей редакцией Чепурина М. А., Киселевой Е. А. Киров, «АСА», 1995.

Курс экономической теории. Изд. 4-ое. Под общ. ред. Чепурина М. А., Киселевой Е. А. Киров, «АСА», 1999.

Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс, 13-е издание, М., Инфра—М, 1999.

Макроэкономические проблемы переходного периода в Узбекистане (проблемные исследования в экономике), Ташкент, 1998.

Общая экономическая теория. Под общ. ред. Видянина В. Н., Журавлевой Г. П. М., «Промо-Медиа», 1995.

Основы экономической теории. Под ред. Камаева В. Д., М., Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1996.

Пезенти А. Очерки политической экономии капитализма. М., 1976.

Ўлмасов А., Шарифхўжаев М. Иқтисодиёт назарияси, Тошкент, Меҳнат, 1995.

Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари, Тошкент, Меҳнат, 1997.

МУНДАРИЖА

Сўз боши 3

I бўлим. ИҚТИСОДИЁТНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

I боб. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети ва таҳлил услуги

- 1- §. Иқтисодий билимларнинг шаклланиши ва иқтисодий назария-
нинг вужудга келиши 6 ✓
- 2- §. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети 14
- 3- §. Иқтисодиёт назарияси фанининг таҳлил услуги 23

II боб. Иқтисодий фаолиятнинг умумий асослари ва жамиятнинг иқтисодий тизими

- 1- §. Социал-иқтисодий эҳтиёжлар назарияси ва уларни қондириш
муаммолари 31
- 2- §. Иқтисодий фаолият ва унинг турлари 39
- 3- §. Ишлаб чиқариш омиллари ва даромадларни тақсимлаш наза-
рияси 44
- 4- §. Хўжалик юртишнинг асосий шакллари 47
- 5- §. Жамиятнинг социал-иқтисодий тизимлари 52

III боб. Бозор иқтисодиёти ва унинг умумий таснифи

- 1- §. Бозор иқтисодиёти ва унинг вужудга келиши. Бозор иқтисодиё-
тининг асосий белгилари 61
- 2- §. Бозор иқтисодиётининг объектлари ва субъектлари 66

IV боб. Бозор иқтисодиётида мулк муносабатлари

- 1- §. Мулк-иқтисодий ҳамда ҳуқуқий категория 79
- 2- §. Бозор иқтисодиётида мулк шакллари 88
- 3- §. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш 95

V боб. Бозор иқтисодиёти моделлари

- 1- §. Бозор иқтисодиётига ўтиш умумиқтисодий жараён 102
- 2- §. Бозор иқтисодиётига ўтиш моделлари 104
- 3- §. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси 113

II бўлим. МИКРОИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

VI б о б. Бозор ва унинг тузилиши

- 1- §. Бозор гушунчаси. Бозорнинг иқтисодиёт учун аҳамияти 131
- 2- §. Бозор тузилиши ва унинг мураккаблиги, унга турли жиҳатдан
ёндашиш 135
- 3- §. Бозор инфраструктураси 143

VII боб. Талаб ва таклиф назарияси асослари

1- §. Талаб ва унинг ўзгарувчанлиги. Талаб эластиклиги	149
2- §. Меъёрий нафллилик ва унинг пасайиб бориши	159
3- §. Таклиф ва унга таъсир этувчи омиллар. Таклиф эластиклиги	163
4- §. Талаб ва таклиф бозор мувозанати	171

VIII боб. Бозор иқтисодиётида тадбиркорлик назарияси

1- §. Тадбиркорлик ва унинг иқтисодиёт назариясида талқин этилиши	175
2- §. Тадбиркорлик фаолиятининг асосий турлари	180
3- §. Ўзбекистонда тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш	191
4- §. Тадбиркорлик капитали ва унинг айланиши.....	193
5- §. Ишлаб чиқариш харажатлари ва фойда назариялари	200
6- §. Ишлаб чиқариш омилларининг нисбати. Харажатларни минимал- лаштириш, меъёрий унумдорлик назарияси	211

IX боб. Иш ҳақи ва меҳнат назариялари

1- §. Меҳнат муносабатлари	220
2- §. Иш ҳақи даражаси ва унга таъсир этувчи омиллар	222
3- §. Иш ҳақи ва уни ташкил этиш шакллари	227
4- §. Ишга ёлланиш ва меҳнат шартномалари	231
5- §. Инсоний капиталга-инвестиция	233

X боб. Бозор иқтисодиёти шароитида рақобат

1- §. Рақобат ва унинг шакллари	238
2- §. Мукамал ва номукамал рақобат.	241
3- §. Монополия. Бозорда унинг роли ва ўрни	246
4- §. Рақобат усуллари	250
5- §. Рақобат чекланишидан йўқотишлар	252
6- §. Рақобат муҳити ва уни вужудга келтиришда давлатнинг роли	254

XI боб. Рақобат ва бозор нархларининг шаклланиши

1- §. Нарх ва унинг иқтисодиётдаги аҳамияти	260
2- §. Нарх турлари	263
3- §. Нархлар шаклланишининг харажатлар механизми	267
4- §. Нархлар шаклланишининг бозор механизми	268
5- §. Фойдани максималлаштириш ва нарх дискриминацияси	281

65.011.3я73

T60

Тожибоева Д.

Иқтисодиёт назарияси: Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма. / Акад. М. Шарифхўжаевнинг илмий таҳрири остида. — Т.: «Ўқитувчи», 2002.— 288 б.

ББК 65.011.3я73

ДИЛОРОМ ТОЖИБОЕВА

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

Ўзбекистон Республикаси олий ўқув юртлараро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштирувчи Кенгаш олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этган

Тошкент «Ўқитувчи» 2002

Таҳририят мудир *С. Мирзахўжаев*
Муҳаррир *Р. Мирхолиқов*
Бадий муҳаррир *М. Калинин*
Техник муҳаррир *С. Турсунова*
Мусахҳиҳ *М. Иброҳимова*

ИБ № 7894

Теришга берилди 31.07.2001. Босилга рухсат этилди 13.11.2001. Бичими 60x90^{1/16}. Кегли 10 шпонли. Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди. Шартли б.т. 18,0. Шартли кр.-отт. 18,5. Нащр.т. 16,51. 1000 нусхада босилди. Буюртма № 65.

«Ўқитувчи» нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома 07—81—2002.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Янгийўл китоб ижара фабрикаси. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44, 2002.